Курт І. Левін

Мандрівка крізь ілюзії

Львів
Свічадо 2007

УДК 94(47+57)"1941/1945(092)
ББК 63.3(2)622.013
Л36

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

ІНСТИТУТ ЮДАЇКИ

ІНСТИТУТ РЕЛІГІЇ ТА СУСПІЛЬСТВА УКРАЇНСЬКОГО КАТОЛИЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Високоякісне поєднання мемуаристики, есеїстики, художньої літератури. Описане життя рабинської родини Львова міжвоєнного періоду, трагедія Голокосту, власний порятунок у резиденції Митрополита Шептицького і в монастирях студитів, служба в польській армії, боротьба за державу Ізраїль, важкий шлях економіста-політолога у США та Японії.

Основа всієї книжки — ідеї та діяльність братів Шептицьких. Автор свідчив про Митрополита Шептицького ще у Римі у 1959 році, співпрацював із постуляцією у процесі беатифікації.

Для істориків, краєзнавців, широкого кола читачів.

Переклад за виданням:
Kurt I. Lewin. A Journey Through Illusions.
Santa Barbara: Fithian Press, 1994. — 461 с.

Переклад з англійської – *Ярослав Карп'юк* (вступ, розділи 1–9),
Леся Лисенко (розділи 10–12, епілог)
Наукове редагування та редагування перекладу — *Жанна Ковба, Галина Теодорович*
Літературне редагування — *Люба Маринович*
Відповідальні за випуск — *Мирослав Маринович, Леонід Фінберг*

Левін К.
Л36 Мандрівка крізь ілюзії./ Пер. з англ. — Л.: Свічадо, 2007. — 478 с.
ISBN 978-966-395-133-1.

Високоякісне поєднання мемуаристики, есеїстики, художньої літератури. Висвітлені події Другої світової війни, трагедія Голокосту, рятування євреїв Митрополитом Шептицьким, процес його беатифікації.

Для істориків, краєзнавців, широкого кола читачів.

ББК 63.3(2)622.013

ISBN 978-966-395-133-1

ЗМІСТ

Видавці вдячні за підтримку проекту і допомогу у підготовці видання Ігумену Свято-Успенської Лаври єромонаху Венедикту (Алексійчуку), єродиякону Свято-Успенської Лаври Мануїлу (Пишковичу), проректору з наукової роботи УКУ Уляні Головач, члену Національної спілки письменників України, директору видавництва «Свічадо» Богдану Трояновському, головному редактору видавництва «Свічадо» Миколі Яніву, співробітнику Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства Національного університету «Киево-Могилянська академія» Валерії Богуславській.

СПОГАДИ ВДЯЧНОСТІ І ПОШАНИ
(від видавців)

Для українців та євреїв XX століття — це століття катастроф. Обидва народи стали жертвами диявольських втілень зла — більшовизму та нацизму. Кожен народ борсався у зашморгу своєї долі, не тямлячи сенсу своїх страждань і не бачачи виходу зі свого глухого кута. Друга світова війна зіштовхнула обидві зловісні сили у смертельному герці, що розкидав по світу народи й понівечив людські долі. В умовах загального божевілля інстинкт самозахисту зобов'язував миттєво знайти ворога, інакше пропадеш. Відтак голосно заговорили давні міжнаціональні підозри й упередження; нелюбов легко переходила у ненависть, недовіра — у певність, що інший керується зловорожими намірами. Знайти в цій світовій турбулентності рятівну й до того ж морально виправдану стежину було дуже непросто. Одні люди вибирали ту силу, яку вони вважали меншим злом, і ставали на її бік. Інші вважали за мудріше спостерігати, сподіваючись, що самих їх біда омине. Деякі ж, усупереч інстинктові самозбереження, намагались у тому нелюдському світі зберегти *людяність* і чимось допомогти приреченим довкола себе.

Ці закономірності повною мірою можна прикласти й до українсько-єврейських стосунків. Поряд із загостренням давніх, а під час війни цілковито оголених ран можна було бачити приклади нового й духовно високого порозуміння. Українські погромники сусідували з майбутніми українськими праведниками світу, одні євреї протистояли українським націоналістам, інші — воювали в загонах УПА. І, як завжди, лінія між добром і злом проходила не поміж народами чи соціяльними групами, а через людське серце.

З тієї страшної пори пройшло вже досить часу, щоб спокійно поглянути на давні події та спробувати дати їм об'єктивну оцінку. Ми не думаємо, що у пригоді тут можуть стати лише архівні матеріяли. Зрештою, те, що нині зветься архівними документами, залишали по собі ті ж таки суб'єктивні люди. З іншого боку, в архівах є багато такого, що просто було написано під диктовку слідчого НКВД

чи гестапо. Вартість таких архівів, а відтак і теорій, на них вибудуваних, є часто доволі сумнівною.

Ні, їх не треба відкидати. Просто їх треба зіставляти з іншими джерелами, які поки що залишаються доступними. Це — письмові чи усні спогади очевидців подій з різних боків. Існує ж бо наукова методика їхнього зіставлення та аналізу, яка, за бажанням дослідника, дає змогу досягати більш-менш об'єктивних висновків. Звичайно, дослідник мусить мати чималий запас доброї волі й терпіння, щоб продертися крізь терни гасла «усі українці — генетичні антисеміти», яке нерідко лунало і лунає з єврейського боку, або ж його українського відповідника на кшталт «жиди завжди визискували та зраджували українців». До речі, останнє твердження на Галичині підкріплюється польсько-єврейською приказкою *wasze ulice — nasze kamienice*.

Цілісних спогадів, зокрема про Голокост, не дуже багато. Воно й не дивно. Для радянської влади загиблі під час Голокосту євреї були просто радянськими людьми, яких під час війни погинуло стільки, що мільйоном більше чи менше — для радянської пропагандистської машини жодного значення не мало. Свого часу подібна доля спіткала українських селян під час Голодомору. Тоді вимирали цілі села «куркулів», яких усе одно треба було знищувати як клас і життя яких для влади було нічого не варте.

Нові враження та свіжі події витісняють із пам'яті жахи минулого, дарма що пережити їх тобі допомагали інші люди. Чи є сенс ризикувати кар'єрою та становищем і боронити репутацію твоїх рятівників? Для декого це питання неоднозначне і спірне. Адже ті рятівники все одно далеко, декого вже й нема на цьому світі, й навряд чи вони належно оцінять твою жертовність і вірність. Що було, те минуло, і настали нові часи.

Автор цієї книги Курт Левін залишився вдячним ціле своє життя — до речі, життя довге й насичене різноманітними подіями, не конче пов'язаними з українськими справами. Курт був сином Єзекиїля Левіна — рабина великої львівської громади, духовного провідника своїх вірних, який виховував сина у традиціях ортодоксального юдаїзму. Життя Єзекиїля Левіна обірвалося раптово і трагічно, причому на очах власного сина. Він загинув від нацистських куль у тюрмі «Бриґідки», куди його разом з іншими львівськими євреями пригнав під'юджуваний фашистською владою львівський люмпен. Коли фашисти увійшли до Львова і відкрили тюрми, у «Бриґідках» львів'яни знайшли понівечені трупи своїх рідних, змасакрованих НКВД. Німецька влада одразу ж винними за

це зробила євреїв, почався погром... Єзекиїля Левіна розстріляли у «Бриґідках», куди він потрапив одразу після відвідин Митрополита Шептицького, в якого намагався знайти захист для своєї громади від погромників (Митрополит запропонував йому особисто залишитися у своїй резиденції, але рабин відмовився). Потім були жахи Голокосту, під час якого загинули мама Курта Левіна та його наймолодший брат, і два роки переховування у монастирях студитів під опікою Митрополита Шептицького та його брата ігумена Климентія. Так доля готувала для нас, нащадків, складну для розв'язання проблему: і ті, через кого тяжко постраждала родина Левіних, і її рятівники розмовляли однією — українською — мовою.

Курт Левін вижив. Він устиг послужити в польській армії. Згодом виїхав до Ізраїлю, де взяв участь у війні за утвердження Ізраїльської держави і зайняв високу посаду у Генеральному штабі Ізраїльської армії. Потім на нього чекало навчання у Сполучених Штатах Америки та успішна фінансова кар'єра на Волл-стріт. Левін став відомим американським економістом, що консультував не лише американські, а й провідні європейські та японські компанії. Однак у нього була місія, якої він не зрікався усе своє життя, — віддати борг вдячности Митрополитові Андрею Шептицькому.

Власне, Шептицький не лише врятував життя Куртові та його братові Натанові. Він ще й справив неабиякий вплив на формування світогляду і життєвої позиції Курта Левіна. Людське життя й моральні засади були для Левіна важливішими за успіхи військових операцій в Ізраїлі чи фінансові досягнення на Волл-стріт. Він завжди мав перед очима приклад Митрополита, який намагався виконувати Божу волю, попри несприятливі обставини та непопулярність своїх рішень. Шептицький рятував євреїв, не зважаючи на дамоклів меч смертної кари, якою німці погрожували усім, хто намагався їх рятувати (і виконували ці погрози без вагань), та не зважаючи на думку деяких українців (мовляв, вони самі винні).

Цінності, що їх обстоював Митрополит Шептицький, не могли бути і не були дуже популярними ні в його часи, ні пізніше. Зрозумів це і Курт Левін, хоч і не відразу. Можливо, звідси походить і назва його книги — «Мандрівка крізь ілюзії». Цих ілюзій у житті Курта Левіна було багато, що й відбилось у його спогадах. Голокост, який відбувався на його очах і під час якого він сам лише дивом не загинув, не дуже цікавив євреїв, скажімо, в Ізраїлі чи Америці. Люди, яким він розповідав про трагедію, не мали бажання продовжувати розмову на цю неприємну тему — були й такі, що воліли радше побідкатися про те, як важко вони пережили воєнне

лихоліття в Америці, коли часом траплялися перебої з бензином чи бракувало масла...

Але, як нам здається, найприкрішою ілюзією та розчаруванням стало для нього ставлення самих українців до пам’яті про свого Митрополита. Курт Левін вважає, що сподвижники Шептицького, які виїхали на Захід, так і не змогли знайти себе у новому для них світі, що мало переймався духовними цінностями. Сам Левін багато сил та енергії присвятив сприянню беатифікації Митрополита Шептицького Римським Апостольським Престолом — процесові, що з різних причин досі не завершився. Під час цього процесу він знайшов чимало однодумців серед неукраїнців, які знали Митрополита особисто або познайомилися з ним через його пастирські послання чи інші документи тієї епохи. А українці, які насамперед мали б докладати зусиль для популяризації свого духовного провідника, ставилися до процесу беатифікації без ентузіязму. Годі вже говорити про ставлення деяких впливових осіб Польського Костьолу, які ніколи не приховували своєї ворожости до Шептицького.

Опис Левіним перебігу процесу беатифікації цікавий ще й тим, що це писала людина начебто стороння, яка належить до іншої релігії й вихована в некатолицькому середовищі. Левін бачить, що порятунок людських душ, яким загрожує знищення (вочевидь християнська чеснота), не був стрижневим і найвагомішим аргументом у беатифікаційному процесі. Сам процес постійно блокується недоброзичливцями Митрополита, хоч постать Шептицького якнайкраще надавалася для заперечення твердження про антисемітизм Католицької Церкви та її байдужість до долі євреїв під час Голокосту.

Зрештою, сама активність сина рабина у процесі беатифікації греко-католицького митрополита може здатися доволі несподіваною, як і його діяльні намагання допомогти колишнім сподвижникам Митрополита, що по війні опинилися за кордоном. Автор оцінює хід беатифікаційного процесу і роль поодиноких осіб у ньому вочевидь суб’єктивно, з тим нетерпінням вдячного серця, яке хоче побачити ім’я свого рятівника прославленим якнайскорше. Що ж, повністю солідаризуючись із цим прагненням, ми повинні з вирозумінням поставитись і до суб’єктивности оцінок.

Як пише у приватному листуванні сам автор, що нині мешкає у Нью-Йорку, спогади його є документом епохи й даниною вдячности Митрополитові, й саме під цим кутом зору Курт Левін писав цю книгу. Розділи, що не мають прямого стосунку до Голокосту та Митрополита, автор включив до книги лише для того, щоб показа-

ти читачеві, що жодних особистих чи політичних зисків для нього тут немає (втім, зазначимо принагідно, що ці розділи написані не менш талановито і варті уваги українського читача бодай з пізнавального боку!). Майор Генерального штабу армії Ізраїлю та провідний фінансист із Волл-стріт просто хоче віддати належне тим людям, які, на його думку, цього заслужили. Бізнес, яким займався Курт Левін, потребував від нього чимало подорожувати Америкою, Европою та цілим світом. При цьому, він давав авторові фінансову незалежність і можливість контактувати з людьми, які могли прислужитися справі беатифікації Митрополита, допомогти просувати цей процес. Географія цих мандрів була дуже широкою й різноманітною — від Ватикану та Німеччини до Британської Колумбії, куди доля закинула тих, хто колись знав Митрополита і працював з ним.

Разом з тим, книга містить і чимало суперечливих, з точки зору українського читача, тверджень та суб'єктивних оцінок. Це дається взнаки, коли автор розповідає про причини єврейського погрому у Львові після виявлення жертв масових розстрілів НКВД у «Бриґідках» та інших львівських тюрмах. Автор зазначає, що більшість жертв сталінського терору перед відступом радянської влади зі Львова в 1941 році були поляками та євреями, хоч це не підтверджується інформацією з інших джерел. Виключно в негативному світлі автор зображує українську поліцію та українські офіційні установи, що діяли під час німецької окупації, хоч безпосередні контакти самого Левіна з тими й іншими були, ясна річ, епізодичними. Зрештою, легко зрозуміти людину, на очах якої гинули сотні тисяч її одноплемінників. З іншого боку, з плином часу українському історикові доволі важко відповідати на закиди в колабораціонізмі української поліції та Українського крайового комітету. Сам факт співпраці з людиноненависницьким нацистським режимом в очах далеких від українських реалій чужинців переважує історичну правду про те, що не вся українська поліція і не весь час відігравала роль есесівських прислужників. Багато хто з української *Hilfspolizei* намагалися рятувати не лише своїх земляків-українців, а й євреїв. Варто згадати лише Івана Равлика, члена ОУН та командира української поліції у Львові, якого фашисти розстріляли за намагання припинити єврейські погроми у Львові.

Однак людина, яка пережила Голокост і на очах якої німецькі солдати вбили батька, цього знати не могла. Вона бачила й запам'ятала тих, що із жовто-синіми пов'язками на руках стусанами та копняками гнали невинних львівських євреїв до «Бриґідок», бо

вирішили зробити їх відповідальними за злочини сталінського терору.

Любити ворогів своїх, як навчав Христос, нелегко, особливо під час війни, коли панує ненависть. До розряду ворогів, вартих усілякого осуду, зараховує Курт Левін і дивізію СС «Галичина», попри брак історичних фактів, що підтверджують її участь в есесівських акціях проти євреїв. Суперечки про цю дивізію тривають досі, і для багатьох її формальна приналежність до СС є достатньою підставою, щоб її засудити. Своєю чергою, це породжує питання щодо політичної доцільности створення цієї дивізії й політичної далекоглядности українських діячів, що спричинилися до її створення. Утім, ці питання не до Курта Левіна.

Левін критично описує, крім української поліції, згаданої дивізії та провідників Українського крайового комітету, також і деяких діячів Української Греко-Католицької Церкви й Польського Римо-Католицького Костелу та Римського Апостольського Престолу. Наскільки виправданою є ця критика, розсудять історики та фахівці. Тут же варто зазначити головне: у Курта Левіна немає подвійних підходів у ставленні до українців, американців чи євреїв.

Зрештою, суб'єктивність автора також є цінною для дослідника. Курт Левін не криється зі своїми антипатіями до тих чи інших осіб і пише про них так, як він їх сприймає. Автор чітко дає зрозуміти, що не зрікається своєї етнічної, релігійної та світоглядної ідентичности. Тим важливішими є розділи про роль Митрополита та монашої спільноти студитів під час Голокосту. Левін подає чимало цінних відомостей про діяльність Греко-Католицької Церкви в період війни та Голокосту. Історичне значення цих спогадів вочевидь переважає поодинокі суб'єктивні враження автора, який, як і кожен з нас, має право на своє особисте тлумачення тієї історичної дійсности, яка так трагічно розгорталася перед його очима.

Слід зазначити, що автор не мав дуже великого зацікавлення в перекладі своїх спогадів українською мовою. У своїх листах він не раз підкреслював, що його метою було залишити англомовний документ про подвижницьку діяльність Митрополита й популяризувати його ідеї у західному світі. Власне, *A Journey Through Illusion* вийшла друком у 1994 році і стала певного роду підсумком життєвого шляху автора. Це не були його перші спогади про Голокост та Андрея Шептицького. Свою першу книгу Курт Левін написав одразу по війні польською мовою. Текст цих спогадів, написаний у таборах для переміщених осіб в Італії, Левін привіз із собою до Ізраїлю, де він вийшов на івриті у місцевому видавництві «Ам-Овед» під

назвою «Я прибув із Ля-Специї». Цікаво, що через 60 років оригінальний польський текст передрукувало польське видавництво *Zeszyty Literackie* під назвою *Przeżylem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946*. Виявляється, тема Голокосту й ролі в цій трагедії різних чинників і надалі цікавить польськомовного читача. Тим більше вона має цікавити читача в Україні, яка, ставши незалежною, буквально відвойовує у совєцько-російсько-шовіністичного історичного дискурсу власну історичну правду. У цьому випадку часовий проміжок, що відділяє нас від подій того часу — власне, ціла епоха, під час якої розпалася, здавалося б, могутня і непоборна комуністична система та постали нові незалежні держави, — сприяє спокійному та неупередженому аналізові давніх подій і подоланню стереотипів. З плином часу й сам автор змінив і пом'якшив деякі формулювання, що здавалися йому незаперечними, коли він писав свій перший варіянт спогадів про Митрополита і Голокост. Однак і через 60 років постать Митрополита в очах Курта Левіна не зазнала жодних змін. Для нього це й далі подвижник своєї Церкви та духовний велет, якого за життя не оцінили не лише його опоненти та недоброзичливці, а й багато своїх, задля яких він, маючи виразне покликання до монашого життя, відмовився від світської військової кар'єри, якої дуже бажали для нього батьки, і цілковито присвятив себе відродженню Греко-Католицької Церкви.

Курт Левін констатує, що для сучасного матеріялістичного світу приклад Митрополита і людей, які поділяли його ідеї, є начебто прикладом невдачі. Церква, яку все своє життя розбудовував Митрополит, була заборонена радянською владою й загнана в підпілля. Її вірних, у тому числі монахів-студитів — спільноту, яка постала з ініціятиви Кир Андрея, — висилали в Сибір, ув'язнювали, катували. Репрезентанти ж світогляду Митрополита у так званому «вільному світі» також не змогли добитися визнання ролі свого духовного наставника його ж Церквою. Виявляється, вільний світ не є таким уже вільним від гріха заздрости, кар'єризму та звичайної невдячности.

Однак Левін констатує й інше. Митрополит Шептицький та його послідовники є переможцями. Здавалося б, у найгірший із можливих періодів історії, коли весь світ наче сказився від ненависти й непогамованих амбіцій щодо світового панування, ці люди не пристосовувалися до панівних тенденцій і не пливли за течією. Вони несли правду любови до ближнього без огляду на його етнічне походження і робили практичні кроки, щоб урятувати бодай когось у шалі воєнного лихоліття.

Ця правда проступає крізь роки щораз сильніше, і українці мають пишатися Митрополитом, який не боявся кинути виклик людиноненависницькому фашизмові (як до того принципово засуджував природу та злочини комунізму) і був чи не єдиним високим церковним єрархом того часу, який на повний голос протестував проти винищення цілих народів. Українці мають пишатися і братом Митрополита — блаженним Климентієм Шептицьким, і тими численними монахами-студитами, які з ризиком для власного життя, але без скарги і зради проклали цілу мережу рятівних стежин, що стали для багатьох євреїв справжньою «дорогою життя». Нині сущі українці повинні нарешті за давніми ідеологічними хащами розгледіти їхні справжні постаті, дії яких історія виправдала, а жертву яких — возвеличила.

Про це йдеться у книзі, написаній євреєм, що зробив добру кар'єру, об'їздив цілий світ, але не забув про старого сивого Митрополита, прикутого хворобою до інвалідного візка, який колись давно по-батьківськи пригорнув його до своїх грудей і дав йому своє благословення.

Жанна Ковба,
Мирослав Маринович

ВСТУП ДО УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ

Україна вступила у нову фазу своєї довгої та складної історії. Подальший шлях країни залежатиме від нового покоління та його спроможності віднайти з-поміж себе лідерів та наснагу до праці. Багато уроків можна взяти з трагічного минулого, а наснагу — знайти у спадщині братів Шептицьких.

Шептицькі були унікальним даром українського народу. Митрополит Андрей врятував життя мені та моєму братові. Ігумен Климентій був моїм опікуном, чиї поради на керівництво підготували мене до життєвих випробувань.

Жахи Голокосту — добре відомі та задокументовані. За велінням долі, моя зустріч із Митрополитом спричинилася до порятунку багатьох життів за тих трагічних та небезпечних обставин. Однак важливіше те, що в той страшний час Митрополит Андрей протестував, говорив на весь голос про геноцид та надихав багатьох ризикувати своїми життями для порятунку людей, що зазнавали переслідувань.

Після двох років у ґетто, голодний та принижений, я очікував на депортацію у табір смерті Белжець. Але мені поталанило опинитися у монастирі студитів, серед яких я мав честь прожити два роки і бути членом їхньої спільноти. Час, прожитий зі студитами, допоміг загоїти рани та підготував мене до життєвих випробувань. Я ціную цей дар по сьогоднішній день.

Починаючи із 1945 року я використовував кожну нагоду, щоб розповісти про братів Шептицьких, монахів, монахинь та світських осіб, що під впливом Шептицьких надавали допомогу в часи геноциду. Мої спогади, написані в Італії у 1945–46 роках, були перекладені на іврит та вийшли друком у Тель-Авіві у 1947 році. Ця незвичайна історія викликала тоді деякий інтерес, але згодом про неї забули, бо почалася арабсько-ізраїльська війна 1947–49 років, у якій Ізраїль боровся за своє право на існування. Але я ніколи не покидав надії, що я та інші люди, врятовані братами Шептицьки-

ми та студитськими громадами, привернуть увагу світу до цього подвигу.

Роки пішли на те, щоб змусити Яд Вашем визнати Митрополита Шептицького праведником. Ці зусилля були марними, хоча мені вдалося досягти визнання праведниками Климентія Шептицького та священика-студита Марка Стека. Відповідні посвідчення та пам'ятні медалі було передано згромадженню студитів. Я думав, що з часом це приведе до визнання Митрополита Андрея, який був провідною силою, що рятувала людей перед загрозою смерти. На жаль, незважаючи на зусилля багатьох людей, Яд Вашем відкинув усі прохання визнати Митрополита Андрея.

Саме це і змусило мене написати книгу. Я розумів, що в моїй щирості сумніватимуться, а мої мотиви та компетентність піддаватимуть сумнівам. Відтак я подав у книзі спогади про свою військову службу, роки праці на Волл-стріт та опис своєї кар'єри економіста та політолога. Звідси бере початок «Мандрівка крізь ілюзії».

Мене дуже втішає, що книгу перекладено українською мовою і що вона розповість молодшому поколінню українців чудову історію про братів Шептицьких, монахів і монахинь зі студитських громад та про інших людей, що брали участь у небезпечних пригодах часів війни.

Хочу висловити особливу подяку Жанні Ковбі, Інститутові Юдаїки, монашій спільноті студитів, Українському Католицькому Університетові, спільні зусилля яких дали змогу видати українською мовою цю книгу про святий Юр.

Нью-Йорк.
Травень 2007 року

ВСТУП ДО АНГЛОМОВНОГО ВИДАННЯ

Ця книга розповість про незвичайну мандрівку Европою, Близьким Сходом, Сполученими Штатами Америки та Азією. Книга складається з чотирьох груп розповідей, де йдеться про реальні події. Кожна з цих розповідей самодостатня і дає уявлення про людей та атмосферу свого часу. Водночас усі вони поєднані між собою, так що вступні й заключні частини кожної розповіді плавно переводять від однієї до іншої. Усі розповіді передають власні переживання та власні спостереження, зроблені під час цих незвичайних мандрів.

У першій групі оповідань ідеться про воєнні роки. Очима підлітка з Південної Польщі* читач побачить Голокост, а також дізнається про життя в монастирях святого Теодора Студита. Історія полковника Торуньчика показує воєнне лихоліття у дещо іншому контексті, через сприйняття вояка Першої польської армії, що воювала на Східному фронті.

Про долю тих, хто вцілів після Голокосту, йдеться у наступній групі оповідань, в яких описано короткий повоєнний період, що передував створенню держави Ізраїль. Високі сподівання наштовхнулись на реальність жорстокої та кривавої боротьби за виживання. І все ж мрія про Обіцяну Землю здійснилася, і нова держава відбила напади ворогів, які хотіли її знищити. Розповідь очевидця про пригоди, битви і цікавих людей дає можливість глибоко проникнути у маловідому фазу становлення нової держави.

На прикладі людей, що пережили Голокост і згадані в цій книзі, можна зробити висновок: значення цієї трагедії не усвідомлено, хоч відомі її деталі. Представники европейського єврейства, що пережили Голокост, після війни мусили пережити ще й байдужість

---

* Південна Польща, Малопольща, Малопольська Всходня — назви Східної Галичини у довоєнній Речі Посполитій. *Тут і далі примітки редакторів.*

до своєї долі. Їх кинули напризволяще, коли вони прагнули знайти своє місце у повоєнному житті. Замість того, щоб зустріти співчуття, вони нерідко потрапляли у новий вир випробувань на межі життя і смерти.

У третій групі розповідей ідеться про монументальну постать Митрополита графа Андрея Шептицького, чий могутній вплив був відчутним не лише в його Церкві, а й поза її межами. Описи процесу його беатифікації та людей, які брали участь у цьому процесі, перегукуються з оповідями з тих розділів, де йдеться про війну та монахів-студитів. У певному сенсі, цей сюжет є серцевиною книги — він дає змогу на диво глибоко побачити ті незвичайні події і є променем світла та надії в тій важкій і похмурій фазі європейської історії.

Завершальні розділи книги розповідають про враження іммігранта, який робить перші кроки у Сполучених Штатах Америки. Крізь труднощі облаштування життя на новому місці постає панорама нового суспільства, що зазнає еволюції на очах новоприбульця. Одразу впадають в око динамізм і гнучкість Сполучених Штатів, можливості, що їх пропонує це нове суспільство, а також обмеження, які накладає на людину життя в епоху змін.

У міру того, як я облаштовувався у новому світі, з моєї вигідної позиції на Волл-стріт я спостерігав еволюцію Сполучених Штатів і те, як впливає на американське суспільство неймовірне багатство цієї країни. Позиція США на міжнародній арені з роками змінилася, і в цій країні постали серйозні структурні проблеми. Про цей процес змін мовиться у завершальних розділах книги.

Знайомство з Японією і тридцять років мого консультування японських компаній дали мені змогу на власні очі спостерігати повоєнне піднесення цієї країни та її появу в якості економічної суперпотуги. Крізь призму Японії розглянуто і проблеми, з якими в майбутньому зіткнуться Сполучені Штати Америки.

В цій книзі розказано про події, що відбувалися на трьох континентах, про життя у чотирьох цілковито різних культурних середовищах та про багатьох непересічних особистостей, з якими я зіткнувся під час своєї незвичайної й такої багатої на пригоди мандрівки. Підтримка друзів допомогла під час випробувань і дала можливість пережити трагічні та важкі обставини. Ця книга є свого роду подякою тим, хто врятував моє життя у час Голокосту і, зрештою, зробив цю мандрівку можливою.

Зважитись на написання книги допоміг мені д-р Едмунд А. Менніс. Його поради та вправне редагування допомогли об'єднати

розрізнені оповіді в пов'язану цілість. Його підтримка та допомога багато важили для мене і врешті-решт допомогли належним чином описати цю довгу та нелегку мандрівку крізь ілюзії.

Швайцергоф, Ґріндельвальд.
Липень 1992 року

ПРИМІТКИ РЕДАКТОРІВ

Потреба у редакторських примітках в українському виданні книги Курта Левіна виникла передусім тому, що ті різні й цілковито відмінні світи, в яких авторові довелося обертатися упродовж своєї довгої мандрівки довжиною в життя, все ще залишаються для українського читача доволі далекими й абстрактними, а тому потребували пояснень. Авторські ж примітки, солідні за обсягом і змістом, були зорієнтовані переважно на англомовного, передовсім американського читача і допомагали йому зрозуміти українські чи радянські реалії.

Крім того, за ті тринадцять років, що минули з часу виходу англомовного оригіналу книги, сталися деякі зміни з людьми, про яких згадує автор, а також дещо змінилися різні ситуації.

Ці примітки є плодом спільної праці редакторів — наукових і літературного — та перекладачів. Примітки про монахів-студитів опрацював єродиякон Мануїл (Пишкович) — автор «Історії Свято-Успенської Унівської Лаври і студійського монашества» (Львів: Свічадо, 2005).

Як бачимо, в українській частині цієї глобальної за географічним засягом книги автор включає у свою розповідь описи окремих деталей, а то й цілих великих частин різних богослужень у монашій спільноті Студийського уставу. Можна лише дивуватися, як глибоко вкарбувалися вони в пам'ять, коли через десятки років він настільки яскраво відтворює їх у своїх споминах... Але для сучасного українського читача, який переживає наслідки багаторічної атеїзації і який, ми сподіваємося, зацікавиться цими описами, ми вирішили подати додаткову інформацію та роз'яснення.

Авторські примітки подано окремим блоком у кінці книги. Посилання на них у тексті позначені арабськими цифрами. Нумерація приміток для кожного розділу окрема. Редакторські ж примітки є підсторінковими і позначені в тексті зірочками.

Крім того, слід тут згадати про те, що автор виділяв у тексті курсивом екзотизми, незнайомі англомовному читачеві (*комсорг, кумзіцу, сямісен* тощо). В українському виданні курсив у словах, що позначають українські чи радянські реалії, переважно знято, але додано написання курсивом іншомовних назв фірм чи закладів, поданих не кирилицею, а латинкою.

РОЗДІЛ 1

Початок мандрівки

Народився я 1925 року в Польщі. Мій батько походив зі старої рабинської родини, представники якої впродовж багатьох поколінь очолювали єврейські громади в Амстердамі, а згодом і в Речі Посполитій. Батько був онуком львівського рабина Іцхака Шмелькеса — велета віри та інтелекту, якого ще й донині вшановує ортодоксальне єврейство. Він був більше відомий як Бейт Іцхак, за назвою свого збірника запитань та відповідей, яким дотепер послуговуються у рабинських судах. Мій дідусь Натан Левін спочатку був рабином Бродів, а пізніше став рабином старої та відомої єврейської громади Жешува.

Мій батько, що народився 1897 року, був наймолодшою дитиною у великій сім'ї. Він зростав у відносно ліберальній атмосфері тодішньої Австро-Угорщини, під владою якої опинилася Південна Польща. Він вивчав Талмуд і одночасно ходив до гімназії, що в ті часи було досить незвичним поєднанням як для сина рабина. Згодом мій батько також став рабином і протягом цілого свого життя дотримувався традиційних поглядів усупереч новітнім течіям хасидизму. Зрештою, ортодоксами залишалися більшість польських та литовських євреїв.

По закінченні престижного Яґеллонського університету у Кракові та здобутті ступеня доктора філософії батько деякий час роздумував про політичну кар'єру. Він навіть балотувався до новоствореного Сейму (парламенту) і брав активну участь у зародженні сіоністського руху Південної Польщі (Малопольщі). Родина дивилася на це все скоса і радила молодому чоловікові обрати батьківську стезю. У віці 26 років він прислухався до цих порад і прийняв запрошення стати рабином міста Катовіце[1]. Тамтешня єврейська громада орієнтувалася на німецькі традиції, які відрізнялися від тих, до яких звик батько. Однак він викону-

вав свої обов'язки ретельно і зажив популярности та пошани у громаді, що складалася головним чином із німецькомовних купців та фахівців.

Батько був високий на зріст миловидний чоловік із приємними рисами обличчя, високим чолом та розумними усміхненими очима. Його чорне волосся контрастувало з венеціанською рудою бородою, завдяки якій він виглядав дуже оригінально.

У 1920-х роках у Верхній Сілезії вже діяв осередок нацистської партії, членів якої на той час вважали не так політичною силою, як порушниками спокою. Голову цього осередку одного разу викликали у міську раду, де він просторікував про вищість арійської раси, якій, мовляв, загрожувала брудна семітська (тобто єврейська) кров. Член міської ради іронічно запитав, як же має виглядати істинний арієць. Саме в ту мить мій батько, який був почесним членом міської ради, ввійшов до зали. Ватажок місцевих нацистів вказав на нього і заявив, що ось той, хто щойно зайшов до зали, і є чудовим взірцем арійця. Батько не перебивав, а тоді ввічливо зазначив, що насправді він — катовицький рабин[2].

Мої перші дитячі спогади також починаються з Катовіце. Батьки були доволі зайнятими, оскільки батькова політична та громадська діяльність відбирала багато часу, а тому моє виховання доручили Лєні — молодій німецькій няні, яка була дуже добра й віддана, хоч і сувора. Перші шість років свого життя я провів саме в її товаристві, тому вихований був за німецьким зразком. Німецька мова, якою я оволодів досконало, стала моєю рідною мовою. Лєна було донькою сталевара, і по вихідних ми їздили провідати її рідних до Ґути Крулєвської (нім.: *Кьоніґсґуте*), яка була поруч. Я й досі пам'ятаю, що неподалік від будинку її батьків був коксовий завод, який мене захоплював і лякав.

У 1928 році батькові, якому на той час було 30 років, запропонували подати свою кандидатуру на вакантну посаду рабина Львова[3]. Він погодився на цю пропозицію, що викликало багато суперечок у середовищі польського ортодоксального єврейства. Єврейська громада Львова була прогресивною, дотримувалась юдаїзму, який розвинувся у Німеччині та Австрії після гаскали[4], що її не сприйняла основна маса ортодоксів.

Будівництво прогресивної львівської синагоги «Темпль» було завершено у 1848 році. Її першим рабином був випускник

віденської семінарії Авраам Кон. Однак незабаром його отруїли екстремісти-ортодокси. Попри це, доволі секуляризована львівська єврейська громада тяжіла до «Темплю». Стара ортодоксальна громада у Львові, де колись правив мій знаменитий прапрадід Бейт Іцхак, також мала впливових членів, хоч і не була такою численною. Відтак у ортодоксальних колах скоса дивилися на те, що внук блискучого Іцхака Шмелькеса — Бейт Іцхака збирається очолити прогресивну синагогу. Ортодокси вживали рішучих заходів, щоб відмовити мого батька від цієї ідеї. Однак він не піддався тискові і вирішив, що посада львівського рабина відкриє перед ним більше можливостей сприяти духовному оновленню єврейської громади Польщі. Він прийняв запрошення «прогресистів» за умови, що по суботах не гратиме орган і що ортодоксальні традиції не будуть відкинуті. На ці умови пристали, і мій батько очолив цю цікаву та динамічну громаду в не менш цікавий період великих соціяльних змін.

Батько відігравав важливу роль у релігійному та політичному житті єврейської громади Львова, а згодом поширив свій вплив на всю Південну Польщу. То був чоловік високої ерудиції, який чудово володів німецькою, івритом, польською та їдиш. Він був талановитим оратором, і його проповіді — здебільшого польською мовою, яка була загальновживана у середовищі львівських євреїв, — приваблювали як євреїв, так і неєвреїв. Спонтанні, а не заздалегідь написані, ці проповіді завжди захоплювали слухачів.

Я досі пам'ятаю наш від'їзд із Катовіце до Львова. На вокзал прийшло багато людей побажати батькові та всій нашій родині щасливої подорожі. В нашому купе було повно квітів для мами та цукерок для мене. Лєна поїхала з нами, щоб допомоґти нам у дорозі.

Мої перші львівські враження були пов'язані з нашим помешканням та Єзуїтським парком*, де я бавився з іншими дітьми. Поступово я почав відчувати вдома якусь напругу. На кілька років молодша за батька, моя мама була розумною та добре освіченою жінкою. Однак цього було замало, щоб стати доброю дружиною для натхненного духовного провідника. Її більше ваби-

* Нині — парк ім. Івана Франка.

ли світські новини, новомодні віяння бурхливих 20-х років, що почали проникати і до Польщі. Обов'язки дружини рабина та пов'язані з ними обмеження стали для неї нестерпними, що врешті-решт призвело до розлучення. У цей нелегкий час мого батька підтримала громада, а мама виїхала до Італії. Оскільки вона й до того не дуже мною цікавилася, я не переживав через її від'їзд.

Лєна також не змогла пристосуватися до нового польського оточення і повернулась до Сілезії. Замість неї за мною доглядали інші няні, але вони у нас довго не затримувались. Відтак почався досить важкий період мого дитинства, коли я не міг до пуття зрозуміти, що ж відбувається довкола мене. Я зробився вередливим, і зі мною стало важко розмовляти.

Коли мені було шість років, у моєму дитячому садочку організували виставу, на яку запросили батьків, щоб вони побачили, що вміють їхні діти. Ми мали виконати танок на музику Ґріґа, а старші діти — читати вірші. Коли ми виходили на сцену в гарних костюмчиках із гофрованого паперу, інший хлопчик мене штовхнув і розірвав мій костюм. Я дав йому здачі і подер його костюмчик у клоччя. Почалася загальна бійка, натомість оркестр продовжував награвати бравурні мелодії, і за цим усім із подивом спостерігали батьки (мій батько сидів у першому ряду) та гості.

Незабаром після цього випадку батько одружився вдруге. Моя нова мама Рахиль була донькою дідича, який мав досить великий маєток у селі Потоки біля Рави-Руської[5]. Вона здобула найкращу можливу тоді освіту, і її батько не хотів, щоб вона все своє життя провела в його маєткові. Він винайняв для її матері та неї гарне помешкання у Львові, де були справжні меблі часів Людовика XV та рідкісні перські килими. По закінченні приватної жіночої гімназії Рахиль вступила до університету Яна Казимира у Львові, де вивчала психологію та методи роботи з важкими дітьми. Вона працювала над докторською дисертацією і була асистентом відомого на той час професора психології Стефана Балія. Після одруження вона мусила все це покинути і взяти на себе нелегкі обов'язки дружини рабина великої громади.

Мені нелегко було пристосуватися до нових обставин, нелегко було й зі мною. Проте моя нова мама долала мій опір

терпляче й по-доброму, але твердою рукою. З часом ми стали дуже близькі, і її вплив багато в чому допоміг мені підготуватися до подальших незвичайних подій мого життя.

У віці семи років мене прийняли до початкової школи, яка носила ім'я польського поета Адама Міцкевича — сучасника Пушкіна і Байрона. Я пишався своїм чотирикутним кашкетом-конфедераткою і кольорами школи на ній. У Польщі були чудові загальноосвітні школи, які користувалися програмами, розробленими міністерством освіти у Варшаві.

Нас учили читати і писати, пізніше викладали граматику, синтаксис, математику, географію, історію та природознавство. Вчителі були добре освічені, віддані своїй роботі і ставилися до нас із повагою. Підручники були цікаві й захопливі. Все це давало добре підґрунтя для подальшого навчання в гімназії чи професійному училищі.

Національний склад учнів відбивав тогочасну демографічну ситуацію. Населення Галичини складалося з трьох частин — поляків, євреїв[6] та українців. Спочатку стосунки між учнями були приязними, і ми ходили одне до одного в гості. Однак у другому класі, коли почалися уроки релігії, все це змінилося. Учнів поділили на три групи. Римо-католицькі ксьондзи вели уроки віри у поляків, греко-католицькі священики — в українців; свого вчителя мали і єврейські діти. Незабаром після цього на єврейських учнів посипалися образи та звинувачення: мовляв, вони є христовбивці. Приязний римо-католицький священик, який викладав віру полякам, був колишнім однокласником мого батька. Він завжди просив мене передавати вітання батькові. Але через неправильне розуміння християнських принципів у стосунках між неєврейськими та єврейськими дітьми виникла напруга, і останні часто ставали об'єктом кпинів та антисемітських випадів.

Мені було років вісім чи дев'ять, коли за мною по дорозі зі школи погналися польські хлопці. Я біг дуже швидко, і раптом мене зупинив якийсь чоловік. Переляканий і захеканий, я глянув догори і побачив, що мене тримають руки батька, який, на щастя, випадково проходив тою самою дорогою. Ми мовчки пішли додому, і мені було затишно триматися за батьківську руку.

Це було моє перше знайомство зі сліпою ненавистю. Пізніше я навчився боронитися, і за найменшої спроби сказати чи зро-

бити щось образливе для євреїв я кидався на кривдника. Кінець кінцем маму викликали до мого класного керівника. Він їй сказав, що хоч моя шляхетна поведінка гідна поваги, однак все ж таки не треба проливати у школі аж так багато християнської крови.

Позитивний вплив моєї нової мами поволі загоїв рани, завдані розлученням батьків. Я вже не був таким некерованим, як раніше, і почав відносно добре вчитися. Інші учні перестали до мене чіплятися після того, як я кілька разів добряче потовк тих, хто обзивав мене христовбивцею та брудним жидом. Мабуть, це була найкраща пора мого дитинства. Я вступив у підлітковий вік, захищений від знегод довколишнього світу.

Вдома говорили про заворушення серед робітників та епізодичні напади на євреїв з боку студентів, що носили ціпки, до яких були прикріплені леза. Ми розуміли, що напруга зростає. Літо я проводив у маєтку в Потоках. Одного разу я бачив, як 14-й уланський полк, що розмістився в нашому та сусідньому маєтках, проводив зловісну «пацифікацію»[7] у довколишніх селах, де жили переважно українці. Я тоді не розумів, що відбувається, але відчуття тривоги підсилювалося ще й уривками розмов, які я чув удома.

Убивство єврейського студента поклало край самозаспокоєнню та сподіванням, що все це якось само собою минеться. Услід за німецькими нацистами почали відкрито виступати проти євреїв високопоставлені польські урядовці. Примас Польської Католицької Церкви Кардинал Гльонд також почав доволі завзято викривати «єврейську пошесть», а католицький священик Тшецяк, відчуваючи мовчазну згоду своїх зверхників, подав до суду на євреїв, звинувативши їх у жорстокому поводженні з тваринами під час ритуальних жертвоприношень. Тшецякові допомагала дружина тодішнього прем'єр-міністра Польщі пані Пристор. Метою цієї кампанії було визнати, що ритуальні жертвоприношення, здійснювані євреями та мусульманами, є антигуманними, і домогтися в суді їхньої заборони.

Звичайно, антисемітизм не був головною проблемою, яка стояла перед Польщею у 1930-х роках. Це був один із симптомів швидкої руйнації звичного оточення та наближення катастрофи. Львівського школяра Курта Левіна це стосувалося безпосередньо. Пацифікація сіл поблизу Потоків, бідність се-

лян, багато з яких помирали від тифу та інших епідемій, а також періодичні напади на євреїв були знаками біди.

Однак євреї у більшості своїй не розуміли цього. Їм здавалося, що поляки були шляхетним та дружнім народом, який їх захистить, як уже не раз бувало впродовж історії Польщі. Я також відчував напругу, що зростала довкола нас, але не розумів, до чого воно все йде. Я був поглинутий навчанням та спілкуванням зі своїми друзями. Все інше мене мало цікавило, бо я думав, що дорослі якось дадуть собі з тим раду.

Отже, на початку 1930-х я ходив до загальної початкової школи, по закінченні якої в 1936 році було вирішено, що я далі вчитимусь у єврейській гімназії. Антисемітизм досяг свого апогею, і єврейським учням ставало небезпечно з'являтися у польських гімназіях, які в усіх інших відношеннях були дуже добрі. Після шести років навчання разом із польськими та українськими дітьми я опинився у школі, де були самі євреї. Атмосфера там була спокійніша і культурніша, до чого я не звик, а тому спочатку мені було досить важко пристосуватися. Я краще почувався у загальній школі з її жорсткими хлоп'ячими правилами. Там я завжди був насторожі, готовий до будь-яких несподіванок, і ці звички я приніс у нове оточення.

Хлопчик зі старшого класу побачив молодшого новачка. Він штовхнув мене, і я поплямив нову синю форму, якою дуже пишався. Цього, однак, йому було мало, він продовжував задиратися, і я у відповідь добряче відлупцював його так, як звик робити ще в початковій школі. Задзвонив дзвінок, і я пішов до класу, гадаючи, що на тому справа і скінчиться. На мій подив директор гімназії, відомий педагог д-р Соломон Іґель зайшов до класу із зарюмсаним старшокласником, який показав на мене і сказав, що я його побив. Я нічого не міг збагнути. У моїй попередній школі старшокласник нізащо не признався б, що його набив хтось із молодшого класу. Також там було немислимим нажалітися вчителеві і з ним ходити по школі й шукати, хто тебе набив. Зазвичай такі питання вирішувалися після школи, якщо треба — з допомогою друзів.

Директор сказав мені, що хороший єврейський хлопчик не буде поводитись, як якийсь гой, і мене суворо покарали. Я зрозумів, за що мене покарали, але не міг зрозуміти, чому не можна застосовувати силу, якщо треба захистити себе. Я почав усві-

домлювати, що існують два різні світи, які живуть за різними правилами. Я не мав певности, що правила поведінки, яких навчали в єврейській гімназії, були правильними. Мій власний досвід, здобутий у школі імени Адама Міцкевича та в нашому маєтку в Потоках, підказував мені інше.

Я почав розуміти батька, його роботу та його роль у громаді за два роки перед початком війни у 1939 році. Мама пояснювала мені наші обов'язки, і ми обоє усвідомлювали їхню важливість, хоч кожен по-своєму. Вона мусила брати участь у роботі багатьох організацій. Одні її цікавили, інші були нудними. Різноманітні громадські навантаження відбирали купу часу, що його вона радше присвятила б вихованню моїх менших братиків. Вона також мріяла про повернення до наукової праці. Натомість мені весь час вичитували за те, що я поводився зовсім не так, як син рабина. Я не міг побитися з хлопцями десь у парку або прогулятися з дівчиною — одразу знаходилися «добрі» люди, які телефонували моєму батькові, щоб про все йому розповісти. Якось ми з мамою нишком зайшли до крамниці делікатесів, де було запроваджено новинку — кошерні сосиски. Ясна річ, хтось нас побачив, і пішли чутки, що ми з мамою вчащаємо до різних таких закладів, і це навряд чи є достатньо кошерним для сім'ї рабина. Бути дружиною і сином місцевої знаменитости нелегко. Ми з мамою часто ділилися враженнями про всі ті речі, що їх нам не можна було робити, і з цих розмов я багато довідався про діяльність батька.

Головним обов'язком рабина було тлумачення Закону. Тому особистість рабина і рівень його підготовки визначали його роль у громаді. Після багаторічного вивчення Біблії, коментарів, Талмуду та цілого масиву релігійної літератури, що стосувалась усіх ділянок життя, троє інших рабинів збирались і вирішували, чи гідний той чи той кандидат бути рабином. Після позитивного рішення відбувався обряд сміхи* (ординації), і тоді можна було починати служіння рабина. Посада рабина не передавалась у

---

* Сміха (*івр.*) — рукоположення. У всіх течіях юдаїзму рабин не є священиком. Це вчене звання, кваліфікація тлумачення Тори, Талмуду. Присвоюється це звання через обряд сміхи після здобуття релігійної освіти. Воно дає право очолювати громаду, викладати в єврейських релігійних школах-єшивах, бути членом релігійного суду. На відміну від Західної Европи рабини Східної Галичини були духовними лідерами своїх спільнот.

спадок, за винятком хасидських сект, отож для того, щоб удостоїтися сміхи, треба було багато років вчитися. Мітнагдім* — консервативні, не хасидські, а строго ортодоксальні громади — складали більшість у Польщі та Литві. Хасидські секти та їхні династії рабинів були однією крайністю у місцевому єврействі, тоді як другою крайністю були асимільовані євреї з реформістських громад. Мій батько був свого роду містком між цими двома світами: він поєднував у собі багате насліддя Писання та рабіністичної літератури, з одного боку, і світську науку — філософію і класичні студії, з другого.

Єврейська громада Львова була поділена на два табори, що поступово віддалялися одне від одного. До першого належали прихильники ортодоксальної традиції, а другий — численніший — складався з тих, що гуртувалися довкола «Темплю» й підтримували так званий «прогресивний» рух. Відстань між двома таборами ставала дедалі більшою в міру того, як на порядку денному поставали сучасні проблеми, на які закостеніла ортодоксія з її збірниками старих рабинських повчань не могла дати відповіді.

У міру того, як «прогресивний» рух вбирався в шати реформістського юдаїзму, цей розкол давався взнаки і в інших громадах. Провідну роль у цих громадах відігравали випускники богословських семінарій Лейпциґа та Відня, яких ортодокси не визнавали рабинами. В атмосфері зростання ворожнечі найважче було молодим людям, які не могли вирватися зі злиднів. Мій батько був відносно молодим рабином впливової єврейської громади. Він очолив цю громаду в період змін, проклав місток між ортодоксальним та «прогресивним» таборами і невтомно прагнув домогтися кращої долі для молоді. Зі своєї кафедри він здійснював духовне керівництво. Як голова учительської семінарії він мав нагоду надихати її випускників, які роз'їжджалися по школах усієї Південної Польщі. Активна участь у роботі виконавчого комітету Сіоністської організації давала йому змогу бути в курсі основних подій єврейського політичного життя, поборювати правий екстремізм, що часом межував з фашизмом,

---

* Мітнагдім (з івр. — «ті, що противляться», «ті, що заперечують»; однина — *мітнагед*) — назва, яку дали прихильники хасидизму його противникам серед рабинів та керівників єврейських спільнот.

а також протистояти комуністам, які вносили розбрат і чвари у вже розколоту громаду. Після смерти головного редактора впливового тижневика *Opinia** батько очолив видання і писав там під псевдонімом *L.* Передовиці та редакторська колонка давали йому змогу донести свої думки до широкого кола читачів. Під його керівництвом працювало багато зацікавленої й активної молоді, що позитивно впливало на громаду. З часом вплив батька зріс настільки, що він став справжнім духовним провідником, до чиєї думки прислухалися при вирішенні не лише релігійних, а й соціяльних та економічних питань.

Усе це потребувало часу й сил. У нього залишалося дуже мало часу для сім'ї, і тільки влітку він міг провести разом з нами кілька тижнів у Потоках. В інший час ми його бачили вдома лише по суботах та у святкові дні. Мама підтримувала його у кожній справі. Вона не завжди поділяла його захоплення і не дуже заохочувала його цілковиту самопосвяту. Однак вона була йому опорою і знала, як приборкати мій бунтівний характер, який не витримував усіх заборон, накладених на сина рабина.

1935 року граф Андрей Шептицький[8], Архиєпископ Львівський та Митрополит Галицький, святкував своє сімдесятиліття. Це був високошанований провідник українців, чий авторитет на Галичині був беззаперечний. Нащадок давньої шляхетської родини з руським корінням, він народився римо-католиком і поляком. Папа Лев XIII запропонував Шептицькому присвятити своє життя оновленню Греко-Католицької Церкви, і Шептицький вступив до монашого чину отців-василіян**.

Завдання виявилося важким і невдячним, особливо після Першої світової війни. Митрополит дуже цікавився станом справ у євреїв, що жили поруч з українцями в його єпархії. Своєю чергою, під час візитів до різних парохій його завжди вітали єврейські старійшини, що несли сувої Тори на знак поваги й подяки за його доброту. Шептицький знав іврит і дуже цікавився біблиїстикою.

---

* Повна назва *Nasza Opinia*.

** Тепер відомо, що рішення повернутися до свого коріння і стати ченцем Василіянського чину, щоб служити «селянській», як її називали в той час, Греко-Католицькій Церкві, у Митрополита визріло ще до згаданої авдієнції у Папи Лева XIII, на якій Папа вже благословив цей намір молодого Романа Шептицького.

Прочитавши в газетах, що польське духівництво проігнорувало ювілей Митрополита, батько вирішив відвідати його і привітати від імени єврейської громади. У супроводі визначних єврейських діячів він завітав до собору святого Юра — резиденції Митрополита (до Юра, як коротко називають цей собор львів'яни). Це був знак поваги, а також форма протесту проти нетерпимости й ворожости, що їх римо-католицьке духівництво виявляло щодо євреїв і греко-католиків.

Цей візит ввічливости започаткував дружбу, що з роками лише поглиблювалась. Митрополита, який через артрит не міг сам ходити, вивозили в кріслі до чудового саду біля собору Юра, звідки відкривалась прекрасна панорама міста. Там Митрополит і батько проводили чимало часу, розмовляючи про проблеми своїх громад. Іноді я супроводжував батька до Юра і чекав його на великому подвір'ї.

Тим часом газети писали про зростання напружености між державами. Третій Райх озброювався і відкрито ігнорував статті Версальського договору. Фашистські режими Німеччини та Італії грубо втручались у перебіг громадянської війни в Іспанії, Німеччина анексувала Австрію й почала чинити тиск на Чехословаччину. До Польщі прибували біженці з Німеччини, які розповідали про погроми, приниження та жахіття концентраційних таборів.

Панівна кліка у Варшаві продовжувала йти хибним шляхом, утискуючи українців і вигадуючи нові антиєврейські заходи. Попри те, що на політичному горизонті збиралися хмари, польські євреї пасивно чекали, поки перейде буря. Мій батько був добре поінформований, тому під час своїх поїздок попереджав про загрозу і сприяв охочим виїхати до Палестини.

Його питали, чому він залишається у Львові, хоч усім говорить, що це вулкан, який скоро вибухне. Він завжди відповідав, що як провідник громади не може покинути своє місце, однак закликав усіх, хто може, тікати. На жаль, тікати особливо не було куди — імміграція до Палестини, якою тоді керували англійці, була обмежена.

Я ходив до єврейської гімназії, де панувала спокійна та ліберальна атмосфера. Мені подобалися вчителі, я потоваришував з багатьма хлопцями мого віку. Зимові та літні канікули я проводив у Потоках. Мені подобалося працювати в полі разом із се-

лянами. Платили мені нарівні з іншими, і працював я так само, як вони. Прокидався я о шостій ранку і повертався додому ввечері дуже змученим. Я їздив на конях і насолоджувався волею та природою. У мене навіть виникло бажання по закінченні гімназії вступити на сільськогосподарський факультет.

У Потоках я одночасно жив у двох світах. Господарі маєтку, їхня родина, управитель і прислуга мешкали в маєтку. На горбочку стояв просторий будинок, довкола якого розкинувся великий парк. Селяни жили в невеличких хатках, критих соломою, і ледве зводили кінці з кінцями. Я працював з ними на полі, їв з ними простий обід, що складався з кусня чорного хліба, сиру та води. Прислухаючись до їхніх розмов, я зрозумів, наскільки важким було життя серед злиднів, безнадії та розпачу.

Одного дня, проїжджаючи на коні через сусідній маєток, я побачив його управителя, який запросив нас наступної неділі в гості. Мені довелося скинути свій робочий одяг, що пропах кінським потом та ароматами стайні, й переодягнутись у більш-менш пристойне вбрання. Після прискіпливого огляду мами ми вирушили на бричці до сусіднього маєтку, посеред якого стояв справжній палац. Нас привітав його власник Мартин Горовіц, чий батько був відомим правником та членом парламенту і якому дарував дворянство сам імператор Франц-Йосиф.

У залі вже зібралися власники довколишніх маєтків. Нас запросили пройти в оранжерею, де росли субтропічні й тропічні рослини. Посеред розкішної оранжереї стояло бронзове погруддя останнього імператора Австрії Франца-Йосифа. Того дня, 18 серпня, був його день народження. Лакеї у білому вбранні подали шампанське, і присутні підняли тост за покійного імператора неіснуючої імперії. Надворі минав 1938 рік, і відбувалося все це на території держави Польща. Батько мовчки споглядав це незвичайне дійство. Мені тоді було лише 13 років, але і я не вірив своїм очам. Люди намагалися перенестись у світ мрій і хоч на мить забути про неминучу катастрофу.

Після того як Невіл Чемберлен ганебно зрадив Чехословаччину у Мюнхені, Гітлер почав вимагати перегляду лінії польсько-німецького кордону та усунення так званого коридору, що відділяв Померанію від Німеччини. Газети щодня повідомляли

дедалі зловісніші новини, і у Львові широко обговорювали можливість війни. Але ніхто нічого не робив, щоб вирватись із пастки, яка от-от закриється.

Сонячним ранком першого вересня нас розбудила повідомлена по радіо новина, що німецькі війська перейшли польський кордон. Через кілька годин бомбардувальники люфтваффе атакували безборонне місто. Вибухи німецьких бомб стали кінцем цілої епохи, способу життя і початком загибелі цілої громади.

Новини з фронту надходили заплутані й суперечливі, але за кілька днів стало зрозуміло, що польська армія не зможе зупинити просування німців і почне відступати на схід. Англія і Франція, пов'язані угодою про ненапад, повинні були оголосити війну Німеччині. Ми були переконані, що цей кошмар припиниться одразу після того, як союзники вступлять у війну. Нарешті польське радіо, яке все ще працювало, принесло бажану новину, що німці відкинули ультиматум відступити з Польщі й союзники оголосили їм війну. Ми заспокоїлись і думали, що ситуація скоро покращиться і війна скінчиться за кілька тижнів. Цією ілюзією ми потішали себе досить довго.

Щоденні атаки бомбардувальників «Штука» змушували нас сидіти у пивниці. Ходити по місту стало небезпечно, а запаси їжі швидко закінчувалися. Одного ранку німецька артилерія несподівано почала обстрілювати місто. Почалась облога, люди розібрали бруківку і поробили на вулицях барикади. Війна підійшла буквально до нашого порогу, а Польська держава розвалювалась на очах.

Прийшла звістка, що радянські війська перейшли польський кордон. Ми наївно вважали, що вони йшли допомогти полякам у боротьбі з фашистами. Але наші сподівання розвіялись, коли ми довідалися, що радянські війська роззброюють польські підрозділи, які тікали на схід, і що німці відступили перед радянськими військами й зупинилися за так званою лінією Керзона[9]. Тоді ми не знали подробиць секретних протоколів циничного пакту Молотова — Ріббентропа, які поділили Польщу між Третім Райхом і Радянським Союзом. Після чергового артобстрілу німці відійшли, і до Львова вступила Червона армія. Ми з батьком стояли на вулиці й дивилися на прихід радянських військ. Серед вояків були представники всіх народностей, що

жили в Радянському Союзі: узбеки, казахи, таджики, башкири, українці. Батько сказав, що нас захопили азіяти.

Усі раділи, що облога закінчилася. Львів поволі повертався до нормального життя — розбирали барикади, відновили подачу води та електрики. Повідкривалися магазини, але через деньдва вони позакривалися знову, оскільки весь товар швидко порозмітали, а поповнити його запаси не було звідки. Радянські військовики скуповували все, що бачили, а коли приїхали їхні сім'ї, то в магазинах не залишилося й того, що лежало там роками.

Львів'яни дивилися на радянські війська, що проходили в незнайомих мундирах і мали незнайому зброю, яка дуже відрізнялася від озброєння зразка Першої світової війни, що його мала польська армія. Особливо вражали радянські танки, що йшли через місто на захід. Вояки були приязні, дисципліновані, малослівні, і лише де-не-де політрук зупинявся, щоб відповісти на запитання допитливих перехожих.

Дуже скоро з'ясувалося, що між пропагандою і реальністю лежала велетенська прірва. Хтось запитав політрука, чи є в Радянському Союзі цитрусові, які були делікатесом у довоєнній Польщі. Той відповів, що в Радянському Союзі є фабрики, які випускають цей товар. Політрук, мабуть, ніколи в житті не бачив помаранчі. Тоді місцеві насмішники почали задавати багато подібних запитань, з'явилося багато жартів та анекдотів, що висміювали радянську армію і цивільну адміністрацію.

З появою Червоної армії владу в місті перебрали місцеві комуністи, що з них деякі роками сиділи у польських в'язницях. Було організовано «міліцію», озброєну польськими маузерами, яка носила червоні стрічки на рукавах. Але це все потривало лише кілька днів, а потім, на превеликий подив, комуністів швидко арештували, а міліцію розігнали. Владу взяли у свої руки чиновники, що прибули з Радянського Союзу, почалась націоналізація фабрик, майстерень і магазинів. Газет і радіо поки що не було, тому про все це ми довідувалися з чуток, а також під час безпосередніх контактів з новою владою. У місті було спокійно, розгулу злочинности не було, але давався взнаки брак харчів, а з настанням холодної зими неможливо було купити вугілля чи дрів.

Єдиним надійним джерелом інформації були радіопередачі польської служби Бі-Бі-Сі та радіо «Вільна Польща» з Тулузи.

Загалом вважалося, що совіти* тут ненадовго. Сподівалися, що по закінченні війни життя нормалізується.

У школі я знову зустрівся з друзями та вчителями, які не виїхали з міста. Почалося звичайне навчання, сформували класи, де ми займалися за старою програмою. Ця ілюзія спокою потривала десь тиждень чи два. Тоді у школі з'явилися радянський директор і молода жінка-парторг із Києва. Вони заходилися переробляти школу на радянську десятирічку.

На батьківських зборах, скликаних, «щоб порадитися», постало питання про мову викладання. Справу обговорювали досить довго, і більшість батьків висловилися за продовження науки польською мовою. Радянський директор зауважив, що такі бажання свідчать про підозрілі політичні симпатії батьків. Присутні, які спочатку наївно вважали, що у них був вибір, завмерли і чекали на інші пропозиції.

Мовчанку порушив голос, що запропонував їдиш замість польської. Директор підхопив цю думку, назвав її чудовою і зазначив, що за сталінською конституцією, яка наслідувала заповіти Леніна, кожен народ має право на самовизначення. Він повідомив батькам, що після революції в Південному Сибіру, на кордоні з Китаєм, було засновано Єврейську автономну республіку зі столицею Біробіджан. Директор запевнив, що влада з радістю допоможе переселитися туди всім, кому подобається їдиш, оскільки це офіційна мова в Біробіджані. Тоді він попросив встати тих, хто хоче, щоб викладання велося на їдиш. Запала мовчанка: не дивно, що ніхто не захотів переселятися в Біробіджан.

Таким чином було ухвалено рішення, що найкращою мовою викладання буде українська, тому що Галичину все одно приєднають до Української Радянської Соціялістичної Республіки. Запитали, хто проти. Після деяких роздумів батьки одноголосно підтримали це рішення. Ці батьківські збори стали таким собі уроком, як треба жити за радянської влади.

В обстановці параної сталінського терору комсорг товаришка Ройфман старалася з усіх сил відсіяти зі школи соціяльно неблагонадійних і шукала контрреволюціонерів серед учнів.

---

* Англійське *the Soviets*, що його подає автор, передаємо галицьким варіянтом «совіти» (ще — совєти).

Зазвичай безтурботні, приязні та допитливі учні швидко збагнули, що розпочалася кампанія перевиховання, а хто чинитиме опір — буде покараний. Але учні дали собі раду за цих обставин. Вони швидко навчилися маніпулювати цією системою. Вчителі також сиділи тихо і зосередилися на викладанні предметів незнайомою для них мовою за незнайомими радянськими програмами.

Комуністичний осередок школи складався з учнів лівацьких поглядів, які були меншістю в переважно сіоністсько орієнтованій школі. Але цей осередок відіграв вирішальну роль у боротьбі з комсоргшею та її інформаторами. Завдяки цьому осередкові кілька учнів вступили на курси цивільної оборони, якими керували військові. За якийсь час учні, які активно займалися на курсах, осміліли настільки, що почали відкрито критикувати комсоргшу і постійно скаржились у всемогутній партком на її некомпетентність.

Учнів не цікавили політичні ігри; просто вони хотіли, щоб їм дали спокій. Вони опиралися систематичним намаганням агресивної та примітивної системи обмежити їхню свободу. Дуже швидко вони пристосувалися до цієї системи і навчилися маніпулювати нею. Зрозумівши це, комсоргша дала нам спокій, а директора цікавила тільки «норма», тобто щоб школа відповідала офіційним стандартам освіти. Таким чином, обидві сторони виробили певний тип поведінки і дійшли висновку, що всім буде краще, якщо не буде проблем.

Як син рабина я став улюбленим об'єктом нападок комсоргші, тому комуністичний осередок знайшов мені місце в організації Червоного Хреста і Півмісяця. Після кількох занять я став «фахівцем» із першої допомоги. У віці 16 років мене зробили інспектором Червоного Хреста Залізничного району міста. До моїх обов'язків входило перевіряти пункти першої медичної допомоги та проводити практичні заняття на фабриках.

Якось я перевіряв одну фабрику і когось там запитав про першу медичну допомогу. У відповідь я почув латинські терміни і детальне пояснення. Жінка, яку я запитав, була лікарем. Тільки у сюрреалістичному світі Радянського Союзу 16-літній хлопець міг мати вищу посаду, ніж дорослі. Я потрапив у смішну ситуацію — мені треба було перевіряти кваліфікацію лікаря у наданні першої допомоги.

Тим часом місто обліпили «пам'ятники» з глини і фанери. На стінах будинків порозвішували плакати з усміхненими селянами, трактористами й дітьми, що дарували квіти Сталінові або Микиті Хрущову — голові компартії України. Пропаганда ставала дедалі інтенсивнішою — ішла підготовка до народних зборів «вільно обраних представників трудящих». Ніхто тих представників не знав і не розумів, навіщо скликаються збори. Проводили їх у чудовому оперному театрі, збудованому за Австрії. Театр оточили частини НКВД, озброєні автоматами, які були націлені на прохожих, а також, про всяк випадок, на сам театр. Все це виглядало смішно, бо всі знали, що совіти і без того могли робити, що їм заманеться. Після дводенних «дебатів» збори одноголосно вирішили приєднати Львів і Галичину до УРСР. Незабаром усім видали радянські паспорти, які треба було показувати в місцевому відділенні міліції, щоб отримати дозвіл виїхати з міста. Тоді ж почалися систематичні арешти — завжди вночі. Хапали колишніх політиків, журналістів, власників заводів і багатих купців. Більшість заарештованих безслідно пропали.

Запровадили купу всіляких реєстрацій — для офіцерів резерву польської армії; для біженців із районів Польщі, окупованих німцями; для тих, хто хотів виїхати за кордон, тощо. Законослухняні та наївні йшли і реєструвалися, що врешті-решт привело одних до Катині, а інших — до таборів у Казахстані[10].

Річницю Жовтневої революції відзначили «стихійними демонстраціями трудящих», які прагнули висловити свою подяку та радість із приводу включення їх до складу Української Радянської Соціялістичної Республіки. Всі школи мусили брати участь у цих демонстраціях і вітати Микиту Хрущова, який приїхав на урочистості. Нам роздали прапори, транспаранти з гаслами на кшталт «Слава Червоній армії-визволительці» та «Слава соціялістичному змаганню і стахановському рухові»[11]. Політпрацівники у військових формах дивилися за тим, як формуються колони, роздавали нам папірці з офіційно затвердженими гаслами, що їх ми мали вигукувати по команді. Врешті-решт ми промаршируували повз трибуну з Микитою Хрущовим та його почтом. На наш подив, по вулицях були розставлені радянські солдати з наведеними на нас автоматами, хоч ми були начебто щасливими демонстрантами, які не мали на думці нічого лихого.

Синагога «Темпль» відкрилася знову. Щоп'ятниці та щосуботи там було повно людей. Як ніколи раніше, синагога стала місцем, куди люди приходили отримати пораду та співчуття. Спочатку радянська влада не чіпала батька й не перешкоджала його роботі. Але коли здійнялася хвиля арештів відомих людей, ми почали боятися, що і батько може потрапити до їхнього числа. Тільки-но військова вантажівка серед ночі зупинялася на нашій вулиці, ми з-за фіранок спостерігали за тим, що відбувалося. У нас завжди стояла напоготові маленька валізка з найнеобхіднішими речами на випадок батькового арешту. Ми жили у постійному страхові і ніколи не знали, що спаде на думку НКВД — наймогутнішому відомству СРСР. Навіть радянські військовики нервувались, коли їм доводилося стикатись із офіцерами НКВД, яких було легко впізнати за синім кольором їхніх військових кашкетів і за шкіряними ременями. Зазвичай вони поводилися ввічливо, під час арешту виявляли турботу і запевняли сім'ї жертв, що це, мабуть, помилка і що через кілька годин усе з'ясується. Але в будинкові НКВД по вулиці Пелчинській* та в тюрмі, що отримала назву від давнього монастиря св. Бриґітти і на місцевому сленгу називалася «Бриґідки», все було зовсім по-іншому.

Ми знали про репресії 1930-х років, про недоброї слави московські судилища і про дивну справу маршала Тухачевського, яка закінчилася стратою більшости офіцерів генерального штабу радянської армії в 1938 році. Жахіття, які коїлися в підвалах ЧК, що згодом було названо ГПУ, а тоді НКВД, були відомі багатьом. Війська НКВД прибували на нові радянські території разом із Червоною армією, і їх завжди боялися. На той час сталінський терор уже йшов на спад, оскільки усі реальні та вигадані противники радянської влади були або страчені, або вислані до Сибіру. Існували різні категорії «ворогів».

Батько поки що не належав до жодної. Він служив у «Темплі» так само, як і перед війною. Додому до нас приходили люди, яких треба було вислухати і дати пораду. Батько також був суддею у різних суперечках (євреї не хотіли вирішувати їх у цивільних судах, надаючи перевагу раввіністичним судам). Учительську семінарію і тижневик *Opinia* закрили. Але молодь, що працювала разом з батьком, часто приходила по його пораду.

* Нині — вул. Вітовського.

Ясна річ, що влада знала про це все, але деякий час не втручалася. На той час єдиним виявом утисків був велетенський податок на нерухомість, що його наклали на «Темпль», але громада вчасно його сплатила, щоб синагогу не закрили.

Було справді страшно. Батькове служіння рабина вже саме собою було викликом новому режимові. Він старався уникати будь-яких політичних розмов і зосереджувався на суто релігійних справах. У своїх проповідях він говорив про моральні цінності і тлумачив Писання. Поза всякими сумнівами, агенти НКВД доповідали про кожен його крок і про кожну його проповідь. Із часом ми трохи до цього звикли, але постійний страх нас не полишав.

Деякі спритні особи намагалися втекти зі Львова через Литву ще до того, як Прибалтійські держави були анексовані Радянським Союзом. Звідти, завдяки допомозі японського консула, який видавав їм транзитні візи, вони могли виїхати з Радянського Союзу через Японію і попрямувати до Латинської Америки. Американський консул категорично відмовився видавати транзитні візи, що дало НКВД підставу відмовити охочим у дозволі на виїзд. (НКВД визнавало транзитні візи тільки через Японію та США). Бездушних американських чиновників не переконували письмові гарантії прохачів, що вони не оселяться в їхній країні. Відмова американських консулів у Прибалтійських країнах надати транзитні візи призвела до загибелі буквально тисяч власників латиноамериканських паспортів. Серед них було й багато американських громадян, чиї справи чиновники з Держдепартаменту відіслали до Вашингтона на перевірку. Більшість цих людей повернулися до Львова, де решта спільноти пасивно вичікувала, що буде далі.

Зима 1939 року була дуже холодною. Не було ні вугілля, ні дрів; ми вдома мерзли й сиділи, загорнувшись у пальта і ковдри. Місто голодувало. Харчі можна було купити за захмарними цінами на чорному ринкові, який процвітав. Польські злоті за одну ніч перетворилися на папірці, на зміну їм прийшли рублі, і це ще більше ускладнювало ситуацію. Через відсутність необхідних ліків поширювалися хвороби.

У ці важкі дні ми буквально були разом. Ми збирались у кабінеті батька, бо це була єдина кімната, яку опалювали. У певному сенсі, компенсацією для нас була постійна присутність бать-

ка. Тихими вечорами ми провадили цікаві розмови, обговорювали новини з Лондону та вістки, що їх приносили відвідувачі. Відлуння далекої війни періодично досягало нас. Ми чекали на весну, яка мала б принести перемогу союзників на Західному фронті. Королівський флот Великобританії оточив німецький крейсер «Адмірал граф Шпеє» на ріці Ла-Плата, а в норвезькому Нарвіку тривала дивна битва, в якій брали участь польські частини у складі британської та французької армій.

Прийшла весна, і стало трохи легше, але пригнічували масові вивезення біженців із окупованої німцями частини Польщі. Енкаведисти приїжджали серед ночі, давали кілька годин на збори, тоді на вантажівках відвозили заарештованих на залізничну станцію, звідки товарними вагонами вивозили невідомо куди. Через кілька тижнів приходили листи з Казахстану, Мордовії, Узбекистану та інших місць, про які ми раніше й не чули. Тисячі й тисячі були вивезені у такий спосіб за ретельно складеними списками. Їх кидали на виживання посеред тайги, де вони рубали ліс або працювали в колгоспах. Багато помирало від голоду і хвороб, але більшість із них все ж таки вижили.

Пропагандистський тиск не слабшав. Постійно скликали збори для обговорення війни між Радянським Союзом і Фінляндією, на підтримку шахтарів Донбасу, щоб вони видобували більше вугілля, та для прославлення героїв-стахановців Кузбасу. Політрук вимагав, щоб ми приймали резолюції на підтримку цих закликів і вітали органи компартії та її славетного провідника Йосифа Сталіна, що так багато для нас робить. Цей безглуздий фарс знуджував і втомлював нас. Але не приходити на збори було небезпечно, оскільки управдом вів списки присутніх. Можливо, що і політрук, і управдом також мали виконувати спущені згори плани на певну кількість резолюцій такого роду.

Почалась енергійна підготовка до святкування Дня трудящих 1 травня. Було заплановано провести масові демонстрації силами шкіл і заводів, для учасників яких приготували платформи зі знаменами й гаслами. У магазинах міста з'явилося вдосталь хутряних шапок, термометрів, горілки, рибних консервів і сушеної риби, щоб гідно відсвяткувати. Повсюди стояли ятки з морозивом. Святкування Першого травня було свого роду ознакою, що

Львів, як Москва, Ленінград і Київ, став взірцевим містом, життя в якому більш-менш налагодилося.

Падіння Франції у травні 1940 року було справжнім шоком і розбило ілюзії, що весна принесе перемогу союзників на Західному фронті і що весь цей кошмар закінчиться. З передач Бі-Бі-Сі ми довідалися про Дюнкерк, окупацію Голландії й Бельгії, бомбардування Великобританії та атаки підводних човнів на судна в Атлантичному океані. Радянські газети писали про ці події лише побіжно і дотримувалися загалом пронімецької лінії. Ми потроху звикали до сірого життя в радянській системі, кінця-краю якому не було видно.

Я ходив до школи і став «апаратчиком» у системі цивільної оборони. Платили мені добре, і ніхто вже мені не закидав, що я «соціяльно неблагонадійний» син «реакційного» рабина. Місто також потроху звикло до нового життя, але все ще вірило у кінцеву перемогу союзників над Третім Райхом. Тінисті вулиці Львова, де цвіли каштани, були приємно чистими, парки буяли квітами; все це заколисувало і породжувало ілюзію, що насправді не так уже й багато чого змінилося.

Приблизно у цей самий час почався батьків страдницький шлях. Щовівторка він мусив приходити звітуватися до будинку НКВД, маючи при собі маленьку валізку на випадок арешту. Там його годинами допитували і відпускали додому лише пізно ввечері. Ми ніколи не знали, чи він повернеться. Кожен вівторок став справжньою мукою для мами і для мене. Мої братики ще були занадто малими, щоб розуміти, що відбувається.

У НКВД його розпитували про політичну діяльність у молодості, показували йому антикомуністичні статті, які він писав ще в Катовіце у 1920-х роках. Слідчі розпитували про його погляди та про інші його статті. Ми не розуміли мети цього всього. З погляду сьогодення, мені зрозуміло, що це було звичайне «промивання мізків», яке широко практикувалося в Радянському Союзі та Китаї. Воно мало на меті духовно зламати мого батька, змусити його покинути свою працю, відмовитися від віри і виїхати з міста. Йому пропонували на вибір багато викладацьких посад в університетах Києва, Ленінграда та Москви. Батько терпляче пояснював знову і знову, що його цікавить лише релігійна діяльність і що сталінська конституція гарантує свободу віри. Він повторював, що хоче вести своє служіння

винятково в рамках сталінської конституції. Це, мабуть, руйнувало плани слідчих, які хотіли почути від нього щось інше, однак вони не втрачали терпіння і наполягали на своєму, час від часу приходячи одне одному на зміну.

Батько, якому тоді було 43 роки, сильно постарів за цей рік. Його волосся посивіло, і лише в очах зберігся молодечий вогник. Він став замкнутим і зосередився на роботі над рукописами двох книг. Одна називалася «Марк Аврелій», назву іншої я не пам'ятаю. Мама, яка була ще досить молодою — мала 35 років, залишалася такою самою спокійною та привітною. Однак в її очах завжди був смуток.

Спливав місяць за місяцем, і поступово приходило усвідомлення того, що в найближчому майбутньому нічого не зміниться. Ми запасалися паливом та їжею на зиму й були вже краще підготовлені до неї. І коли вона настала, ми з задоволенням проводили довгі вечори у батьковому кабінеті, обмінюючись думками та сподіваннями. Ми все ще вперто вірили, що одного дня війна закінчиться і життя нормалізується.

Час від часу до батька приходили таємничі відвідувачі, з якими він розмовляв у кабінеті сам на сам. Випадково я довідався, що це були люди від Митрополита Андрея графа Шептицького. Совіти переслідували Греко-Католицьку Церкву, закривали монастирі, арештовували священиків, монахів і монахинь. Митрополит і мій батько обмінювались думками, радилися, що робити у цій складній ситуації. Батькові було надто небезпечно показуватися в соборі Юра, а тому розмови провадилися через посланців. Згодом я довідався, що говорили вони головним чином про те, як давати собі раду з непосильними податками, накладеними на релігійні установи, і як розуміти офіційну політику совітів стосовно релігії. Всі ці перемовини відбувалися в цілковитій таємниці, тому що становище Митрополита Андрея в ті дні також було загрозливим.

Проте Митрополит і мій батько у своїх громадах і далі втішалися великим впливом. Жорстокий режим вирішив на деякий час не чіпати їх, що певним чином суперечило поширеній тоді практиці нехтування громадською думкою.

Політзаняття в системі цивільної оборони були серйознішими, ніж у школі чи за місцем проживання. Політруки були краще підготовленими й отримували вказівки прямо від політвідділу

Червоної армії в Москві. Час від часу нам показували ці інструкції. Німців спочатку вважали «дружніми сусідами», про переслідування комуністів і про жахи концтаборів навіть не згадували. Пізніше тон інструкцій змінився, і німців знову почали називати фашистами, які становлять загрозу. Наголошувалося, що Радянський Союз має бути пильним, бо він оточений капіталістичними ворогами, які тільки й думають, як його знищити. Від нас вимагали наполегливо вдосконалювати систему цивільної оборони. Дедалі виразніше відчувалася можливість військового конфлікту з Третім Райхом. По місту облаштовували бомбосховища, пункти першої допомоги, а програма підготовки ставала дедалі інтенсивнішою. Однак постійно підкреслювалося, що великий Сталін слідкує за ситуацією і докладе всіх зусиль, щоб відвернути війну.

Весна в місті була, як завжди, чудовою. У парках зазеленіла травичка та зацвіли квіти, але мирна атмосфера була оманливою. Радянські військовики відкрито обговорювали можливість військового конфлікту. Проте ешелони з зерном і нафтою все одно йшли через Львів на захід у напрямку демаркаційної лінії з німцями.

22 червня 1941 року — в той час, як вагони з зерном та цистерни з нафтою і далі прямували до західного кордону, — німецькі танкові дивізії почали швидкий наступ на схід. Розпочалася операція «Барбаросса», напад на Радянський Союз. Вже знайомі нам німецькі бомбардувальники «Штука» знову загнали нас до пивниці. Нальоти були жорстокішими, ніж у 1939 році, й число жертв серед мирного населення швидко зростало.

Німецькі броньовані колони обминули Львів під час наступу на Україну. У перші дні війни совіти зберігали спокій і почали в місті евакуацію. Вантажівки вивозили їхні родини на схід. Але організований відступ швидко переріс у хаос, і ми побачили, як на очах розвалюється ще один режим. Перший час я брав участь у заходах цивільної оборони, але скоро вона перестала функціонувати. Ми чекали у пивниці, поки мине буря. Українці з допомогою диверсійних груп, які висадились на парашутах, обстрілювали війська, що відступали, із дзвіниць і дахів високих будинків. Це спровокувало негайну реакцію: на вулицях з'явилися радянські танки, які обстрілювали місця ймовірного розташування снайперів. Частини НКВД, що відступали, підпалили

величезний тюремний комплекс «Бриґідки». Було дивно, що звідти ніхто не тікав, — тюрма виглядала порожньою.

Стало зрозуміло, що прихід німецьких військ — справа кількох днів або й годин. Єврейське населення вичікувало, втішаючи себе думкою, що німці — культурна нація. Мовляв, під час війни всяке може бути, але скоро мусить установитися порядок. Народ, що дав світові Баха, Бетховена, Ґете й великих філософів, буде поводитися розумно.

Місто покинув останній піший радянський патруль. Запанувала моторошна тиша, на міській ратуші все ще тріпотів червоний прапор як останнє нагадування про радянський режим.

Перші підрозділи молодих німецьких вояків у сірих польових формах організовано ввійшли до міста. За ними їхали вантажівки, що тягнули гармати. Самовпевнені, засмаглі, із закоченими рукавами й касками, прикріпленими до наплечників через спекотний липневий ранок, вони здавалися непереможними. Люди знову стояли на тротуарах і спостерігали за ще однією армією завойовників.

Уранці наступного дня до нас прийшли люди і сказали, що український натовп у місті нападає на євреїв. Батько взяв одяг, який рабин має на собі під час служби (щось подібне до ряси), чорні рукавички, попросив мене перекласти кілька речень із польської на українську і в супроводі двох старійшин нашої громади пішов до Митрополита Андрея в Юр. Із нами він попрощався спокійно, з тим самим відстороненням і самозреченням, яке ми бачили на його обличчі щовівторка, коли він ходив на допити в НКВД.

Митрополит прийняв його негайно. Батько згадав про те, що Митрополит багато разів виявляв приязнь до єврейської громади. Батько наголосив, що у час смертельної загрози він в ім'я Господа просить допомоги. Митрополит був вражений звісткою про звірства, що їх чинять його люди. Він пообіцяв одразу звернутися до німецьких властей, а також послати на вулиці священиків та монахів, щоб зупинити погром. Він запропонував батькові залишитися в його резиденції, поки в місті все заспокоїться. Батько відповів, що його місце разом із громадою і що він повертається[12]. При вході до нашого дому українці схопили його, побили прикладами від рушниць і разом з іншими потягли до «Бриґідок».

Я чекав на повернення батька з Юра і читав книжку. Група української молоді на чолі з управдомом, також українцем, ввірвалася до квартири. Поки я зрозумів, що відбувається, мене витягли на вулицю, де збирали євреїв з довколишніх будинків. На тротуарах стояли наші сусіди-християни — поляки та українці — вигукували образи й підбурювали натовп розправитись із «христовбивцями та жидо-комуністами». Натовп радісно вигукував, коли нас били і ко́пали, а тоді повели на подвір'я тюрми «Бриґідки»[13].

НКВД зайняло цю величезну тюрму в 1939 році, і з того часу там було завжди повно в'язнів. Спочатку це були колишні польські урядовці, резервісти, купці, промисловці, газетярі та інші люди, заарештовані незрозуміло чого. Серед в'язнів переважно були поляки та євреї, хоч попадалися й українці. Навесні 1941 року в'язнів систематично страчували, а тіла скидали до підвалів і замуровували. Коли почалася війна з Німеччиною, совіти підпалили тюрму, де були тисячі людей (від півтора до двох тисяч). Ніхто з них не врятувався. Німці виявили сліди цієї масакри, наказали українцям зібрати «жидо-комуністів», які начебто вчинили цей злочин, і змусити їх виймати трупи з підвалів. Розпалений натовп хапав переляканих до смерти євреїв з довколишніх вулиць і тягнув їх до «Бриґідок» робити цю страшну роботу.

У підвалах повідкривали вікна і піднімали на мотузках розкладені тіла, а тоді виносили їх на носилках і клали рядами на подвір'ї для впізнання. Я був серед перших груп євреїв, яких змушували виконувати цю роботу, поки наші наглядачі — німці та українці — били нас і знущалися над нами. Через деякий час робітників було вже досить, тому нових євреїв, що їх натовп приганяв з вулиці, просто відводили у дальній кут подвір'я.

Раптом я побачив батька. Німецькі солдати били його прикладами і гнали в кут до інших. Він заспівав «Шма Ісраель», і багато інших в'язнів підхопили цей гимн. Якийсь милосердний чоловік, що працював поруч зі мною, схопив мене і закрив мені очі, коли автоматники почали стріляти. Так загинув мій батько, намагаючись захистити свою громаду. У всякому разі, він уже не побачив агонію, тортури, приниження та страхіття методичного знищення єврейської громади у газових камерах і таборах смерти.

Ми ж працювали цілий день, витягуючи розкладені тіла з пивниць. Спотворені обличчя в останні хвилини агонії; тіла, з яких лилася трупна рідина, коли рука або нога відривалася від тіла, яке клали на носилки, — усе це було жахливим. Не менш жахливим було побиття і вбивство невинних людей кровожерними німецькими та українськими садистами. Увесь день німецькі офіцери й кореспонденти газет фотографували та знімали на кіноплівку те, що відбувалося[14]. Під вечір роботу призупинили, втомлені кати пішли геть, а нас зігнали в кут подвір'я. Увечері нас вигнали на вулицю копняками та стусанами і наказали ранком наступного дня приходити знову.

Поволі ми приплентались додому. Мама й дехто із сусідів схвильовано чекали на нас. Спочатку вони підійшли до нас, а тоді відсахнулися через бридко-солодкавий трупний сморід, що йшов від нас. Помившись і переодягнувшись, я розповів, що сталося. Наш сусід-фармацевт, що був зі мною у «Бриґідках», вирішив покінчити з собою й запропонував і мені ампулу з ціяністим калієм. Він не міг собі уявити іще одного дня того кошмару.

Український натовп продовжував нападати на євреїв ще день чи два. Потім під впливом священиків і монахів, присланих Митрополитом Шептицьким, натовп угамувався. Але в перші дні на руїнах «Бриґідок» і під час погрому загинуло понад дві тисячі євреїв.

Життя під совітами в порівнянні з цим почало здаватися нам ідилією. По місту були розвішані жовто-сині прапори, й українські націоналісти проголосили незалежність. Через кілька днів частини спеціяльного українського батальйону «Нахтіґаль»[15] покинули місто. Провідників націоналістів на чолі зі Степаном Бандерою було заарештовано, а комітет, що намагався проголосити незалежну українську державу, розпустили. Львів та околиці стали частиною дистрикту «Галичина», підпорядкованого, своєю чергою, генерал-губернаторству, яким з Кракова керував нацистський злочинець д-р Ганс Франк, страчений пізніше у Нюрнберзі.

Час від часу спалахувало насильство. Однак із тих пір вирішувати єврейське питання стало прерогативою німців, які вже не дозволяли неорганізовані виступи проти євреїв. Останнім наказали носити білі пов'язки із зіркою Давида. Для полагод-

ження всіляких адміністративних справ було організовано юденрат*. Його першим головою став доктор Юзеф Парнас — шанований та поважний чоловік, і це вселяло певну надію. Військовий комендант міста наклав на євреїв неймовірний викуп, який громада сплатила без жодних запитань, сподіваючись купити цим мир.

Через кілька тижнів з'ясувалося, що люди, які підпадали під визначення «єврей» (згідно з Нюрнберзькими законами**, що їх створив д-р Ганс Ґлобке, майбутній радник канцлера Конрада Аденавера), втратили будь-які громадянські права. Третину населення міста позбавили будь-якого законного захисту й офіційно оголосили недолюдьми. Сюди входили ті, хто навернувся в юдаїзм, християнські нащадки мішаних шлюбів, а також християни, в яких хоч би хтось один — бабуся чи дідусь — були євреями. Усі вони повинні були носити на руці пов'язку.

Спеціяльний підрозділ СС*** (зондеркоманда****) прибув до міста, маючи список визначних громадян. Зондеркоманда заарештувала і стратила колишнього польського прем'єр-міністра професора Бартеля, письменника Бой-Желенського, відомого хірурга д-ра Островського та інших. Це була заздалегідь ретельно спланована у Берліні операція для знищення політичного та інтелектуального проводу Польщі. Двоє офіцерів СС прийшли до нас по мого батька, який був у тому самому спискові. Почувши, що він зник, вони на очах переляканих дітей ударили маму

---

* Юденрат (від *нім. Judenrat*) — «єврейська рада». Так званий орган самоуправління, цілковито підпорядкований окупаційній владі, був створений для забезпечення організації життя і порядку в ґетто, збору коштів для контрибуцій, у першу чергу для виконання розпоряджень нацистів. Юденратові формально підпорядковувалась єврейська поліція.

** Нюрнберзькі закони про громадянство і расу (закони ґетто) — прийняті Райхстагом 15 вересня 1935 року два закони, які визначали статус євреїв у Третьому Райхові з метою обмеження їхніх прав у політичному та громадському житті Німеччини.

*** СС (від *нім. SS — Schutzstaffel*) — елітні охоронні підрозділи нацистської партії, створені за розпорядженням Гітлера як оплот нацистської тоталітарно-поліцейської держави, так званий «Чорний орден».

**** Зондеркоманда — загін особливого призначення у складі оперативних груп СС (айнзацгруп) для ліквідації політичних противників та євреїв. У Львів прибула зондеркоманда 5 під командуванням Ервіна Шульца, яка входила до складу айнзацгрупи С. На початку липня зондеркоманда знищила майже 3000 представників польської та єврейської інтелігенції.

по обличчю й пішли геть. Замість колишньої міліції німці організували допоміжну українську поліцію. Вона повинна була допомагати німцям контролювати місцеве населення, а також їй було надано свободу дій щодо євреїв.

Утворення цих підрозділів було відзначено так званими «днями Петлюри», під час яких загинули тисячі євреїв. Симон Петлюра був командиром української армії у пореволюційні роки (1918–1919). Його війська брали участь у єврейських погромах. Після недовгого періоду УНР він виїхав до Парижа, де його застрелив молодий єврей Шварцбарт, чия родина загинула під час погромів на території, підконтрольній армії Петлюри. Українська поліція також почала з погрому, який офіційно було названо «днями Петлюри», щоб помститися за нього на львівських євреях, які, зрештою, ніяк не були причетні до його вбивства.

Літо 1941 року завдавало нещасній єврейській громаді удар за ударом. Д-р Юзеф Парнас — перший голова юденрату — відмовився виконати наказ і відправити визначену СС кількість єврейських чоловіків до новостворених таборів. Він заявив, що співпрацюватиме з владою в яких завгодно питаннях, окрім постачання євреїв до таборів. Доктора Парнаса кинули до в’язниці, де стратили разом із деякими його помічниками. Сімдесятилітній адвокат не міг багато зробити за тих умов, хіба що міг дотриматися своїх принципів. Він був асимільованим євреєм і не дуже цікавився єврейськими справами. Однак у годину випробувань він пішов на смерть, не оскверняючи себе допомогою убивцям. Це був один із тих забутих героїв, що виступили проти масових убивств. На жаль, наступники д-ра Юзефа Парнаса в юденраті були зовсім не такими принциповими.

Після арешту д-ра Парнаса мене та інших працівників юденрату також кинули до тюрми на вул. Лонцького. По кількох днях у камері, напакованій в’язнями, нас повезли на страту до піщаного кар’єру в передмісті Львова. По дорозі я вистрибнув із вантажівки і зміг утекти. Вдруге після «Бриґідок» я був на волосинку від смерти, й таких випадків буде ще багато.

Страшні новини приходили одна за одною, але єврейська громада не могла збагнути до кінця наміри німців. У перші дні окупації німці підбурювали місцеве населення до погромів. Деякий час німці не заперечували проти епізодичних протиєврейських виступів, які врешті вилились у «дні Петлюри». Ці дні

мали відвернути увагу українців від розформування їхнього національного уряду та арешту провідників ОУН (Організації українських націоналістів) у Вінниці. Від обіцянок незалежної України залишились хіба що допоміжна поліція на службі у німців та маріонетковий Український комітет, де працювали нацистські колаборанти. Цивільна адміністрація за підтримки німецької поліції, СС і німецького військового гарнізону встановила повний контроль над дистриктом «Ґаличина».

Юденрат перетворився на адміністративний орган, який допомагав німцям відбирати у євреїв їхнє майно, переводити їх у щораз менші ділянки міста й забезпечувати безкоштовну робочу силу для німецьких підприємств, що були організовані у Львові для постачання армії. Євреї шили військовий одяг, білизну, взуття, виготовляли інші речі для Вермахту, ремонтували дороги, прибирали вулиці та виконували інші роботи. Була створена єврейська поліція, яка не мала зброї й лише носила старі польські поліцейські кашкети. За дорученням юденрату поліцаї наглядали за порядком, супроводжували групи євреїв на роботу. Якщо хтось не мав дозволу на працю, його могли кинути в один із таборів праці СС за колючий дріт. З цих таборів ніхто живим не виходив. Крім того, СС постійно вимагало щоразу нових поповнень в'язнів.

Рішення цілком винищити єврейське населення прийняли трохи пізніше — у січні 1942 року в Ванзеє, передмісті Берліна. А поки що євреїв всіляко переслідували і заганяли в ґетто. Євреям, що складали третину населення міста, встановили символічні раціони харчування, тож їм треба було шукати харчі самостійно. Оскільки їм не дозволяли виїжджати з міста, вони не могли обміняти речі на їжу в довколишніх селах. Тому євреї залежали від поляків, що виконували роль посередників. Цінні речі обмінювались на їжу, і польські торгівці, як гієни, шукали своєї поживи серед людей, які потрапили у трагічні обставини.

Мама без жодних нарікань робила все від неї залежне, щоб прогодувати нас трьох. Ми голодували, до того ж мене будь-коли могли впіймати на вулиці й відправити в один із таборів смерти. Я почав думати, як би вибратися з міста, щоб не бути тягарем для мами. Також я розмірковував, де знайти прихисток для всієї нашої сім'ї. Логічним варіянтом стала Рава-Руська — місто поблизу маєтку Потоки, місцевість довкола якого я добре знав.

Мамин двоюрідний брат влаштував себе й мене на роботу в підприємстві *«Ro und Abfalschtofen»*, що було філією фірми «Віктор Кремін Лемберґ». Під цією гучною вивіскою працювала фірма, яка мала ліцензію від промислового концерну «Ґерінг Верке», контрольованого Германом Ґерінґом. Фірма займалася збиранням ганчір'я, брухту, макулатури та всього іншого, що надавалося до повторного використання, сортуванням та відправкою утильсировини на фабрики Німеччини. Нам видали документи, де йшлося про те, що ми є «нутц-юден» (корисні євреї), а також круглу алюмінієву пластинку, яку треба було прикріпити на лацкан. Це все мало захистити нас від арешту. Якийсь час воно справді допомагало. Нас призначили збирачами утильсировини в районі Рави-Руської. Після прибуття нам показали сарай по дорозі на залізничну станцію, де працювали збирачі лахміття — бідні євреї, які займалися цим ремеслом і перед війною. Разом із ними ми купували в селян ганчір'я та інші предмети повторної переробки, щоб виконати план.

У залізничному містечку Рава-Руська мешкали переважно євреї, а також нейтрально налаштоване українське населення, яке призвичаїлося жити поруч із євреями. Було там кілька польських родин, що жили відособлено. Містом управляв штадтгауптман; там стояв підрозділ німецької поліції на чолі з колишнім різником, якого прислали звідкись із Німеччини підтримувати порядок. Крайсгауптман (управитель району) також жив у Раві-Руській і мав під своєю орудою невеликий підрозділ гестапо. Після приходу німців зондеркоманда СС розстріляла у найближчому лісі визначних єврейських та польських громадян. Але після того євреїв не чіпали. Юденрат підкупив нечисленну німецьку адміністрацію, і євреїв залишили у відносному спокої; час від часу німці навіть стримували українську поліцію. На чолі юденрату був колишній аптекар, відданий та розумний чоловік, що робив усе для порятунку громади й забезпечення її життя за важких обставин. Після постійних жахів Львова життя у Раві-Руській було ідилією.

Я пішов на роботу в юденрат, де міг обідати на кухні для бідних і бездомних. Я швидко зрозумів, що відбувалося в місті та місцевій єврейській громаді. До міста разом із сім'єю прибув новий крайсгауптман. Юденратові подали перелік усіх його

вимог, де були меблі, срібло, порцеляна, білизна і навіть зубні щітки та крем *«Nivea»*.

Усе це було зібране і доставлене до його будинку, де колись мешкав польський суддя. Через кілька днів мені наказали віднести його дружині нову шубу з перського каракуля. Було дивно побачити будинок, обставлений у східному стилі і вистелений східними килимами, що їх позабирали від євреїв, а також сім'ю нового власника, що обідала за столом, застеленим льняною скатертиною, з елегантною порцеляною та сріблом. Раніше я бачив, як усе це збирали у приміщенні юденрату.

Поблизу Рави-Руської колись була радянська військова частина, на території якої тепер тримали близько 40 000 військовополонених. Їх стерегли підстаркуваті німці з якоїсь запасної частини. Полоненим не давали ні хліба, ні води. Час від часу виснажених радянських полонених водили через місто під конвоєм. Вони благали хліба, але якщо хтось кидав хлібину цим нещасним, конвоїр середніх років, що мирно попихкував люлькою, починав стріляти. Через два місяці всі військовополонені померли. Замість них привезли французів, голландців та бельгійців, які також зникли через деякий час. Я зрозумів, що наше мирне існування у Раві-Руській було дуже оманливим.

Одного зимового ранку приїхав підрозділ СС, загнав до вантажівок кілька сотень євреїв без розбору і кудись їх повіз. Серед схоплених були як ті, що мали «хороші» документи (тобто дозвіл на працю), так і ті, що не мали нічого. Селяни, які приходили до міста, повідомили, що неподалік, у містечку Белжець, есесівці збудували великий табір, куди вела залізнична колія. Ніхто не знав точно, що робилося там усередині. Українці, які стерегли табір, казали, що табір побудували, щоб знищувати євреїв електричним струмом. Це була неймовірна звістка, якій не хотіли вірити.

Оскільки і німці, й українська поліція часто навідувалися до юденрату, я вирішив більше там не з'являтися, пам'ятаючи про долю львівського юденрату. Я знову пішов працювати на сортування ганчір'я. Склад був за містом, і під купою шмаття ми влаштували собі криївку, щоб перечекати можливу облаву. Зі складу, що був неподалік залізниці, ми цілу зиму спостерігали за товарняками, якими під охороною німців привозили євреїв зі Львова

до Белжеця. За кілька годин порожні вагони поверталися до Львова.

Раніше у Белжеці був рафінадний завод, де переробляли цукрові буряки, в тому числі з нашого маєтку. Кілька разів я їздив туди здавати партію буряків, яку везли на підводах. Я більш-менш знав Белжець, і мене дивувало, як там тепер може поміститися стільки людей. Тому чутки, що їх приносили до Рави-Руської селяни, виглядали дуже правдоподібними. Однак подробиць ніхто не знав. Навіть німці з Рави-Руської знали тільки те, що в Белжеці був табір, куди звозили євреїв.

Після конференції у Ванзеє німецькі будівельні компанії отримали замовлення на газові камери та крематорії. «ІҐ-Фарбеніндустрі» отримала замовлення на відповідну кількість газу «Циклон», яким убивали євреїв.

Трохи далі на північ був табір «Травники», де таборову охорону вчили обслуговувати машинерію, що працювала в таборах смерти. Було збудовано цілу мережу таких таборів, з яких «Майданек» та «Белжець» були призначені для євреїв Південної Польщі. Після завершення будівництва цих таборів їх випробували на кількох сотнях євреїв, яких схопили у Раві-Руській. Після вдалих випробувань євреїв почали регулярно привозити зі Львова.

З нашої схованки я щодня бачив від двадцяти до тридцяти довгих, напакованих людьми товарняків, що прямували до Белжеця, а назад проверталися вже порожніми. Час від часу якийсь «парашутист» намагався вискочити на ходу з поїзда через вікно, обмотане колючим дротом. Деяких «парашутистів» застрелили охоронці, що сиділи вгорі на вагонах, але кільком вдалося втекти, і селяни привели їх до Рави-Руської. Вони розповідали жахи про телячі вагони, до яких німці канчуками та вівчарками заганяли людей.

Почувши все це, я вирішив їхати до Львова, щоб розповісти мамі та всій громаді про табір смерти у Белжеці. Я отримав перепустку, підписану в гестапо, яка дозволяла мені їхати поїздом до головного представництва фірми «Ро унд Абфальштофен» у Львові. Якимось дивом мені вдалося проскочити й дістатися до нашого нового дому в ґетто. Мама і брати здивувались і зраділи, коли побачили мене.

Я розповів мамі про Белжець, і ми вирішили поговорити з представниками юденрату, щоб попередити їх. Разом з мамою я зустрівся з ними. Вони вислухали нас, а тоді попросили мене вийти. Вони сказали мамі, що я, напевно, психічно хворий і що в мене патологічна уява.

Така відповідь мене не здивувала, бо до того часу я вже збагнув, що зовсім не всі люди з віком стають мудрішими. Мама погодилася, що мені слід шукати шляхів порятунку. На щастя, Бог дав мені «хорошу зовнішність» (тобто несемітські риси обличчя); до того ж я розмовляв українською та польською без жодного акценту. Можна було легко підробити документи[16] і з'явитися в якомусь іншому місці вже в ролі поляка. Але проблема полягала в тому, що німці та українці не дуже дивилися на документи, зате перевіряли обрізання в чоловіків. Християнське населення з осторогою ставилося до незнайомих людей і одразу повідомляло про них владу. Були й такі, що з ризиком для власного життя допомагали євреям утекти і навіть переховували їх, але їх було дуже мало.

Після мого повернення ситуація в Раві-Руській швидко погіршувалася. Євреям із довколишніх сіл та містечок наказали переїхати у переповнене ґетто. У травні підрозділ СС, підсилений українською поліцією, зігнав кілька сотень євреїв на залізничну станцію. Ми це все бачили зі своєї криївки під шматтям. Молоді і старі йшли повільно зі своїми валізами, вели дітей та жінок. Їх стерегли німецькі вівчарки та українська поліція. За кілька годин товарними вагонами їх відвезли до Белжеця.

У серпні половину єврейського населення Львова вивезли в Белжець. Спорожніли цілі міські дільниці, а в'язні Янівського табору під охороною української поліції одне за другим прибирали звільнені помешкання. Майно та меблі вивезених євреїв сортували й відправляли до Німеччини. Пастка закривалася, і в нас залишалося мало часу. Весь львівський юденрат, разом із його головою, було повішено на балконах будинків, і їхні тіла бовталися на мотузках. Новий юденрат був іще зговірливішим, гадаючи, що співпраця з німцями зможе їх врятувати.

Я й далі міг курсувати між Львовом і Равою-Руською, хоч ризик був великий, бо на документи ніхто не зважав. Кожна поїздка коштувала нервів. Я сказав мамі, що було б незле піти до Митрополита Шептицького й порадитися про наш можливий

порятунок, а також спробувати залишити у нього документи й рукописи батька. Вона поставилась до цього задуму дещо скептично, але загалом не заперечувала. Ґетто у Львові тоді ще було відкритим, і я зміг дістатися до Юра без проблем. Я подзвонив у двері резиденції Митрополита, яка містилась у невеликому бароковому палацику навпроти собору.

Монах-студит* запросив мене нагору до просторої сонячної кімнати. Там чекали на авдієнцію священики, монахи та монахині. Ніхто не звернув на мене увагу, поки я сидів у куточку з обов'язковою білою пов'язкою та зіркою Давида на рукаві. Двері до приймальні відчинились, і мене запросили до просторої кімнати, стіни якої були заставлені полицями з книжками. У кутку біля великого старовинного письмового столу в інвалідному візку напівсидів-напівлежав старший чоловік. Хоч він був напівзігнутий, було зрозуміло, що чоловік цей дуже високого зросту. Його паралізовані артритом ноги були вкриті покривалом. Пасма сивого волосся обрамлювали його обличчя, нагадуючи голову лева. Глибокі сині очі уважно дивилися на мене. Він був вбраний у старий позашиваний монаший габіт (підрясник) із білим коміром та шкіряний ремінь. Це був граф Андрей Шептицький, Митрополит Галицький та Архиєпископ Львівський для греко-католиків.

Я привітався з Митрополитом і чекав, що буде далі. Я боявся, що зараз мене попросять вийти геть. Старий чоловік деформованою артритом рукою подав мені знак підійти ближче й сісти на стілець біля нього. Він запитав, хто я такий. Довідавшись, що я син рабина Єзекиїля Левіна, він пригорнув мене до своїх могутніх грудей. Він лагідно перебирав моє волосся і шепотів німецькою: «Бідна дитина, бідна дитина». (Я розмовляв з ним німецькою, бо українською дуже добре не вмів, а польською говорити не хотів через ворожнечу між двома народами).

Я був дуже зворушений таким теплим прийомом, але оволодів собою і звернувся до Митрополита, нагадавши йому про

---

* Тут ідеться про єромонаха Атанасія (Кольбенка) (1906–1978). Він походив із с. Шипівці на Тернопільщині. Вступив до Унівської Лаври 1926 року, але з того часу, коли недуга Митрополита Андрея почала прогресувати, невідступно перебував при ньому протягом шістнадцяти років як келійник, до самої смерти владики в 1944 році. Помер як підпільний чернець у м. Перемишляни Львівської обл.

дружбу між ним та моїм батьком. Я коротко описав йому трагічну ситуацію, що в ній опинилася єврейська громада, яку систематично знищували у таборі смерти Белжець. Старий чоловік, що виглядав як старозавітний патріярх, уважно слухав, і сльози текли по зморшках на його обличчі. Я закінчив говорити і спитав, що нам робити далі. Він знову обійняв мене, трохи подумав, а тоді попросив прийти знову через два дні: «Синку, твій батько був моїм другом. Будь певен, я зроблю все, що зможу. Принеси із собою рукописи, і я їх збережу в надійному місці. Але я подумаю, як врятувати також і тебе». Митрополит благословив мене, тоді ще раз обняв. Я поцілував його руку і в бадьорому настрої вийшов з резиденції.

Вдома я розповів мамі про відвідини Митрополита. Вона сказала, що він, ясна річ, великий і шляхетний чоловік. Але вона вважала, що оточення Митрополита відмовить його від того, щоб реально нам допомагати.

Через два дні я повернувся до Юра з двома портфелями рукописів і документів. Митрополит знову прийняв мене дуже добре. Він сказав, що для мого дев'ятирічного брата Натана приготували безпечне місце. Він попросив мене прийти з Натаном і мамою наступного ранку. Мама не дуже хотіла йти, але я пояснив Натанові, що без нього буде легше врятувати маму і нашого шестилітнього братика. Натан погодився, і наступного ранку ми троє пішли до Юра.

Якийсь час разом з іншими ми чекали у великій приймальні. Тоді маму попросили саму зайти до кабінету-бібліотеки Митрополита. Через деякий час ми зайшли туди також. Там нас чекав старий священик отець Кипріян*. Натана познайомили з ним, його благословив Митрополит, і вони обоє пішли. Митрополит запевнив маму, що з цього часу Натан під його опікою і що про нього подбають як слід. Ми мовчки повернулися до ґетто, радіючи, що Натан буде в безпеці, але водночас стривожені через обставини, в яких ми самі перебували.

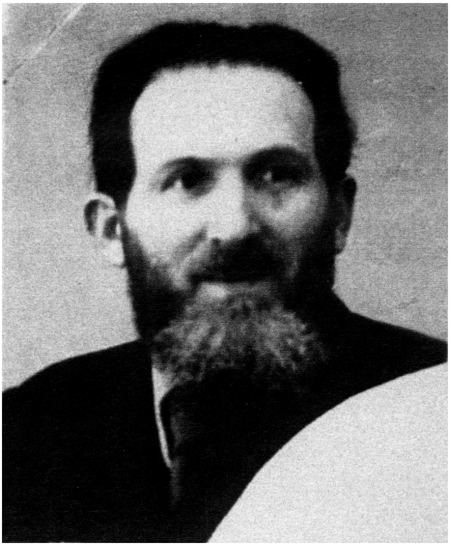
* Єромонах Кипріян (Шульган) (1885–1975). Уродженець с. Корчин Сокальського р-ну Львівської области. Член Студійського уставу ще з часів перед Першою світовою війною. В часи, описувані автором, був спочатку духівником у сестер-василіянок у Підмихайлівцях на Тернопільщині, а потім — настоятелем сиротинця при монастирі на Личакові. Перебував в ув'язненні протягом 1946–1953 років. Помер у підпіллі.

Іще через кілька днів мене запросили познайомитись із отцем Котівим — єпархіяльним священиком, який працював в адміністрації курії. Він познайомив мене з братом Іваном Макаром*, який забрав мене до сиротинця у передмісті Львова. Коли я вийшов з Юра у супроводі дружньо наставленого, але мовчазного монаха-студита, то зрозумів, що розлучаюся з мамою та братом, зі старим життям і родиною. Почалася нова небезпечна подорож у невідоме. Був чудовий вересневий день, стояло бабине літо. Листя починало жовтіти і червоніти в парках та на вулицях міста, яке стало Голготою для його єврейських мешканців.

* У майбутньому — архимандрит Юрій (Макар) (1912–1990). Родом із с. Лагодів на Перемишлянщині. Був одним з активних ченців Унівської Лаври, попри те що постійно хворів туберкульозом. Став ігуменом цього підпільного монастиря, а протягом 1982–1990 років очолював ченців як архимандрит. Помер у Перемишлянах під час виходу з підпілля.

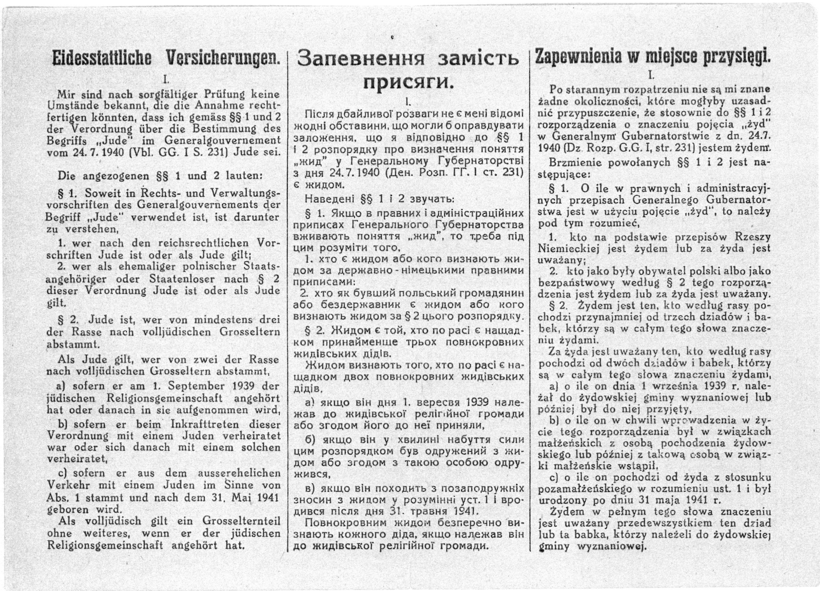
Синагога «Темпль», рабином якої був Єзекиїль Левін.

Єзекиїль Левін, батько Курта Левіна,
фото 1935 року.

Єзекиїль Левін,
фото 1940 року.

Eidesstattliche Versicherungen.

I.

Mir sind nach sorgfältiger Prüfung keine Umstände bekannt, die die Annahme rechtfertigen könnten, dass ich gemäss §§ 1 und 2 der Verordnung über die Bestimmung des Begriffs „Jude" im Generalgouvernement vom 24. 7. 1940 (Vbl. GG. I S. 231) Jude sei.

Die angezogenen §§ 1 und 2 lauten:

§ 1. Soweit in Rechts- und Verwaltungsvorschriften des Generalgouvernements der Begriff „Jude" verwendet ist, ist darunter zu verstehen,

1. wer nach den reichsrechtlichen Vorschriften Jude ist oder als Jude gilt;
2. wer als ehemaliger polnischer Staatsangehöriger oder Staatenloser nach § 2 dieser Verordnung Jude ist oder als Jude gilt.

§ 2. Jude ist, wer von mindestens drei der Rasse nach volljüdischen Grosseltern abstammt.

Als Jude gilt, wer von zwei der Rasse nach volljüdischen Grosseltern abstammt,

a) sofern er am 1. September 1939 der jüdischen Religionsgemeinschaft angehört hat oder danach in sie aufgenommen wird,

b) sofern er beim Inkrafttreten dieser Verordnung mit einem Juden verheiratet war oder sich danach mit einem solchen verheiratet,

c) sofern er aus dem ausserehelichen Verkehr mit einem Juden im Sinne von Abs. 1 stammt und nach dem 31. Mai 1941 geboren wird.

Als volljüdisch gilt ein Grosselternteil ohne weiteres, wenn er der jüdischen Religionsgemeinschaft angehört hat.

Запевнення замість присяги.

І.

Після дбайливої розваги не є мені відомі жодні обставини, що могли б оправдувати заложення, що я відповідно до §§ 1 і 2 розпорядку про визначення поняття „жид" у Генеральному Губернаторстві з дня 24.7.1940 (Ден. Розп. ГГ. І ст. 231) є жидом.

Наведені §§ 1 і 2 звучать:

§ 1. Якщо в правних і адміністраційних приписах Генерального Губернаторства вживають поняття „жид", то треба під цим розуміти того,

1. хто є жидом або кого визнають жидом за державно-німецькими правними приписами:
2. хто як бувший польський громадянин або бездержавник є жидом або кого визнають жидом за § 2 цього розпорядку.

§ 2. Жидом є той, хто по расі є нащадком принайменше трьох повнокровних жидівських дідів.

Жидом визнають того, хто по расі є нащадком двох повнокровних жидівських дідів,

а) якщо він дня 1. вересня 1939 належав до жидівської релігійної громади або згодом його до неї приняли,

б) якщо він у хвилині набуття сили цим розпорядком був одружений з жидом або згодом з такою особою одружився,

в) якщо він походить з позаподружніх зносин з жидом у розумінні уст. 1 і вродився після дня 31. травня 1941.

Повнокровним жидом безперечно визнають кожного діда, якщо належав він до жидівської релігійної громади.

Zapewnienia w miejsce przysięgi.

I.

Po starannym rozpatrzeniu nie są mi znane żadne okoliczności, które mogłyby uzasadnić przypuszczenie, że stosownie do §§ 1 i 2 rozporządzenia o znaczeniu pojęcia „żyd" w Generalnym Gubernatorstwie z dn. 24.7. 1940 (Dz. Rozp. G.G. I, str. 231) jestem żydem.

Brzmienie powołanych §§ 1 i 2 jest następujące:

§ 1. O ile w prawnych i administracyjnych przepisach Generalnego Gubernatorstwa jest w użyciu pojęcie „żyd", to należy pod tym rozumieć,

1. kto na podstawie przepisów Rzeszy Niemieckiej jest żydem lub za żyda jest uważany;
2. kto jako były obywatel polski albo jako bezpaństwowy według § 2 tego rozporządzenia jest żydem lub za żyda jest uważany.

§ 2. Żydem jest ten, kto według rasy pochodzi przynajmniej od trzech dziadów i babek, którzy są w całym tego słowa znaczeniu żydami.

Za żyda jest uważany ten, kto według rasy pochodzi od dwóch dziadów i babek, którzy są w całym tego słowa znaczeniu żydami,

a) o ile on dnia 1 września 1939 r. należał do żydowskiej gminy wyznaniowej lub później był do niej przyjęty,

b) o ile on w chwili wprowadzenia w życie tego rozporządzenia był w związkach małżeńskich z osobą pochodzenia żydowskiego lub później z takową osobą w związki małżeńskie wstąpił,

c) o ile on pochodzi od żyda z stosunku pozamałżeńskiego w rozumieniu ust. 1 i był urodzony po dniu 31 maja 1941 r.

Żydem w pełnym tego słowa znaczeniu jest uważany przedewszystkiem ten dziad lub ta babka, którzy należeli do żydowskiej gminy wyznaniowej.

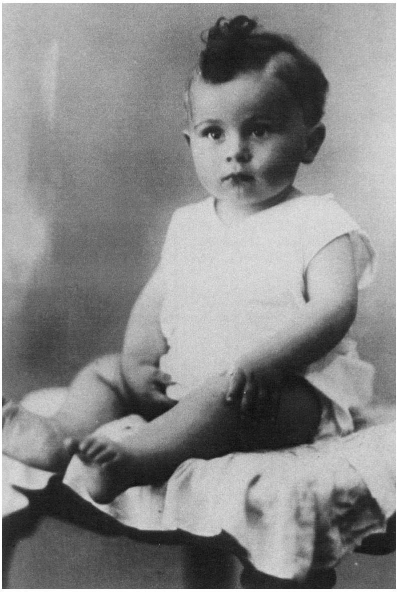
Розпорядження окупаційної німецької влади
про визначення приналежности до єврейської громади.
Липень 1941 року.

Посвідчення особи, видане юденратом Рави$Руської.
3 квітня 1942 року.

Рахиль, з дому Райс,
друга дружина Єзекиїля Левіна.

Лейб Левін,
наймолодший брат Курта Левіна,
що загинув у ґетто.

Er ist verpflichtet worden, Alteisen, Altmetalle, Lumpen, Textil-, Leder- und Pelzabfälle, Altpapier, Altgummi, gebr. Flaschen, Glasbruch, gebr. Korken

innerhalb des Kreises (Stadt) RAWA RUSKA zu sammeln und an eine Mittelhandelsfirma des Kreises (Stadt) ZOLKIEW abzuliefern.

Diese Bescheinigung gilt nur für den oben bezeichneten Zweck. Sie ist nicht übertragbar und jederzeit widerruflich.

Der Inhaber dieses Ausweises darf nicht zu anderweitigen Arbeiten herangezogen werden. In der Ausübung seines Auftrages dürfen ihm keine Schwierigkeiten bereitet werden.

Die Nummer der Plakette deckt sich mit der Nummer des Ausweises.

Gültig, falls nicht verlängert, bis 31 Oktober 1942

Lemberg, den .... 194....

Generalgouvernement
Der Gouverneur des Distrikts Galizien
Abt. Wirtschaft
Der Leiter

Stempel

Verlängert bis 31. Dez. 1942
Lemberg, den 30. Sep. 1942
Generalgouvernement
Der Gouverneur des Distrikts Galizien
Abt. Wirtschaft
Der Leiter

Stempel

Verlängert bis .... 194....
Lemberg, den .... 194....
Generalgouvernement
Der Gouverneur des Distrikts Galizien
Abt. Wirtschaft
Der Leiter
I. A.

Посвідчення, які видавалися всім євреям у віці від 16 до 60 років, які проживали на територіях Польщі, окупованих Третім Райхом. У посвідченні зазначалося, що його власник має місце праці. Посвідчення мало бути завіреним в СС та поновлюватися щодва тижні. Без потрібної печатки в документі єврея відправляли до газової камери та крематорію.

Bemerkungen	Uwagi
Diese Meldekarte gilt auch als Ausweis gegenüber dem Steueramt und der Sozialversicherungskasse; sie ist daher auch nach Abmeldung zur Arbeitsaufnahme von dem Inhaber sauber und ordentlich aufzubewahren. Bei erneuter Meldung beim Arbeitsamt, ist die Meldekarte wieder vorzulegen. Die Meldekarte bestätigt die Arbeitslosen- und Unterstützungszeiten. Jede Aufnahme von Arbeit ist dem Arbeitsamt zu melden.	Niniejsza karta meldunkowa jest również legitymacją dla Urzędu Podatkowego i Ubezpieczalni Społecznej i dlatego należy ją także po zgłoszeniu rozpoczęcia pracy przechować starannie. Przy ponownym zgłoszeniu przedłożyć kartę meldunkową w Urzędzie Pracy. Karta ta potwierdza okres bezrobocia i otrzymywania zapomóg. Każde podjęcie pracy należy zgłosić w Urzędzie Pracy.

Von dem Inhalt des mir ausgehändigten besonderen Merkblattes habe ich Kenntnis genommen.

Treść wręczonych mi osobnych uwag dla bezrobotnych przyjąłem do wiadomości.

(Unterschrift des Arbeitslosen) — (Podpis bezrobotnego)

Arbeitsamt: Lemberg **Stamm Nr.:**
Urząd pracy: Zasadniczy Nr.:

Dienststelle für d. Judeneinsatz: Lemberg **Nr. der Arbeitskarte:**
Nr. karty pracy:

Sozialversicherungskasse:
Ubezpieczalnia Społeczna:

M **Meldekarte**
Karta meldunkowa

für den Juden Lewin Kurt
dla żyda

geboren am: 28/4 1925 ledig, verh., verw., gesch., getr. leb.
urodzony dnia: samotny, żon., owd., rozwiedz., sep.

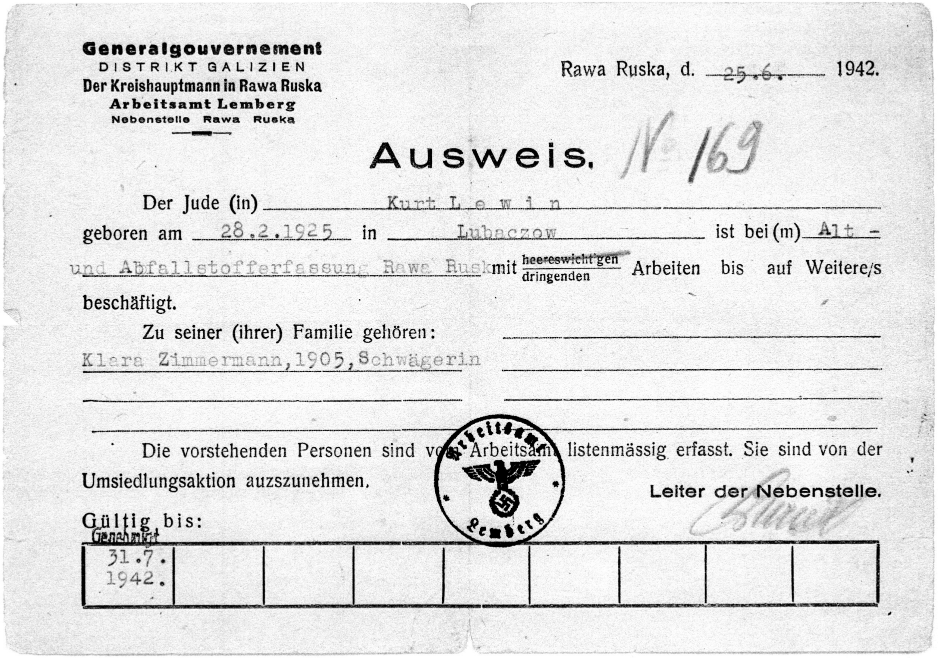
Beruf: **Berufsgruppe:**
Zawód: Grupa zawodowa:

Wohnort: Lemberg **Strasse Nr.:**
Miejsce zamieszk.: ulica Nr.:

Sammelgemeinde:
Gmina zbiorowa:

Siegel
Pieczęć

Unterschrift des Leiters des Arbeitsamts im Auftrage
Podpis Kierownika Urzędu Pracy z. p.

Generalgouvernement
DISTRIKT GALIZIEN
Der Kreishauptmann in Rawa Ruska
Arbeitsamt Lemberg
Nebenstelle Rawa Ruska

Rawa Ruska, d. 25.6. 1942.

Ausweis. № 169

Der Jude (in) Kurt Lewin
geboren am 28.2.1925 in Lubaczow ist bei (m) Alt- und Abfallstofferfassung Rawa Rusk mit ~~heereswicht'gen~~ dringenden Arbeiten bis auf Weitere/s beschäftigt.

Zu seiner (ihrer) Familie gehören:
Klara Zimmermann, 1905, Schwägerin

Die vorstehenden Personen sind vom Arbeitsamt listenmässig erfasst. Sie sind von der Umsiedlungsaktion auszunehmen.

Leiter der Nebenstelle.

Gültig bis:
Genehmigt
31.7.
1942.

Посвідчення, видане відділом праці Генерал$Губернаторства Дистрикту Галичина, в якому зазначалося, що Курт Левін працює на зборі макулатури і що ця праця є важливою для воєнного відомства. Відтак він не підлягає переселенню (евфемізм, яким німці називали депортацію до таборів смерти). Документ був чинний до 31 липня 1942 року. Без поновлення його власника відправили б до табору смерти.

РОЗДІЛ 2

Монаша спільнота св. Теодора Студита

Повітрям поплив звук дзвона. Монахи зібралися в коридорі монастиря. На знак настоятеля вони вишикувалися за старшинством — наймолодший монах попереду, а настоятель укінці, — і мовчки пішли до дерев'яної церкви, збудованої в гуцульському чи бойківському стилі[1]. Ця своєрідна архітектура бере початок від вікінгів[2], що давно колись приплили до України по Дніпру, щоб стати тут правителями. Прадавні будівельники наслідували стиль корабелів, чиї човни плавали по морях і ріках Европи.

Модринова церква мала невеличкі віконця, які слабо пропускали світло, тому всередині було майже темно. Ледве можна було розрізнити лики на іконах іконостасу[3], який закривав собою вівтар. Ікони були написані яскравими барвами в традиційному візантійському стилі. Монахи увійшли до церкви та вклякнули, а дзвін продовжував скликати спільноту на Вечірню. Отець Тит* виступив наперед, узяв епітрахиль, поцілував її, одягнув, тричі перехрестився і почав службу. Незабаром церкву наповнив чудовий гимн «Світе тихий», вказуючи на те, що день закінчився**.

Спів поєднувався з урочисто-заспокійливою мелодією та кадінням отця Тита. Зробивши низький поклін, він підійшов до головних ікон із кадильницею. Тоді обернувся до монахів і покадив у напрямку спільноти на знак привітання та благословен-

---

* Єромонах Тит (Процюк) (1909–?). Вступив до монастиря після завершення навчання у Львівській духовній семінарії. На час, описуваний автором, був керівником бібліотеки Студіон при монастирі св. Йосафата у Львові. Перебував на засланні в Хабаровському краї протягом 1949–1956 років. Згодом залишив підпільний монастир.

** Гимн «Світе тихий» є своєрідною кульмінацією Вечірні й виконується ближче до кінця цього богослуження.

ня. Монахи розділилися на два хори — крилоси — і співали псалми. Стих за стихом, крилоси по черзі співали старовинні юдейські вірші, чудово перекладені на милозвучну старослов'янську мову[4]. Запах модрини і кадильниці, монаший спів і слабо освітлені ікони творили атмосферу миру та благоговійности, що сприяла молитовному розважанню. Це було глибоке духовне переживання, що водночас промовляло і до почуттів. Вечірня була ніби переходом в інший світ, де немає жахів і страху. Це справді була святиня Господня.

У кінці богослуження отець Тит поблагословив монахів, і вони вервечкою попрямували назад до монастиря. Це була моя перша зустріч зі східним монашеством — мене переповнювали враження, адже я увійшов у невідомий, таємничий і захопливий світ.

Ми зібрались у трапезній. Після короткої молитви один з монахів, виразно вимовляючи кожне слово, почав читати уривок із книги про житіє та мучеництво давно забутих святих.

Було подано знак, і читання завершилося молитвами «Отче наш» та «Богородице Діво, радуйся» старослов'янською мовою. Після цього монахи у фартухах подали з кухні вечерю. Їжа була проста і здорова. Але після півторарічного недоїдання вона здалася мені розкішною. Я пильно приглядався до того, що буде далі. Таким було моє знайомство зі спільнотою студитів.

Диякон Теофан Шевага* привів мене до монастиря Йоана Хрестителя у Кривчицях, передмісті Львова. Цей район адміністративно належав до Личакова. (Монахів зі стажем, але без необхідної формальної освіти, висвячували на дияконів. Вони співслужили зі священиком, якого у студитів називали єромонахом**).

Стояв приємний вересневий день. Осінь 1942 року була справді чудовою — теплі й сонячні дні йшли один за одним. Це називалося «бабине літо». Диякон Теофан і я бадьоро йшли че-

* У майбутньому — єромонах Теофан (Шевага) (1889–1973). Родом із с. Герасимів на Івано-Франківщині. В часи, описувані автором, був спочатку при монастирі на Личакові, а потім — настоятелем скита в Лужках. Опинився в еміграції. Помер як настоятель студійського монастиря у Вудстоку (Канада).

** Єромонах — монах, рукоположений на єрея. Так називають монахів-священиків не лише у студитів, а й в інших монаших чинах і згромадженнях.

рез луг до дерев'яної церкви. На виднокраї був монастир. Я ніс невеличку торбинку зі своїми речами, бо мені сказали, що мене переводять в інше місце.

Мій молодший брат Натан вже був у Підмихайлівцях — селі на південь від Львова, у монастирі сестер-василіянок, де його навчали української мови та звичаїв. Розпорядження помістити його туди дав Митрополит Андрей. Натан жив там разом із отцем Кипріяном, студитським священиком і духівником сестер-василіянок.

Мене ж спочатку помістили в сиротинець, яким керував диякон Теофан, також студит. Архимандрит студитів ігумен Климентій* і світський священик отець Котів, який виконував різні адміністративні функції, вирішили, що я буду там у безпеці й не викликатиму підозри і що на диякона Теофана можна покластися. З ґетто на Замарстинові я прийшов на Святоюрську гору, де були розташовані бароковий собор і резиденція Митрополита і звідки було видно ціле місто. Хоч ґетто ще не було цілком закритим, ходити туди-сюди було небезпечно. Всюди були українські поліцейські патрулі, й євреїв, затриманих за межами ґетто, відвозили до Янівського концентраційного табору.

У соборі Юра я зайшов до кабінету ігумена Климентія, де мене познайомили із семінаристом братом Іваном Макаром. Він був першим із багатьох монахів-студитів, яких мені довелося зустріти. Ми вийшли з Юра і поїхали до сиротинця на Личакові на старезному трамваї, що вочевидь бачив набагато кращі часи. Брат Іван представив мене дияконові Теофану як підопічного о. Климентія. А мені сказав, щоб я не переживав, що про все домовлено і що я в надійних руках. Ще раз заспокоївши мене, приязний, але стриманий монах пішов назад до собору.

Через день чи два диякон Теофан запитав про мої документи. Документів у мене не було, бо я втік із ґетто, щоб уникнути відправки до Белжеця. Довідавшись, що документів немає, дия-

---

* Блаженний Климентій (Шептицький) (1869–1951). Рідний брат Митрополита Андрея. Доктор юридичних наук. Після успішної світської політичної кар'єри вступив до студійського монастиря. З 1917 — настоятель усіх монастирів. Співавтор (разом із Митрополитом Андреєм) «Типікону Лаври св. Антонія Печерського» (тобто Уставу студитів). З 1939 — Екзарх Росії та Сибіру. Помер як ісповідник віри у Володимирській тюрмі на четвертому році ув'язнення. Проголошений блаженним у 2001 р.

кон вирішив, що мені треба піти до Українського комітету, де мені, мовляв, без сумніву, видадуть нові документи.

Ця інституція, яку організували німці, але провадили українці, існувала для єдиної мети: займатися справами українського населення. Якби я з'явився там без документів, мене затримали б і відправили до сумнозвісної української поліції. Тому наступного ранку я ризикнув повернутися до собору Юра через усе місто, по якому ходило повно патрулів, які шукали таких євреїв, як я, що відчайдушно намагалися втекти з ґетто.

Ігумен Климентій здивувався, коли знову побачив мене в резиденції Митрополита. Він ще більше здивувався, коли почув, яку пораду дав мені диякон Теофан, і вирішив негайно перевести мене в інше, безпечніше місце.

Братові Макарові знову доручили супроводжувати мене до сиротинця. Ми ще раз поїхали через місто на старезному трамваї, зійшли на останній зупинці й пішли до сиротинця. Після короткої розмови з дияконом Теофаном мені сказали забирати свої речі, і ми пішли до монастиря св. Йоана Хрестителя, що був недалеко. Ми подзвонили у двері, і через якийсь час нам відчинив високий монах із виразно слов'янськими рисами обличчя. Дещо похмурий вигляд монаха в чорній рясі й камілавці пом'якшувала привітна усмішка синіх очей. Такою була моя перша зустріч із настоятелем монастиря отцем Марком Стеком. Тут почалося моє дворічне перебування серед студитів під виглядом монаха.

День у студитів поділявся на три частини. Вісім годин були присвячені молитві, вісім — роботі, а ще вісім годин займав відпочинок. У літургійному році були різні свята, головними з яких були Різдво та Великдень. Монаше служіння доповнювалось частими постами і покутами.

День у монастирі починався о шостій годині ранку. Один із монахів проходив по коридору з дерев'яною калаткою, вигукуючи: «Пінія время, молитви час». Його обов'язком було будити спільноту. Він зупинявся перед дверима кожної келії, поки не чув у відповідь: «Амінь». Через п'ятнадцять хвилин у темному коридорі збиралися монахи і вервечкою вирушали до церкви. У церкві було темно, її освітлювали лише мерехтливі вогники лампадок перед іконостасом.

Монахи мовчки вклякали. Через кілька хвилин на тетраподі запалювали лампадку, світло якої виривало з темряви лики на іконостасі та силуети монахів. Священик читав рядок із Євангелія. Тоді світло пригашували, і монахи розважали у повній тиші. Це повторювалося тричі. Ранкове світло поволі пробивалося до церкви, і починалося ранкове богослуження — Утреня*. Священик промовляв вступні молитви. Усі разом говорили «Отче наш» та «Вірую», а потім на два крилоси рецитували псалми із Часослова. Тоді йшли ектенії, які виголошував священик, а потім — тропарі та кондаки. Їх брали з «Ірмологіону» — грубезної книги з піснями і гимнами на кожен день року, яка була перекладена з грецької на церковнослов'янську десь у IX ст. Їх співали на певний глас (мелодію, або тональність), який змінювався щотижня.

Чудова і спокійна Утреня закінчувалася. О сьомій годині дзвін сповіщав про початок Літургії, скликаючи до церкви всіх братів — тих, які працювали на кухні чи доїли корів у стайні. Хор закінчував Утреню мелодійним гимном на честь Діви Марії: «Чеснішую херувим і славнійшую без сравненія серафим...», який уже змішувався із музикою дзвона. Кілька братів, що саме покінчили зі своїми ранковими обов'язками, заходили до церкви і приєднувалися до громади. Починалася Літургія.

Отець Марко** у простих візантійських ризах, які можна було побачити на старих іконах, у фелоні, оздобленому чудовою українською вишивкою, ставши перед вівтарем, починав Літургію. Відкривалися царські врата, і церква яскраво освітлювалась. Приємним тенором отець Марко починав вступну ектенію. На кожен виголос ектенії хор трохи сумовито відповідав «Господи, помилуй». Пізніше був урочистий вихід з Євангелієм — малий вхід: отець Марко через бокові двері іконостасу виходив зі святилища, тримаючи перед собою Євангеліє, а попереду нього з кадилом ішов диякон. Тоді співали тропар і кондак на честь відповідного святого. Читання Апостола (Послання святого апо-

* Утреня — доволі довге богослуження добового циклу, до якого, крім співу тропарів, входять читання шестипсалмія і катизм, спів сідальних і антифонів, читання і спів канона, хвалитних, ектеній, а в неділі та святкові дні — читання Євангелія.

** Єромонах Марко (Стек) (1908–1978). Родом із Стрятина. Був відповідальним за видавничу діяльність при монастирях Студійського уставу. Опинився в еміграції та помер у м. Вудсток (Канада).

стола Павла)* та Євангелія починалося прокименом (рядком із Псалмів). Апостола** читав диякон, що мав глибокий, звучний голос. Хор закінчував цю частину богослуження співом «Алилуя», а диякон обкаджував у святилищі вівтар, усе довкруги, а також священика. Тоді отець Марко через царські врата виходив з Євангелієм зі святилища, зупинявся і клав його на голову одного з монахів. Той підтримував розгорнуту книгу руками, а отець зачитував Євангеліє дня.

Отець Марко клав Євангеліє знову на престіл. Тоді брав із проскомидійника (столика, на якому хліб і вино готують до освячення) чашу з вином та дискос із приготованими частицями, вирізаними з просфори (у східному обряді використовують квасний хліб), що були накриті шовковим покривальцем***, і через бокові двері іконостасу входив до нави. Перед ним ішов диякон з кадилом. Цей вхід (великий) символізував в'їзд Христа з апостолами до Єрусалима у Вербну неділю. Хор співав «Іже херувими» (Херувимську пісню), а священик вертався до вівтаря через інші бічні двері в іконостасі****. Поставивши чашу і дискос на престіл, він благословляв громаду, що промовляла «Вірую» і співала «Свят, свят, свят»*****. Царські врата закривали, завісу засували, і починалось освячення.

Монахи вклякали, і лише пташиний спів надворі порушував тишу. Царські врата знову відчиняли, вірні промовляли молитву перед Причастям, і священик виходив до них зі святими дарами. Кілька монахів приймали Причастя і поверталися на місце з похиленою головою та схрещеними на грудях руками.

Благословивши монахів святими дарами, священик вертався до святилища, щоб закінчити Літургію, поки монахи співали подячні пісні. Служба добігала кінця, отець Марко з'являвся

* На Літургії в *Апостолі* читають не лише Послання апостола Павла, а й інші послання, а також Діяння святих апостолів.

** Апостола на Літургії читає читець, диякон же читає Євангеліє.

*** Це покривальце називається «воздух».

**** Коли вірні співають «Іже херувими...», священик промовляє молитву входу, а потім відбувається великий вхід: взявши з проскомидійника дари, він виходить зі святилища, а тоді, через царські врата, входить і кладе дари на престіл.

***** Великий вхід — вхід із чесними дарами, тобто вином у чаші та хлібом на дискосі, — відбувається посеред Херувимської пісні; благословення священика «Мир всім» — після наступної, прохальної ектенії, а «Вірую» співають або проказують після благословення.

знову, щоб благословити спільноту і відпустити її. Монахи, знову вишикувавшись вервечкою, верталися до монастиря.

Вони розходились по келіях, перевдягалися в робочий одяг і сходилися до трапезної на короткий сніданок, що складався з хліба і чаю. А після сніданку йшли до майстерень, на поле або на роботу до міста. Монахи Студійського уставу дотримуються тиші, тому не розмовляють між собою без конечної потреби.

Спільнота монахів-студитів, у якій я мав честь прожити два роки, була і далі залишається маловідомою у світі. Монаші спільноти, що постали в епоху раннього християнства, спочатку були притулком для тих, хто вирішив присвятити себе молитві та релігійному розважанню. З часом деякі монастирі — і чоловічі, й жіночі — почали допомагати громадам, серед яких вони жили. Монахи та монахині опікувалися хворими, неповносправними і старими. Вони навчали у школах і допомагали бідним. Монаші спільноти берегли знання, які були майже втрачені після розпаду Римської імперії.

Правила, що регулюють монаше життя, сформували св. Бенедикт на Заході і св. Теодор Студит на Сході. На початку XX століття Митрополит Андрей відновив монастирі Студійського уставу, які мали служити потребам української громади і стати містком між латинським та східним (православним) християнством. Інші монаші спільноти, що діяли в межах Української Православної Церкви, поєднаної з Римом*, також відігравали позитивну роль, але вони не приймали до себе напівграмотних селян, що мали покликання до монашого життя. Крім того, ці інші спільноти були златинізовані, що не сприяло спілкуванню з переважно православним населенням України, яке дотримувалось візантійського (східного) обряду.

Василіяни, старий монаший чин Унійної Церкви, довгий час ледве животіли. Після свого відродження та реформування за допомогою єзуїтів у другій половині XIX століття вони перейняли деякі риси своїх наставників. Вони набирали молодих українців до своїх чудових шкіл, які були влаштовані за єзуїтським зразком. Але малоосвіченим селянським дітям потрапити до василіян було нелегко або й зовсім неможливо.

* У 30-ті роки поряд із назвою Українська Греко-Католицька Церква вживалися як паралельні й такі назви, як Українська Православна Церква, поєднана з Римом, а також Унійна чи Уніятська Церква. Всі ці назви відображають різні аспекти ідентичности цієї Церкви.

Також на прохання Митрополита Андрея монахи-редемптористи з Бельгії організували спільноту редемптористів східного обряду. Митрополит вважав, що Устав цього чину дуже добре підходить для служіння потребам українського села. З цього чину вийшло багато місіонерів-проповідників, які присвятили себе духовному оновленню громад, а не просто погоні за наверненням нових членів. Але редемптористи все одно залишалися елітарним орденом.

На противагу іншим, студити були монастирем праці й молитви, відкритим для всіх. Маленька спільнота була утворена на початку століття (1901–1902 року) у Скнилові біля Львова*. Монахи жили на межі бідности і старалися жити за правилами східного монашества. У 1912 році на настійливу пропозицію Митрополита Андрея до невеличкої спільноти вступив його брат граф Казимир Шептицький. Ігумен Климентій (його монаше ім'я) скеровував діяльність новоствореної монашої спільноти і спричинився до її стрімкого зростання. Я мав нагоду зустрічатися з такими старими монахами, як отець Никон**, отець Йосафат***, брат Гервасій**** та ін. Вони не мали часу на балачки, тому я збирав відомості про заснування і становлення їхнього

---

* Перша спільнота монахів-студитів постала з ініціятиви о. Андрея Шептицького 1898 р. у с. Волсвин (зараз — Сокальський р-н). Пізніше, після інтронізації о. Андрея Митрополитом Галицьким, він перевів братію до Вульці, що в передмісті Львова. Спільнота студитів, до яких приєналися кілька кандидатів із с. Олесько (Буський район на Львівщині), діяла тут в 1901–1904 рр., а з 1904 р. вона була переведена до Скнилова (на околиці Львова), де 1906 року було офіційно утворено Лавру св. Антонія Печерського. В 1919 році Митрополит Андрей перевів студійську спільноту до Унівської резиденції галицьких митрополитів, де незабаром постала матірня обитель студійських монастирів — Свято-Успенська Унівська Лавра.

** Єромонах Никон (Цюсняк) (1867–1959). Родом із с. Брус Кєльцького воєводства (Польща). За походженням — поляк. Один із перших студійських ченців ще з 1900 р. Був настоятелем різних монастирів Студійського уставу. В часи, описувані автором, був спочатку настоятелем скита у Лужках, а потім — монастиря у Зарваниці. Помер за часів підпілля в приміщенні колишньої Унівської Лаври, перетвореної комуністами на інтернат.

*** Єромонах Йосафат (Ковальчук) (1870–1957). Теж один із перших студійських ченців. До монастиря вступив ще в 1902 р. Був першим монахом, рукоположеним у сан священика. Помер як чернець в унівському інтернаті.

**** Схимонах Гервасій (Івасів) (†1950). Був довгі роки одним із рядових братів, ще із часів Скнилівської Лаври. Відомий тим, що знав напам'ять «Кобзар» Тараса Шевченка. Помер як чернець в унівському інтернаті.

монастиря буквально з уривків та фрагментів, випадково почутих тут і там.

Вплив монахів-студитів став особливо відчутним у 1930-ті роки. Монахам заборонялося просити, і вони мали утримувати себе самі. Кожен монах знав якесь ремесло або володів професією, що відповідала його здібностям і зацікавленням. Отець Рафаїл*, брати Філотей**, Христофор*** та Ювеналій**** навчалися іконопису. Брати Амвросій† та Патрикій†† володіли фахом друкарства. Отець Марко і брат Теодосій††† спеціялізувалися на вичинюванні шкір. Брат Лаврентій††††, який втратив три пальці правої руки внаслідок нещасного випадку під час роботи на тартаку, здобув фах бджоляра та дяка. Брати Даміян‡ та Ісидор‡‡ були кравцями; отець Герман і Шмагло (світський чоловік, що дотримувався монашого Уставу без прийняття обітів) — бухгалтерами.

* Єромонах Рафаїл (Хомин) (1907–1944). Родом із с. Підністряни на Жидачівщині. Випускник Львівської Богословської Академії, богословського факультету Варшавського університету й Академії мистецтв у Бельгії. Капелан українських політв'язнів у Польщі. Іконописець. У часи, описувані автором, був настоятелем іконописної школи при монастирі св. Йосафата у Львові. Загинув від рук комуністів як капелан УПА на Болехівщині.

** Схимонах Філотей (Коць) (1904–1975). У монастирі був іконописцем, зокрема брав участь у розписуванні храму Унівської Лаври. Опинився в еміграції, помер у студійському монастирі у Вудстоку (Канада).

*** У майбутньому — єродиякон Христофор (Куць) (1909–1986). Родом із с. Перевісся на Ковельщині (Волинь). У монастирі був іконописцем, також брав участь у розписувані храму Унівської Лаври. Опинився на еміграції та помер як чернець у м. Крефельд-Траарі (Німеччина).

**** У майбутньому — єромонах Ювеналій (Мокрицький) (1913–2003). Родом із с. Хлопівці на Гусятинщині. Найвідоміший зі студійських ченцівіконописців. Студіював мистецтво у Карловім університеті в Празі та Академії мистецтв у Відні. Помер в еміграції у студійському монастирі у Вудстоку (Канада).

† Схимонах Амвросій (Шляхтянчин) (1911–1970). Родом із с. Кальне на Сколівщині. Помер за часів підпілля у м. Львові як студійський чернець.

†† Схимонах Патрикій (Василишин) (1912–1986). Помер за часів підпілля у Львові як студійський чернець.

††† Схимонах Теодосій (Цибрівський) (1889–1972). Помер як чернець в унівському інтернаті на 53-му році монашого подвигу.

†††† Схимонах Лаврентій (Кузик) (1912–1999). Ніс послух пасічника в різних студійських монастирях. Опинився в еміграції, помер у монастирі у Вудстоку (Канада).

‡ Брат Даміян — на жаль, особа не вияснена.

‡‡ Єродиякон Ісидор (Лівий). У часи, описувані автором, був намісником монастиря св. Йосафата у Львові. Після 1945 р. залишив монастир.

За східною монашою традицією слід було шанувати індивідуальні характеристики монаха, і він міг жити у спільноті без побоювань, що його будуть суворо регламентувати. За два роки перебування у студитських монастирях я зустрів більшість членів цієї особливої спільноти. Це була група яскравих особистостей, які були дуже віддані своєму служінню і старалися дотримуватись євангельського вчення.

Своїм прикладом вони чинили потужний вплив на оточення. Двері їхніх монастирів завжди були відчинені для тих, хто потребував їжі чи захисту. Вони несли духовне служіння там, де не було священиків і церков. Вони організовували сиротинці та майстерні, де навчали сільських хлопців різних ремесел. Тому вплив монахів-студитів на життя українців у селах, містечках та містах із часом посилювався.

Під час радянської окупації Західної України в 1939–1941 роках студитів розігнали*. Одних арештували, і вони вернулися в монастир лише з приходом німців, інші — загинули безслідно. Монахи зібралися знову і відновили монаше життя в монастирях. Визначна спільнота із самопосвятою несла своє служіння під керівництвом аскетичного ігумена Климентія. Монахи були готові виконати будь-яке завдання, включно з переховуванням євреїв, що ставило під загрозу їхнє життя.

Я жив у монахів-студитів у ролі новика і мав обов'язок брати участь у всіх молитвах та заняттях, за винятком прийняття Святих Тайн. Після сніданку я займався з аскетичного вигляду отцем Титом. Він мав років 35 і походив з Волині. Він навчав мене української та старослов'янської мов, розповідав про звичаї, яких дотримувались як у монастирі, так і серед українців загалом.

О 12-й годині монахи, які на той час були в монастирі, разом із отцем Титом збиралися в церкві на Шостий час, під час якого співали псалми, читали молитви й отримували благословення. Після цього ми сходилися до трапезної на обід. Монахи мовчали, можна було чути лише голос, який читав «Житія святих». На обід давали картоплю і капусту або квасолю, яблуко або кусень малая (кукурудзяний хліб, посолоджений медом) і чай. Стук настоятеля по столу означав, що трапеза закінчена, і після мо-

---

* У цей час радянська влада ще офіційно не закрила всі монастирі УГКЦ, але примусила молодих монахів вийти з них.

литви до св. Йосифа монахи йшли до рекреаційної кімнати. Там знов-таки стук настоятеля по столу означав початок відпочинку, під час якого монахам можна було розмовляти, обмінюватися думками, грати в шахи або доміно. Деякі читали, інші прогулювалися в саду. Через 20 хвилин відпочинок закінчувався, і монахи поверталися до своєї повсякденної праці.

Робочий день закінчувався о шостій годині вечора, монахи переодягалися в ряси і збиралися на Вечірню. Після простої вечері починалося Повечір'я — коротка вечірня служба, під час якої читали псалми та ектенії і яка мене завжди дуже зворушувала. На Повечір'ї громада просила Господа опікуватись мандрівниками на землі й на морі, зцілити хворих, утішити вмираючих у їхню останню годину, захистити в'язнів і переслідуваних, солдатів на полі бою — втішити людей у стражданнях і скорботах, хоч де вони перебувають. Священик виголошував прошення, а спільнота відповідала: «Подай, Господи, і помилуй». Після цього монахи одне за одним підходили до настоятеля по благословення. Кожен монах цілував простягнений йому хрест, а тоді в тиші йшов до своєї келії в монастирі*.

Опівночі старий монах з дерев'яною калаткою проходив темним коридором, зупинявся біля кожної келії та промовляв: «Пінія время, молитви час». За кілька хвилин монахи знову сходились і в камілавках ішли до церкви на опівнічне богослуження — Північну. Священик починав молитви, і монахи, поділені на два хори, поперемінно співали стихи зі псалмів: «До тебе підношу я очі мої» — мого улюбленого псалма, а також «Сяду біля підніжжя трону» (на івриті — «Йошев бе Сетер еліон») — улюбленого псалма мого батька. Північна закінчувалась, і монахи верталися до келій для короткого відпочинку перед початком нового дня.

Життя за монастирським розпорядком дуже мене гнітило, бо я не звик стояти навколішки годинами, слухати співи незнайомою мовою та розважати. Перші дні було дуже важко, але пізніше

* Той найзворушливіший момент Повечір'я, що його тут описує автор, — це, очевидно, чин прощення, у якому настоятель спільноти і брати просять одне в одного прощення і моляться за все те, про що згадує автор. Різні прохальні виголоси священика передбачають різні відповіді спільноти: «За ненавидящих і любящих нас» — «Бог да спасет і помилуєт»; «За недугующих і страждущих» — «Бог да возставит і помилуєт»; «За скорбящих і в темницях сидящих» — «Бог да посітит і помилуєт» тощо.

я поволі призвичаївся до ритму монашого життя, навчився співати в хорі й читати псалми старослов'янською мовою. Одного дня монах попросив мене читати псалми під час Північної служби, і я зрозумів, що спільнота монастиря св. Йоана Хрестителя на Личакові визнала і прийняла мене.

Поступово я набрався сміливости й дослідив територію монастиря, ферму, поля та прилеглу до них місцевість. Головна триповерхова цегляна будівля виглядала просто, але охайно. Своєрідного стилю надавали їй пофарбовані білим вікна. На верхньому поверсі знаходились однаково і просто вмебльовані келії. Їхні побілені стіни не мали ніякого оздоблення, крім розп'яття над простим ліжком, застеленим покривалом. Стілець, стіл, умивальник із проточною водою були єдиними вигодами в цих аскетичних приміщеннях (та й то лише у недавно відремонтованому монастирі на Личакові). З мого вікна було видно експериментальний виноградник, що його в несприятливому львівському кліматі доглядав старий монах із Хорватії. Його праця ніколи не приносила плодів, але він наполегливо продовжував її, запевняючи, що ось уже наступного року спільнота матиме власне вино.

Молочарством займався брат Доротей*, якому допомагали брат Вінкентій** та один із новиків. Добре доглянуті корови забезпечували молоком та сиром і нашу околицю, і чоловічі та жіночі монастирі в місті, що голодували. Монахи, які доглядали за коровами, були життєрадісні й милі, хоч трохи сором'язливі. Вони завжди ретельно мились і переодягалися, перш ніж долучитися до інших під час служб або трапези. Незважаючи на це, від них завжди пахло. Їхні сусіди в церкві чи у трапезній ніколи не нарікали, хоч потихеньку намагалися відсунутись якнайдалі від них.

Другий поверх монастирського будинку був для мене таємницею. Там у великій кімнаті над чимось працювали кілька

---

* Схимонах Доротей (Панчишин) (1902–1984). У всіх обителях займався налагодженням тваринницького господарства. Запам'ятався тим, хто мав із ним контакти, своїм смиренням і послухом. Помер як чернець в унівському інтернаті.

** На цей час він уже був єромонахом — Вінкентій (Вовчик) (1905–?). Уродженець м. Старий Самбір. Після закриття монастиря був парохом у с. Ялинкувате на Сколівщині, де й був заарештований комуністами 1950 року. Звільнений у 1955 р. зі Степового виправно-трудового табору, залишив монастир.

монахів. Я зазирнув усередину, і мені здалося, що це якась особливо обладнана столярна майстерня. Набравшись сміливости, я туди увійшов. На моє привітання «Слава Ісусу Христу» монахи, що були зайняті роботою, відповіли «На віки віків, амінь». Інші розмови в монастирі забороняли.

Брат Філотей полірував дерев'яний брус і обробляв його різними матеріялами. Тим часом брат Христофор малював контур образу Богородиці з дитям на підготовленій дерев'яній поверхні, яку було оброблено якоюсь білою речовиною. У кутку отець Рафаїл Хомин — високий, худорлявий, елегантного виду монах — малював (або, як казали студити за традицією східного обряду, писав) ікону. Отець Ювеналій покривав позолотою поверхню, яка мала стати тлом для образа. Одні монахи готували дошки для ікон, інші писали самі ікони. Я зрадів, що мені дозволили спостерігати за їхньою роботою.

У цій студитській майстерні працювали над відродженням занедбаного мистецтва іконопису. Митрополит Андрей, духовний провідник Унійної, або Греко-Католицької, Церкви, багато уваги приділяв соціяльному розвиткові української громади та українській культурі. Відновлення первісного східного обряду в латинізованій Унійній Церкві було одним із його багатьох зацікавлень. Він розумів, що лише через повернення до свого коріння Церква зможе навести мости між східним і західним християнством.

Студитська школа іконопису була одним із багатьох проєктів, що їх він запроваджував. Обдарованих монахів і студентів за кошти Митрополита відрядили на науку до Відня та Мюнхена, щоб вони навчилися там, у музеях і художніх школах, мистецтва реставрації. Коли вони повернулися, в монастирі св. Йоана Хрестителя на Личакові для них було створено майстерню. Там монахи-студити розвивали свій власний стиль і творили чудові ікони, які зараз можна побачити у церквах східного обряду по всьому світові.

На першому поверсі знаходилася столярна майстерня, де брат Модест* та інші робили нові меблі й ремонтували старі.

* У майбутньому — єросхимонах Методій (Ворончак) (1910–1991). Проживав у підпільному монастирі у Львові. Помер, дочекавшись виходу з підпілля, невдовзі після постригу у велику схиму.

Була і кравецька майстерня, де шили ряси, каптури, мантії та інші предмети монашого одягу. Шевську майстерню закрили, оскільки брати Теодосій та Лазар* працювали на фабриці в місті, яка виробляла взуття для німецької армії.

У той час мене дуже цікавила кухня. Після голодного існування в ґетто я був захоплений тим, як готували їжу для такої великої кількости людей.

У просторій і добре обладнаній кухні керували монахи Інокентій** та Пантелеймон***. Там варили їсти й готували запаси на зиму, бо на базарі тоді неможливо було купити ніяких овочів. На кухні чистили гори капусти і шаткували її для подальшої закваски. Огірки перебирали, мили та солили у дерев'яних бочках. Хліб пекли у величезній старій печі, в якій палили дровами. На кухні завжди було багато роботи, баняки кипіли на металевій плиті, під якою весело палахкотів вогонь. Новики приносили в мішках картоплю і чистили її, сидячи в кутку.

Отець Тит займався зі мною щоранку, після чого я був вільний до вечора. Особливої роботи в мене не було, крім замітання коридорів і миття дерев'яної підлоги у трапезній, капличчі та залі, що ми робили разом із братом Лаврентієм.

Одного дня я вийшов на пагорб за монастирем, звідки відкривалася панорама південно-східної частини міста. Я впізнав залізничну станцію Замарстинів, яку час від часу закривав дим від паротягів, що прибували звідкись.

Залізнична колія була кордоном останнього ґетто, куди зігнали рештки єврейського населення Львова після того, як у серпні 1942 року 60 000 євреїв було відправлено в газові камери до Белжеця. Люди в ґетто голодували, вмирали від тифу та інших інфекційних хвороб і чекали своєї останньої подорожі — до таборів смерти. Там були моя мама і маленький братик.

---

* У майбутньому — схимонах Лука (Шиян) (1907–1968). Родом із с. Ластівки на Турківщині. Був ув'язнений комуністами протягом 1946–1955 рр. Проживав як підпільний монах у Львові, де й помер.

** Схимонах Інокентій (Люзняк) (1911–1981). Пізніше проживав як підпільний монах у Львові, де й помер.

*** У майбутньому — великосхимник Пантелеймон (Ґарболінський) (1906–1983). Рятуючи людей, виніс на своїх руках невелику бомбу, яка мала вибухнути у храмі. Внаслідок вибуху осліп. Перший із ченців-студитів був пострижений у велику схиму. Помер як монах в унівському інтернаті, будучи настоятелем тих монахів, які тут проживали.

Я підійшов до отця Марка і попросив його дозволу піти до все ще відкритого ґетто і подивитися, чи зможу я чимось допомогти мамі. Отець Марко сказав, що краще буде, якщо ми підемо разом. На другий день уранці після служби отець Марко переодягнувся у звичайне вбрання, і ми пішли до міста. Ми обережно наближалися до ґетто, йдучи через квартали, звідки євреїв уже повиселяли. Колись багатолюдні вулиці спорожніли. Лише де-не-де в'язні Янівського табору під охороною української поліції виносили пожитки із квартир, чиїх мешканців раніше вивезли до Белжеця. На Янівській вулиці майно сортували для відправки до Німеччини.

Ми йшли безлюдним містом і вдавали, що, як багато інших, прийшли поживитися добром зі спорожнілих єврейських помешкань. Так ми дісталися до входу в ґетто, що був біля переходу під залізничним мостом.

Ми розділились і домовилися зустрітись через годину в під'їзді одного з будинків. Я вдягнув білу пов'язку із зіркою Давида, яку під страхом смерти мусив носити кожен єврей. Увійшовши до ґетто, я знову став частиною громади, приреченої на смерть.

Будинок, де мешкала мама разом з чотирма іншими сім'ями, був недалеко від входу. Мій прихід її здивував. Її радість перемішалася з тривогою, що я наражаюсь на небезпеку через оці непотрібні відвідини. Я переконував її, що треба рятуватися, благав, щоб вона дозволила мені піти до Митрополита Шептицького і попросити його допомоги. Мама казала, що це може поставити під загрозу мене і мого брата, що доброта цих людей має межі і що мій найменший братик став нервовим від тих жахів, які кояться довкола нього, і з ним буде важко дати собі раду.

Я розумів, що для мами це остання нагода врятуватись, але не міг знайти аргументів, щоб її переконати. Вона провела мене до виходу з ґетто. Коли ми пройшли попід мостом, вона попросила мене пообіцяти, що я буду дбати про брата Натана, якому тоді було 10 років і який перебував під опікою отця Кипріяна у Підмихайлівцях. Я сказав, що мало чим зможу йому допомогти, бо мені тільки 17 років. Усе ж вона наполягла, щоб я пообіцяв, і сказала, що якщо вона буде знати, що я зроблю все, що зможу, це допоможе їй спокійно померти.

Під час цієї короткої зустрічі ми сказали все, що треба було. Ми поцілували одне одного, і я пішов із ґетто. Коли оглянувся, мама все ще стояла на тому кінці переходу.

На той час моїй прийомній мамі Рахилі Райс Левін було 36 років. Незабаром після моїх коротких відвідин мого шестилітнього братика застрелив офіцер СС на ім'я Ґржимек. Це сталося на вулиці ґетто у присутності мами. Вона сама та інші загинули через шість місяців у жіночому відділенні Янівського табору, яке підпалили німці та їхні українські поплічники.

Отець Марко чекав на мене у під'їзді. Там я зняв білу пов'язку і знову став монахом-студитом. Ми оглянули вулицю, переконалися, що поблизу нікого не було, і пішли до міста. Раптом я почув звук розмірених кроків — хтось ішов за нами у підбитих цвяхами важких чоботах. Я оглянувся і побачив, що до нас підходять два українські поліцаї. Скоріш за все, хтось побачив, як я виходив із ґетто, і повідомив поліцію, що бувало тоді дуже часто.

Я дістав цигарку, спокійно обернувся і попросив поліцая прикурити від його цигарки (сірники тоді були дорогі, і прикурювати від цигарки було звичайною річчю). Той дав. Я прикурив, чемно подякував і повернувся до отця Марка. Ми зайшли за ріг будинку, а тоді щодуху кинулися тікати порожніми вулицями колишнього ґетто. У цьому районі я знав кожен закамарок. Задніми дворами спорожнілих будинків ми вийшли на центральну вулицю і змішалися з натовпом.

Ми вернулися до монастиря. Отець Марко переодягнувся в рясу і пішов до церкви подякувати Богові, який врятував нас із цієї халепи. Якби мене арештували, то українські поліцаї могли б застрелити мене на місці, а отця Марка здати німцям, які його привселюдно стратили б за допомогу євреям. Таке тоді траплялося часто — людське життя відбирали не надто задумуючись над цим. Скоро я забув про цю пригоду, і отець Марко нагадав мені про неї через багато років під час нашої зустрічі у Нью-Йорку.

Після своєї появи в монастирі св. Йоана Хрестителя я ще деякий час міг викликати підозри у сторонніх людей. Але за кілька тижнів під опікою отця Тита я почав говорити українською майже вільно, співав у церковному хорі і відрізнити мене від інших стало майже неможливо. Мені дали українську селянську льняну сорочку без коміра, з багатою різнокольоровою

вишивкою, важкі чоботи та мазепинку. На мазепинці був тризуб — символ, що його принесли в Україну вікінги, а українці прийняли як свій герб — такий головний убір носила українська поліція, і він був дуже популярним серед молоді.

Одного дня моє перебування в монастирі св. Йоана Хрестителя, яке мало на меті підготувати мене до життя серед монахів-студитів, підійшло до кінця. Отець Тит дійшов висновку, що я вже цілком готовий до переїзду на нове місце. Переїздити було необхідно, бо надто багато людей бачили мене в монастирі, коли я тільки з'явився і надто сильно вирізнявся серед інших. Тому безпечніше було перевести мене в інше місце, де мене ніхто не знав.

Отець Марко і отець Тит були задоволені, що я виглядав, як український селянський син. Трохи розкосі очі та дещо азійські риси обличчя, що їх давним-давно набув хтось із моїх пращурів родини Ґерцберґів з Любачева, що лежав на шляху татарських завоювань, стали мені в пригоді. Навіть наші знайомі в ґетто казали, що я маю «хорошу зовнішність», тобто не виглядаю на еврея. Моєю новою іпостассю став Роман Павло Митка (згідно з моїм новим посвідченням особи), новик монахів-студитів, якого перевели до монастиря св. Йосафата на вулиці Петра Скарги* поблизу собору св. Юра.

По прибутті до монастиря св. Йосафата намісник (адміністратор) Ісидор Лівий надав мені келію. Мені дали рясу, і я розпочав повсякденне життя монаха-студита, до якого вже звик у монастирі св. Йоана Хрестителя. Після ранкової служби і сніданку монахи розходились по своїх роботах у соборі св. Юра або в місті. В монастирі залишалися тільки намісник Лівий, настоятель отець Никанор** та священики з інших міст, що час від часу зупинялися в монастирі. За межами клявзури (жилих приміщень, куди не могли заходити сторонні) на першому поверсі старша монахиня готувала їжу для монахів. Намісник Лівий щось

* Нині — вул. Є. Озаркевича.

** У майбутньому — єпископ підпільної УГКЦ та архимандрит студитів Никанор (Дейнега) (1907–1982). Народився у с. Свистільники на Рогатинщині. В часи, описувані автором, був настоятелем монастиря св. Йосафата у Львові. У 1942–1943 рр. ув'язнений нацистами, опісля — не раз був переслідуваний комуністами. З 1951 р. — архимандрит і керівник усіх студитів у нелегкі часи підпілля, а з 1972 р. — єпископ-помічник Львівської архиєпархії. Організував підпільну богословську семінарію. Помер у Львові.

пиляв у своїй майстерні, а отець Никанор щось читав або писав у своїй келії.

Коли монахи розходились, у монастирі западала тиша. В ньому бракувало постійного руху, до якого я звик у монастирі на Личакові. До моїх обов'язків входило замітати коридори, сходи й каплицю. Я був новиком — і монахів більше нічого не цікавило. Денні служби відвідували тільки ті, хто був на той час у монастирі. Час від часу заходили брати Антоній*, Вісаріон** та Єротей***, які працювали в соборі св. Юра.

Життя в монастирі починалось увечері. Монахи переодягалися в ряси і збиралися в каплиці на Вечірню. На розписах, зроблених з візантійських ікон, було зображено Різдво, Преображення та інші біблійні сюжети. В яскраво освітленій каплиці зображення на стінах оживали й переносили присутніх в інший світ. Темні відтінки кольорів на розписах робили їх подібними до картин Тінторетто. Церковне Правило — усі належні богослуження дня — відправляли отець Никанор і диякон Лівий, а монахи чудово його співали. Старі ікони з іконостасу, що їх придбав для монастиря св. Йосафата Митрополит, аромат кадила — все це створювало атмосферу миру та затишку серед жахіть, що коїлися за стінами монастиря. Вечорами монастир св. Йосафата перетворювався на спільноту, подібну до спільнот інших студитських монастирів.

Час від часу на службу й до трапезної заходив таємничий німець у дорогому костюмі гарного крою. В монастирі св. Йосафата правило канонічної мовчанки тлумачилося дещо ліберальніше, принаймні під час сніданку. Я запитав свого сусіда, брата Вісаріона — дяка собору св. Юра, — хто був цей німець. Він відповів, що це отець Петерс****, член студійського монастиря.

* Схимонах Антоній (Бенькалович) (1908–1987). Родом із с. Плав'є на Сколівщині. Помер у Львові як підпільний монах.

** Схимонах Вісаріон (Лепкий) (1891–1946). Родом із Дрогобиччини. Був арештований комуністами і замучений ними. Зараз готується його беатифікаційний процес.

*** Схимонах Єротей (Дубик) (1903–1992). В часи переслідувань проживав у підпільному монастирі в Рудно, де й помер.

**** Єромонах Йоан (Йоган) Петерс (1905–1995). Родом із м. Зідлінґгаузен (Німеччина). Німець за національністю. Навчався у Лювенському та Мюнхенському університетах. У 1934 р. вступив до монашої спільноти унівських ченців. Був ув'язнений нацистами в концтаборі Дахау (1942–1945). Помер у Баварії священиком латинського обряду.

Розмову я не продовжував, бо надмірна допитливість не дуже заохочувалась серед монахів-студитів.

Мирне життя в монастирі було ілюзією. Щодня у місті коїлися страшні речі. Вбивства євреїв серед білого дня, колони виснажених в'язнів Янівського табору, яких українська поліція водила на роботу, вбивства українців поляками, а поляків українцями — все це постійно нагадувало, що лихо може постукати у двері кожної миті.

Якби під час якогось обшуку знайшли єврея, то весь монастир загинув би. Хоч монахи розуміли, хто я, вони прийняли мене. Дехто з них був проти того, щоб ціла спільнота наражалась на небезпеку через мене одного. Цієї думки дотримувався отець Рафаїл та інші монахи. Вони сказали про це ігуменові Климентію і своїм настоятелям — єромонахам Маркові та Никанорові. Однак ніхто ніколи не пробував чинити на мене тиск або видати мене.

Несподівана німецька облава у св. Юрі та монастирі св. Йосафата показала, що небезпека справді близько. Поприбиравши у коридорах та каплиці, я йшов до трапезної в цоколі, коли побачив, що сходами нагору біжать есесівці. Я кинувся вниз, вибіг на подвір'я, звідки заздалегідь добре вивченими проходами вийшов на вулицю. Я змішався з натовпом, сів у трамвай і поїхав на Личаків, до монастиря св. Йоана Хрестителя.

Там я розповів отцю Маркові, що військові оточили Юр, а есесівці проводять обшук у монастирі св. Йосафата. Попереджені про те, що німці можуть навідатися будь-якої хвилі, монахи почали готуватися до їхнього приходу. Тоді розстрілювали не лише за переховування євреїв, а й за незареєстровану свиню чи корову. Худоба перебувала на суворому обліку і вважалася власністю Третього Райху, про що свідчила металева бірка у вусі кожної тварини. Брати Доротей і Вінкентій помчали до свинарника та стаєнь, щоб відігнати незареєстрованих тварин. А отець Марко сховав мене в покинутому напівзруйнованому будинкові на полі й наказав залишатися там, поки він по мене повернеться.

Пізно увечері отець Марко звільнив мене з мого сховку, і я довідався, що заарештували отців Петерса та Никанора. Після цього німці забралися геть і не робили обшуків у Юрі чи інших монастирях у місті.

Я повернувся до монастиря св. Йосафата, і все пішло по-старому. Однак відчувалося напруження, ми жили з передчуттям подальших обшуків та арештів. Обов'язки отця Никанора перебрав на себе отець Марко, який їздив між двома монастирями.

Лінія фронту була далеко на сході. Ми мали хіба що туманне уявлення про розвиток подій, бо газети, які перебували в руках колаборантів, публікували лише офіційні комюніке. Час від часу якийсь відвідувач — німець або італієць — приносив Митрополитові скупі відомості з фронту. Рух німецьких та італійських частин через місто, яке було важливим залізничним вузлом, посилився. Розпочиналася битва під Сталінградом.

Ігумен Климентій вирішив, що буде краще, коли мене переведуть до спокійнішого місця. Для цього обрали маленьку студитську спільноту у скиті св. Андрея, що знаходився високо в горах біля угорського кордону. З дня на день звідти мав прибути монах, і було вирішено, що я поїду з ним у Лужки, до скиту[5].

Отець Марко порадив, щоб мені видали свідоцтво про народження. Під час одного з багатьох візитів до ігумена Климентія я порушив це питання. Ігумен сидів у своєму кабінеті за великим старовинним бюро. Він був дуже високого зросту, худий і мав уже десь років 75. Ще вищим робив його конічної форми східний монаший головний убір — скуфія, яку він зазвичай носив. Виразні аристократичні риси обличчя й аскетичний вигляд цього чоловіка надавали йому неприступного вигляду. Але це враження було оманливим — ігумен Климентій був привітним, добрим і турботливим.

Ігумен Климентій погодився з порадою отця Марка. Він подумав хвильку, а тоді взяв бланк свідоцтва про народження, написав у ньому моє ім'я, дату народження та ім'я моїх батьків, підписав його і поставив печатку парохії села Шістка, що на далекому Підляшші, в північно-східній частині Польщі, де була численна українська меншина. Перед війною студитів посилали до віддалених парохій, які були занадто бідними, щоб утримувати священика та його родину (у східному обряді священики можуть бути одруженими). Після 1939 року студитам довелось покинути багато таких місць, і Шістка була одним із них. Заповнюючи свідоцтво і підробляючи підпис якогось вигаданого отця Горошка, ігумен Климентій бурчав, що війна змушує його, стару людину, правника і монаха, підробляти документи. Він вручив

мені «свідоцтво про народження», поклав руку мені на голову, поблагословив мене і відправив до монастиря. Я досі маю це свідоцтво, виписане на ім’я Романа Павла Митки, сина Анни та Миколи.

Схимник (монах, що склав вічні обіти) Володимир Поберейко* нарешті прибув із Лужків. Це був приємний у спілкуванні, життєрадісний монах із чудовим почуттям гумору, і ми одразу потоваришували. Він дав мені зрозуміти, що знає, хто я, і що зробить усе від нього залежне, щоб улаштувати моє перебування у скиті. Він сказав, що головною проблемою може стати настоятель отець Никон — старий монах польського походження, який пішов у студити разом з ігуменом Климентієм і був ще в першому студитському монастирі у Скнилові. Брат Володимир сказав, що отець Никон уважно вислуховував думку інших. Але коли уже щось вирішував, то був у цьому непохитним. Я залишав монастир св. Йосафата з деяким острахом. Я почувався безпечно поруч з ігуменом Климентієм та отцем Марком. Але брат Володимир випромінював упевненість, а в мене, зрештою, не було вибору.

На світанку ми вийшли з монастиря і пішли на вокзал. Там українська поліція уважно роздивлялася всіх подорожніх. Німці не вміли відрізнити єврея від українця чи поляка і тому покладалися на місцевих помічників, які мали виявляти євреїв, що намагалися втекти, маскуючись під арійців. Усміхнений і спокійний брат Володимир підійшов до українського патруля й запитав, куди нам треба йти. Поліціянти пішли показати нам дорогу. З балачками і жартами ми дійшли до платформи. Брат Володимир дав поліціянтам образки, подякував і сказав, що він був гордий зустрітися з представниками майбутньої української армії. Потішені поліціянти повернулися пильнувати євреїв до головної зали вокзалу.

Прийшов поїзд, яким ми під вечір доїхали до Брошнева. Поїзд часто зупинявся, щоб пропустити військові ешелони. Відтак, щоб проїхати якихось 150 кілометрів, нам знадобився цілий день. Вузькоколійний поїзд у напрямку гір уже давно поїхав, і ми мусили перебути ніч у цьому містечку. Тоді там не було ні го-

* Схимонах Володимир (Поберейко) (1902–1944). Був ченцем у різних студійських монастирях. Убитий польською бандою по дорозі з Перемишлян до Унева.

телів, ні ресторанів. Як завжди винахідливий, брат Володимир сказав, що ночувати на вокзалі небажано і що краще нам зайти до місцевого парохіяльного священика. У плебанії нас радісно привітали священик та його дяк і запросили до вечері. Брат Володимир дістав зі свого наплечника банку меду й запропонував її господареві. Після звичайних церемоній і відмов дарунок було прийнято з великою вдячністю. Це був мед із високогірної карпатської пасіки в Лужках. Майже прозорий мед мав аромат гірських квітів і дикої малини, яка росла на карпатських схилах. Студитський мед був добре знаний і високо цінувався — казали, що він має цілющі властивості. Натомість господар запропонував маленьку чарку горілки та кільце ковбаси, що були не меншою цінністю в ті часи.

За столом почали обговорювати новини з околиці. Німці конфісковували худобу, зерно, картоплю і залишали селянам рівно стільки харчів, щоб їм ледве вистачило перебути зиму. Усіх незадоволених розстрілювали на місці. Дяк розповідав про жорстоке вивезення євреїв, яких заганяли у товарні вагони і відправляли на північ.

Розмова перейшла на церковні справи, і її тональність засвідчила про глибокі суперечності у Греко-Католицькій Церкві. Її главою був Митрополит. З висловлювань парохіяльного священика можна було зрозуміти, що політика відродження східного обряду не була популярною в єпархії єпископа Хомишина. Хоча священик говорив про Митрополита і про Юр з великою пошаною, його незгода з політикою Митрополита була очевидною. Я був занадто молодим, щоб зрозуміти ці проблеми, та й непокоїло мене тоді зовсім інше. Минули роки, перш ніж я зрозумів, про що тоді йшлося, і збагнув, яким важким і трагічним було життя Митрополита.

Вже було пізно, і нас запросили, як і сподівався брат Володимир, залишитися на ніч. Рано-вранці ми вирушили на станцію і сіли в маленький гірський поїзд, що прямував до невеличкого бойківського села Перегінська та літньої резиденції Митрополита — Підлютого. Лужки лежали перед кінцевою зупинкою «Чорна ріка», біля самого карпатського хребта на старому кордоні між Польщею та Угорщиною.

Вузькоколійний поїзд, який складався з невеличкого паротяга, що пахкав димом, платформ для перевезення лісу та службо-

вого вагона з димоходом, поволі піднімався вгору, доки не в'їхав у гірську долину. Такі поїзди, релікти минулого, тепер можна побачити хіба що в атракціонах. Але для монашої спільноти Лужків цей поїзд відігравав вирішальну роль, бо був єдиним засобом зв'язку із зовнішнім світом. Брат Володимир причепив до службового вагона маленьку дерев'яну платформу на чотирьох колесах — таких самих, як на товарній платформі. Він пояснив мені, що цією дрезиною він сам приїхав з Лужків, які були на відстані понад 70 кілометрів. Справа в тому, що завдяки великому перепадові висоти невелика вагонетка могла з достатньою швидкістю рухатися до самого Брошнева. Лише в кількох місцях її треба було трохи попхати до наступного підйому, після чого вона знову сама котилася донизу.

Платформа могла розганятися досить сильно, а її швидкість контролювалася важелем, зробленим із твердого дерева, яким через отвір у платформі можна було гальмувати колесо. За умови правильного використання важіль правив за досить ефективну, хоч і просту, систему гальмування. На зворотному шляху платформу чіпляли до потяга, а по прибутті до Лужків відчіпляли і тягнули до монастиря на запасну колію.

Потяг виїхав із долини й поволі попрямував до карпатських вершин, які виднілися на горизонті. Краєвиди поступово змінилися на гористу місцевість. Потяг їхав вузькоколійкою вздовж швидкої річки Лімниці, перетинаючи її або її притоки по залізних мостах. Подорож зайняла цілий день, але наш вагончик із чавунною пічкою, в якій горіли дрова, виділяючи приємний аромат соснової живиці, був теплим і затишним. Часом на зупинках підсідали селяни зі своїми вівцями і також тулилися біля пічки. Краєвиди гір із білими сніговими шапками, величні ліси по обох берегах річки, почмихування паротяга і потріскування дрів у пічці хилили до сну.

До Лужків ми дісталися пізно увечері. Монастир стояв на полонині і був єдиним місцем у радіусі 15 кілометрів, де жили люди. Великий будинок, що нагадував альпійський котедж, з червонуватого модринового дерева, з гарними сходами та пофарбованими набіло віконницями, здалека виглядав, як готель десь у Бернських Альпах. Тут же, на полонині, недалеко від монастиря була модринова церква, яка нагадувала церкву на Личакові.

Мене завели до кімнати для гостей, що була за межами клявзури. За якийсь час молодий приязний монах приніс туди вечерю. Принюхавшись, він сказав, що я мушу кинути курити, бо настоятель отець Никон не терпить запаху тютюну.

Я чекав, поки брат Володимир пояснить мені, що відбувається. Була зима, і церкву замело, тому богослуження відбувались у каплиці всередині монастиря. Було чути знайомий спів, але трохи непокоїло, що мене залишили у кімнаті для гостей. Після служби мене прийшов провідати брат Володимир і сказав, що поки нічого не говорив отцеві Никонові і що скаже про все завтра вранці. Він попросив мене мати терпіння і не переживати. Під звуки вовчого виття десь на полонині я заснув.

Вранці брат Матковський* приніс гарячого чаю і молочну кашу. Я знов почув звуки Утрені та Літургії, що долинали з каплиці. Не залишалося нічого, хіба чекати. Я розмірковував, що повертатися до Львова самому небезпечно і навряд чи я взагалі зможу доїхати. Пізніше у двері постукали, і до мене увійшов отець Никон.

Він був середнього зросту і мав ідеально пряму поставу — ймовірно, в молодості служив у війську. Коротко обстрижене сиве волосся і густа борода обрамлювали його приємне спокійне обличчя. Проникливі сині очі уважно оглядали мене. Нарешті отець Никон сказав мені українською мовою з дивним акцентом, що я буду жити у скиті в якості новика, буду працювати, як усі, під керівництвом намісника Сергія**. Я подякував йому за гостинність і доброту. Поза тим ми майже ні про що не говорили.

Пізніше брат Володимир розповів, що він зайшов до отця Никона після служби, ознайомив його з ситуацією і з проханням ігумена Климентія дозволити мені залишитися в Лужках. Отець Никон трохи подумав і без зайвих слів погодився. Ми удвох зітхнули з полегшенням. Трохи пізніше брат Володимир признався мені, що зовсім не був певен у результаті розмови з отцем Никоном.

---

* На жаль, важко ідентифікувати, з ким саме зустрівся автор, оскільки було аж п’ять ченців із таким прізвищем.

** Єромонах Се́ргій (Стриганин) (1904–1992). Помер як підпільний чернець у Львові.

Півстоліття минуло від часу моєї зустрічі з отцем Никоном. Я досі добре пам'ятаю незворушного монаха, завжди охайно вбраного у свіжо випрасуваний бездоганно чистий підрясник. Зверху він одягав чорний грубий в'язаний светер і — єдина розкіш, яку він собі дозволяв, — ретельно наваксовані елегантні чоботи. Щодня по обіді, влітку чи взимку, він ходив до струмка неподалік і мочив ноги у крижаній воді. Тихий та небагатослівний, він твердо, але ненав'язливо керував невеликою спільнотою.

Втеча з ґетто і щоденний страх через те, що мене можуть знайти, залишилися в минулому. Але серед диких гір у затишку монашої спільноти почалася інша боротьба. Мені було нелегко розібратися в подіях попередніх двох років і зберегти психологічну рівновагу. Отець Никон спостерігав за мною і, напевно, розумів мій внутрішній стан. Час від часу він давав мені нову роботу або якесь нове завдання у скиті. Тепер я розумію, що він намагався завантажити мене і відволікти від переживань.

Одного разу після рубання дрів я підхопив гарячку. Отець Никон і брат Матковський прийшли до моєї келії після Вечірні та принесли пляшку «онисимки». Це була спеціяльна горілка на травах, що її виганяли кожного року з дозволу ігумена Климентія до свята Успення, яке пишно відзначали в Унівській Лаврі. Брат Онисим*, що керував там кухнею, був знаний у монастирі студитів як майстерний кухар. Його слава поширилася також і завдяки незвичайному напоєві, що його він розсилав по всіх студитських монастирях. Пляшка цього напою зберігалася в келії настоятеля, і його давали як ліки тільки хворим монахам. Поза тим монахи могли випити невеличку чарку горілки під час трапези після великодньої чи різдвяної служби Божої. Поєднання міцної «онисимки» і трав'яного настою, приготованого братом Матковським, поправили моє здоров'я.

Я призвичаївся до життя у студитській спільноті з її щоденним ритмом, але страх викриття і смерти мене не полишав. Німці стояли у Чорній Ріці, а пост української поліції був у Перегінську. Відвідувачі монастиря могли впізнати у мені еврея і видати німецькій владі. Та поступово внутрішній спокій монахів та їхнє

---

* Схимонах Онисим (Ховалко) (1891–1970). Свого часу був настоятелем у різних монастирях Студійського уставу. Помер як підпільний чернець у Львові.

переконання, що все в руках Господніх і що душу знищити неможливо, передався й мені. Минали дні, минали тижні, і я звик до думки, що скит св. Андрея є моїм домом. Я близько познайомився із життям монашої спільноти східного обряду.

Монастир монахів-студитів жив за «Типіконом» — правилами, написаними Митрополитом Андреєм та ігуменом Климентієм після років вивчення монашого життя у Візантії та Київській Руси. В 1938 році делегація студитів на чолі з ігуменом Климентієм подала цей Устав до Риму. Але його остаточно затвердили лише у 60-х роках завдяки зусиллям отця Мішеля де Лятра, доброго знавця канонічного права та віце-постулятора в беатифікаційному процесі Митрополита Андрея Шептицького.

Керував монастирем ігумен разом із радою старців, до якої входили «старші» монахи — тобто ті, що прийняли довічні обіти. Їх називали схимниками (схима — обряд складання довічних обітів). Іншою групою були рясофори — тобто ті, що носили ряси. Це були монахи, які після успішного закінчення новіціяту могли носити ряси та широкі шкіряні пояси. Отримавши дозвіл ради, вони складали однорічні обіти, якими зобов'язувались дотримуватися Студійського уставу, жити в убозтві, послуху й чистоті. Ці обіти вони щороку поновлювали, і для цього існував спеціяльний обряд. Зазвичай рада давала дозвіл на складання схими не раніше, ніж після семи–десяти років життя рясофора в монастирі. Новоприбулих називали кандидатами або гостями, що роздумують про вступ до монастиря. Вони носили світське вбрання, підпорядковувались Уставу і працювали нарівні з іншими. Саме рада вирішувала, чи міг гість після випробувального терміну стати новиком. Офіційно новіціят тривав дванадцять місяців під проводом і наглядом старшого монаха, наставника новіціяту. По закінченні новіціяту відбувались пострижини, і новик ставав монахом.

З того часу йому дозволялося носити підрясник і пояс. Наступні принаймні три роки він мав далі жити за Уставом, складаючи щороку річні обіти. Наприкінці цього періоду Рада вирішувала, давати йому право на прийняття схими чи він далі має жити як рясофор і поновлювати щорічні обіти. Офіційно я вважався новиком і в цій ролі не відрізнявся від інших монахів.

Єромонахи — тобто монахи, рукоположені на священиків, — не мали в монастирі якогось особливого статусу. Вони відправ-

ляли богослуження і звершували святі таїнства. Залежно від рівня освіти монаха й того, чи надавався він до священства, його посилали до семінарії. Настоятелем зазвичай був хтось із єромонахів. Однак фактично монастирем керував намісник — тобто монах, що мав адміністративні та організаційні здібності. Намісником монастиря св. Йоана Хрестителя на Личакові був брат Ґарболінський, намісником монастиря св. Йосафата — брат Ісидор Лівий, а намісником скиту в Лужках — брат Сергій. Унівська Лавра з її великою спільнотою, де було багато майстерень, мала кілька адміністраторів. Диякон Даниїл* опікувався новиками та сиротинцем, брат Когут** відповідав за майстерні, отець Іларіон*** займався фінансовими питаннями та стосунками з зовнішнім світом. Брат Онисим займався побутом, харчами та кухнею, отець Йосиф**** був настоятелем і духовним наставником спільноти.

Монахи жили тісною спільнотою, де обов'язки кожного були чітко розписані. Час від часу відбувалася ротація — монахів переводили по черзі з одного монастиря до іншого. Зазвичай монах жив у тій самій спільноті два чи три роки. Однак цього не завжди строго дотримувались, і дехто жив в одному монастирі набагато довше.

Студити були активним монашим згромадженням, що швидко зростало і поширювалося в Західній Україні. Це пояснювалось їхнім способом життя, що підходив натхненним, але не завжди добре освіченим українським селянам. Монастирі слугували потребам своїх теренів, вони ставали центрами духовного життя, засновували майстерні, де селяни або їхні діти мог-

---

* У майбутньому — єромонах Даниїл (Тимчина) (1900–1972). Уродженець с. Вербиця на Жовківщині. В часи, описувані автором, керував сиротинцем в Унівській Лаврі. Був ув'язнений комуністами протягом 1947–1956 рр. Помер як підпільний чернець.

** Схимонах Давид (Когут) (1911–1990). Родом із с. Кореличі на Перемишлянщині. В часи підпілля постійно проживав у с. Унів та займався впорядкуванням чернечого кладовища.

*** Єромонах Іларіон (Денищук) (1872–1959). Народився у селі Олесько на Бусьчині. До монастиря вступив ще 1900 року. Був першим настоятелем студійських ченців. Помер як підпільний чернець в Олеську.

**** Майбутній ігумен Йосиф (Шестюк) (1894–1978). Родом із с. Малів на Теребовлянщині (Тернопілля). Був довголітнім настоятелем, а з 1945 р. — ігуменом Унівської Лаври. Ув'язнений більшовиками протягом 1945–1956 р. Помер в опінії святости як підпільний ігумен ченців-студитів.

ли навчитися різних ремесел. Монахам-студитам категорично заборонялося просити, й Устав вимагав, щоб вони самі заробляли собі на прожиття. Відтак вони ще й допомагали іншим і ніколи не були тягарем для навколишніх, як це часто буває з різними церковними установами. Завдяки натхненному керівництву ігумена Климентія монахи-студити за відносно короткий час стали невід'ємною частиною українського життя Галичини[6].

Монахи в Лужках жили досить тісно. Як правило, у скиті проживало від семи до десяти монахів. Зима була довгою і холодною, з температурами часто нижче мінус 30. Часто бували завірюхи, а зграї вовків змушували нас сидіти в будинку й виходити лише до потічка по воду і до хліва, щоб доглянути худобу. Короткі весна, літо й осінь ішли на приготування до зими. Треба було заготувати досить сіна для худоби, нарубати дрів, відремонтувати будинок, щоб він вистояв у сувору зиму.

Боротьба за виживання на високогір'ї Карпат була важким, але вдячним заняттям. Ми жили в тісному контакті з природою. У зимові місяці на полонині поблизу нашої оселі збиралися вовки і цілими ночами вили на місяць. Влітку часто навідувався наш сусід-ведмідь поживитися чудовою дикою малиною на схилі за монастирем. Також улітку біля церкви часто пасся олень. Нижче в долині, по той бік залізничної колії, гірська річка Лімниця невтомно пробивала собі шлях через величезні камені, що лежали на її шляху. Її постійний шум особливо виразно було чути вночі.

Спільнота монахів у Лужках складалася з цікавих і яскравих особистостей, якими керував отець Никон. Намісник Сергій був стриманим і неговірким. Він говорив тільки тоді, коли це було конче необхідно. Розмови з ним зводилися до обговорення різних технічних деталей або прохання допомогти іншому монахові. Рясофор брат Матковський був жвавим і повнуватим молодим монахом, який радо усміхався і жартував. Він завжди носив фартух та конічну монашу шапку — скуфію, і зустріти його можна було або на відправі, або на кухні. Він вставав о пів на шосту ранку і розпалював вогонь під плитою. Це було не так уже й просто, бо сірники тоді дістати було дуже важко, і були вони на вагу золота. Його робочий день закінчувався пізно увечері після того, як було помито останній баняк і збито масло для здачі німцям продуктового «контингенту».

Кравець брат Даміян шив форми для німецької прикордонної поліції. Коли я вперше зайшов до його келії, то був вражений, побачивши там німецьку уніформу. Брат Даміян усміхнувся і пояснив, що саме закінчив шити цю форму для одного німця з «Чорної Ріки». Він трохи говорив німецькою, й коли до нього на примірку заходив якийсь німець, то він міг дізнатися від нього новини зі Східного фронту. Те, що говорили німці, дещо відрізнялося від офіційних зведень, друкованих у газеті, що її приносили до Лужків разом із поштою.

Брат Ігнатій Стасишин* мав близько 30 років, був приємною в розмові і доброю людиною. Інші монахи ставилися до нього дещо поблажливо. Річ у тім, що він часто говорив дивні речі та своєрідно виконував покладену на нього роботу. Він доглядав за чотирма коровами і кількома вівцями, а також відповідав за прання. Він мав незвичайний дар передбачення, і ще донині я не можу збагнути, як він міг знати щось наперед. Кілька разів він говорив монахам про зміни, які незабаром відбудуться в їхньому житті. У Лужках він не мав жодного доступу до будь-яких джерел інформації, щоб у якийсь природний спосіб прогнозувати події. Зараз сказали б, що він був екстрасенсом. Часто я допомагав йому поратися з пранням або худобою. Те, що він тоді говорив, здавалося неймовірним, але воно завжди збувалося.

Столяр брат Модест Ворончак, мабуть, також мав років під 30. Він був приязним, добрим і турботливим. Його переважно можна було застати за підготовкою модринових дощок для виробництва меблів або вуликів. Час від часу я заходив до нього, щоб поговорити, довідатися про його родину, обмінятися думками про поточні події.

Коли брат Ігнатій поранив руку, мені доручили доїти корів. Я ніколи не робив того раніше і незабаром мої долоні розпухли й почали дуже боліти. Коли я вранці прийшов на кухню по відра для доїння, то, на мій подив, побачив, що молоко вже на столі. Це повторювалося щодня. Мені стало цікаво, тому я прокинувся раніше і застав брата Модеста за доїнням. Він усміхнувся і сказав, що оскільки я не призвичаєний доїти корів, то він вранці робить це замість мене, щоб мої руки могли відпочити.

* Рясофор Ігнатій (Стасишин) був у монастирі під час війни. Схими (вічних обітів) не мав. Подальша доля не відома.

Брат Лаврентій опікувався пасікою. Бджоли відігравали дуже важливу роль, бо мед давав змогу проіснувати не лише Лужкам, а й іншим монастирям. Мед дуже цінували через те, що не було цукру. Добре доглянута пасіка давала від 800 до 900 кілограмів меду щороку. Його зберігали у щільних ящиках із добре висушеної модрини, які виготовляв брат Модест. Мед, що його викачували наприкінці весни, збирали з ранніх гірських квітів. Літній мед збирали зі цвіту гірської малини. А осінній мед мав свій характерний запах. Його цінували найбільше, він був майже прозорим і з неймовірним ароматом квітів. Кілограм меду можна було виміняти на 7 кілограмів зерна, 12 кілограмів картоплі, на квасолю, шинку, огірки чи капусту. Бартером займався підприємливий брат Володимир Поберейко, який зникав на кілька днів із ящиком чи двома меду, а тоді повертався з різноманітними скарбами, як на той голодний час.

У кінці коридору в просторій келії була шевська майстерня брата Володимира Поберейка. В кутку стояв шевський стіл із купою шкіри. Він зазвичай сидів там і ремонтував взуття. Цінну шкіру діставали з фабрики «Солід» у Львові, яку отець Петерс організував для монахів-студитів і де виробляли чоботи та черевики для вермахту (німецьких збройних сил). Майстерня брата Поберейка була моїм улюбленим місцем.

Якщо дозволяв час, брат Поберейко робив нові чоботи для монахів. Це був повільний і важкий процес, оскільки брат мусив підтримувати зв'язок між скитом та зовнішнім світом і часто бував відсутній. На той час мої черевики вже давно розвалилися. Монахи зробили мені щось на зразок постолів із двох шматків старої автомобільної шини, які трималися купи завдяки саморобним мідним заклепкам. Оскільки шкіру тоді неможливо було дістати, це було звичайним взуттям для бойків, що рубали ліс високо в горах. Одного разу під час моїх відвідин брат Поберейко пообіцяв, що зробить мені чоботи.

Чоботи були готові, коли я вже повернувся до Львова і знову жив у монастирі св. Йосафата. Брат Поберейко завіз мені їх по дорозі до Унева взимку 1943–1944 року. До Лаври він так і не дістався. Польські партизани вбили його по дорозі від залізничної станції в Перемишлянах до Унева, недалеко від самого монастиря.

Я проходив у тих чоботах по Львову до визволення міста Червоною армією, носив їх також у польській армії. Вони витримали мої пригоди у Польщі, Чехії та Німеччині. Я пройшов у них через Італію та рушив у нелегальну подорож до Ерец-Ізраель із Ля-Спеції. Нарешті я викинув їх у кібуці Тель-Іцхак, бо вони вже не надавалися до ремонту.

Маленька спільнота в Лужках також мала свої проблеми, які є в кожному людському колективі. Однак монахи намагалися терпіти образи і розуміти одне одного. Дотримання монашого Уставу і духовне життя великою мірою зумовлювали здатність цієї невеликої групи людей жити разом, попри особливості характеру кожного. Здоровий селянський глузд, якого часто бракує в сучасному суспільстві, також допомагав підтримувати гармонію стосунків у Лужках. Іншим важливим фактором було мудре й досвідчене керівництво отця Никона.

У грудні 1942 року Лужки засипало снігом. Гірський поїзд не міг пробитися до нас багато днів, бо рейки годі було розчистити від снігу. Тишу на полонині час від часу порушував хіба що гуркіт лавини високо в горах. Гори і долини були вкриті білим-пребілим снігом, що діамантами виблискував на сонці, яке пробивалося крізь запону сірих хмар.

Сніг рипів під ногами, коли ми ходили до потічка по воду або до худоби. Сяйво місяця безхмарними ночами заворожувало і підкреслювало вершини над нами, яскраві зорі запаморочливо мерехтіли і здавалися дуже близькими.

Наближалося Різдво, і приготування до нього можна було відчути у всьому монастирі. Поки ми з братом Лаврентієм мили дерев'яну підлогу гарячою водою з содою, брат Матковський варив та пік. Брат Поберейко поїхав до Перегінська поповнити наші запаси і, якщо вдасться, обміняти знаменитий студитський мед на ковбасу та шинку. Кожного вечора перед Вечірнею отець Никон проводив реколекції. Взимку відправи проводили головним чином у будинку, але, передбачаючи, що опівночі на богослуження прийде більше людей, ми мусили розчистити сніг перед церквою та проходи до самого монастиря. Почався новий, четвертий глас у літургійному циклі. Він був мелодійнішим та веселішим.

Брати Ігнатій, Даміян і я перед Різдвом пішли на пошуки маленької гарної ялинки. Ми знайшли її, зрубали, принесли до

монастиря і поставили у трапезній. Стіл покрили сіном, застелили льняний обрус із українською вишивкою. На стіл поставили кращий посуд. Сіно також розклали по підлозі на спомин про народження Христа у яслах. Брати Матковський, Даміян і я приготували кутю — страву, яку приносили в жертву богам ще в дохристиянські часи. Кутю варили з лущеної пшениці, яку на кілька годин замочували у воді. Потім до неї щедро додавали маку і меду. Все це довго мішали у глибокій глиняній посудині — макітрі, щоб досягти відповідної консистенції. Колись давно кутя стала традиційною стравою на Свят-вечір. Врешті-решт усі тепло вбрались у найкращий одяг і зібралися на ґанкові чекати появи першої зірки.

Сонце вже зайшло, і було дуже холодно. Ми затамували подих, споглядаючи красу безхмарного неба та вкритих снігом гір. З'явилася перша зірка, і ми вернулися до каплички. Проспівавши різдвяний тропар і кондак, ми почали Вечірню.

Після відправи ми зібрались у трапезній. Отець Никон привітав усіх і роздав просфори — невеликі хлібці з квасного тіста, який вживають на Літургії. Після різдвяних привітань «Христос рождається! — Славіте його!» ми заспівали кілька колядок. Власне кажучи, це були колискові з християнським змістом, давні народні пісні з простими ритмічними текстами і мелодіями, що їх століттями співали в українських селах, заколисуючи дітей. Брат Матковський перевершив самого себе, приготувавши пісну вечерю із дванадцяти страв на пам'ять про дванадцять апостолів. Після кожної страви монахи співали колядку або дві. Канонічне мовчання було скасовано, згадували про Свят-вечори попередніх років, переказували народні легенди та розповідали про старі звичаї. Деякі з них походили ще з поганських часів, наприклад зливання воску на холодну воду і передбачення майбутнього за тою формою, в якій він у воді застигав. Це була неспішна трапеза, страви подавали у маленьких кількостях, а на десерт був найкращий лужківський мед.

Вже було пізно, мене послали відчинити церкву і приготувати кадило у срібній кадильниці на чотирьох ланцюгах. Увійшовши до церкви, я побачив людей, які чекали на богослуження, замотані від холоду по самі вуха. Повітря, що його вони видихали, перетворювалось на пару, яка замерзала на вусах чо-

ловіків. Це були наші сусіди зі Мшани, Осмолоди та колиб лісорубів з довколишніх лісів.

Надходив час на Всенічну. Прийшли монахи і зайняли свої звичайні місця в рядах з лавками, на яких лежали Часослов, Псалтир, Ірмологіон, Мінеї та Октоїх. Відвідувачі, що заповнили маленьку дерев'яну церкву, стояли, бо у церквах східного обряду немає лавок чи стільців. Отець Никон, убраний у святкові ризи, взяв від мене кадильницю і поклав на тліюче вугілля ложечку ароматних трав, змішаних у срібній чаші за старовинним рецептом. Він перехрестився, поклонився три рази, обкадив вівтар, тоді ікони та іконостас і нарешті, повернувшись до монахів та інших присутніх, обкадив і поблагословив громаду. Зазвичай порожня церква заповнилася вщерть, і вишуканий запах ладану, змішаного з модриною, розійшовся в повітрі. Почалася Всенічна, і всі прилучилися до співу, відповідаючи на прошення єктенії, виголошувані отцем Никоном.

Після богослуження наперед виставили великі глиняні тарелі, прикрашені вишитими рушниками. На тарелях були гарно викладені яйця, ковбаси, пляцки, печиво, кутя та все інше, що кожна родина могла зібрати для цієї нагоди.

Монахи співали подячні псалми, а отець Никон, проходячи, благословляв кожну родину, що стояла біля своєї тарелі, і кропив їх свяченою водою. Після служби монахи повернулися до клявзури та своїх келій. Люди розташувалися на коротку ночівлю: жінки і діти зібралися в гостьовій кімнаті, в якій постелили ковдри, а чоловіки пішли до стайні, вилізли на горище, де глибоко зарилися в сіно, щоб не змерзнути. Вранці брат Матковський подав гаряче молоко й медівник, і гості розійшлися по домівках.

Мені було цікаво і незвично спостерігати за ретельними й довгими приготуваннями до Різдва. У монастирі панувала урочиста атмосфера. Урочистими були обличчя й сама поведінка відвідувачів, які, попри холод і небезпеку, приходили святкувати з монахами.

Різдво починало новий літургійний цикл. За Різдвом ішов старий Новий рік і Йордан (Хрещення Ісуса Христа), що їх святкували за юліянським календарем (старий календар, яким користувалися до запровадження григоріянського календаря). Оманливо тихий світ довкола засипаних снігом Лужків був наче

казковим. Дні йшли одне за одним у спокійному ритмі монастирського життя. Але новини про поразку німецької армії під Сталінградом врешті дійшли і до нас. Звістки були різними, бо йшлося про події, що відбувалися далеко від нас. Ми в Лужках ще не розуміли, що Німеччина програє війну.

Струмки, що потекли з гір, перетворюючись біля нашого дому на каламутні річечки, стали першими ознаками настання весни. Сніг почав танути, і на полонині з'явилися перші острівці трави. Час від часу налітала завірюха і приносила холодне повітря, ніби зима намагалася перешкодити весняному пробудженню природи. Дні ставали довшими, небо дедалі частіше було безхмарним, а сонце світило щораз яскравіше. З весною настав Великий піст із його духовними вправами, обмеженням у їжі та довгими богослуженнями. Ми мали більше роботи, бо треба було поправити шкоду, заподіяну зимовими завірюхами.

У веселого, добродушного кухаря брата Матковського виявилась виразка, і йому довелося виїхати з Лужків на лікування. Замість нього прибув брат Йосиф Миськів*. Це був добрий чоловік років тридцяти. Він завжди старався ставитись до оточення позитивно і вгамовувати свої емоції, якщо його щось нервувало. Він перебрав на себе обов'язки намісника від брата Сергія, якого перевели до іншого монастиря.

Студитська спільнота в Лужках дещо скоротилася — залишилися тільки брати Поберейко, Даміян, Ігнатій, Модест, Йосиф, Лаврентій і я. На денні богослуження приходили тільки отець Никон, брат Лаврентій і я, бо всі інші були зайняті.

Я опанував старослов'янську мову і почав розуміти гимни (тропарі й кондаки), що їх співали на честь святих Східної Церкви. Під час нічної служби ми співали довгі піснеспіви на честь св. Теодори, історія та моральні засади якої були дещо неоднозначними. Я дізнався, що, як еврей, я належу до старого Єрусалиму, який зрадив Господа. Від цих зарозумілих зрадників місія старого Єрусалиму перейшла до нового. Я читав уривки, де описувалося життя св. Йоана Золотоустого і прославлялася його ненависть до віроломних євреїв. Ці старовинні тексти були укладені між VIII та XI століттями і відображали старі інтриги,

* У майбутньому — єродиякон Йосиф (Миськів) (†1974). Опинився на еміграції та помер як настоятель студійського монастиря у Вудстоку (Канада).

ворожнечу і давно забуті конфлікти. Але думати про це в ті дні не було ні часу, ні бажання.

Усе це мало обходило монахів. Вони співали і славили Бога, щоб бути ближче до Творця. Я не думаю, що ці давно забуті історії були для них чимось більшим, ніж мелодія відповідного гласу та ритм слів. Напередодні свят правили додаток до Вечірні, що називався литією (це богослуження, під час якого читали уривки з книг Старого Завіту — пророків, Царів, а інколи й П'ятикнижжя). На тетраподі — невеликому столикові перед іконостасом — розкладали зерно, оливу, вино, просфори та свічки. Литія мала особливе значення для мене завдяки своєму зв'язкові зі Старим Завітом, а також завдяки своїй гармонії та красі.

Під час Великого посту до нас час від часу приходили бойки. Це були українські горяни, що населяли центральну смугу Карпат. Живучи в ізоляції, вони зберегли свої традиції та звичаї, причому за деякими з них можна було простежити їхнє дорійське коріння — наприклад, у музиці, орнаментиці гончарних виробів і кольоровій гамі вишивок. Ці люди йшли здалека, часом долаючи багато кілометрів, щоб провести в монастирі один день — висповідатися і наступного дня причаститися Святих Тайн. Цікаво було спостерігати їхню підготовку до таїнства та шанобливе ставлення до нього. Ми ділилися з ними нашою скромною їжею, а вони у відповідь приносили подарунки. Часом це був загорнений у льняну тканину кусень шинки, хлібина або вишитий рушник для вівтаря. Навесні вони приносили дітей, щоб охрестити їх. Чоловіки допомагали нарубати дров, полагодити будинок та обійти худобу. Через день чи два вони поверталися в гори. Ці прості й часто неписьменні люди поводилися з гідністю і з повагою ставилися до монахів.

Вони ж принесли тривожну звістку про те, що в горах діють партизани — українські партизани УПА (Української Повстанської Армії), польські — Армії Крайової та Народних Збройних Сил, а також розрізнені банди німців-дезертирів. Наприкінці весни 1943 року недалеко пройшов партизанський рейд під проводом генерал-майора Ковпака[7], що був сформований у білоруських лісах і проник глибоко в тил німців у Польщі та Західній Україні. Ковпаківці пройшли сотні кілометрів, знищуючи німецькі гарнізони й пошкоджуючи німецькі лінії комунікацій та постачання, і врешті досягли Карпат, прямуючи до Угорщини.

Відвідувачі монастиря розповідали про цілі села, які були спалені, а їхні жителі замордовані за те, що затаїли зерно або мали незареєстровану худобу. Українські партизани вбивали польські родини, поляки у відповідь мстилися на невинних українцях. Західну Україну охопило безглузде братовбивство, що його німці тільки заохочували.

Ми розуміли, що в цих диких місцях ми беззахисні і що біда може статися будь-якої хвилі. Однак монахи продовжували виконувати свої щоденні обов'язки і молитися, як це приписував літургійний календар. Щовечора отець Никон говорив, що ця ніч може стати останньою і що нам треба готуватися до найгіршого.

Німці відправляли євреїв до таборів смерти і проголошували цілі райони *юденрайн* (вільними від євреїв). Про це свідчили знаки при в'їзді до міст. Час від часу на склянку молока до нас заходила німецька прикордонна поліція — *ґренцшутц*. Німці розповідали, що їм попадалися євреї, які тікали до Угорщини, і що вони їх розстрілювали. Нам вони наказали доповідати про всіх підозрілих осіб.

Крім того, ми стикалися з німцями у Перегінську — селі за 50 кілометрів від Лужків. Монастир мав чотирьох зареєстрованих корів і мусив здавати контингент масла. Раз на місяць хтось із нас їздив до Перегінська. Коли корови не давали досить молока, щоб виконати контингент, треба було вимінювати масло на мед. Виходило, що ми доглядали і годували корів упродовж довгої зими лише для того, щоб пити збиране молоко. Це було типовим у ставленні німецької панівної раси до місцевого населення — у людей відбирали харчі і змушували їх голодувати. Тому в лісі за стайнею у нас була добре замаскована землянка, де ми до Різдва тримали незареєстровану свиню. Ми були забезпечені смальцем і мали трохи м'яса на весь рік. У ті часи однаково трагічні наслідки могли б настати для монахів, якби в монастирі виявили або мене, або незареєстровану свиню.

Великий піст із його довгими богослуженнями, співаними у сумовитому гласі, дійшов до своєї кульмінації — святкування Великодня. У Велику п'ятницю на тетраподі поклали плащаницю — шовкову тканину з іконографічним зображенням Христового тіла. Коли було проспівано останні молитви, церкву зачиняли і забивали у двері цвях, що перетворювало її на сим-

волічний гріб. Цілу суботу з різних місць сходилися гості. Дехто приходив з-за гір маловідомими стежками, інші приїжджали потягом.

Опівночі монахи на чолі з отцем Никоном, що був вбраний у ризи і ніс кадильницю з запаленим кадилом, попрямували до церкви. Сформувалася процесія: люди йшли за монахами, яких очолювали отець Никон і монах, що ніс ікону з зображенням воскресіння. Усі обійшли церкву тричі і зупинилися перед замкненими дверима. Цвях витягнули, двері відчинили, і громада увійшла досередини із запаленими свічками, співаючи великодній тропар і кондак. Почалася Літургія, яку співали всі услід за монахами. Після богослуження, як і на Різдво, наперед виставили гарно прикрашені глиняні тарелі, які мав посвятити отець Никон. Одна тареля була призначена для невеликих пожертвувань монахам — кілька яєць, паска, ковбаса, сир та шинка. Всього цього було небагато, але люди від щирого серця ділилися з нами чим могли.

Після служби брат Йосиф приніс із кухні великий глечик гарячого молока, малай і трохи меду, і це монахи запропонували гостям. Круто зварені яйця порізали на дрібні шматочки і розклали на тарілці. Отець Никон спочатку підійшов до монахів, а потім до гостей, даючи кожному маленький шматок яйця і вітаючи всіх з Великоднем. Вранці гості розійшлися, а ми повернулися до наших келій на чесно зароблений відпочинок.

Сніг танув, полонини знову зазеленіли, і ми забули про зиму. Щоранку після відправи та сніданку я брав кусень хліба, трохи солі, часом цибулину або солоного огірка з кухні і йшов до стайні. Виводив отару овець і гнав їх услід за коровами, що мали на шиях дзвоники. Деякий час я йшов грязюкою по дорозі, що тягнулася вздовж Лімниці, а тоді повертав на гірські полонини високо над монастирем. Часом я разом зі своєю процесією наштовхувався на німецький патруль. Ми обмінювалися привітаннями і розходилися в різні боки. На полонині корови і вівці паслися, поки я читав книжку з монастирської бібліотеки, мріяв собі, дивлячись на хмари, що пропливали в мене над головою, або просто дрімав. Під вечір та сама процесія поволі поверталася до монастиря, зробивши по дорозі зупинку, щоб напитися свіжої зимної води з гірського потічка.

Навесні та влітку на короткий відпочинок і духовну віднову до монастиря прибували відвідувачі з інших монастирів. Першим приїхав брат Онисим. Він привіз пляшку своєї знаменитої «онисимки», яку отець Никон замкнув у своїй шафі до відповідної нагоди. Пізніше прибув помічник брата Онисима брат Симеон* — сварливий чоловік середніх років, що страждав на безсоння і турбував монахів по ночах. Після тяжкої роботи вдень та опівнічної відправи монахи не дуже тішилися з того, що брат Симеон своїм гримотінням псував їм кілька годин сну. Але ніхто не нарікав; зрештою, сам він був добрим, хоч і трохи неспокійним чоловіком. Разом з тим, ми вельми втішилися, коли він поїхав назад до Унева.

Брат Гавриїл** був старшим монахом — веселим і добродушним. Однак він прибув до нас під час Великого посту — щороку в цей час йому здавалося, що в нього з'являються стигми. І знову нам доводилося терпіти, бо наш нічний відпочинок переривали голосні молитви доброго брата.

Отця Мартина*** — молодого енергійного єромонаха, який мав чудове почуття гумору і знав багато смішних історій та анекдотів, — всі вітали з радістю. Після нього приїхав світський священик — рідний брат схимника (почесний титул, який дається монахам, що склали вічні обіти) Поберейка, який привіз нам свіжі новини з зовнішнього світу. Це був розумний, вдумливий і дуже добрий чоловік. Кілька разів він ходив зі мною на полонини. Поки худоба паслася, ми проводили час у приємних балачках. Настанови й поради отця Поберейка дуже допомогли мені зберегти стан внутрішньої рівноваги, який був так необхідний мені, щоб вижити.

Незадовго перед Великоднем приїхав на кілька днів отець Марко. Було чудово з ним зустрітися і розпитати про ігумена Климентія, Митрополита і монахів у монастирях св. Йоана Хре-

---

* Схимонах Симеон (Харів) (1898–1949). Помер у приміщенні колишнього Унівського монастиря.

** Схимонах Гавриїл (Кондратович) (1890–1974). Був фельдшером під час Першої світової війни, а відразу після її закінчення вступив до монастиря. За часів комунізму був на засланні. Помер як підпільний монах.

*** Єромонах Мартин (Мартинюк) (1908–1945). Родом із с. Радча на Лисятинщині. В часи, описувані автором, був катехитом у м. Бібрка. Арештований більшовиками в 1941 р., і лише прихід нацистів урятував його від смерти. Через чотири роки розстріляний комуністами у Львові.

стителя та св. Йосафата. Отець Марко привіз новини від мого молодшого брата, який був на той час знову у Львові, жив у Юрі і працював з братом Антонієм. Виглядало, що він пристосувався добре і був здоровий. Отець Марко розповів про єврейських дітей, яких переховували студитські монахи і монахині. Він знайшов мене на гірській полонині за звуками дзвоників на шиях корів. Був чудовий день, довкола заклопотано літали бджоли і збирали пилок з барвистого килима квітів.

Отець Марко сказав, що він підтримував зв'язок із моєю мамою в ґетто. Вона спробувала врятуватися, але було вже пізно і їй уже нічим не можна було допомогти. Зі свого гаманця він дістав клаптик паперу. Це був мамин останній лист до мене. Там було написано: «Лейбка (мого семилітнього братика) вже нема. Забудьте про нас і тіштеся життям. Я вас люблю». Ми мовчали, бо більше нічого було сказати.

Наступного ранку отець Марко правив Літургію разом з отцем Никоном. Він був у чорному фелоні, в який зазвичай облачаються на заупокійне богослуження, або панахиду. Наші стежки ще перетиналися багато разів — як під час війни, так і після неї, але ми більше ніколи не згадували у наших розмовах про той день на карпатській полонині.

Дні минали без особливих пригод, і життя в Лужках урізноманітнювали лише гості. Вони приїжджали на відпочинок та духовну віднову у скиті св. Андрія, для чого саме цей скит і був призначений. Гості привозили тривожні новини — там, унизу, лилася кров. Спочатку жертвами були переважно євреї, а тепер розпрощатися з життям міг хто завгодно. Молодь хапали і відправляли на роботи на німецьких заводах. Люди зникали безслідно. Партизани ставали дедалі агресивнішими, що провокувало німців жорстоко мститися на мирному населенні.

Після П'ятдесятниці зі Львова приїхав диякон Теофан Шевага. Він замінив отця Никона, якого перевели до студитського монастиря у Зарваниці на Поділлі, що була місцем паломництва. Духовний провід у монастирі перебрав на себе старий і підсліпуватий монах отець Йосафат, що був членом найпершої спільноти студитів у Скнилові. Його волосся і борода завжди були неохайними, ряса поплямлена і подерта, а чоботи завжди нечищені. З ним було досить важко говорити. Диякон Теофан мило посміхався, але був скупий на похвалу. Одне слово, ця пара

була протилежністю отцеві Никону. Колись монахи нарікали, що він був надто суворим, але тепер усі справді шкодували, що він поїхав. Утім, Студійський Устав та духовна дисципліна монахів і далі робили своє діло, тому зміни в керівництві не дуже позначилися на нашому житті. Ми знали свої обов'язки, і диякон Теофан дав нам спокій, а отець Йосафат звершував святі таїнства.

Диякон Теофан знову підняв питання про мої документи. Брат Поберейко сказав, що поїде зі мною до Долини, де є Український комітет і де мені дадуть посвідчення особи. Ми від'їхали на дрезині, яка швидко котилася вниз. Під вечір ми доїхали до Долини. Місцевий парохіяльний священик радо нас прийняв, і ми влаштувалися на нічліг на сіні. Наступного дня я сфотографувався, і брат Поберейко зник із моєю фотографією. Увечері він повернувся з посвідченням, в якому було записано, що я монах Студійського уставу. Я зберіг цей документ, і він нагадує мені про брата Поберейка. Я так ніколи й не дізнався, як він зміг отримати це посвідчення за моєї відсутности. Наступного ранку ми причепили дрезину до потяга, який, тяжко попихкуючи, попрямував до гір і ввечері привіз нас у Лужки.

Літо минуло швидко, дні ставали коротшими, і монахи зайнялися підготовкою до зими — пиляли колоди, рубали дрова і складали їх попід стінами. Під дахом вони швидко висихали і були завжди під рукою — напередодні зими це справляло заспокійливе враження. Високо в горах косили траву, сушили її на сіно і звозили до монастирського горища. Велику копицю сіна накладали на мішковину, прикріплену до двох палиць, а тоді тягнули в долину до монастиря.

Брат Лаврентій також готував пасіку до зими. Стільники з медом витягали з вуликів, зрізали віск; мед викачували у ручній центрифузі й розливали у модринові ящики, що зберігалися на горищі. Пасіка була моїм улюбленим місцем. Тут, на краю цього плато, де стояли церква і монастир, було дуже спокійно — тишу порушувало лише гудіння бджіл, що верталися з полонини до вуликів, а також спів пташок.

У повітрі пахло осінню. На світанку, йдучи до церкви на Утреню, треба було вдягати плащ, щоб не змерзнути. Ранкові заморозки перетворювали крапельки роси на лід, і здавалося, наче вже випав сніг. Потім тепле сонце розтоплювало блискучі кри-

сталики. В долині почали жовтіти, а згодом багряніти дерева. Було чути, як ревіли олені, в яких почався сезон парування. Вдень брати Лаврентій, Ігнатій і я збирали гриби у лісі за стайнею. Ми приносили їх братові Йосифу, який сушив їх над плитою в кухні.

Якось я допомагав братові Ігнатію з пранням. Зі своєю звичайною і дещо сором'язливою посмішкою він сказав, що скоро я залишу Лужки і повернуся до Львова. Здивований, я запитав його, чи він чув щось про мене від диякона Теофана чи від когось іншого. Він відповів, що ніхто йому нічого не говорив, просто йому так здається. Диякон Теофан уже перебував у Лужках деякий час і не мав прямого зв'язку з ігуменом Климентієм. Останнім часом нас ніхто не відвідував, бо подорожі стали дуже небезпечними. Єдиним каналом зв'язку із зовнішнім світом був потяг, що приходив щодня з долини і зупинявся, щоб передати нам пошту. Через кілька днів після тієї розмови з братом Ігнатієм диякон Теофан передав мені запечатаного листа до мене від ігумена Климентія. Це, власне кажучи, була коротка записка, де мені сказано було повернутися до Львова. Я з подивом згадав дивні слова брата Ігнатія, який не міг знати про лист і його зміст.

Я спакував свої речі і в супроводі брата Йосифа наступного дня вирушив до Брошнева. Я попрощався з братами, дияконом Теофаном та отцем Йосафатом, з недавно прибулими братами Філотеєм і Христофором — іконописцями, яких я вперше зустрів у монастирі св. Йоана Хрестителя на Личакові. Перш ніж ми поставили дрезину на рейки, я знову поглянув на монастир, церкву, стайню та майстерні.

Майже рік минув з того часу, як я у супроводі брата Поберейка прибув до скиту св. Андрія в Лужках. Я прожив цей рік життям монаха у згуртованій спільноті, яку навчився шанувати і яка стала мені дорогою. Це був непростий час — життя в аскетичній монашій спільноті високо в горах було важким і вимагало великих зусиль. Однак ми жили в мирі з собою і одне з одним, тоді як довкола нас коїлося безумство.

Брат Йосиф пригальмовував дрезину, поки вона не виїхала на головні рейки. Я все дивився на полонину, на якій Митрополит Андрей вирішив влаштувати цей чудовий скит. Було відчуття, що я вже його ніколи не побачу. Справді, через кілька місяців німецькі та угорські частини, що відступали, вивезли монахів, а

скит спалили дотла. Все, що залишилося, — це спогади, якими через багато років ми ділимося зі старенъким братом Лаврентієм, пасічником, що проживає тепер у студитському монастирі в Канаді.

Я переставив залізничну стрілку, давши змогу дрезині виїхати на головний шлях, тоді повернув стрілку в попереднє положення, і ми поїхали вниз, набираючи швидкість. Ми з братом Йосифом поперемінно правували примітивним гальмом, щоб згасити досить високу швидкість, особливо перед поворотами. В обід дісталися до Брошнева, залишили там дрезину, щоб її можна було причепити до наступного поїзда, який буде їхати в гори, і ще встигли пересісти на поїзд до Стрия, а потім до Львова. Поки ми чекали, до нас постійно підходили українські поліцаї, що шукали євреїв. Час від часу брат Йосиф діставав свою вервицю, а це означало, що він наляканий не менше за мене.

Ми приїхали до Львова пізно ввечері і з головного вокзалу пішли безлюдними вулицями до монастиря св. Йосафата, що біля Юра. Була комендантська година, і нам треба було пробиратися якимись закапелками, щоб нас не заарештували. З полегшенням ми дісталися до монастиря і подзвонили у двері. За хвилю намісник Ісидор Лівий впустив нас досередини. На кухні нам дали гарячого чаю з хлібом. Ночували ми, загорнувшись у свої плащі, в його майстерні на великому розкрійному столі, радіючи з того, що ми в безпеці. Наступного ранку нам дали келії, щоб ми могли відпочити після небезпечної подорожі.

Атмосфера у монастирі св. Йосафата була ще більш напруженою, ніж перед моїм від'їздом до Лужків. Настоятель отець Никанор і далі був у тюрмі, а німецького громадянина отця Петерса за зраду засудили на смерть і відвезли на страту до Німеччини.

Щодня місто «прочісували», виловлюючи молодь для роботи на німецьких військових заводах. Німецька та українська поліція влаштовували облави несподівано, просто на вулиці. Молодих людей вантажівками відвозили на головний вокзал, а там безцеремонно заганяли в товарні вагони і відправляли на захід. Одних привозили до Аушвіца й Біркенау на установки концерну «ІҐ-Фарбен», іншим таланило більше — і вони опинялися в Рурському басейні. Часом у якійсь схованці знаходили єврея й доносили про нього поліції, яка його розстрілювала.

Тоді від Юра вимагали підтримати формування дивізії СС «Галичина», до складу якої ввійшли рядові члени української допоміжної поліції та молоді українці, що воліли краще піти до лав СС, ніж бути вивезеними до Німеччини для роботи на військових заводах. Багато молодих українців, що брали участь у злочинах під час німецької окупації, також вступили до СС, щоб уникнути покарання. Коли Митрополит відмовився благословляти цю сумнівну затію, стосунки між Греко-Католицькою Церквою та окупаційною владою стали напруженими.

Життя в Лужках було спартанським, але порівняно з умовами в монастирі св. Йосафата воно здавалося розкішшю. Місто голодувало. Ледь-ледь вдавалося прохарчуватися завдяки допомозі монастиря на Личакові, а також борошну та картоплі, що їх монахам вдавалося провезти через поліцейські кордони з довколишніх сіл. Але цього було явно замало.

Монахи йшли на роботу вранці після богослуження. Вони доглядали великий сад біля Юра; брат Атанасій опікувався Митрополитом, який страждав від артриту. Брати Віссаріон та Єротей були дяками в катедральному соборі, брати Патрикій та Амвросій працювали в адміністрації митрополичого ординаріяту (курії), брати Теодосій і Лазар працювали на фабриці «Солід», де виготовляли взуття для німецької армії. Мене призначили на роботу в бібліотеку Студіону, де я допомагав отцеві Титу Процюкові, моєму наставникові ще з монастиря св. Йоана Хрестителя, та д-ру Давидові Кахане, який до війни викладав релігію, був рабином невеликої громади у Львові на вулиці Шайнохи* і часом навідувався до мого батька.

Митрополит урятував д-ра Кахане зі страшного Янівського табору. Його переховували у Студіоні та бібліотеці, що була при ньому. Згодом я довідався, що однією з причин, чому мене перевели назад до Львова, була необхідність заопікуватись д-ром Кахане. Д-р Кахане мав виразно семітські риси обличчя і не розмовляв українською. Його треба було постійно переховувати, інакше його відразу впізнали б. Після поневірянь у ґетто, Янівському таборі, пережитого страху, обшуків у монастирі св. Йосафата й резиденції Митрополита Кахане переживав глибоку душевну кризу; спілкування з одновірцем поліпшило б його стан.

* Нині — вул. Банківська.

Частина приватних архівів Митрополита зберігалася у сховищі Студіону. Щоранку я ходив до резиденції Митрополита біля собору Юра, щоб принести йому книжки і забрати до Студіону пакунки з документами та книгами.

Священики, що приїжджали до Львова на свої щотижневі наради або в організаційних питаннях, зупинялися в монастирі. Під час сніданку вони розповідали, що відбувалося у світі. Головні бої точилися в Україні та Білорусії; Червона армія наближалась до довоєнних кордонів Польщі[8]. Німецька армія відступала, час від часу контратакуючи, щоб сповільнити просування радянських військ. Ми довідалися про висадку союзників в Африці, а з листів вивезених до Німеччини людей ми знали, що авіація союзників постійно її бомбардує.

Надійшло Різдво. Приготування до нього не дуже відрізнялося від того, що я вже бачив у Лужках. Ми точно дотримувалися тих самих обрядів та звичаїв, і дух свята трохи пом'якшив атмосферу в монастирі св. Йосафата. На святкування Різдва приїхали гості, серед яких були брат Поберейко і брат Модест, яких щойно перевели до Львова. Брат Поберейко привіз мені обіцяну пару чобіт, а також слоїчок меду — подарунок від брата Лаврентія. На Святий вечір ми зібралися в трапезній на вечерю і колядували, поки не настав час для Всенічної.

Я жив подвійним життям. У бібліотеці з д-ром Кахане я був Куртом Левіном, а коли звідти виходив — знову ставав новиком студитського монастиря Романом Миткою. Перебуваючи переважно у монастирі, за винятком щоденних походів до Юра, я втратив впевненість у собі. Новоприбулий єромонах отець Герман, трохи поспостерігавши за мною, сказав мені у трапезній, що я почав виглядати і поводитись, як єврей. Він додав, що хтось може відчути, що я боюся, і порадив мені, як цього страху позбутися. Наступної неділі мене попросили супроводжувати отця Германа в якості дяка.

Відтак ми почали щотижня ходити через ціле місто до парохій на окраїнах Львова. Отець Герман відправляв Літургію, я прислужував йому, співав антифони, прокимен і читав Апостола. Усе інше співали парохіяни. Ці недільні екскурсії додали мені хоробрости, і ми стали з отцем Германом добрими друзями. Колись він був одруженим і працював банківським службовцем у волинському містечку. Після того як його дружина і дитина

померли, він пішов у студити і згодом став священиком. Йому було років під сорок, він мав лисину і рудувату бороду, що обрамлювала його інтелігентне відкрите й усміхнене обличчя. Його зелені очі уважно дивилися на світ, але він не спішив ділитися своїми думками.

КҐБ заарештувало отця Германа у 1947 році. Він відсидів у в'язниці, відбув табори ҐУЛАҐу і вийшов на волю після хрущовської промови на XX з'їзді компартії, в якій було викрито сталінські злочини. В 1964 році я отримав від нього листа з проханням допомогти. Радянський суд засудив його за співпрацю з німцями під час знищення львівських євреїв. Він просив підтвердити, що він допомагав мені під час нацистських переслідувань. Радянські власті вимагали від нього такого підтвердження, щоб дати йому пенсію по старості.

Це був період «холодної війни». Я приготував письмову заяву, в якій старанно пояснив, як отець Герман ховав мене від німців. Я не згадував, що він був священиком і що ми жили в тому самому монастирі. Я подав цю заяву до Держдепартаменту США для автентифікації з проханням передати її радянським органам. На мій подив, я отримав копію листа від тодішнього держсекретаря Діна Раска до американського посла у Москві з проханням передати цю завірену Держдепом заяву до відповідних органів. Отцю Германові врешті-решт таки дали пенсію. Він і досі живе у Львові*, активно працює, його знають і поважають. Його відвідував наш спільний друг, і він пригадував наші недільні походи по окупованому Львову та нашу дружбу.

Радянська авіація дедалі частіше атакувала місто, зазвичай по ночах. Спочатку на парашутах спускали сигнальні ракети, які наповнювали місто моторошним і надзвичайно яскравим світлом. Тоді хвиля за хвилею на низькій висоті пролітали бомбардувальники і скидали бомби, що падали з пронизливим виттям, яке закінчувалося страшенним вибухом. Практично щоночі

* Єромонах Герман Будзінський (1905–1995), про якого тут ідеться, був арештований у 1945 році й засуджений до 10 років виправно-трудових таборів із конфіскацією майна. Покарання відбував у Мінеральному ВТТ, звільнений у 1955 році. Повторно арештований 1957 року, звільнений у 1959 році. Пізніше його знову арештовували — в 1967 та 1981 роках. Він дочекався легалізації УГКЦ в 1989 р., активно працював до останніх днів і помер у Львівському монастирі Студійського уставу.

ми мусили спускатися до підвалу, бо близькість головного вокзалу перетворювала всю околицю на одну велику мішень. Д-р Кахане мусив лишатися в бібліотеці, і часом я залишався з ним, щоб йому не було самотньо.

Одна бомба влучила в монастир св. Йосафата і зруйнувала три верхні поверхи. На щастя, ніхто не постраждав, бо всі монахи перебували в підвалі. Бібліотека та архіви Студіону, що були неподалік, уціліли, але каплиця і приміщення, де жили монахи, були зруйновані. Уся спільнота дуже любила свою гарну каплицю. Це було місце мирної молитви та співу на прославу Бога серед шалу і страхіть війни. Зі зруйнованої каплиці ми врятували що могли. Монахині, які опікувалися шпиталем недалеко від нас, дали нам ризи та літургійний посуд. Брати приготували нову капличку, де й відновилися Святі Літургії і щоденне церковне правило. Вони черпали сили не з будинків чи їхньої архітектури, а зі свого Уставу, покликання, розуміння мети і духовного керівництва ігумена Климентія, який щоранку після повітряного нальоту приходив пересвідчитися, чи з нами все гаразд.

Новини, що доходили до монастиря та Юра, були тривожними. Монахи з Унева розповіли подробиці загибелі брата Побейрейка від рук польських партизанів. Ми дізналися, що Лужки на якийсь час захопили під час свого рейду партизани Ковпака. Час від часу якого-небудь єврея, переховуваного друзями, видавали українській поліції й розстрілювали прямо на вулиці.

Ситуація ставала ще нестерпнішою від антагонізму між поляками та українцями, що були засліплені ненавистю. Поляки заклали бомбу біля входу до дерев'яної церкви у моєму першому студитському монастирі на Личакові. Бомба вибухнула одного весняного дня, коли монахи виходили з церкви після недільної служби. Один монах загинув, а намісник Ґарболінський втратив зір.

Із горішнього поверху бібліотеки, що вцілів після бомбардування монастиря св. Йосафата, нам уночі було видно спалахи артилерійського вогню. Наближався фронт, а з ним, якщо виживемо, визволення д-ра Кахане та багатьох інших євреїв, яких монахи-студити переховували у своїх монастирях. Для студитів повернення радянського режиму означало поновлення гонінь, а можливо, і мученицьку смерть. Спільнота напружено чекала і молилася.

Німецькі війська відступали на захід — спочатку організовано, а потім почали тікати на всьому, що попадалось під руку. Підводи їхали по три в один ряд, минаючи розбомблений монастир. Ми бачили все це з верхнього поверху бібліотеки.

За кілька тижнів нічні спалахи артилерії десь на сході припинились. У місті було спокійно, вулиці спорожніли, тільки час від часу проходили німецькі патрулі у повному озброєнні. Вгодовані німецькі поліцаї, які зазвичай парами прогулювалися по місту у своїх добротних мундирах і блискучих касках зі свастиками, кудись позникали. Так само зникла й українська поліція, більшість членів якої вступили до дивізії СС «Галичина».

Сніг зійшов, і старі львівські каштани знову зазеленіли. Одного ранку на стежці, що вела до Святоюрського пагорба, я несподівано наткнувся на снайпера у радянській камуфляжній формі. Це була жінка. Вона не звернула на мене уваги, цілячись у напрямку вулиці Городоцької, що веде до головного вокзалу, і я пішов собі далі. У місто знову прийшла радянська влада, і страхіття німецької окупації, що почалися у червні 1941 року, закінчились.

Радянська армія оминула місто, і якийсь час воно було нічийним. Поступово повернулася радянська цивільна адміністрація, яка спочатку поводилась обережно. Совіти були зайняті головним чином роззброєнням польських партизанських загонів, яких не бракувало після відступу німців. Поляки поводилися дуже агресивно, вважаючи, що місто має перейти до них. Їхній штаб містився у Політехніці, звідки по місту розходились озброєні міліцейські загони, які вбивали українців і небагатьох уцілілих євреїв, що повиходили зі своїх схованок, вважаючи, що небезпека минула. Серед загиблих у той час був д-р Бартфельд — молодий перспективний рабин, якого поляки застрелили на вулиці через кілька днів після звільнення міста радянськими військами.

У неділю отець Герман і я вийшли з монастиря св. Йосафата й пішли до віддаленого передмістя Баторівка. Ми довго йшли по вулиці Янівській, де знаходився страшний концтабір. Ми вирішили, що на зворотній дорозі зайдемо туди. У Баторівці нам сказали, що після Літургії відбудеться похорон видатного українця, якого вбили поляки.

Після звичайної недільної Святої Літургії розпочалася панахида. Під час панахиди труну поставили перед вівтарем. Потім

її перенесли на катафалк, і невеличка громада на чолі з отцем Германом попрямувала до цвинтаря. Отець відслужив похоронну службу, і труну опустили в могилу. Присутні по одному підходили до краю ями, щоб узяти лопатою трохи землі й кинути її на труну. На мій подив, вдова покійного запросила усіх на поминки. Подали їжу та горілку, і незабаром зав'язалася жвава розмова. Це був ще дохристиянський звичай. Замість того, щоб сумувати, родина покійного та громада згадували про нього й говорили слова підтримки родичам.

На зворотній дорозі ми зайшли до Янівського табору. Там не було нікого. Неподалік від входу була велика яма, засипана тонким шаром піску, звідки стирчали людські руки. Напевно, у поспіхові німці та їхні українські посіпаки вбивали в'язнів, а деяких лише поранили. Мертвих і поранених вони присипали піском. Після розстрілу поранені, мабуть, задихалися і ще деякий час намагалися було вибратись нагору. Ми заціпеніли і стояли мовчки. Промовивши молитву, ми пішли геть із цього місця тортур і смерти, яке стало могилою для тисяч людей.

Жахи німецької окупації закінчилися. Радянські війська швидко відновили порядок у місті, і можна було більш-менш спокійно виходити на вулицю. Ставало очевидним, що Радянський Союз прийшов на Західну Україну назавжди, і мало хто вірив, що Львів віддадуть полякам. Греко-Католицьку Церкву поки що не чіпали.

Союзники висадились у Нормандії, а в Італії німці відступали до Альп. Радянська армія підтягувала резерви для остаточного удару по Німеччині. Було дуже спокусливо залишитися з монахами і дивитись, як будуть розгортатися події. До того ж війна ще не скінчилася, а я був серед друзів. Але я розумів, що рано чи пізно мені доведеться тікати з Радянського Союзу до Польщі, якою після війни керував ПКНВ (Польський комітет національного визволення). У ті дні я ще плекав ілюзії, що хтось повинен допомогти людям, які пережили Голокост, бо людство не може стояти осторонь цієї трагедії.

Я поговорив з ігуменом Климентієм, і він також радив мені їхати до Любліна, де діяв ПКНВ. Я почав готуватися до від'їзду. Отець Герман видав мені документ про те, що Роман Павло Митка є монахом-студитом з монастиря св. Йосафата. Намісник Ісидор поглянув на мої пожитки і дав мені цивільний костюм,

сорочки і багато всього різного. На той час навіть шматок мила, а тим більше сорочка, були великим скарбом, який можна було завжди обміняти на харчі. Я почав прощатися з моїми друзями в монастирі, в Юра й на Личакові, а також зайшов по благословення та настанову до ігумена Климентія.

У переддень від'їзду мене запросили зайти попрощатися з Митрополитом Андреєм, який хворів іще з початку зими. Ігумен Климентій привів мене до особистої кімнати цього велета (обидва брати мали під два метри зросту). Старший чоловік лежав і важко дихав. Коли ми прийшли, брат Атанасій підняв його. Митрополит поклав здорову руку мені на голову і благословив мене. Я схилився в поклоні, поцілував руку вмираючого і в супроводі ігумена Климентія вийшов з кімнати.

Ми пішли нагору до каплиці. Ігумен Климентій промовив коротку молитву і також поблагословив мене. Я знову вклонився, поцілував руку свого благодійника і пішов до монастиря. Цілий вечір до моєї келії заходили монахи, щоб попрощатися. Намісник Ісидор приніс пляшку вина, брат Йосиф Михайлюк* — сорочку, брат Патрикій — пару шкарпеток, а отець Герман — радянські рублі, що їх він узяв з монастирської каси. Інші також заходили побажати щасливої дороги, за старим звичаєм східного обряду легенько дотулитися губами до плеча одне одного і подарувати мені образки. Я покидав сім'ю, з якою зріднився, з якою ділив небезпеки і з якою прожив важливу частину свого життя. На прощання говорили небагато, але почуття промовляли більше від слів.

Наступного ранку я взяв наплечник, маленьку валізку, яку дала мені ще мама, коли я йшов із ґетто, і пішов. На окраїні міста я зупинив радянську військову вантажівку, солдати допомогли мені залізти всередину, і я поїхав зі Львова.

* * *

Усього я прожив зі студитами майже два роки. Я багато дізнався про матірну обитель в Уневі, познайомився із життям студитських спільнот у монастирях св. Йоана Хрестителя на Лича-

* У майбутньому — схимонах Єфрем (Михайлюк) (1911–1995). Постриг у схиму отримав уже в часи гонінь. Проживав у підпільному монастирі в Рудно, де й помер.

кові, св. Йосафата у Львові та у скиті св. Андрія в Лужках. Я дуже близько спілкувався з багатьма монахами. Ніколи я не стикався з чимось таким, що прикро вразило б чи шокувало мене. Їхній та мій світи були дуже різними. Але я намагався пристосуватися до них, і вони приймали мене з відкритими обіймами. Ніхто ніколи не намагався навертати мене у християнство.

Студити не були ні досконалими, ні святими. Одні були освічені та інтелігентні, інші — прості та неписьменні. Одні були милі й товариські, інші — непривітні та відлюдькуваті. Серед них були різні люди, яких можна зустріти будь-де. Переважно це були селянські діти із Західної України. Багато з них ніколи не ходили до школи, бо їхні батьки не мали на це грошей.

Одного разу я запитав брата Модеста, чому він пішов у монастир. Він усміхнувся і сказав, що це приватна справа, яка не обговорюється. За моїми спостереженнями, люди вступали до монашої спільноти, щоб жити в молитві й праці, присвятити себе Богові та врятувати свою душу. У нашому матеріяльному світі це звучить досить банально. Але для монахів-студитів у цьому був абсолютний сенс, і вони обирали цей шлях, щоб відректися від світу і зосередитися на духовному житті. Ті, що приходили у сподіванні на легке й безтурботне життя, дуже скоро полишали спільноту. Життя студитів було спартанським і сповненим випробувань. Вони наполегливо працювали над самовдосконаленням, щоб жити так, як написано в Євангелії. Вони знали свій ідеал і розуміли, що ніколи не зможуть його досягти.

Проте вони старалися, випробовували свої сили і пізнавали межі своїх можливостей. Вони приймали будь-яке завдання, що на них покладав Митрополит, зокрема й переховування євреїв з ризиком для власного життя. Вони робили це свідомо, з любови до Христа, не очікуючи подяки чи винагород. Як і більшість українців, вони не були аж надто приязно наставлені до євреїв і не мали якогось особливого зацікавлення в них. Разом з тим, велика кількість євреїв (понад двісті) була врятована за тих трагічних обставин. Це багато, беручи до уваги кількість самих монахів-студитів.

Мій опис монахів-студитів може виглядати надто ідеалізованим. Але два роки, прожиті з ними, дали мені можливість глибоко зрозуміти їхню мотивацію та спосіб життя. З перспективи

часу й життєвого досвіду, що прийшов з віком, я не змінив своєї першої думки про них. У їхній спільноті був елемент духу вчення св. Франциска з його простотою, яку згодом самі францисканці втратили.

Монаша спільнота зростала і розвивалася під проводом ігумена Климентія. Мала групка побожних селян аж ніяк не змогла б власними силами перетворитися на монашу спільноту. Зростання і розвиток почалися тільки завдяки ігуменові Климентієві. Я чув багато разів від старших монахів, наскільки сильним був вплив його особистого прикладу на молоду спільноту. Один монах пригадував, як він, син бідного селянина, вступив до скнилівського монастиря, де польський граф разом з ним чистив туалет. Тоді він зрозумів, що цей монастир особливий. Так само і я по багатьох роках залишаюся при думці, що мав честь перебувати в особливій спільноті.

Митрополит Андрей та ігумен Климентій визначили завдання монахів-студитів і постійно опікувались ними. До монахів-студитів приходили селянські сини, які хотіли пізнати своє покликання і для яких двері інших монастирів були закритими — хіба що вони погодилися б присвятити своє життя обслуговуванню освіченіших членів цих спільнот. Студійське монашество черпало сили з українського села, і його завданням було працювати на селі, подаючи приклад, творячи осередки духовності, сприяючи його розвиткові.

Коріння українців лежить у східному християнстві. Греко-Католицька Церква, що колись від'єдналася від Православної Церкви й поєдналася з Римом відповідно до угоди, підписаної у Брест-Литовську в 1595–96 році, з часом латинізувалася. Це було перешкодою для реалізації завдання, яке було мрією цілого життя Митрополита Андрея, — збудувати міст між цими двома інтерпретаціями християнства, що колись були розділені через політичні й богословські непорозуміння.

За задумом Митрополита, монахи-студити мали дотримуватися східного обряду в його первісній слов'янській формі. Це виявлялося у студитських богослуженнях, у чудовій книгозбірні візантійської літератури у Студіоні, що його створили та утримували монахи-студити, й у школі традиційного іконопису. На монахів-студитів було покладене специфічне завдання — стати хранителями цієї спадщини та втілювати ідеї далекоглядного

Митрополита Андрея. Монахи досягли успіху у своєму служінні завдяки керівництву колишнього правника ігумена Климентія. Він опрацював і випробував на практиці «Типікон» (правило), що регулював щоденне життя монахів. Дух і практику східного чернецтва він чудово переніс і пристосував до потреб переважно сільської української громади.

Він жив в Унівській Лаврі, звідки керував справами монастирів Студійського Уставу та новіціятом. Отець Марко, отець Петерс, отець Никанор, отець Герман та отець Мартин були на той час молодими і відданими служінню людьми. Це були сильні духом інтелектуали, якими було непросто керувати, — але всі вони були учнями ігумена Климентія. Незадовго перед війною до монастиря долучилося молоде покоління, серед якого були брати Іван Макар, Севастіян Бень*, Тит Процюк, Модест Ворончак і Сильвестр Боярський**. Усі вони черпали натхнення та отримували настанови від цього великого чоловіка. Він знаходив час для кожного, і навіть я під час мого перебування в Лужках регулярно отримував короткі записки, де він запитував про мої справи і моє життя.

Уже набагато пізніше від отця Марка й отця Петерса я довідався про нього більше і зрозумів краще цю аскетичну та скромну людину. За ті роки, протягом яких тривав збір матеріялів для процесу беатифікації, я зрозумів, що Митрополит Андрей не міг би зробити так багато, якби не підтримка його брата. Ця підтримка стала ще вагомішою, коли артрит прикував Митрополита Андрея до інвалідного візка. Ігумен Климентій переїхав до резиденції Митрополита і допомагав йому у справах Львівської митрополії, у непростих стосунках із провідниками крайніх націоналістів та униятськими єпископами, що здебільшого противилися політиці, яку проводив Митрополит Андрей, і критично ставились до неї. Однак ігумен Климентій ніколи не наголошував на важливості своєї ролі. Його задовільняло жити і працювати у тіні свого брата.

Перед Першою світовою війною монахи-студити починали з дуже малого. Монастир почав активно зростати в останні роки

---

* Майбутній єромонах Севастіян (Бень) у подальшому залишив чернечу спільноту.

** Схимонах Сильвестр (Боярський) (1911–1970). Був монахом у часи підпілля, помер у Львові.

перед війною, 1939 року. Студити поширили свій вплив на Західній Україні та поза її межами. Їхня Лавра в Уневі стала важливим духовним центром у регіоні.

Два монастирі у Львові займалися різноманітною діяльністю, включно з виданням книжок, утриманням сиротинця та допомогою монахам, що приїжджали до Львова на навчання в семінарії чи в ремісничих школах. Важливим центром паломництва українців була Зарваниця, подібно до Ченстохови в Польщі. Монахи-студити служили тут і опікувалися прочанами.

У Карпатських горах здавна жили три окремі етнічні групи, що мали відмінний діялект і фольклор. Гуцули жили на сході, у центрі — бойки, а на заході — лемки. Горяни жили бідно і заробляли на сезонних роботах влітку або на лісоповалі взимку. Для служіння мешканцям гір було засновано три студитські монастирі — Дора на сході, Лужки в центрі та Флорінка на заході. Священики цих монастирів проводили польові богослуження для лісорубів, які місяцями працювали далеко від своїх родин. На півночі Підляшшя, у селі Шістка, було засновано ще одну парохію для служіння греко-католицькій громаді, яку Церква залишила у XIX столітті після русифікації цього регіону.

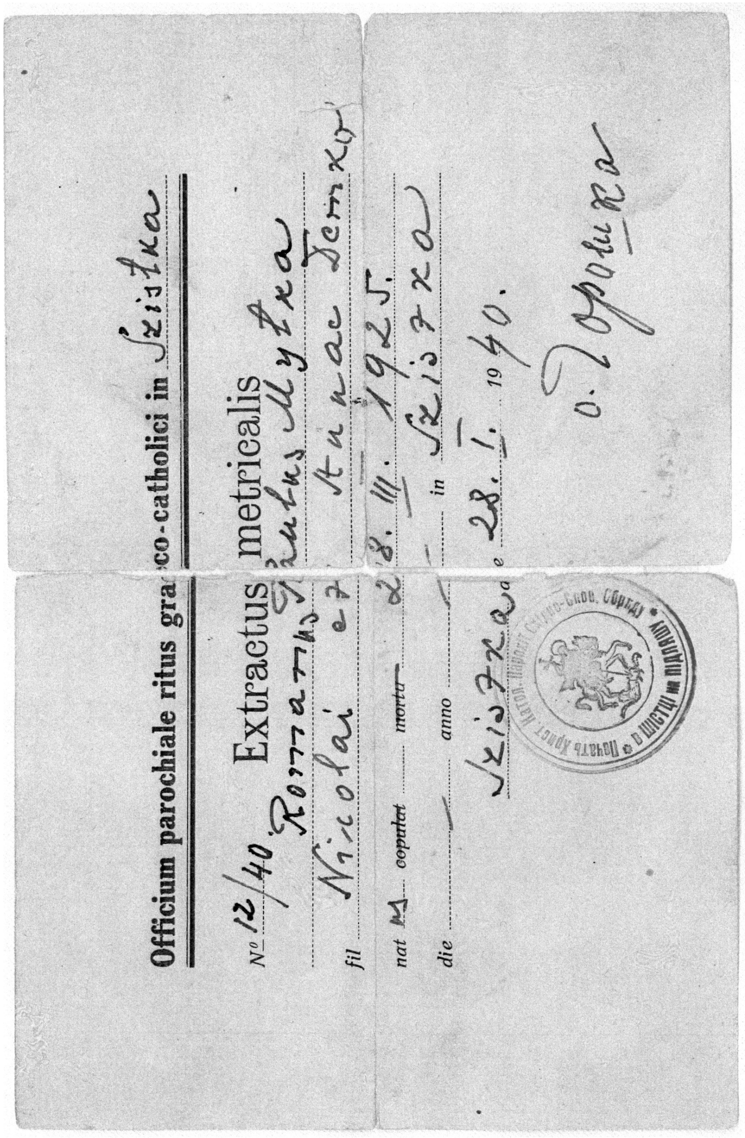
Уся ця діяльність завмерла після приходу Червоної армії в 1939 році. Декого з монахів-студитів заарештували, а на спільноти почалися гоніння. Прихід німців у 1941 році дав змогу монахам-студитам відновити життя у своїх монастирях і підготуватися до подальших переслідувань та мучеництва, про яке вони відкрито говорили і якого очікували. Радянська влада загнала Греко-Католицьку Церкву в підпілля після того, як та відмовилася зректися унії з Римом. Монахів розігнали, багатьох арештували та вивезли до Сибіру. Серед вивезених був ігумен Климентій. За спогадами очевидця, який вийшов на волю після хрущовської «відлиги», ігумен помер у таборі 1 травня 1951 року*.

Але переслідування не знищили студитів. Після падіння радянського режиму їм повернули монастирі у Львові та Уневі. Дуже мало моїх друзів дожили до цього часу, серед них — отець Герман та отець Модест Ворончак. У Канаді є невеличка грома-

* За іншими даними, ігумен Климентій помер у Володимирській в'язниці (див.: *Монастирі Української Греко-Католицької Церкви*. Львів: Свічадо, 2006, с. 50).

да студитів, що складається з монахів, яких отець Марко позбирав у таборах біженців у повоєнній Німеччині. Але це вже інша історія.

Наступні сторінки історії цієї дивовижної монашої спільноти мають написати майбутні покоління монахів у Західній Україні. Сподіваюся, що ця історія буде не менш видатною, ніж та, свідком якої я мав честь бути у молодості.

Officium parochiale ritus graeco-catholici in Szistka

№ 12/40 Extractus metricalis

Romanus Mytka

fil Nicolai et Annae Demko

nat copulat mortu 28. III. 1925.

die anno in Szistka

Szistka die 28. I. 1940.

о. Дорошка

Метрика особи на ім'я Романа Митки, яку Куртові Левіну власноручно виписав ігумен Климентій Шептицький.

Схимник Йосип Махайлюк,
член громади студитів у монастирі св. Йосафата на вул. Петра Скарги у Львові.
Фото 1943 року.

Схимонах Лаврентій Кузик,
член громади скиту Лужки.
Фото 1942 року.

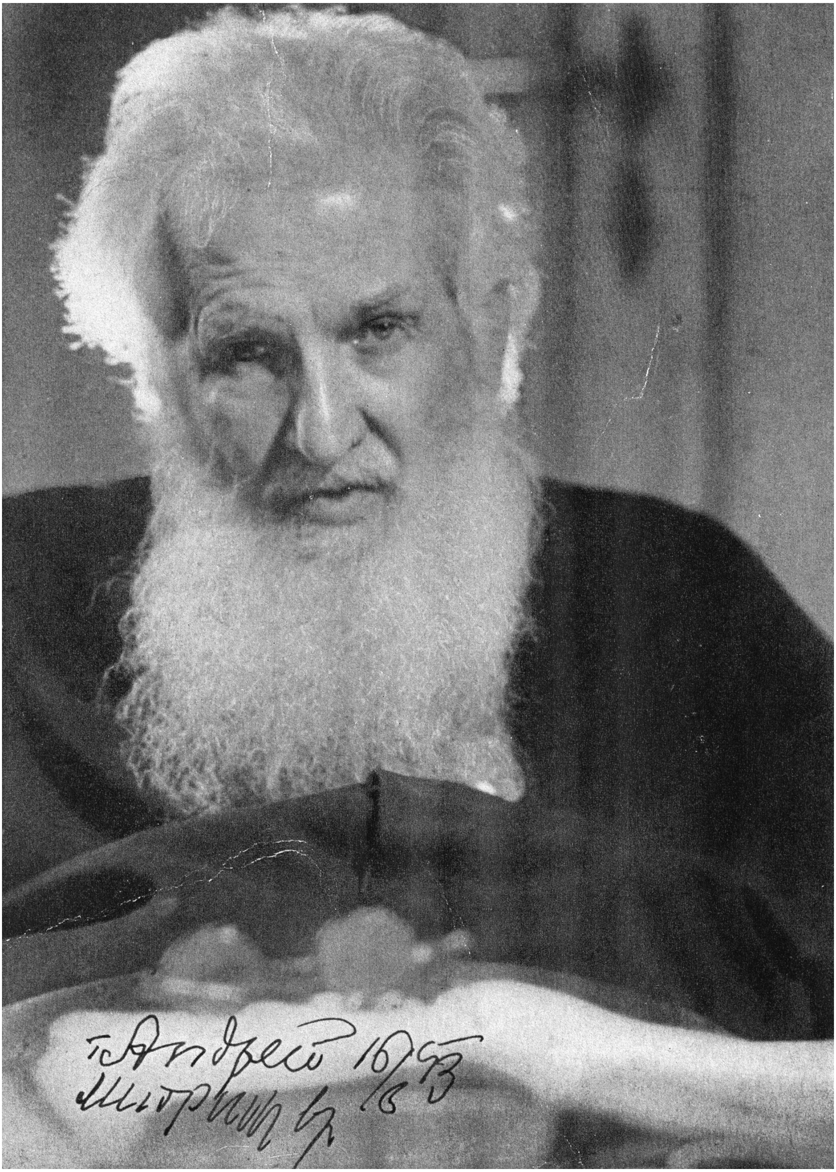
Скит Лужки. Фото зроблено восени 1944 року.
Автор на той час перебував у скиті, фотографуватися було для нього небезпечно.
Відтак його немає на жодній світлині з Лужків.

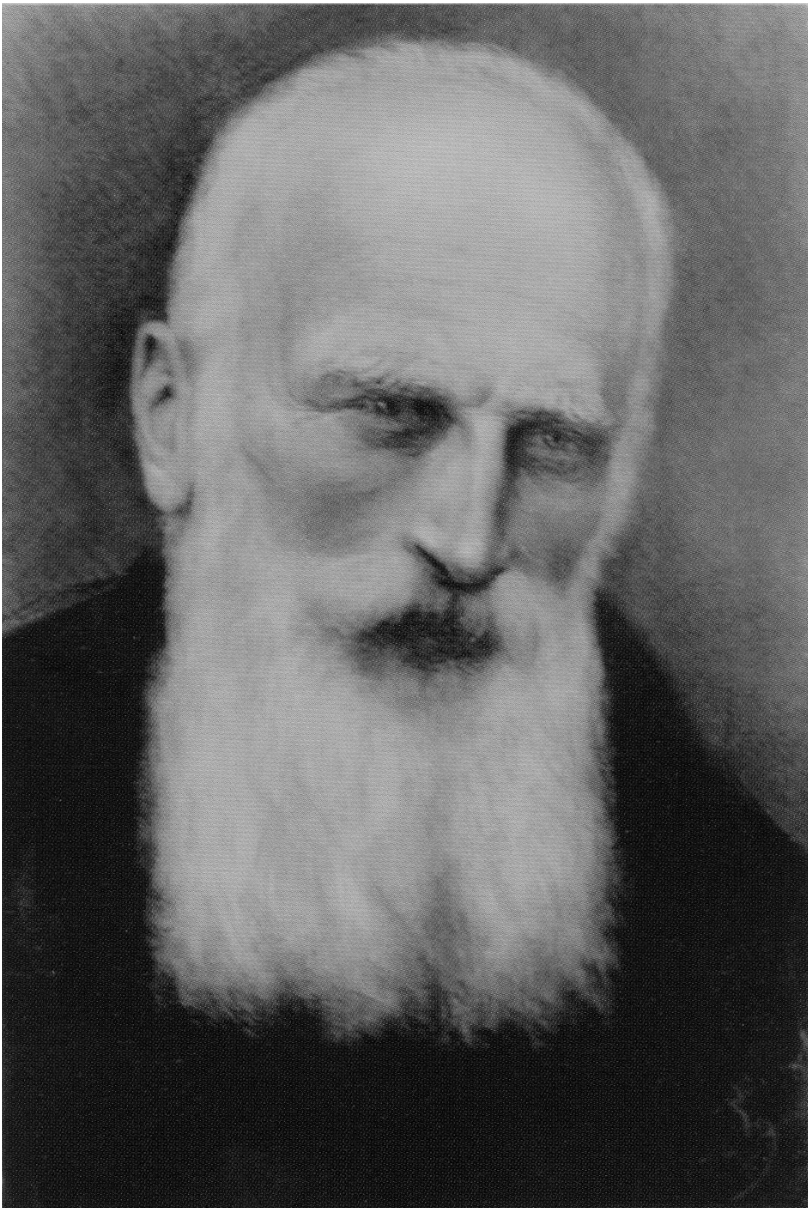
Лужки взимку. Фото 1943 року.
Будинок монастиря — в центрі, далі — церква.

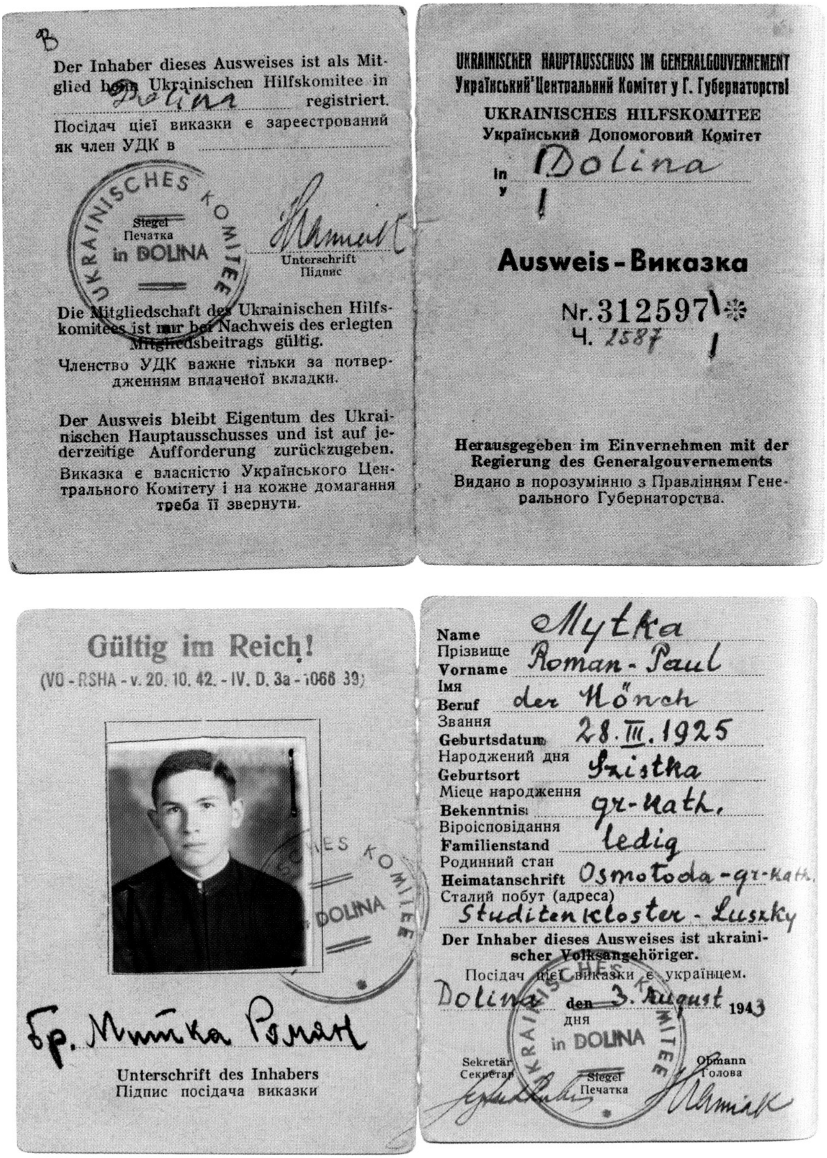
Монахи$студити на тлі скиту. Фото зроблено у 1943 році.
Сидять: брат Філотей (праворуч) та диякон Теофан Шевага (ліворуч).
Стоять: брат Лаврентій Кузик (праворуч),
брат Йосиф Миськів (посередині), брат Сергій (ліворуч).

Портрет Митрополита Шептицького 1941–42 року з особистим підписом.
Фото подарував авторові отець Марко Стек.

Ігумен Климентій Шептицький.

Der Inhaber dieses Ausweises ist als Mitglied beim Ukrainischen Hilfskomitee in Dolina registriert.
Посідач цієї виказки є зареєстрований як член УДК в

UKRAINISCHES KOMITEE
Siegel
Печатка
in DOLINA

Unterschrift
Підпис

Die Mitgliedschaft des Ukrainischen Hilfskomitees ist nur bei Nachweis des erlegten Mitgliedsbeitrags gültig.
Членство УДК важне тільки за потвердженням вплаченої вкладки.

Der Ausweis bleibt Eigentum des Ukrainischen Hauptausschusses und ist auf jederzeitige Aufforderung zurückzugeben.
Виказка є власністю Українського Центрального Комітету і на кожне домагання треба її звернути.

UKRAINISCHER HAUPTAUSSCHUSS IM GENERALGOUVERNEMENT
Український Центральний Комітет у Г. Губернаторстві
UKRAINISCHES HILFSKOMITEE
Український Допомоговий Комітет
in
у Dolina

Ausweis - Виказка
Nr. 312597
Ч. 2587

Herausgegeben im Einvernehmen mit der Regierung des Generalgouvernements
Видано в порозумінню з Правлінням Генерального Губернаторства.

Gültig im Reich!
(VO - RSHA - v. 20. 10. 42. - IV. D. 3a - 1068 39)

бр. Митка Роман
Unterschrift des Inhabers
Підпис посідача виказки

Name
Прізвище Mytka
Vorname
Імя Roman-Paul
Beruf der Mönch
Звання
Geburtsdatum 28. III. 1925
Народжений дня
Geburtsort Szistka
Місце народження
Bekenntnis gr.-kath.
Віроісповідання
Familienstand ledig
Родинний стан
Heimatanschrift Osmotoda-gr-kath.
Сталий побут (адреса)
Studitenkloster - Luszky

Der Inhaber dieses Ausweises ist ukrainischer Volksangehöriger.
Посідач цієї виказки є українцем.
Dolina den 3. August 1943
дня
Sekretär
Секретар
Siegel
Печатка
Obmann
Голова

Посвідчення на ім'я Митки Романа,
яке Курту Левіну допоміг отримати брат Поберейко.

Розділ 3

Полковник Торуньчик

У 1982 році режим генерала Ярузельського запровадив у Польщі військовий стан. «Солідарність» здобула широку популярність і кинула виклик комуністичній владі, що керувала країною у повоєнний час. Усе це цілком могло спричинитися до введення в дію брежнєвської доктрини та вторгнення в Польщу радянських військ. Доступ до радянських військових баз у Східній Німеччині, Чехословаччині та Угорщині залежав від контролю над польськими залізничними вузлами, автострадами та аеропортами. Після розвалу Радянського Союзу в 1991 році все це втратило актуальність, але у 1982-му повторення в Польщі чехословацького сценарію 1968 року було дуже реальним.

Читаючи «Нью-Йорк таймс», я натрапив на статтю про події у Варшаві. У статті йшлося, між іншим, і про арешт дружини одного з провідників «Солідарности» — доньки полковника Генрика Торуньчика, віце-міністра у повоєнному комуністичному уряді Польщі. Ця стаття викликала в мене спогади про давно минулі часи і нагадала про обід з полковником Торуньчиком та його дружиною Ромою у Варшаві перед моїм від'їздом із Польщі до Німеччини та Італії.

Це було у вересні 1945 року, за кілька днів до мого звільнення з польської армії. Я зайшов до Торуньчиків, щоб подякувати їм за допомогу після мого прибуття до Любліна зі Львова у 1944 році. Їхня кількамісячна дитина була у візку.

Торуньчики мешкали в центрі Варшави, в одному з небагатьох будинків, що вціліли після систематичного злочинного руйнування міста та його історичних пам'яток, яким керував генерал СС Бах-Зелевський. Після придушення героїчного, але безперспективного Варшавського повстання восени 1944 року

німецькі війська за допомогою литовських підрозділів і частин Російської визвольної армії руйнували місто квартал за кварталом. Комфортабельне житло полковника — надзвичайна розкіш у місті, від якого буквально не залишилося каменя на камені, — було зі смаком умебльоване за взірцем помешкань середнього класу передвоєнної Польщі.

Рома, або капітан Рома Павловська — дружина Торуньчика, була мініятюрною темноволосою жінкою, що випромінювала шарм і впевненість. Їй було, мабуть, років тридцять. За фахом вона була журналісткою. Без військової форми в ролі матері та господині дому капітан Павловська виглядала досить дивно. У вересні 1945 року треба було звикати до того, що війна закінчилася, і життя більш-менш поверталося до норми.

Торуньчики запитали про мої плани після звільнення з армії. Вони знали, що я пережив Голокост і що моє ім'я в польській армії — Роман Матковський — було несправжнім. Із практичних міркувань мені довелося перетворитися з українця на поляка. По прибутті зі Львова до Любліна я зрозумів, що польський печерний антисемітизм нікуди не зник навіть після зникнення фашизму. Євреїв, що вижили, називали «недопалками». Їх могли запитати зі злобою: «Гей, жиде, як то так сталося, що німці не відправили тебе до газової камери?». Цікаво, що жити серед поляків під іменем українця і греко-католика Романа Митки було не менш небезпечно. Відтак я запозичив прізвище студита з Лужків брата Матковського, яке звучало цілком по-польському. Так мене й називали, поки я перебував у Польщі.

Під час обіду, який час від часу переривався плачем дитини, ми говорили про нову Польщу, соціяльні зміни та незагоєні рани війни. Я сказав, що Польща не для мене і що я збираюся їхати до Палестини (назва, якою послуговувалися в часи британського мандату). Торуньчики не сподівалися такої категоричної заяви, бо в ті часи люди воліли не говорити про свої особисті плани. Вони запитали, як я збираюся туди потрапити. Я відповів, що думаю спочатку нелегально виїхати до Чехословаччини, а вже звідти дістатися до американської окупаційної зони в Німеччині. Там я сподівався на допомогу сіоністських організацій.

Генрик Торуньчик жартівливо промовив: «Матковський, ми намагалися зробити з тебе порядну людину, але з того нічого не вийшло!». Він додав, що араби не дадуть спокою сіоністам.

Ґоруньчик не один рік прожив у Північній Африці і на власні очі бачив, що робиться в мусульманському світі. Свого часу французи інтернували його там після поразки республіканської Іспанії разом з іншими членами інтернаціональних бригад.

Ми добре провели час за обідом і відкрито обмінювалися своїми міркуваннями. Ґоруньчик був ідеалістом і комуністом, що присвятив своє життя боротьбі з фашизмом. Він щиро вірив, що під керівництвом Радянського Союзу постане новий і кращий порядок у світі. Маючи досвід життя під сталінським режимом у 1939–1941 роках у Львові, я не поділяв його точки зору. Ми не сперечалися — просто стояли на діяметрально протилежних позиціях. Можливо, Ґоруньчик та його дружина були асимільованими євреями, і Польща була для них рідною. А я (особливо після того, як побачив радість польського населення з приводу «переселення» євреїв — термін, яким німці називали Голокост) вважав, що євреям нема чого робити в цій країні.

Перш ніж я пішов, Генрик Ґоруньчик сказав мені: «Ну що ж, Матковський, сподіваюся, що тобі вдасться вибратися. Якби тебе впіймали на кордоні, то знай, що я у Варшаві. Якщо ти не зможеш виїхати до Чехословаччини і якщо тобі так припекло, я зроблю тобі паспорт і дозвіл на виїзд».

Перш ніж прийняти запропоноване йому призначення на нові території, що їх Радянський Союз свавільно відібрав від Німеччини на користь Польщі (для них також придумали евфемізм — «повернуті західні воєводства»), Генрик Ґоруньчик якийсь час був заступником міністра внутрішніх справ. Це міністерство прямо співпрацювало з радянським НКВД. Приємно було почути, що у скрутних обставинах я зможу покластися на свого приятеля, який був тоді на вершині влади.

Наші стежки вперше перетнулися в 1944 році, незабаром після мого прибуття зі Львова до Любліна. Старе фортечне місто Люблін прославилось завдяки польсько-литовській унії, що була підписана наприкінці XVI століття. Люблін був важливим адміністративним і торговим центром, поки наприкінці XVIII століття Польщу не розділили між її сусідами.

Сонне провінційне містечко знову привернуло до себе увагу всього світу завдяки генералові СС Оділо Ґлобочніку — австрійцеві, що походив зі Словенії[1]. Саме він обрав Майданек у передмісті Любліна для одного з шести таборів смерти на тери-

торії генерал-губернаторства, що його в 1939 році створив Третій Райх на території передвоєнної Польщі. У цих таборах здійснювалася програма остаточного «переселення» польських євреїв до газових камер і крематоріїв.

Тут загинули також тисячі поляків та українців, і серед них священик греко-католицької парохії з Перемишлян, що недалеко від Унева, отець Ковч, якого за переховування євреїв видала німцям українська поліція. Коли я приїхав до Любліна, над його передмістям усе ще стояв жахливий сморід спалених людських тіл.

Перший білоруський фронт[2], у складі якого діяла Перша польська армія, звільнив це непримітне провінційне містечко першим на території Польщі. Там-таки Сталін вирішив створити ПКНВ — Польський комітет національного визволення. Це був експериментальний проєкт, який згодом став взірцем для створення подібних «комітетів визволення» по інших країнах.

Цей комітет став ядром уряду повоєнної Польщі, й на початковому етапі навіть справляв оманливе враження коаліції всіх партій, що ставили собі за мету визволення країни від німців. Очолила комітет відома довоєнна письменниця Ванда Василевська. Його членами були радянські агенти на кшталт Болеслава Бєрута, Осубки-Моравського. Окрім них до комітету увійшли Болеслав Дробнер з Кракова (провідник соціялістів у довоєнній Польщі) та д-р Еміль Зоммерштайн.

Доктор Зоммерштайн — відомий адвокат і провідник сіоністського руху Львова — був добрим приятелем мого батька. НКВД арештував його в 1940 році, але після нападу німців на СРСР 1941 року його випустили з тюрми в Москві, щоб він разом з іншими створив ПКНВ. Я довідався про його призначення міністром нового «уряду» Польщі, ще коли був у Львові, через кілька тижнів після визволення міста від німців. Дізнавшись, що приятель мого батька, якого я знав з дитинства, став міністром польського уряду в Любліні, я вирішив їхати туди. Мені здавалося, що всі мої та мого брата проблеми будуть вирішені, тількино я знайду д-ра Зоммерштайна. Але це була лише одна з багатьох ілюзій, з якими мені ще доведеться зіткнутись у майбутньому.

З деякими ваганнями я полишив Львів і студитів та поїхав до Любліна. Відстань між цими містами не дуже велика, десь кілометрів 250. Але подорож ця була небезпечною, бо я мав пере-

тнути демаркаційну лінію між СРСР та колишнім генерал-губернаторством, яка проходила через ліси, де було повно партизан. На щастя, місцеві греко-католицькі священики допомогли мені оминути радянські пости.

Я пробув кілька днів у домі греко-католицького священика в Раві-Руській, поки вирішувалося, як переправити мене через демаркаційну лінію. Нагода з'явилася, коли помер один селянин у ближньому селі. З рава-руським священиком я пішов на похорон, де виконував обов'язки дяка. На цей похорон приїхав також священик із Гребенного — села на польському боці демаркаційної лінії. Після доброго вишколу, отриманого серед студитів, мені не було важко співати під час служби і промовляти необхідні молитви. Йдучи за труною, я перейшов на польський бік, де був цвинтар. А після похорону пішов із парохом з Гребенного до його села.

Звідти я пішов через ліс (який я знав добре, бо він був частиною маєтку мого дідуся в Потоках) у напрямку до автошляху на Люблін. При виході з лісу мене затримав радянський патруль. Посвідчення монаха спільноти монастиря св. Йосафата, видане отцем Германом, врятувало мене від арешту та призову до Червоної армії. Радянські солдати саме шукали «добровольців», але священиків і монахів на військову службу тоді ще не брали. Радянський сержант, який перевіряв мої документи, сказав: «Ну, дурак, іді молісь за нашу побєду». Я запевнив його, що так і зроблю, і був щиро радий, що мені не доведеться загинути в радянській військовій формі. Отже, я попрямував до люблінської «землі обіцяної».

У вересні 1944 року Люблін був досить жвавим містом, через який військові колони йшли на фронт. Тут збиралося багато люду з різних частин країни, звільнених від німців, щоб вступити до польського війська або до ПКНВ.

Сам ПКНВ розмістився у просторому сучасному будинкові, який вочевидь збудували перед самою війною. Я знайшов д-ра Зоммерштайна, і він прийняв мене ввічливо. Висловивши радість від того, що я пережив німецьку окупацію Львова, він потис мені руку, провів мене до дверей, і на цьому наша зустріч закінчилася.

Спантеличений, я вийшов з його кабінету, розмірковуючи, що робити далі. Дочка д-ра Зоммерштайна, яка працювала його

ж секретаркою, порадила мені зустрітися зі вдовою рабина д-ра Леві Фройнда, колеги мого батька. Я застав її за роботою в одному з кабінетів ПКНВ. З її допомогою я влаштувався на нічліг і отримав талони на обід, що їх видавали працівникам ПКНВ. Зустріч із нею була справжнім дарунком долі, бо я вже мав що їсти і дах над головою. Відтак я вирішив залишитися в Любліні, бо повертатися до Львова сенсу не було.

Дізнавшись, що я трохи працював у бібліотеці, працівники ПКНВ скерували мене до капітана Роми Павловської з відділу зв'язків із громадськістю та інформації. Після короткої співбесіди мене взяли на роботу бібліотекарем, а отже на деякий час мої нагальні проблеми вирішилися.

Тепер я був працівником ПКНВ. Я винайняв диван у помешканні судді, якого мобілізували ще в 1939 році й який служив у Першому польському корпусі у складі Восьмої британської армії, що воювала в Італії. Дружина судді під час німецької окупації переховувала в домі свого коханця-єврея. Тепер вона заробляла на життя тим, що здавала кімнати у своєму помешканні працівникам ПКНВ. Це був досить поширений тоді приклад людської долі, зруйнованої війною, дивних стосунків між людьми та особистих трагедій у той час, коли, здавалося, що життя вже має налагодитись.

Серед її квартирантів були заступник міністра транспорту і його дружина, яка керувала секретаріятом міністерства. Жив тут і чоловік, що займався організацією міністерства торгівлі. Вечорами, під час комендантської години з обов'язковим затемненням вікон, ми збирались у вітальні, пили чай та обмінювалися новинами і спостереженнями.

Мені було дев'ятнадцять років, і війна ще не закінчилася. Періодично німці контратакували, що уповільнювало просування Червоної армії. Я був радий, що мав що їсти і дах над головою. Про майбутнє тоді не думали ні я, ні будь-хто інший. Ми полагоджували поточні справи і чекали на закінчення війни.

Робота в управлінні капітана Павловської була приємною і спокійною. Особливих обов'язків я не мав, бо бібліотека складалася лише з кількох пропагандистських брошур, виданих міністерством інформації. Капітан Павловська послала мене на курси для політичних працівників, що було обов'язковим для персоналу міністерства. Там читали курс політдисциплін, з яки-

ми я вже мав нагоду ознайомитися у 1939–1941 роках під час навчання у радянській школі у Львові.

Виконуючи доручення капітана Павловської, я побував у різних цікавих місцях — наприклад, приходив до тодішнього радянського посла у Польщі генерал-майора Ніколая Булґаніна — вихованого й елегантного чоловіка. Хоч я був лише кур'єром, який носив листи з ПКНВ, він завжди зустрічав мене шанобливо і щоразу пригощав чудовими цигарками «Казбек», що їх курила радянська еліта.

Призначення Булґаніна на цю посаду означало, що Сталін приділяв велику увагу ПКНВ. Булганін був одним із провідних кремлівських функціонерів. Після смерти Сталіна він разом із Хрущовим та Косиґіним був членом керівного радянського тріюмвірату. Спостерігаючи за роботою ПКНВ з кабінету капітана Павловської, я скоро зрозумів, що від нього багато ниточок вели прямо до Москви.

У 1944 році, на останньому етапі війни, Польща мала два уряди. Лондонський уряд мав певну леґітимність як спадкоємець довоєнного уряду Польщі і з практичних міркувань діяв у формі військової диктатури. Інший уряд, тобто ПКНВ, був сформований радянськими органами у Любліні. Він називався «комітетом», щоб уникнути прямої конфронтації з урядом у Лондоні, який мав офіційне визнання союзників[3].

Деякі члени ПКНВ вважали себе дуже поважними особами і плекали наївні ілюзії, ніби вони й справді щось вирішують. Серед таких був Болеслав Дробнер, довоєнний провідник Польської соціялістичної партії. Це був чоловік середніх років і дуже високої думки про себе. Він мав солідні вуса і вдягався у бездоганно скроєний робітничий одяг. Він регулярно прогулювався коридорами і завжди був готовий поговорити з ким-небудь про своє бачення соціялістичної Польщі.

Ванда Василевська була соціялісткою та письменницею і мала певну популярність у довоєнній Польщі. Її чоловіком був шанований сталіністами радянський драматург Корнійчук. Кремль призначив її керувати ПКНВ, бо до війни вона нещадно критикувала польську панівну кліку. Також це був сигнал союзникам, що твориться «нова» Польща, де запанують «соціяльна справедливість і прогрес». Ванду Василевську показали громаді на офіційній церемонії на честь утворення ПКНВ. Після церемонії,

що відбулась у червні 1944 року, вона зникла, і ми більше про неї не чули.

Інші члени Комітету також були добре знані у довоєнній Польщі. Їх використовували як ширму, щоб створити враження, що ПКНВ — це група вільних і незалежних особистостей, які представляють усі спектри громадської думки Польщі. Одним з таких був д-р Еміль Зоммерштайн — міністр соціяльного забезпечення. Він переважно сидів у своєму кабінеті, до якого рідко хто заходив. Видатного правника й активного сіоніста довоєнного часу зламала тюрма. Він не розумів, чому його спіткало лихо, за що його заарештували і, нарешті, чому його витягли з енкаведистських катівень на Луб'янці і привезли представити Сталінові як видатного польського політика.

Реальна влада була в руках полковників Торуньчика, Шира, Завадського, сірого кардинала генерала Свєрчевського, міністра пропаганди Матушевського, заступника міністра внутрішніх справ і безпеки Ромковського, архітектора планованого з центру економічного безладу Гіларі Мінца та інших доволі загадкових осіб. У Комітеті всіляко намагалися підкреслювати незалежність від Москви і творити ілюзію, що після війни Польща стане незалежною і демократичною країною.

Після робочого дня в затишному приміщенні ПКНВ мені не дуже хотілося повертатись до помешкання, де було повно людей і де годі було знайти собі тихе місце. Одного дня до мене увійшов високий чоловік і запитав, де капітан Павловська. Я попросив його зачекати, бо вона має скоро повернутися. Ми трохи побалакали, і він пішов.

Коли капітан Павловська повернулась, я сказав їй, що її шукав якийсь чоловік у формі. Оскільки я не дуже добре розумівся на військових званнях, то сказав їй, що, напевно, то був сержант або молодший офіцер. Капітан Павловська посміхнулась і сказала, що це був її чоловік полковник Генрик Торуньчик. Пізніше, коли він заходив до дружини і чекав на неї, то заводив зі мною розмови на різні теми. Згодом він порадив мені вступити до підрозділу, яким він командував, оскільки мене все одно за кілька тижнів мобілізують.

Генрик Торуньчик був молодим журналістом, мабуть із Лодзі. Він виїхав з Польщі в 1936 році і вступив до інтернаціональних бригад іспанського республіканського уряду, які воювали з фа-

лангістами генерала Франко. Ґоруньчик служив у бригаді, що складалася з польських добровольців і носила ім'я Ярослава Домбровського — відомого на зламі століть польського соціяліста. Цей підрозділ був подібним до бригади Авраама Лінкольна, сформованої з американських добровольців. Згодом він став начальником штабу в генерала Вальтера. Цим псевдонімом користувався генерал Кароль Свєрчевський, який командував усіма інтернаціональними бригадами в Іспанії.

Республіканці програли боротьбу, мабуть, іще на початку кампанії, оскільки генерала Франко підтримували землевласники й церква, а Гітлер і Муссоліні постачали йому зброю та «добровольців». Натомість Радянський Союз «допомагав» республіканцям агентами ГПУ, які запроваджували в Іспанії чистки і масові страти.

Золотий запас республіканського уряду було відправлено до СРСР. Чвари між різними групами республіканського уряду, інтриги та міжусобиці зробили свою справу. Полум'яні промови пассіонарії-комуністки Долорес Ібаррурі, ідеалізм і жертовність іспанців та мрійників з усього світу не могли протистояти професіоналізмові фалангістів, яким допомагали німецькі та італійські експедиційні сили. Бомбардування цивільного населення німецькою та італійською авіацією сіяло страх, що його красномовно передав Пікассо у своїй картині «Ґерніка».

У 1939 році нерівна боротьба закінчилася. Залишки інтернаціональних бригад перейшли до Франції, звідки їх інтернували до таборів у Північній Африці. Початок Другої світової війни не змінив статусу учасників громадянської війни в Іспанії — їх продовжувала утримувати французька колоніяльна влада Північної Африки. Коли ж 1941 року в Африці висадився німецький корпус, з'явилася небезпека, що їх усіх пересадять до німецьких концтаборів, адже серед інтернованих було багато німецьких та австрійських соціялістів. На щастя, битва під Ель-Аламейном та операція «Факел» урятували їхні життя.

Союзники вивезли їх через Близький Схід до Радянського Союзу, оскільки люди ці були контроверсійні та наскрізь просякнуті комуністичною пропагандою. Більшість із них опинилися в батальйоні для спецзавдань. Цим батальйоном командували Кароль Свєрчевський (генерал Вальтер), який згодом, у 1946 році, загинув від рук українських партизанів біля Любаче-

ва в Західній Україні, та Генрик Торуньчик. Торуньчик — це також було псевдо, і я донині не знаю, був він євреєм чи ні, звідки походив і яким було його справжнє ім'я. Я запам'ятав його високим гарним чоловіком, що ненав'язливо випромінював силу та владу. Його поважав кожен, хто мав нагоду познайомитися з ним ближче.

Обговоривши з капітаном Павловською ідею вступити до підрозділу її чоловіка, я вирішив прийняти цю спокусливу пропозицію. Полковник Торуньчик прислав офіцера, який провів мене до мобілізаційного управління. Після медогляду та різних формальностей мені видали військову форму, і я став вояком Польського окремого спецбатальйону, що був у складі Першої польської армії.

Ця армія була створена в Радянському Союзі одразу після того, як Польський корпус, організований польським урядом у Лондоні, вирушив на Близький Схід, де тоді перебувала Восьма британська армія. Перша польська армія була частиною Першого білоруського фронту маршала Жукова. Спочатку нею командував поляк генерал Берлінґ, але його зняли після того, як він за власною ініціятивою надав допомогу оточеним повстанцям у Варшаві. Його наступником був генерал Роля-Жимерський. Це був слабодухий чоловік, яким можна було легко маніпулювати, що і треба було Москві.

Так я потрапив у черговий вир випробувань. Мене відправили до Ясткова — фільварку недалеко від Любліна, де стояв підрозділ Торуньчика. Після кількох важких тижнів прискореної офіцерської підготовки я отримав звання молодшого лейтенанта, і мене перевели до Великих Петровиць — іще одного фільварку, де був розміщений штаб батальйону.

Поступово я познайомився з новим оточенням. Спецбатальйон було сформовано у Радянському Союзі на ріці Ока 1943 року. Називали його по-різному, але найпоширенішою назвою була «Партизанський штаб»[4]. Офіцерами там були досить цікаві люди, переважно колишні члени інтернаціональних бригад, серед яких були іспанці та французи. Були там і євреї. Деякі з них служили під власними іменами, а деякі — під псевдонімами. Велика частина вояків мали парашутно-десантну підготовку. Сам підрозділ виконував функції командно-диверсійного центру, звідки координували партизанські операції в тилу німців у Біло-

русії та Польщі. Останню групу для зв'язку з партизанами закинули в тил до німців незабаром після того, як я вступив до батальйону.

Без сумніву, це був елітний підрозділ. Офіцерів добирали туди дуже ретельно, за їхніми політичними переконаннями. Рядовими там служили колишні партизани, що довго воювали за лінією фронту. Особливого характеру батальйонові надавала велика кількість колишніх членів інтернаціональних бригад. Ставлення до новобранців було дружнім, і я мав доступ до всього, що там відбувалося. Однак кістяк батальйону тримався відособлено і сторонніх до себе не допускав. Я ж був дуже молодим, розмовляв польською добре, але з сильним українським акцентом, а крім того, старався не говорити зайвого. Усе це призвело до того, що між мною та ветеранами батальйону постав певний бар'єр.

Зрештою, для більшости з них я був просто дитиною. Цікаво, що там рідко згадували минуле, і неписаним законом було не говорити про особисті справи. Уривки фраз дали мені уявлення про життя на Оці та в партизанських загонах. Про Іспанію не згадували зовсім. Деякі ветерани були переконаними комуністами, серед них Торуньчик і Павловська. Інші вступили до батальйону в СРСР, куди їх депортували з европейських країн або куди вони самі втекли перед наступом німецьких військ. Вони або симпатизували комуністичній ідеології, або робили вигляд, що симпатизують їй. В СРСР вони дістали змогу боротися проти фашизму і сподіватися на якесь більш-менш спокійне життя по війні. На час війни сталінські репресії призупинились, і виглядало, що в майбутньому державна політика Радянського Союзу стане ліберальнішою.

У мене тоді було мало часу на роздуми над тим, що я бачив. Був грудень 1944 року. Форсуванням ріки Вісли радянська військова машина почала завершальний ривок на захід. Перша польська армія вступила до Варшави, вигляд якої неможливо було описати словами. Пізніше в Німеччині я також бачив міста, зруйновані килимовими бомбардуваннями, але Варшава — це було щось цілковито інше. Німецькі сапери знищували місто систематично, квартал за кварталом. Методична і добре спланована акція мала на меті зламати волю поляків до спротиву Третьому Райхові. Особливо ретельно німці знищували національні пам'ятки поляків. Цивільного населення майже не було

видно. Поміж руїнами можна було зустріти небагатьох людей, які пересувалися дуже обережно, побоюючись, щоб на них не впала стіна. Навіть загартованим у боях польським і радянським солдатам, які проїжджали містом на американських вантажівках та джипах, ставало моторошно.

Справжнє людське море зі слов'ян, казахів, узбеків, калмиків і таджиків об'єдналося, щоб знищити німецьких завойовників. Поводження німців з полоненими, нищення цивільного населення та злочини на окупованих територіях впливали на радянських солдатів, що йшли на захід, набагато сильніше від радянської пропаганди. Це був могутній людський потік, рішучости якому додавало ставлення німців до людей на окупованих територіях. Солдати знали, що вони воювали за життя, за своїх рідних і свої сім'ї. Найкраще ці почуття передавала популярна пісня артилеристів: «Из тысяч батарей, за слезы наших матерей — Огонь! Огонь! Огонь!». Мені довелося зустрітись із багатьма радянськими солдатами й офіцерами, що не бачили свої сім'ї вже кілька років, із самого початку війни. Ніхто з них не нарікав і не піддавав сумніву необхідність війни з німцями.

Величезна лавина людей, зброї й техніки котилась на захід до кордону з Німеччиною. Союзники висадилися в Нормандії і з боями дійшли до Бельгії та Арденн. Почалася остання наступальна операція німців під командуванням фельдмаршала Рундштедта і битва за Булґе. Повільне просування союзників Італією з півдня на північ трохи прискорилося після того, як Польський корпус Восьмої британської армії взяв Монте-Кассіно. Поразка Німеччини була вже не за горами, і я був радий з того, що міг зіграти свою роль, хоч і незначну, в боротьбі проти Третього Райху.

Зима 1944–1945 років стала ще одним випробуванням. Не можна сказати, що моєму життю щось загрожувало, але треба було докладати неабияких зусиль, щоб обігрітися і знайти щось поїсти. Радянське тилове забезпечення, від якого залежала Перша польська армія, далеко не завжди могло задовольнити ці потреби.

На звільнених територіях радянська адміністрація ставилась до місцевого населення обережно. Існувала смертна кара за ґвалтування та мародерство — винних просто розстрілювали.

У Польщі намагалися робити вигляд, що влада належить представницькому урядові ПКНВ. Радянська адміністрація робила вигляд, що перебуває у Польщі на запрошення польського уряду як союзниця. Перша та Друга польські армії, що їх згодом утворили на звільнених територіях, перебували під командуванням радянських офіцерів, які носили польську військову форму. Мовляв, польських командирів високого рангу просто немає, і поляки переберуть на себе командування від радянських інструкторів, щойно відбудеться випуск із польських військових шкіл. Були навіть католицькі капелани, які щонеділі по батальйонах служили польові меси.

Радянський Союз у той час розхвалював західних союзників, бо вони зі зброєю в руках допомагали боротися проти Третього Райху та Японії. Про польський уряд у Лондоні говорили як про колег, що разом із ПКНВ несуть відповідальність за повоєнну відбудову демократичної Польщі.

Однак незабаром після Ялтинської конференції радянська пропагандистська машина змінила тон. Тепер проводили різницю між американцями — стійкими та надійними союзниками — й англійцями, яким довіряти не можна. Про польський уряд у Лондоні заговорили як про лакеїв британського імперіялізму та залишок корумпованої й безвідповідальної кліки, що керувала Польщею до 1939 року. Почали з'являтися перші ознаки повоєнної Европи сталінського покрою. Але на той час про все це могли судити тільки досвідчені спостерігачі, що зналися на авантюрах і підступній політиці Кремля.

Битви, що точилися на Східному фронті в 1945 році, не були легшими за бої під Курськом чи Бєлгородом. Вермахт і СС усе ще не втратили здатности небезпечно контратакувати і завдавати серйозних втрат. Ніхто не звертав тоді уваги на політичні маневри, що мали вирішити повоєнну долю Европи. Маршал Жуков розпочав останній наступ на Берлін, що його називали тоді «лігвом звіра». Маршал Рокосовський пройшов через Прусію до центральної Німеччини, прикриваючи фланги Жукова. Маршал Конєв, у військах якого служила Друга польська армія, пройшов до Сілезії, прикриваючи Жукова з півдня. Точилися важкі бої, і німці намагалися стримати радянську навалу, щоб дати змогу західним союзникам пройти углиб Німеччини.

Загибель Третього Райху зовсім не нагадувала «присмерк богів» з однойменної опери Вагнера (Göttendämmering). Вона супроводжувалася суцільним бомбардуванням міст, довгими лавами неголених і брудних німецьких біженців та виявленням мережі концентраційних таборів, у яких залишилося живими дуже мало в'язнів. Німецьке цивільне населення шукало їжі й тютюну — воно було залякане та безпорадне. Роки ентузіязму й підтримки політики Третього Райху скінчилися. Вже ніхто ніколи не був нацистом, а більшість, як виявилось, таємно протистояла Гітлерові та його політиці. Дивовижно було спостерігати за такою раптовою зміною в ментальності герренфольку (панівної раси), що настала після падіння Третього Райху.

Прийшов травень 1945 року. Війна скінчилася. Мій підрозділ повернувся до Варшави і розмістився в чудовому передмісті Бернерово, що вціліло під час руйнувань. Неподалік колись стояла військова частина — взірцевий протиповітряний полк довоєнної Польщі. Казарми були просторі й чисті. Тут стояв німецький штаб, тому вся околиця уникла руйнації. Наш підрозділ швидко освоївся на новому місці, а офіцери розмістилися по приватних помешканнях у Бернерово. Після польових умов під час маршів на захід це був приємний контраст. Війні прийшов кінець.

Мене перевели до штабу, де я служив помічником полковника Торуньчика. Фактично мої обов'язки зводилися до перевірки пошти. Про що йшлося в цій пошті — то була інша справа. Я завжди усвідомлював, що наш батальйон був у досить привілейованому становищі. На новій посаді я ще раз пересвідчився, наскільки добрими були стосунки Торуньчика із функціонерами «перехідного уряду», як перейменували ПКНВ, та з радянським послом. Із листування я зрозумів, що йшли приготування до запровадження у Польщі комуністичного правління.

Власне кажучи, моя робота тривала протягом кількох годин зранку. Вона була цікавою і не важкою. У Бернерово була гімназія. Я зайшов до директорки і запитав, як мені скласти матуру. Сказав, що скоро демобілізуюся й хотів би після того вступити до університету. Вона відповіла, що за кілька тижнів почнуться випускні іспити і що я також зможу їх скласти. У школі мені сприяли і надавали усіляку можливу допомогу. Учителі підготу-

вали мене до іспитів, що їх наприкінці червня приймала комісія з міністерства освіти.

Варто зазначити, що ті два роки, які я провчився у радянській десятирічці, дали мені чудову базу. В поєднанні з інтенсивними заняттями з варшавськими вчителями це дозволило мені успішно скласти іспити в якості студента-заочника. Мої оцінки були задовільними, а релігію та богослов'я я здав на «відмінно», що, зрештою, й не дивно. Польща була католицькою країною, де релігія, богослов'я та філософія поєднувались в одну дисципліну. Єдиною проблемою з моєю матурою було те, що я складав її під іменем Романа Матковського, і пізніше мені коштувало великих зусиль довести, що Матковський і Курт Левін — та сама людина.

Травень у Польщі — винятковий. Зазвичай стоїть чудова погода, довгі сонячні дні, молода зелень милує око. Всюди цвітуть квіти, наповнюючи повітря своїм ароматом. Одного тихого недільного надвечір'я, коли ми мали трохи відпочинку від наших численних щоденних обов'язків, я та ще один молодий офіцер з іншого підрозділу були у приватному помешканні, яке нам надав квартирмейстер. Мій колега студіював математику для вступних екзаменів до університету, а я читав книжку і куняв.

Раптом два радянські офіцери вдерлися в помешкання й наказали нам забиратися геть, бо весь район буде зайнято радянським полком. Наші намагання пояснити, що наш полк також стоїть у Бернерово, викликав лише глузування, матюки та коментарі на тему, які сволочі ті поляки. Усе це відбувалось у присутності польської власниці будинку, чий чоловік служив в армії і ще не повернувся з Німеччини, та двох її дітей-підлітків. Це було принизливо — ми вперше зіткнулися з такою жорстокістю і грубістю радянських військ. Я побіг до будинку полковника Торуньчика на тій самій вулиці, щоб доповісти про прикрий випадок. Там я вже застав інших офіцерів, які прийшли поскаржитися на те саме. Торуньчик зателефонував до казарм, і за кілька хвилин солдати, що в неділю були на місці, зібрались у повній військовій амуніції.

Совітам сказали забиратися туди, звідки вони прийшли. Коли вони відмовились, почалася стрілянина. Спочатку в хід пішли пістолети, а тоді ППШ (попередник автомата Калашникова) — доволі потужна, як на той час, зброя — та легкі кулемети Тока-

рєва. Затишне передмістя перетворилося на поле битви. Невеликі групи просувалися вздовж огорож із живоплоту й випускали короткі черги з ППШ. Нарешті совітів спровадили. Стрільби та галасу було багато, але, на щастя, ніхто не загинув. Конфлікт залагодили десь нагорі, й нашому підрозділові наказали перебазуватися до великих казарм на іншій окраїні Варшави, які вціліли, бо там стояли німецькі частини, що руйнували Варшаву.

Ейфорія від закінчення війни швидко минула; люди збагнули масштаби руйнувань і втрат. Жорстока окупація залишила свої сліди скрізь у формі маленьких табличок або хрестів, які свідчили, що тут хтось загинув від рук німців. Бракувало найнеобхідніших речей. Варшавський уряд контролював тільки великі міста, а по селах і далі точилася боротьба. Армія Крайова, що підтримувала лондонський уряд, воювала із профашистськими Народними збройними силами. У Східній Польщі українська УПА воювала і з Армією Крайовою, і з Народними збройними силами, і з Червоною армією. Періодичні атаки на урядові установи та часті замахи на підозрюваних у співпраці з совітами також призводили до напружености й нестабільности. Радянські війська, що поверталися з Німеччини, розмістились у Польщі на правах «гостей» для підтримки перехідного уряду. Поступово уряд узяв під контроль сільську місцевість, а партизанів витіснили в ліси та Карпатські гори.

Єврейського населення в Польщі вже не було. Голокост залишив по собі пустку, і винищення євреїв призвело до занепаду торгової й фінансової інфраструктури. Та шалений антисемітизм, попри це, не зник, і по католицьких церквах священики говорили на проповідях, що Голокост був карою за те, що євреї не визнають Христа. Моє життя під виглядом поляка Романа Матковського дало мені унікальну можливість зрозуміти польський менталітет і переконатися, що антисемітизм має міцні коріння в їхньому фольклорі та культурі. Залишки євреїв збиралися в так звані єврейські комітети у пошуках поради та підтримки. Однак знайти допомоги ці жалюгідні залишки колись великої єврейської громади не могли і там.

Колишній ПКНВ, а нині перехідний уряд, переїхав до зруйнованої Варшави. Урядові установи розмістилися в передмістях, бо тільки там можна було знайти кілька будинків, що вціліли

після повстання 1944 року. Місто поступово оживало, з Любліна до Варшави переїжджали урядові чиновники і влаштовувались, як могли, посеред руїн, на які німецькі інженерні війська перетворили Варшаву. Через необхідність розмістити біженців і всіляких урядових чиновників почалися великі будівельні роботи. Ремонтували й відновлювали все, що надавалося до ремонту. Працювали руками й лопатами, бо ніякої техніки не було. Люди з полегшенням зітхнули, бо жахлива війна вже була в минулому, і сподівалися, що життя якось налагодиться. Відновлену незалежність Польщі сприймали з піднесенням і певною долею ідеалізму.

Ешелони радянських військ поверталися до СРСР і везли зі собою «трофеї». «Трофеєм» могло бути все, що потрапляло під руку, — від диванів та інших меблів до баняків і чайників. Брали все, що можна було забрати. Усе це нагадувало гігантський блошиний ринок. Поляки, що раніше не стикалися з совітами, не могли вийти з дива. У Німеччині радянські військові інженери систематично розбирали німецькі промислові об'єкти, вантажили обладнання на залізничні платформи і вивозили це все на Схід.

Радянські солдати були здебільшого налаштовані приязно, не ґвалтували мирне населення і трималися купи. Польська влада підтримувала жорстку дисципліну і швидко та суворо карала за будь-яке порушення. Радянська присутність була непомітною, і виглядало, що Польща справді стала незалежною. Між прорадянським перехідним урядом та іншим польським урядом, який мав підтримку західних союзників, тривали переговори. Радянські шпигуни, які глибоко вкорінились на ключових посадах польського уряду, намагалися бути непомітними, але це мало кого обманювало.

Одного ранку мене викликали до штабу і сказали, що нашій частині дали три путівки до санаторію у Криниці — відомого курорту в Карпатах. Одна з цих путівок була моєю. Це був ще один вияв турботи полковника Торуньчика, який розумів, що роки, проведені в ґетто, позначилися на моєму здоров'ї. Адже такі путівки зазвичай надавали тільки старшим офіцерам. У штабі я довідався, що Торуньчика перевели до перехідного уряду і що наш спецбатальйон увійде до складу Четвертої піхотної дивізії Першої польської армії, яка повертається з Німеччини.

Я спробував зустрітися з полковником Торуньчиком, щоб перед від'їздом подякувати йому за доброту, але його годі було десь знайти. Незабаром оголосили, що його призначили віцеміністром «повернених територій», як тоді називали землі, що лежали між довоєнною Польщею та лінією Одер — Нейсе, що їх Сталін своєю волею приєднав до «демократичної Польщі» і що було затверджено на Ялтинській конференції. Треба було переселити мільйони поляків, які змушені були покинути свої домівки у Східній Польщі, що її анексував Радянський Союз. Натомість із новоприєднаних територій вигнали мільйони німців.

Сталін пересунув Польщу на захід без огляду на мільйони людей, чиї предки з покоління в покоління жили на цих землях. Lwów став Львовом, а Breslau — Вроцлавом. Адміністрація на нових польських теренах була доручена полковникові Торуньчику.

Як я дізнався пізніше, насправді його перевели на нове місце тому, що він не був сталіністом. Він категорично протестував, як тільки дізнавався про зловживання агентів Москви. Оскільки він був протеже генерала Вальтера-Свєрчевського та високопоставлених комуністів із колишнього Комінтерну, йому це сходило з рук. Але коли він почав перешкоджати політиці Кремля взяти Польщу під свій контроль, то отримав «підвищення» — тобто його забрали подалі від центру подій. Усе це стало зрозумілим, коли спецбатальйон та Четверту піхотну дивізію переформували у Корпус внутрішньої безпеки.

Поки тривала вся ця реорганізація, я поїхав до Криниці, де мене чекало два тижні небаченої розкоші. Я не був призвичаєний до цього, тим цікавіше мені було спостерігати за соціялізмом на практиці. Криниця знаходиться на заході Карпатських гір. Клімат там м'який, а довколишні ліси та полонини роблять її ідеальним місцем для відпочинку.

Санаторій містився в маєтку, що його спорудив польський співак Ян Кєпура. Він став зіркою Голлівуду в 1930-х. Після 1939 року тут відпочивала німецька еліта, тому все залишилося в первісному стані, включно з меблями. Тепер санаторій обслуговував польських і радянських офіцерів високого рангу. Завдяки полковникові Торуньчику я, молодший лейтенант, опинився в компанії цього високоповажного панства.

Свого часу я два роки прожив на території Радянського Союзу, тому мав уявлення про функціонування соціялістичної

системи та про її лицемірство. Приклади цього лицемірства можна було спостерігати щодня, і життя за принципом «говоримо одне — робимо інше» нікого не дивувало.

Суспільне розшарування в «раю для трудящих» було таким самим заплутаним і несправедливим, як і в довоєнній Польщі. Єдиною відмінністю була інша градація соціяльних символів, соціяльного статусу та інше розуміння заможности. Ті, хто мав доступ до складів з одягом, взуттям, ліками та харчами, буквально за один день опинялися на вершині суспільної піраміди. Старі суспільні підвалини були розхитані, і старі порядки вже нікого не цікавили. Однак Криниця все одно мене вразила. Там я побачив, як живе комуністична верхівка. Попри весь свій попередній досвід, я такого не очікував.

Після реєстрації по приїзді мені та двом іншим офіцерам призначили простору кімнату з балконом і видом на гори. Найперше мене здивував елегантний ресторан зі сріблом і білими скатертинами на столах. Офіціянти були вбрані в бездоганно випрасувані білі піджаки та штани. В меню було м’ясо, свіжі фрукти, вино й інші делікатеси, які я востаннє бачив у 1939 році. Проживши два дні у цих розкошах, я попросив адміністратора санаторію пояснити мені, звідки це все береться.

Виявилося, що постачання радянських військ відбувалося за різними нормами якости і кількости їжі. Частини, що перебували в межах 100 км від лінії фронту, вважалися бойовими, а тому їх постачали за нормою № 1. Коли частину відводили в тил, то норма одразу мінялася на № 4. У військових шпиталях діяла норма № 7. Норми різнилися кількістю м’яса, хліба та сала. Хоч Червона армія й не голодувала, але не мала такого щедрого постачання, як американська. Зрештою, вона не дотягувала навіть до скромніших стандартів британської чи німецької армій. Солдатам давали мінімум необхідного, щоб якось вижити. Трохи більше могли отримати хіба що бойові частини. Адміністратор пояснив, що я зараз маю 12-ту, тобто генеральську, норму. Він перепрошував за затримку з ікрою та шампанським. Замість цього нам давали більше горілки і м’яса королівського краба з Аляски.

За кілька кілометрів від Криниці, в іншій гірській долині, в самому центрі лемківської землі, було розташоване село Флорінка. Там був маленький студитський монастир, що здійсню-

вав служіння серед бідних лемківських громад. Настоятелем монастиря був отець Марко Стек. Ще до повернення до Львова радянських військ його відправив сюди ігумен Климентій, який хотів, щоб у монастирі на заході був досвідчений та енергійний член студитської спільноти.

Лемки — окрема група горян, етнічні українці, греко-католики, які населяли західну частину Карпатського хребта, — мали певну спорідненість із бойками, які жили в центральних Карпатах, де розташовані Лужки. Завдяки ізоляції лемки зберегли свої традиції та звичаї, що походять іще з доісторичних часів. Вони носили вишиті льняні сорочки з китицями та штани зі щільної конопляної тканини. З конопель робили також мішковину й одяг для бідних. Лемки ще носили кептарі з вовною назовні, капелюхи зі шкіри, загнуті з боків, та постоли зі старих автомобільних шин. Ноги вони до колін замотували льняною тканиною. Вбрання лемків не дуже відрізнялося від того, що його носили бойки в районі Лужків.

Лемки приходили й до Криниці. Одного разу я вийшов у село і привітався з одним із них традиційним: «Слава Ісусу Христу!». Той мені відповів «На віки віків». Я запитав: «Вуйку, як ся маєте?». Він відповів так само церемоніяльно за звичаєм українських селян. Побачивши польську військову форму, він спочатку завмер і дивився на мене з недовірою. Але почувши привітання рідною мовою, заспокоївся і впізнав у мені українця, перебраного в ненависну польську військову форму. Я перейшов ближче до справи, сказав йому, що я греко-католик і хотів би піти на службу Божу в неділю. Якусь мить лемко уважно мене вивчав, а тоді сказав: «Я темний лемко, прийшов до Криниці купити трохи соли. Може, монашки-василіянки з монастиря неподалік шось вам скажут». Я ввічливо подякував і пішов шукати монастир.

Скоро я знайшов той монастир і подзвонив у двері. Перелякана монашка відчинила і запитала, що мені треба. Я сказав, що хочу поговорити з настоятелькою у приватній справі. Мене запросили до гостьової кімнати поза межами кляузури, і через кілька хвилин туди прийшла настоятелька. Я звернувся до неї польською і сказав, що знаю, що у Флорінці живе отець-студит Марко Стек. Я попросив, щоб він прийшов до її монастиря завтра о третій годині дня.

Настоятелька сказала, що не знає отця Стека, що монашки присвятили своє життя молитві і навчанню дітей, що вони живуть бідно і ні у що не втручаються. Коротше кажучи, польський офіцер, який розшукував греко-католицького священика, перелякав їх до смерти. Тоді я сказав монашкам, що вони мусять привести отця-студита і що я прийду наступного дня.

З мого боку це було не дуже гарно, але іншого виходу не було. Час тоді був непевний, і треба було бути обережним. У горах діяли українські партизани, блукали залишки німецьких частин. Польські партизани вбивали українців, а також своїх земляків за співпрацю з совітами і за допомогу перехідному урядові. Моє перебування в санаторії могло бути потрактоване як зрада чи співпраця з окупантами.

О третій годині наступного дня я подзвонив у двері монастиря. Монашка відчинила і провела мене до гостьової кімнати. Там уже чекали настоятелька та отець Марко. За студитським звичаєм ми з отцем обійняли однин одного, символічно поцілували однин одного в плече, а потім перейшли на українську мову. Здивована монашка тактовно вийшла з кімнати. Через кілька хвилин вона та інша монашка принесли нам чаю й печива.

Я не бачив отця Марка з часу його приїзду до Лужків. Його перевели зі Львова до Флорінки незадовго перед моїм поверненням із Лужків до монастиря св. Йосафата. Уже минув рік, як я попрощався зі студитами й поїхав зі Львова. З часу нашої останньої зустрічі багато що змінилось, відбулося багато подій, і ми мали про що поговорити.

Ми були раді зустрічі. Гостьова кімната нагадувала мені про життя у студитських монастирях Львова. На почесному місці висів портрет Митрополита Андрея. Він сидів у візку. Фотографія була зроблена в саду св. Юра на тлі собору. Людина, яка справила такий могутній вплив на наші життя, тепер дивилася на нас.

Я сказав отцеві Маркові, що депортація українців із Польщі до Радянського Союзу є питанням часу, і порадив йому разом зі мною повертатися до Варшави, а звідти спробувати виїхати на Захід. Отець Марко сказав, що мусить сконтактуватися з ігуменом Климентієм, запитати його думку й попросити його благословення (тобто дозволу). На цьому ми розсталися, щоб повернутися кожен до свого життя у таких різних світах. Зустріч у

Криниці мала дуже серйозні наслідки для нас обох, але це вже інша історія.

Моє перебування в санаторії добігало кінця. Там я вперше отримав можливість обдумати подальші плани для себе і для свого брата. У нас не залишилося батьків, родичів чи друзів, а тому поставало питання, що робити далі. Чіткої відповіді на це питання я не мав. Тоді я вперше збагнув увесь масштаб трагедії та порожнечу, яку вона по собі залишила. Раніше офіцер Польської армії Роман Матковський мав мало часу для роздумів та узагальнень. До настання зими треба було вирішити свою подальшу долю.

Після повернення до Варшави я дізнався, що моя частина вже не стоїть у Бернерово. Її приєднали до Четвертої піхотної дивізії Першої польської армії та розмістили у величезних тюремного вигляду довоєнних казармах у передмісті Мокотув. Командиром батальйону був генерал Кеневич — росіянин, який не знав жодного слова польською мовою. Казали, що він був нащадком революціонерів, яких після невдалого польського повстання 1863 року вивезли в Сибір. На чільні посади у польському війську призначали росіян, що носили польську військову форму, і в народі їх називали ПОПами, тобто «виконувачами обов'язки поляка»*.

Об'єднану частину перейменували на Внутрішні війська, а згодом на Корпус внутрішньої безпеки. Я й далі сидів у штабі, перебирав папери та спостерігав за швидкими змінами довкола нас. Під тиском Сполучених Штатів Америки й нового лейбористського уряду Великої Британії польський уряд у Лондоні змушений був почати переговори із прорадянським перехідним урядом у Варшаві. На Заході панувала дещо наївна думка про об'єднання двох польських урядів в єдиний уряд національної єдности. Завдяки такій політиці Східну Европу було віддано під контроль Сталінові. У підсумку, все вирішувалося в Лондоні та Москві.

Генеральний штаб повстанської Армії Крайової було запрошено до Москви для обговорення умов об'єднання з Польською армією. По прибутті їх усіх заарештували, і вони зникли без сліду, але про це всі воліли не згадувати. До Варшави прибув прем'єр-

* Від польськ. POP — pełniący obowiązki polaka.

міністр Миколайчик, а пропагандистська машина запрацювала на повну силу, вихваляючи переваги нової об’єднаної та демократичної Польщі.

Зі свого кабінету я спостерігав за творенням соціялістичної Польщі. З Радянського Союзу почали масово прибувати офіцери НКВД у гарно скроєних нових формах, що контрастували з вилинялими й абияк підігнаними формами бойових радянських частин. Мене прикріпили до одного з енкаведистів у якості перекладача та помічника. Першим моїм завданням було знайти кравця, щоб пошити йому польську військову форму. Полковник Чернях, росіянин, був культурним і приємним у спілкуванні міським інтелігентом. Стосунки між нами були добрими, але я ніколи не втрачав пильности, пам’ятаючи, що він енкаведист[5]. Моїм останнім дорученням було супроводжувати полковника Черняха в його інспекційній поїздці до Кракова та Жешува.

Цілу ніч ми без усякого супроводу їхали автом до Кракова. Приїхали ми в неділю вранці й довідалися, що майор Велькер, його штаб та частини Другої бригади Корпусу внутрішньої безпеки зібралися на площі Сукєнніце в центрі міста на польову службу Божу.

Полковникові Черняху було цікаво, що там відбувається, і ми пішли на стародавню площу. Там ішла відправа з усіма військовими ритуалами, що їх поляки так полюбляють. Лунали гучні команди стати на коліна, скинути головні убори, а під час Причастя сержанти вигукували команду «Струнко!». Полковник Чернях був у захваті від цього і просив мене все детально пояснювати. Служба добігала кінця, й коли священик звернувся до присутніх зі словами Ite, missa est*, до майора Велькера підбіг кур’єр із терміновим повідомленням. Пролунали команди, і взвод за взводом частини розійшлися з площі у різних напрямках.

Ми підійшли до майора Велькера і запитали, що трапилось. Він відповів, що у ґетто, де мешкало кілька десятків уцілілих євреїв, яких звільнили з концтаборів або які вийшли зі своїх схованок після війни, почався погром. Частини бригади Велькера прибули на місце і припинили погром. Кількох поранених євреїв відправили до лікарні.

---

* «Ідіть, месу закінчено» (лат.).

Полковник Чернях запитав мене, ще це за люди і хто почав погром. На жаль, я не міг йому щось до пуття пояснити. Такі випадки були результатом глибоко вкоріненого антисемітизму, що був невід'ємною частиною польської культури. У всякому разі, я вирішив, що мені краще буде не виходити за рамки обов'язків перекладача.

Із Кракова ми поїхали до Жешува, де мій дідусь колись був рабином великої єврейської громади і де виріс мій батько. Було цікаво побачити місто, про яке я так багато чув у дитинстві. До війни тут жив мій вуйко з родиною. Усі вони загинули в концтаборі «Аушвіц». Євреїв у Жешуві не залишилося зовсім.

Ми відвідали батальйон Корпусу внутрішньої безпеки. Полковник Чернях ознайомився з його розташуванням та планами наступу на партизанські групи, які все ще діяли у сільській місцевості. Командир батальйону — росіянин із гарними манерами, віком під шістдесят, — брав участь у всіх військових кампаніях від початку війни між Третім Райхом і Радянським Союзом. У 1943 році його перевели в Першу польську армію, з якою він пройшов від Леніно під Смоленськом (перша битва, в якій брали участь польські частини) до Польщі.

Після перевірки батальйону на нас чекав обід, під час якого старий росіянин розповідав цікаві історії про свій бойовий шлях. За батальйоном він доглядав, як селянин за своїм господарством. Він гордився не лише добрим вишколом своїх вояків, а й тим, що вони мали добрі побутові умови. Мене він називав «мальчиком» і жартував, що мене треба перевести до його частини, де він зробить із мене справжнього солдата. Зустріч зі старим офіцером була справді приємна, але його пропозиція мене щось не приваблювала. Наступного дня ми виїхали до Варшави.

Я не міг зрозуміти, навіщо старшому офіцерові НКВД треба було їхати так далеко, щоб проінспектувати якийсь батальйон. Краків ми проїхали без зупинки, а на в'їзді до Кєльце (наступного міста після Кракова) нас зупинили солдати майора Велькера й наказали повертатися до Кракова, бо партизани Армії Крайової захопили Кєльце і почали вбивати євреїв. (Під час того погрому загинуло більше сорока євреїв, які пережили Голокост). Ми поїхали назад, і я сказав Черняхові, що маю у Кракові знайомих, в яких ми зможемо перебути ніч.

Ми переночували у мого приятеля і знову поїхали до Кєльце, цього разу в супроводі конвою. У місті вже все було спокійно, всюди ходили патрулі, які арештовували осіб без документів. «Військова операція» Армії Крайової завершилася вбивством кількох десятків євреїв, і виглядало, що це не остання подібна операція. У штабі Корпусу внутрішньої безпеки прапорцями були позначені місця, де діяли партизани.

Війна у Польщі тривала, і радянські війська залучалися до спільних операцій проти партизанів. На польські частини не можна було покладатися, бо багато з них, включно з однією ротою спецбатальйону, перейшли на бік партизанів. Виглядало, що полковник Чернях вивчав оперативну обстановку перед проведенням великої кампанії проти партизанів, які були небиякою загрозою для нового польського уряду.

Поява «радників» з НКВД змусила мене якомога швидше шукати способів звільнитися з війська. Тут саме оголосили демобілізацію, яка мала початися у вересні. Мене звільнили без проблем, оскільки я на той час уже мав бойовий досвід і пішов до армії добровільно раніше від призовників свого віку.

Перш ніж залишити корпус, я зробив собі дублікати особистих документів, подбав про пістолет і картки на сухі пайки, які я міг отримати на залізничних станціях. Я також запасся проштампованими бланками посвідчень про відрядження, за допомогою яких міг без проблем їздити залізницею або військовим транспортом. Таким чином, демобілізувавшись, я продовжував користуватися всіма пільгами і свободою пересування стройового офіцера.

Далі я планував зустрітися з отцем Марком і переконати його виїхати з Польщі разом. Я написав йому листа і пояснив ситуацію, натякнувши, що це може бути остання можливість вибратися звідси.

Тим часом постала нова перешкода. Мене запросили до Центрального комітету Польської робітничої партії (так перейменували Польську компартію). Там у відділі кадрів мені сказали, що до мене певний час придивлялися, а тепер хочуть зробити пропозицію, яка змінить моє майбутнє. Мовляв, мої політичні погляди виглядають прогресивними, а моя військова служба була бездоганною. Відтак партія вирішила потурбуватися про мою освіту.

Мені запропонували на вибір дипломатичну школу (де переважно вербували майбутніх шпигунів) або Яґеллонський університет, де я міг обрати факультет на свій смак. Це, мовляв, відкриє переді мною блискучу кар'єру, яку я зможу зробити під час будівництва нової демократичної Польщі. Я подякував за пропозицію та увагу до своєї персони і попросив трохи часу на роздуми. Ми домовилися, що я дам відповідь наступного дня. Я до кінця не впевнений, але, скоріш за все, ця пропозиція була організована полковником Торуньчиком, який хотів допомогти мені влаштуватися після демобілізації.

Відхилити цю пропозицію було небезпечно, але, з другого боку, я зовсім не збирався робити кар'єру партійного функціонера. Тому наступного дня я з'явився у відділі кадрів і сказав, що обираю Яґеллонський університет. Мені дали рекомендаційного листа і гроші на дорогу.

Я поїхав до Кракова, записався до університету на денне відділення, і мені сказали приходити на початку навчального року, в жовтні. Отже, на виїзд із Польщі у мене залишилося три тижні.

З Кракова я поїхав до Грибова. Тоді це була небезпечна територія. В купе зі мною їхало троє озброєних польських партизанів, які теж прямували до Грибова. Вони вихвалялися, що на порох зітруть совітів та їхніх польських лакеїв, що засіли у Кракові та Жешуві. На запитання, де я служу, я відповів, що в Четвертій піхотній дивізії, яка нещодавно повернулася з Німеччини для демобілізації. Для партизанів це означало, що я — звичайна «псяча морда», якої нема чого боятися. Мене пригостили бімбером (самогонкою) та ковбасою з хлібом. У Грибові ми розійшлися кожен своєю дорогою.

Я пішов пішки до Флорінки, яка була на відстані 15 кілометрів. Дорога йшла через ліс, і про всяк випадок я не випускав із рук пістолета. Правду кажучи, було страшно. Для поляків я міг бути прислужником ненависного режиму, для українців — поляком, а для німецьких дезертирів — власником пістолета, набоїв, гранат, плаща та чобіт. По дорозі до Флорінки я згадав брата Побережйка, який загинув у подібній ситуації від рук польських партизанів у лісі під Уневом.

Я дійшов до Флорінки пізно вночі й одразу почав обговорювати з отцем Марком план втечі. Він не хотів залишати монашу

спільноту. Я заперечував і казав, що це його обов'язок, бо його народ потребуватиме духовної опіки у «вільному» світі. Там він зможе зробити набагато більше для поширення ідей Митрополита Андрея, ніж у радянському концтаборі. Врешті він погодився скликати раду (збори схимників, що їх за традицією східного монашества скликають, коли треба прийняти важливе рішення) і почути їхню думку. Монахи порадили йому їхати, бо в довколишніх селах уже почалася депортація, та й священиків тут наразі вистачає.

Обговорення затягнулося до пізньої ночі. Нарешті отець Марко погодився їхати зі мною за умови, що ми візьмемо з собою парохіяльного священика Антона Рижака, який переховувався у Флорінці після втечі зі Львова. Я погодився, і решта ночі пішла на пакування та приготування до подорожі в невідоме. Вранці брат Інокентій відвіз нас на залізничну станцію у Грибові. Вдень дорога через ліс не виглядала вже такою страшною. Ми сіли на поїзд до Грибова, і так почалася наша подорож на Захід, але це вже інша історія.

Стаття у «Нью-Йорк таймс», що вийшла 1982 року, стала свого роду епітафією сподіванням цілого покоління мрійників, які намагалися зробити світ кращим. Порядна і добра людина, полковник Торуньчик був одним із них. Мені стало сумно від того, що його дочка, яка боролася проти комуністичного режиму, зазнала переслідувань за її начебто єврейське походження у тій самій Польщі, яку вона допомагала звільняти від диктату Москви.

Стаття нагадала мені Люблін 1944 року, створення ПКНВ і полковника Торуньчика, який на певному етапі відігравав ключову роль у повоєнному розвитку Польщі. Такою є доля щирих ідеалістів та їхніх ідеалів. Ідучи за фальшивими пророками, вони зазнали розчарування і зради з боку своїх зверхників. Торуньчика, який насмілився протестувати проти жорстоких заходів, що передували комуністичному переворотові в Польщі, одразу позбавили усіх впливових посад. Ідеалізм і порядність не конче цінували в ті дні.

Згадавши історію Генрика Торуньчика і призабуті події, що відбувались у Любліні та Варшаві в 1944-1945 роках, я замислився над тим, як вони вплинули на моє життя. П'ятдесят років, що минули з того часу, та наступні бурхливі події мого життя дають мені змогу спокійно оцінити те, що розгорталося на

«Божій шахівниці», як назвав цю країну Норман Дейвіс у своїй історії Польщі. Нині всі ті події поміщаються на половині сторінки з підручника історії.

Для мене ж це історія молодих людей, які закінчили університети, але не бачили свого майбутнього та подальшого життєвого шляху. Вони легко приставали до різних радикальних течій і вважали, що зможуть своїми руками збудувати кращий світ. Вони шукали відповіді на запитання і не могли їх знайти у тодішніх політичних, соціяльних та економічних структурах.

Мрійники, ідеалісти, комуністи й соціялісти гинули у кривавих битвах. Ті, що вижили, як-от полковник Торуньчик, розпорошилися по всьому світові, який одразу забув про їхню боротьбу, жертовність та ідеалізм. Врешті-решт, їхні зусилля призвели не до відбудови Польщі чи інших країн Центральної Европи, а до соціяльної, економічної та екологічної катастрофи. Деяких членів інтернаціональних бригад стратили — наприклад, чеха Сланського* або угорця Райка**, — інших посадили, ще інші пережили усі репресії, щоб потім жити в забутті.

Через півстоліття услід за іншими імперіями, прогнивши зісередини, розпався Радянський Союз. В Европі знову домінує об'єднана Німеччина, в якій піднімає голову неонацизм. Його ознаки видно в Австрії, Німеччині, Франції, Бельгії й на Балканах. Міжнаціональні конфлікти, що довго тліли в забутті, раптом розгорілися з новою силою. Загроза поширення радянських впливів на Західну Европу минула, зате з'явилися нові загрози, про які раніше не чули. Іронія долі полягає в тому, що в Ленінграді, перейменованому на Санкт-Петербург, на початку 90-х років знову не було що їсти, і німці терміново посилали туди харчі.

Світ забув про воєнне лихоліття і мільйони жертв боїв, концтаборів, голоду та хвороб. Так само забуто й жертви боротьби за ідеали та їхні сподівання. Чи були вони даремними, стаючи лише епізодом гри на «Божій шахівниці»?

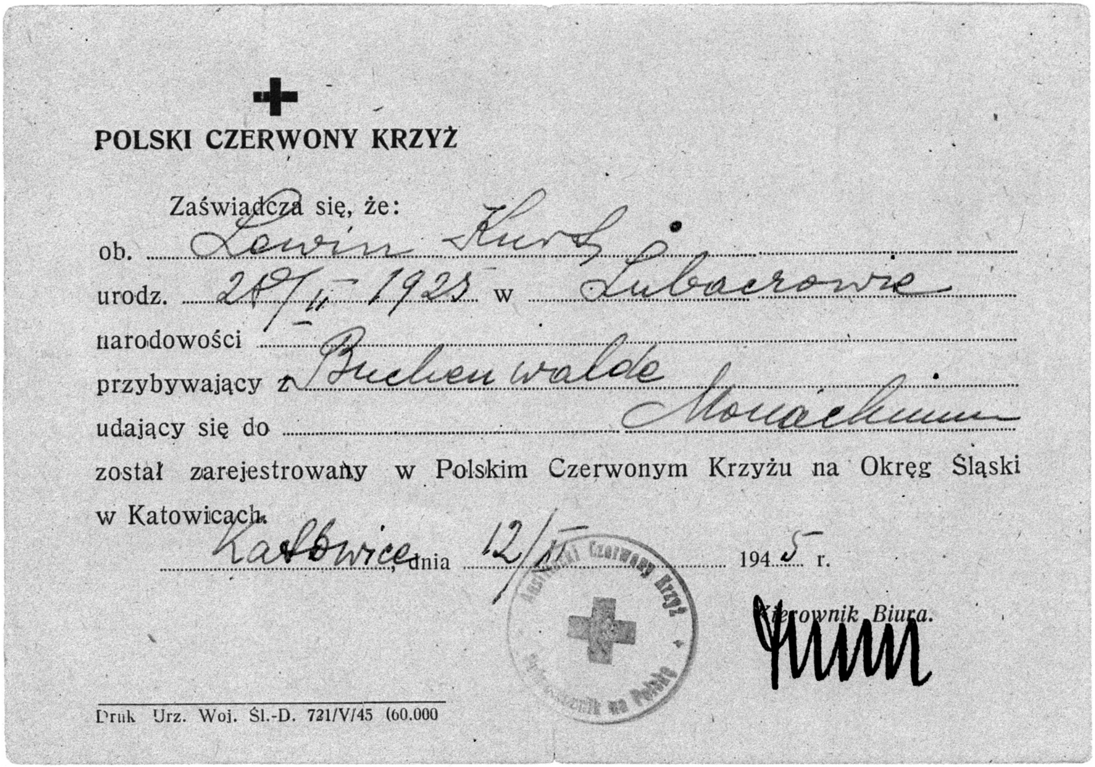
---

* Рудольф Сланський — Генеральний секретар Компартії Чехословаччини. Страчений 1952 р. за звинуваченням у змовницькій діяльності, сфабрикованим сталінським режимом у рамках антисемітської кампанії.

** Ласло Райк — найпопулярніший член керівництва Компартії Угорщини, ідеаліст, фанатик комуністичної ідеї. Звинувачений сталінським режимом у змовницькій діяльності. Страчений 1949 р.

Курт Левін у польській армії.

POLSKI CZERWONY KRZYŻ

Zaświadcza się, że:

ob. Lewin Kurt

urodz. 28/II 1925 w Lubaczowie

narodowości ...

przybywający z Buchenwalde

udający się do Monachium

został zarejestrowany w Polskim Czerwonym Krzyżu na Okręg Śląski w Katowicach.

Katowice, dnia 12/II 1945 r.

Kierownik Biura.

Druk Urz. Woj. Śl.-D. 721/V/45 (60.000

Посвідчення в'язня Бухенвальда, яке Курт Левін виробив собі перед виїздом із Польщі.

РОЗДІЛ 4

Ля-Специя

Чінкве-Терре в Ліґурії — кілька сіл, які обліпили схил гірського хребта, що спадає до моря. На кожному клаптику придатної для обробки землі тут вирощують виноград. Виноградники, до яких важко діставатись і які важко обробляти, дають чудове біле вино. Донедавна ці п'ять сіл жили ізольовано, поки до цього мальовничого закутка Італії не провели дорогу.

Місцевих жителів годує море. Уночі в бухті мерехтять яскраві карбідні ліхтарики, причеплені до рибальських човнів, щоб привабити рибу. Втомлені рибалки повертаються до малесеньких гаваней рано-вранці. Жінки чекають, щоб допомогти їм вивантажити улов, почистити човни та рибальське знаряддя. Коли сонце піднімається вище, вони розстеляють сіті, щоб просушити їх і залатати діри.

Переважно спокійне море може зненацька зробитися злим та буремним. Тут загинуло багато моряків, про що свідчать маленькі каплички в гаванях, де на табличках написані імена тих, хто не повернувся. У цій затоці загинув поет Шеллі, якого несподіваний шторм застав під час морської прогулянки. З того часу місцеві жителі називають затоку Чінкве-Терре «Затокою поетів».

Невеличкі села в околиці Чінкве-Терре туляться до гірських схилів. Вони захищені великими камінними насипами, які правлять за захист від хвиль, а також за фундамент для маленьких пристаней, де швартуються рибальські човни й поодинокі приватні яхти. Люті шторми налітають узимку і змивають із пляжів весь пісок. Виняток становить хіба що Монтеросо-дель-Маре, де є маленька захищена гавань і пляж.

Навесні 1946 року неймовірний перебіг подій привів мене до Ля-Специї. З палуби невеликого дерев'яного корабля «Феде», що став в'язницею для мене та інших діпі (так званих «переміщених

осіб»), які намагалися відпливти до Ізраїлю, — було видно далекі виноградники на схилах гір. «Феде» стояв на військовому причалі на околиці Ля-Специї по дорозі до Лерічі. Сидячи тоді на пірсі й розглядаючи гори вдалині, я мріяв, що колись зможу дослідити цю мальовничу місцевість. Згадавши цю мрію і чудове біле вино з виноградників Чінкве-Терре, я вирішив літню відпустку 1990 року провести в Монтеросо-дель-Маре. Звідси одного сонячного липневого ранку я вирушив до Ля-Специї.

Місто розрослось і змінилося, але центр із його будинками у стилі, популярному в часи Муссоліні, залишився таким, як я його запам'ятав. Гавань розширилася, тут вирувало життя. Колись спокійна місцина, що межувала із забороненою зоною військової частини, тепер перетворилася на термінал для розвантаження контейнеровозів. Я поволі поїхав до Лерічі у пошуках причалу, біля якого стояв «Феде» зі своїми 1014 пасажирами — переміщеними особами, яких фактично ув'язнили тут майже на три місяці.

Доїхавши до Лерічі, я повернув назад. Я перестав шукати причал, бо вже було вирішив, що його, мабуть, знесли, щоб розчистити місце для великого сучасного контейнерного терміналу. Але, проїжджаючи вздовж узбережжя, я раптом упізнав знайомі залізні ворота. І справді, причал нікуди не подівся. Він ще й досі належав італійському військово-морському флотові, хоч і був затиснутий між двома велетенськими гаванями для контейнеровозів.

Я запаркував авто і пішов до маленького будиночка для охорони, що стояв біля воріт і тоді, в 1946 році. Там не було нікого, але працював старий чорно-білий телевізор. Мабуть, охоронці покинули свій пост і пішли пообідати до якоїсь таверни на набережній. Я зайшов на причал і пішов уздовж залізничної колії, яку сюди колись проклали і з того часу забули про неї. Масивні грибовидні чавунні опори, до яких мали пришвартовуватися кораблі, були там, де я їх пам'ятав. У кінці причалу стояв пофарбований у сірий колір корабель-заправник італійського флоту. Вітерець доніс до мене пікантний запах страви, яку готували на камбузі.

За якийсь час із камбуза з'явився моряк у джинсах і старому вилинялому светрі, глянув довкола себе, позіхнув і, не звернувши на мене жодної уваги, знову спустився в нетрі корабля. Ма-

ленький песик, що, мабуть, був членом команди, походжав довкола на цій полуденній спеці й оглядав мене з деяким інтересом. Але й він скоро пішов шукати затінку, щоб трохи передрімати. Я ж поволі ішов причалом, упізнаючи закутки, які були мені дуже добре відомі з тих повоєнних часів.

Події, що відбувалися майже півстоліття тому, постали переді мною, ніби це було вчора. На закинутому причалі, що нині був власністю італійських ВМС, тоді кипіло життя. Я пригадав причал — цю частинку гостинної Італії — зі саморобним флагштоком, на якому було піднято біло-синій прапор із зіркою Давида. Тут нам довелося зіграти у політичній драмі, в якій ми були головними дійовими особами.

Навесні 1946 року на причалі було повно людей. Чоловіки і жінки, яким переважно було до тридцяти років, ходили тудисюди або відпочивали у затінку, зайнявши на причалі всі вільні місця. «Феде», велика дерев'яна риболовецька шхуна, стояла біля причалу, пришвартована до залізних грибовидних опор грубими канатами, все ще новими, від яких пахло коноплею. Моторна шхуна теж була новою, її обшивка виблискувала темно-синьою фарбою. Вітрила на її щоглах були охайно згорнуті й зафіксовані сталевими кільцями. Шхуна мала водотоннажність 650 тонн і призначалася для риболовлі та каботажних перевезень.

У кінці причалу стояла наметоподібна споруда, де містились душ і туалети. Вода звідти стікала прямо в море. Ця споруда давала людям змогу залишатися на причалі, попри заборону британської влади[1]. У нашвидкуруч обладнаній кухні давали лише сухі пайки — головним чином ковбасу, яку відрізали від величезних палок італійської ковбаси-мортаделли, шматки сиру, що їх також відрізали від великих головок, консервовані сардини, хліб і фрукти. Кухня була недалеко біля сторожки при вході. Міська влада Ля-Специї швидко протягнула трубу від головного водогону, завдяки чому пірс був забезпечений прісною водою[2]. На причалі утворилося містечко, де кипіло життя й відбувалося жваве спілкування, де зібралися колоритні особистості, щоб кинути виклик Британській імперії.

Ля-Специя стала поворотним пунктом у відносинах між їшувом (євреями з Ерец Ісраель або Палестини) та лейбористським урядом Великої Британії. Британська імперія була гарантом захисту національної батьківщини євреїв, що було зафіксовано в

Декларації лорда Бальфура, підписаній від імени уряду Його величности під час Першої світової війни. Стосунки з Лондоном були коректними, хоч не завжди рівними. У Британії сіонізм мав багато прихильників. Серед них був генерал Чарльз Орд Вінґейт[3], якого й досі в Ізраїлі називають Другом (на івриті — Га-єдід). Він був, у певному сенсі, одним із засновників Хаґани — організації єврейської самооборони, що підпорядковувалась Єврейському агентству, яке тоді було виборним органом управління їшува. У 1947 році Хаґана налічувала близько 60 тис. членів, тоді як «Ірґун цвай леумі» (рух, очолюваний Менахемом Беґіном) налічував дві-три тисячі, а угруповання Штерна — якихось дві-три сотні[4].

Палестинські євреї воювали у складі британських військ в Африці, на Близькому Сході та в Европі. Моше Даян втратив око під час служби в англійській військовій розвідці, у складі англійських військ, які воювали проти французьких вішистів у Сирії. У складі Восьмої бригади британської армії було сформовано Єврейську бригаду. Палестинські євреї відчували себе частиною Британської імперії й засуджували терористичні акти штерністів, зокрема вбивство лорда Мойна. Однак міністерство колоній і закордонних справ, де було чимало прихильників Філбі, Макліна, Берджеса, Бланта й інших «арабістів», намагалося задобрити арабів за рахунок їшува.

У Лондоні, Вашингтоні та Єрусалимі добре знали про жахи Голокосту. Однак страшні подробиці стали відомі лише після того, як союзні війська відкрили для світу табори смерти в Німеччині. Після трагедії Голокосту постала необхідність десь розмістити тих, хто вижив. Італійські, французькі, голландські, бельгійські та грецькі євреї, що пережили епоху «остаточного вирішення єврейського питання», могли по війні вернутись у свої країни. Гірші справи були в литовських, латвійських, польських, угорських та румунських євреїв. Після війни залишилося дуже мало тих, які пережили німецькі концтабори. Їх розмістили у таборах для переміщених осіб по всій Европі, (які утримувалися коштом Допомогово-реабілітаційної адміністрації ООН*), де вони чекали, поки буде можливість іммігрувати.

---

* United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA) — організація, яку створили в 1943 році держави-учасниці антигітлерівської коаліції, щоб надати допомогу країнам, які зазнали німецької окупації.

Їхнє число зростало за рахунок таких, як я, що втекли з Польщі чи інших східноевропейських країн. Загальна кількість тих, що пережили Голокост, була невелика і наближалася до ста тисяч. «Остаточне вирішення єврейського питання» за активної співпраці місцевого населення деяких европейських країн виявилося дуже ефективним.

Можливостей емігрувати до США, Канади чи Австралії було мало — полагодження усіх формальностей могло тривати роками. Життя в таборах було нестерпним, і людьми потроху оволодівав розпач. Бажання вирватися з Европи, подалі від її антисемітизму, змусило євреїв задуматися про повернення на свою історичну батьківщину. Ця мрія не покидала євреїв у діяспорі з часу зруйнування Другого Храму. Від британського уряду вимагалося лише видати сто тисяч дозволів (віз) для євреїв, які пережили Голокост. Лейбористський уряд і його міністр закордонних справ Бевін відмовились це зробити й уперто дотримувалися щорічної квоти — дві тисячі іммігрантів, яку встановили ще перед Другою світовою війною. Усі вмовляння союзників Британії та заклики до милосердя нічого не давали.

Терпець єврейських провідників урвався після того, як Бевін та його заступник перестали приховувати ворожість до євреїв. Навіть помірковані члени Єврейського агентства почали вимагати рішучих дій. Екстремісти й гарячі голови під проводом Менахема Беґіна оголосили Британській імперії війну. Тоді це виглядало смішно, але вони мали багато послідовників. Єврейське агентство — виборний орган самоуправління їшува — та його військове крило Хаґана обрали більш помірковану позицію й кинули виклик британській владі, організовуючи ефективну нелегальну імміграцію. Кораблі з євреями прямували до Ізраїлю з Італії, Франції й навіть Греції. Кораблі були різного ґатунку і не конче в найкращому стані. Їх позназодили в різних портах, щоб перевозити Середземним морем людський вантаж.

Євреїв організовували у групи в Польщі, Угорщині та Румунії. Звідти вони діставалися до Італії за допомогою представників Хаґани, а нерідко й палестинських підрозділів британської армії. З Італії за першої сприятливої нагоди їх переправляли на кораблях, подібних до «Феде», на яких вони намагалися під носом британців проскочити до Ізраїлю. Однак британський військовий флот, радари та розвідка активно діяли по італійських пор-

тах і досить успішно стримували потік іммігрантів, перехоплюючи кораблі, що наближалися до берегів Ерец Ісраель.

Єгуда Аразі — колишній офіцер британської поліції в Палестині, розумний і висококультурний чоловік родом із Кракова — взяв на себе організацію вивезення євреїв із Ля-Специї. Нещодавно придбаний «Феде» чекав у гавані під орудою відданого італійського екіпажу, якому можна було довіряти. Капітан корабля став пізніше легендарним, і про нього писали вірші та складали пісні. Однак за кораблем наразі пильно спостерігали агенти англійської розвідки, і Єгуда Аразі та його помічники зрозуміли, що відпливти непоміченим корабель не зможе. Він вирішив почати цікаву й зухвалу гру, щоб перехитрити британців, а ми були лише пішаками на цій шахівниці. І хоч та сама історія повторювалася в різних місцях, пригоди в Ля-Специї були чи не найдраматичнішими.

Моя мандрівка до Ля-Специї почалася, коли я виїхав із Польщі разом з отцем Марком та ще одним священиком. Обидва вони їхали під виглядом євреїв. У Катовіце ми приєдналися до групи євреїв, які планували тікати з Польщі. Після кількох тижнів усіляких небезпечних пригод ми прибули до Мюнхена. Я пробув там кілька днів, щоб відпочити після важкої дороги й зорієнтуватися в новій ситуації. Наближалася зима, і я вирішив їхати до Італії.

Залишивши отця Марка у Мюнхені, я поїхав до Міттенвальда на австрійському кордоні, де мені порадили їхати до Італії разом із транспортом військовополонених італійців, що поверталися з СРСР. Радянський уряд повернув на батьківщину солдатів і офіцерів, які потрапили в полон у битві під Сталінградом та в інших битвах, завдяки Тольятті, який очолював впливову тоді Італійську компартію[5].

На залізничній станції у Міттенвальді ми побачили довгий ешелон товарних вагонів, у яких везли голодних і переважно хворих італійців. Вони стояли на пероні, чекаючи на обробку дустом. Ми стали в одну з черг на дезинфекцію, і нас також попшикали білим порошком, після чого ми залізли до вагонів. З Міттенвальда поїзд поїхав до австрійського Іннсбрука, що був у французькій зоні окупації. Там ешелон перевірили французькі солдати, які виявили кількох переміщених осіб, побили їх і відібрали все, що ті мали з собою. Обсипаний білим дустом, я

забився в темний куток вагона, щоб не змерзнути, і мене, на щастя, не помітили.

З Іннсбрука поїзд попрямував до Бреннерського перевалу, де на італійців чекала урочиста зустріч. Вони вистрибували з вагонів і кричали «Віва Італія!». Одні плакали, інші не могли промовити й слова. Роздали хліб і вино. Це була зворушлива і незабутня сцена.

Проїхавши Бреннер, уночі ми прибули в Больцано. Там я вирішив вийти і далі добиратися самотужки. Якийсь єврей, якого я впізнав на станції завдяки семітським рисам його обличчя, підказав мені, що подорожувати по Італії досить просто. Треба було сісти в купе першого класу, зарезервоване для італійських офіцерів, а коли прийде кондуктор, сказати «полякко». Тоді кондуктор віддасть честь і піде собі далі. Втрачати мені й так не було чого, тому я вирішив спробувати.

На станцію прибув пасажирський потяг на Болонью. Я сів у купе першого класу, де вже були італійський майор і капітан. Кондуктор відчинив двері й попросив показати квитки. Я відповів: «Полякко». Той віддав честь і зачинив двері. Відтак я відкрив ефективний, а головне — безкоштовний, спосіб пересування по цій чудовій країні, яким я уповні скористався під час свого перебування тут. (Річ у тім, що до Італії прибували родини поляків, які служили у Другому корпусі генерала Андерса, і працівники залізниці повинні були допомагати їм).

Після деяких пригод я врешті дістався до Рима. Грошей не було, а я був голодний. В офісі Джойнту — цього розрекламованого єврейського допомогового комітету — мене зустріла миловидна світловолоса жінка, яка визвірилася на мене: мовляв, чого я їй заважаю під час обіду. Минуть роки, і я знову зустріну її під час якоїсь імпрези у Нью-Йорку, але добрі манери завадять мені нагадати їй про нашу першу зустріч.

Вийшовши з офісу Джойнту, я пішов блукати вулицями Рима в пошуках кращої долі. Мене охопив розпач, бо у Римі всі виглядали євреями. На той час я знав польську, українську, російську та німецьку. Коли я пробував заговорити до когось німецькою, його обличчя кам’яніло, і мій співрозмовник відвертався від мене. Врешті я натрапив на іншого діпі, який пожалів мене і скерував до Сіоністського комітету. Це вирішило мої проблеми, принаймні на певний час.

У Сіоністському комітеті, що знаходився біля вокзалу, я побачив заклопотаного чоловіка, який розпитав, хто я і звідки. Потім без зайвих розмов він скерував мене до кібуцу в Маріно, поблизу Кастель-Ґандольфо. Власне, то не був кібуц. Там з усієї Східної Европи зібралися діпі; їх поділили на групи, які отримували пайки від УНРРА і таку-сяку підтримку від Джойнту. Люди жили разом і ділилися тим, що мали. Мене познайомили з молодим чоловіком мого віку, і ми поїхали до кібуцу «Бемахане» (що на івриті означало «в таборі»). Більшість членів цієї групи були молодими угорськими євреями з лівацькими поглядами. Я був там білою вороною. Через два дні я подякував їм за гостинність і повернувся назад до Рима.

Там я пішов до комітету і попросив знайти для мене іншу групу. Мені порадили податись до Лідо-ді-Рома, де більшість діпі були вихідцями з Польщі та Румунії. Запропонували на вибір «Бейтар» (це назва фортеці часів повстання Бар Кохби за імператора Адріяна у 131–135 роках н. е. Цю назву дуже полюбляли всілякі екстремістські рухи) — кібуц, де позбиралися переважно послідовники Менахема Беґіна; «Бахазіт» («на фронті»), що складався з послідовників Гашомер-Гацаїр — лівацької групи, що вірила у світову революцію, та «Шаар-Яшув» (тобто залишок повернеться) — суто ортодоксальну релігійну спільноту. Я вибрав останню.

Виявилось, що я вибрав «Шаар-Яшув» доволі вдало. Мешканці цього табору пройшли через різні концтабори. Більшість із них були вихідцями із Західної та Південної Польщі. То були молоді люди, що вижили майже випадково. Чи то німецькі кати вже не мали часу їх стратити, чи то вони працювали на фабриках, які не були безпосередньо підпорядковані есесівцям.

Люди в кібуці були дуже різними. Деякі з них були вихідцями з бідних сімей, чиї батьки заробляли на життя ремеслом чи комерцією. Інші походили з дещо асимільованих родин, що жили по більших містах. Були там також гурські та белзькі хасиди. Вони також пережили пекло Маутгаузена, Бухенвальду й інших таборів у Сілезії.

Трохи відрізнялася від інших угорська група. В ній були євреї, яких звільнили з концтаборів у Німеччині; інші перебули війну по віддалених гірських закутках. Серед них був один хасид із секти Сатмар. Також вирізнялася румунська група. В ній були

діти єврейських родин із Бухареста, Трансільванії, Буковини та Бессарабії, й батьки послали їх до Італії у сподіванні, що вони зможуть звідси виїхати до Ізраїлю.

Були там і асимільовані польські євреї, які вижили, бо їх переховували християни або вони пережили окупацію під вигаданими іменами — як, наприклад, я. Були там і загартовані в боях партизани з білоруських та литовських лісів, які пробралися до Італії цілим загоном. Вони також пройшли через ґетто і вціліли після не одного року боїв з німцями та литовцями.

Це була така собі мішанина, яку зібрало докупи воєнне лихоліття. Усім нам був властивий потяг до життя, оптимізм і прагнення почати все знову. Ніхто не вживав наркотиків чи алкоголю й не нарікав на долю. Лише час від часу доводилося чути історії з життя того чи іншого, від яких кров холола в жилах. Табір був свого роду зрізом єврейського життя, зібраного з різних закутків Східної Европи. Переважно люди ставились одне до одного приязно. Час від часу виникали суперечки, але антагонізму чи ворожости у стосунках не було, як це часто буває, коли збираються докупи випадкові люди.

Понад 120 осіб тіснились у триповерховій віллі, яку реквізували у фашиста, звинуваченого у воєнних злочинах. На цокольному поверсі містились кухня та їдальня. На першому поверсі була синагога з гарними і дещо наївними розписами, які зробив талановитий хлопчина з Румунії на прізвисько Кецале (котик — на їдиш). Жінки мешкали на першому поверсі, а чоловіки на другому і третьому. Британські військові ліжка та ковдри були дарунком Єврейської бригади. Ліжок було по тридцять у кімнаті.

Відправи проводили регулярно вранці та ввечері. Ними керував Ханіна В. — хасид, добре обізнаний у релігійних питаннях. Спільнота читала щоденні молитви по черзі. Глибина віри та запал цих людей були подиву гідними, беручи до уваги ті страхіття, що випали на їхню долю.

Сара, середніх років вдова з Румунії, була добрим кухарем і мала чудове почуття гумору. Вона керувала кухнею та їдальнею. З небагатого вибору харчів вона вміла зварити смачні й доволі різноманітні страви. Дівчата з Угорщини та Румунії, яких вона вважала придатними для цієї роботи, допомагали їй варити, накривати столи й подавати їжу. Інші дівчата, менш второпні, мили посуд і прали. Однак про цей поділ ніколи не говорили

вголос, і Сара тактовно наголошувала, що всі обов'язки однаково почесні. Прибирання будинку було обов'язком Малки, яка муштрувала не лише свого молодшого брата, а й усіх інших мешканців, вимагаючи охайности в чоловічих кімнатах. На кожному поверсі по черзі призначали чергових.

Було холодно, бо зими у Лідо-ді-Рома, неподалік від моря, бували не дуже приємними, а вілла була збудована як літня резиденція. Але нам якось вдавалось обігрітися і проіснувати на місячних пайках від УНРРА, яких, проте, вистачало хіба що на три тижні. Трохи допомагав Джойнт. Ті, що вміли трохи шити, відкрили майстерню, швейні машинки для якої привіз один польський єврей, що оселився в Італії перед війною. Виробник оптики пан Кіхельмахер та його дружина опікувались «Шаар-Яшув», часто відвідували нас і пропонували допомогу. Ми гордилися, що нам вдавалося обходитись без подачок. Основу нашого раціону постачала УНРРА, а з рештою допомагали італійці.

Пайки для іноземців розподіляла поліція, яка також контролювала видачу так званих «соджорно» (тимчасових дозволів на перебування). Коли надходив час продовжити всім нам дозвіл на перебування й видати пайки, команданте — солідний чоловік у синій формі з червоною облямівкою і сріблястими ґудзиками — запитував мене: «Скільки вас там є на Луїджі Борсарі (назва вулиці, на якій стояла вілла)?». Я відповідав: «Сто двадцять». Але він заперечував: «Ні, сто п'ятдесят». Побачивши моє здивування, він казав, що нас було сто п'ятдесят, бо саме стільки пайків він збирався виписати. Усміхаючись, він пояснював, що пайки такі маленькі, що нам треба їх більше.

Наша громада давала собі раду завдяки чіткій співпраці й турботі про інших. Будинок був бездоганно чистим, а його мешканці — доволі охайними. Їхній одяг був старий та зношений, але його старанно ремонтували і часто прали. Так минали дні, поки ми чекали нагоди виїхати до Ізраїлю.

Щоп'ятниці весь будинок починав ретельну підготовку до шабату. Сара готувала на кухні особливі страви для п'ятничної вечері та для самої суботи, оскільки по суботах варити було заборонено. За спеціяльним розкладом усі мали прийняти душ, поприбирати, щоб вілла була бездоганно чистою. Під вечір усі вдягались у найкраще і йшли на відправу. Після того ми збиралися в їдальні. Столи були застелені простирадлами, які вико-

нували роль скатертин. Запалювали свічки, і ми вітали настання шабату піснями, що їх заспівував Кецале, який мав чудовий голос і збирався стати кантором. Ханін або інший старший єврей промовляв кідуш*, а Сара з помічницями подавала страву, яка часто бувала справжнім сюрпризом. Тоді слідом за Кецале ми співали змірот (суботні гимни) та вірші, складені багато сотень років тому на честь цариці Суботи. Після того як подавали другу страву, за звичаєм хтось із нас мав промовити слово до громади. Однієї п'ятниці надійшла моя черга. (Це було помилкою, бо через кілька тижнів після цього мене поставили на чолі «Шаар-Яшув», що створило для мене багато проблем у Ля-Спеції). Після десерту і чаю зібрання на честь Суботи завершувалося подячною молитвою.

Субота була днем відпочинку. Після ранкових молитов та обіду, якщо дозволяла погода, ми гуляли на узбережжі. Там ми зустрічалися з друзями та знайомими з інших кібуців у Лідо-ді-Рома. Іноді під проводом Ханіне ми ходили в гості до кібуцу «Бнот» («доньки»). Це була суто ортодоксальна жіноча громада. До одруження вони не могли жити з чоловіками під одним дахом. Це було певним перебільшенням, бо у віллі, де жило по двадцять-тридцять осіб у кімнаті, навряд чи могло щось таке статися. Наші відвідини були доволі формальними, і Ханіне завжди пов'язував на шию хустину, щоб показати, що він не має з собою нічого забороненого в суботу. Ці візити були радше нагодою знайти майбутню дружину, яка дотримувалася б ортодоксальних принципів, і познайомитися з нею.

Усе це могло видаватися анахронізмом і перебільшенням, але дотримання ритуалів та звичаїв, запроваджених три тисячі років тому, давало змогу зберігати чистоту і відчуття рівноваги. Так само це спрацьовувало і в Ля-Спеції, де «Шаар-Яшув» був надійною опорою для Єгуди Аразі в його нелегкій місії.

З настанням зими відбулась неабияка політизація мешканців кібуцу. Через кілька місяців після закінчення війни людей, які під час Голокосту були на волосинку від смерти, було вплутано у складні політичні суперечки. Здавалося, жахи війни мали б змусити всіх залишити суперечки в минулому й об'єднати зали-

* З івриту — молитва, яку промовляють над склянкою вина (або над хлібом) перед суботньою трапезою; є благословенням на суботу.

шок европейського єврейства. На жаль, цього не сталося. Чвари починалися в самому Ерец Ісраель. Складні політичні розкла́ди в середовищі єврейської громади на Святій Землі приносили із собою до таборів біженців шліхім (емісари), які активно рекрутували нових членів серед євреїв, що пережили війну.

В єврейських підрозділах британської армії, що стояли в Італії, були представлені всі політичні партії — від крайніх правих до крайніх лівих[6]. Військовослужбовці відвідували кібуци, щоб розказати про своє життя і відповісти на питання зацікавлених євреїв. Ці візити ми сприймали з радістю, і вони стали свого роду вступним курсом до життя, що чекало нас в Ерец Ісраель. Щирість військовиків різко контрастувала з байдужістю, з якою до нас ставилися інші агітатори. Дискусії неминуче торкалися ізраїльської політики.

Емісари мали завдання розповідати нам про життя в Ерец Ісраель, про радість відбудови нашої власної країни і про те, що нас чекає на новому місці. На жаль, вони принесли і політичні суперечки та чвари, в які легко встрявали погано поінформовані люди, що були спраглі уваги до своєї долі, шукали поради та схвалення того, що вони роблять чи про що думають. Емісари пропонували їм це все, і часом давали нереальні обіцянки, щоб заманити їх на свою політичну стежину.

В Італії був звичай під час міграції птахів з півночі на південь зловити одну й осліпити. Тоді бідолашну пташину садили у сітку, і вона своїм співом заманювала в пастку інших. Потім зі спійманих утомлених мандрівників варили вишукану смачну страву. Таке порівняння з цинічною метою емісарів, що намагалися заманити уцілілих євреїв до своїх політичних партій, є, звичайно, не дуже точним.

Однак небагато з тих, хто представляв політичні партії, справді цікавилися стражданнями євреїв, які пережили Голокост, та їхньою подальшою долею. Була група політичних активістів, що їздили по єврейських громадах у діяспорі, виголошували запальні промови і збирали великі суми грошей на облаштування євреїв, які пережили Голокост. Насправді ж лише невелика частина тих грошей пішла за призначенням. Решту витратили на різноманітні цілі, починаючи від фінансування рекламної кампанії й закінчуючи кошерною їжею та покривалами для молитов. Ті, що вціліли під час Голокосту, не мали свого по-

літичного проводу, а тому вся ця діяльність різноманітних політичних партій не дуже їм допомагала.

Візитери з Ерец Ісраель описували нашу майбутню батьківщину в яскравих тонах, і нас дуже приваблювала пропозиція будувати наш власний дім. Вони малювали наше майбутнє в нереалістично рожевих кольорах — треба, мовляв, лише дістатися до обіцяної землі. Єдиною перепоною на шляху до щастя ми тоді вважали відмову британської влади видати нам дозвіл на виїзд.

Візитерам таки вдавалося завербувати прихильників. Ті, своєю чергою, поширювали агітацію на кібуци і втягали їх у порожні суперечки, що їх так полюбляли політичні діячі їшува, чию щирість і самозречення, зрештою, не варто заперечувати. Послідовники політичних партій виконували функції сліпих пташок, що заманювали до тенет інших. Новонавернені представники ізраїльських політичних партій серед діпі намагалися обробити кожну нову групу, що прибувала в табір. Незабаром політичні суперечки досягли апогею і призвели до роздору та плутанини.

Я пригадую собі одного професійного політичного агітатора, якого в 1938 році послали з Єрусалима до Львова вербувати іммігрантів і шукати фінансове підживлення. Його звали Натан Бистрицький. У свої сорок років він мав привабливу зовнішність, глибокий голос, сиве волосся та мужні зморшки на обличчі. Він не носив краватки, ходив у розщіпнутій білій сорочці, наслідуючи моду тодішніх провідників сіонізму.

Сильна й політично активна львівська громада носилася з ним, як зі знаменитістю. Однієї п’ятниці батько влаштував удома вечерю в його честь. Той розповідав нам про осушення боліт, будівництво доріг і про життя в мошавім (сільськогосподарських поселеннях, що складалися з окремих ферм), чудово співав найновіші єврейські пісні. Жінки були від нього в захваті й пошепки говорили, що то справжній першопроходець. Мовляв, він передчасно постарів, про що свідчили його сиве волосся та зморшки — наслідок тяжкої праці на ізраїльській землі.

Прибувши до Ерец Ісраель у 1946 році, я подзвонив Натанові Бистрицькому, і він запросив мене на чай до себе додому в районі Талбіє, що на той час був фешенебельним районом

Єрусалима. Це була простора вілла, оточена добре доглянутим садом. Мене зустріла пані Бистрицька, яка помилково прийняла мене за якусь важливу персону. Вона вийшла мені назустріч у чудовій сукні та діямантах. Будинок був вистелений бездоганними східними килимами. Натан Бистрицький вийшов у елегантному костюмі та краватці, що тоді було рідкістю в Ізраїлі, чарівний, як завжди. Араб подав каву у джезві та чай по-англійськи. Контраст між першопроходцем, якого він вдавав у Львові, й елегантним на англійський штиб джентльменом, який приймав мене у своєму пишному домі, був разючий. Цей чоловік був чудовим актором і, мабуть, ніколи не забруднив свої руки роботою на землі. Пізніше я зустрів ще багато таких професійних вербувальників, що представляли широку гаму ідеологій і заморочували голови легковірним слухачам.

Можливо, більшість посланців-агітаторів щиро вірили у свою справу. Але наслідками їхньої діяльности, окрім ознайомлення нас із Ерец Ісраель та життям, яке на нас там чекає, були запеклі й пустопорожні суперечки серед євреїв, що пережили Голокост. Кібуц «Бейтар», доволі неохайний, був ультраправим і брав цю агітацію близько до серця. «Бехазіт», навпаки, дотримувався лівих поглядів. Його члени походили переважно з Польщі. Він також був добре організований і войовничо обстоював свої погляди. Агітатори не минали нікого — напруження і розбрат зростали. Лише поодинокі візитери, як-от Беньямін Мінц, що представляв партію Поалей Аґудат Ісраель та їздив разом з равві Мишковським, намагалися заспокоїти співвітчизників і надати їм практичну допомогу.

Равві Герцоґ — верховний рабин Ерец Ісраель — також відвідав «Шаар-Яшув» і справив враження елегантної, красномовної, холодної й дещо відстороненої людини. Зрештою, розчаруванням був візит ледь не кожної видатної особи. З перспективи років стає зрозуміло, що трагедія Голокосту та її масштаби так до кінця й не були тоді усвідомлені. Відтак ніхто не знав, що з нею робити.

Одного вечора у п'ятницю наприкінці лютого 1946 року події почали розгортатися несподівано швидко. Безцільне очікування закінчилося. На шабат до нас приїхав сержант Єврейської бригади Меїр Девідсон. У британській уніформі, з нашивкою Єврейської бригади і зіркою Давида на рукаві свого похідного

мундиру, він справив на нас глибоке враження. Він не був першим вояком Єврейської бригади, що прийшов до нас. Ми приймали його так само, як інших. На кухні з нагоди його приходу спекли традиційну маленьку халу*. Служба й вечеря були такими, як завжди, і гість співав разом з нами. Меїр сидів поруч зі мною, і під час розмови я випадково довідався, що він із Жешува і знав мою родину. Він виїхав до Ізраїлю перед війною і жив у кібуці Ханіта на кордоні з Ліваном.

Після подячної молитви Меїр підвівся і на їдиш оголосив нам, що від цього моменту «Шаар-Яшув» переходить під командування Хаґани[7]. Мені було наказано замкнути всі виходи й дивитися, щоб ніхто не входив і не виходив. Меїр сказав, що наша дорога до Ерец Ісраель уже почалась і що треба виконувати всі накази, щоб подорож була успішною.

Це був переломний момент. Я порушив тишу й попросив усіх піти до своїх кімнат і чекати на подальші розпорядження. Кількох старших членів громади я попросив залишитися, щоб допомогти мені. Меїр Девідсон пішов — імовірно, щоб попередити інший кібуц. Це була пам'ятна і безсонна ніч. «Шаар-Яшув» треба було розділити на дві частини, бо тільки половина з нас могла взяти участь у подальших пригодах. Нелегко були приймати рішення, кого брати з собою, а кого залишити. Меїр попередив мене про труднощі та випробування. Тому я вирішив узяти лише молодих і фізично здорових. Також я намагався не розділяти сім'ї.

Серед нас був чоловік на ім'я Залман — добрий, тихий і розсудливий удівець із Румунії, за фахом учитель, що мав підлітка сина. Я потребував Залманових порад і підтримки, тому включив до списку його та його хлопця, хоч була вказівка неповнолітніх не брати. Також у нас були двоє дівчат зі Львова (одна мого віку, а її сестра трохи молодша), разом з якими був їхній батько — хворобливий чоловік невизначеного віку. Їхня мама загинула під час Голокосту. Ми взяли їх усіх. Без Сари також годі було обійтися. Керівники групи, що залишалася, були проти, бо вважали її конче потрібною, щоб підтримувати «Шаар-Яшув» у

* З івриту — невеликий кусень тіста, що його, згідно з заповіддю, слід відділяти від тіста, яке належить єврею і виробляється з одного з п'яти видів злаків: пшениці, ячменю, полби, вівса й жита. Згідно з законом, халу належиться віддавати когенові (священнослужителю).

належному стані. Але мені треба було когось, хто керував би жінками. Сару поважали, її слухались, оскільки вона щиро опікувалася дівчатами-підлітками з Румунії та Угорщини.

Також були дві подружні пари, що заручились і одружилися вже в «Шаар-Яшуві». Їхні весілля відбувалися за законом Мойсея й ортодоксальними приписами. Для них у місті винаймали помешкання. На щастя, в суботу вони були в кібуці.

Серед інших, кого ми взяли з собою, була Малка з Кракова (польський відповідник Сари) та подружня пара з Угорщини. Цю пару треба було взяти, бо чоловік, хоч і асимільований до такого ступеня, що годі було впізнати в ньому єврея, свого часу служив угорським гонведом* на російському фронті. Він був винахідливим, і на нього можна було покластися. Його дружина[8] була однією з основних помічниць Сари.

Одне слово, складання списку тих, що поїдуть, було непростим завданням, на яке пішла добра половина ночі. Провід над тими, що залишилися, перейшов до Мунчика, Ханіни та ще одного чоловіка, чиє ім'я я не можу пригадати. Усю бухгалтерію «Шаар-Яшува» підбили, гроші підрахували і передали новому керівництву. Тоді ми викликали Шломо — гурського хасида, колишнього в'язня Бухенвальду, який керував постачанням, — і Сару. Вони повинні були підготувати групу, яка мала від'їхати. Дозволялося брати з собою тільки наплечники. Шломо мусив переконатися, що чоловіки мають удосталь білизни, шкарпеток, мила, зубних щіток і пасти. Сара мала перевірити те саме у жінок.

Хтось нагорі дав дурнувату і нерозважливу вказівку знищити всі особисті документи. Я наказав ігнорувати цю вказівку і попросив нашу групу зашити свої документи в одяг або тримати їх у натільному гаманці. Я зробив так тому, що, крім своїх особистих документів, мав ще й рукопис книги, яку написав у Лідо-ді-Рома. Книга була написана олівцем у шкільних зошитах. Хлопчина з Угорщини зшив сторінки докупи, а дівчата пошили щось на зразок гаманця з міцною шворкою, який я міг носити на шиї. Але я не знав, що документи отця Марка Стека, зокрема його целебрет (виданий Церквою документ, який підтверджував його право служити Літургію), були зашиті у

* Гонвед — з угор. захисник вітчизни. У Середньовіччі — піхотинці угорського війська, в XIX–XX ст. — уся угорська армія.

підкладку мого зимового пальта ще у Флорінці перед нашим від’їздом. Він забув забрати їх у Мюнхені, й вони мандрували зі мною, хоч я сам про це не знав. Було б смішно, якби хтось із Хаґани знайшов їх і викрив мене як греко-католицького священика, що подорожує під виглядом єврея.

Після суботньої ранкової відправи ми почали збиратися в дорогу. Колишній угорський гонвед відповідав за безпеку й за те, щоб ніхто серед тих, які залишалися, не розпускали язика під час зустрічей з євреями з інших кібуців. Меїр Девідсон зник, і ми не бачили його цілий день. Це трохи непокоїло мене, але ми продовжували збиратися. Після суботньої відправи Сара та інші жінки швидко подали холодну вечерю і приготували канапки та інші запаси в дорогу. Вони навіть устигли спекти на дорогу пісочне печиво. Пізно увечері з’явився солдат із Єврейської бригади і передав нам вказівки від Меїра Девідсона. Він наказав бути готовими до виїзду о сьомій ранку. Тих, що залишалися, ми перевели на другий і третій поверхи й наказали їм не спускатися донизу, поки ми не поїдемо. Ми ж улаштувалися на ніч на підлозі синагоги та у вітальні й поклали під голови свої наплечники. Усі були насторожені й трохи сумні.

Ніч була коротка і напружена. Усі повставали рано, вмилися, а чоловіки зібралися на ранкову відправу. Наприкінці її коген (із коліна Аарона) промовив традиційне благословення: «Нехай Бог благословить і береже нас. Нехай Бог укріпить нас і буде милостивим до нас. Нехай Бог зглянеться над нами і пошле нам мир». Це була поворотна точка в нашому житті. Ми вижили під час Голокосту, втративши наших рідних і друзів, а тепер вирушали назустріч невідомому. Хтось тихо плакав, хтось молився. Ми чекали на цю хвилину багато місяців, але нам було шкода покидати наш тимчасовий притулок і спільноту, в якій ми так дружно жили.

Після сніданку ми знову зібрались у синагозі й були готові до від’їзду. О сьомій ранку задзвонив дзвінок на дверях — по нас приїхала британська військова вантажівка. Солдат наказав першій групі сідати в машину. З першою партією я послав учителя з Румунії Залмана. Солдати затягнули ремінь на кузові, і вантажівка поїхала. Одразу під’їхала друга, і наказали вантажитись другій партії. Я останнім покидав будинок на вулиці Луїджі Борсарі й зауважив, що солдати, які приїхали по нас, не були

військовиками Єврейської бригади. Я не сказав про це нікому, але ножем прорізав дірку у щільному брезенті, щоб мати можливість дивитися, куди ми їдемо.

Дві військові вантажівки зі щільно затягнутими тентами виїхали з Лідо-ді-Рома. Через кілька хвилин до нас приєдналися дві інші вантажівки, а перед в'їздом до Риму назбиралася колона з восьми машин. Коли ми виїхали з Риму, на дорозі до Ареццо до нас приєдналися ще інші вантажівки, і ми поїхали на північ. Колону супроводжували мотоциклісти в шоломах та пов'язках з літерами MP*. Я збився з ліку, нарахувавши понад тридцять машин. Час від часу на джипі повз колону проїжджали британські майор і капітан.

Неподалік від Ареццо ми зупинилися біля британського контрольно-пропускного пункту. Там перевірили документи, і колона попрямувала далі на північ. За якусь годину вона зупинилася, й нам наказали вийти в поле справити природні потреби. Це було неймовірне видовище. Ніхто не розмовляв, бо наказали дотримуватись цілковитої тиші. Сотні чоловіків і жінок виходили з вантажівок — чоловіки йшли в один бік, а жінки в інший.

Після короткого перепочинку колона рушила далі. Було темно і майже нічого не видно, але я відчував запах моря. Ми їхали поволі, часто зупинялися, наближаючись до якоїсь гавані. Раптом рух колони прискорився, і ми поїхали на великій швидкості по гірській дорозі. Вочевидь, ми від когось тікали. Мабуть, щось трапилось. Колона знову зупинилася, на кілька хвилин нам дозволили вийти, а тоді ми знову продовжили свій шлях. На світанку ми приїхали на якусь ферму, й нам наказали вивантажуватись якомога швидше.

Там на нас чекав Меїр Девідсон. Ми зібралися перед сараєм, і нам сказали, що нас повезуть до корабля, який мав би забрати нас до Ерец Ісраель. Але британці якось пронюхали про це і почали стежити за кораблем. Оскільки відірватися від них корабель не мав можливости, Хаґана вирішила привезти нас до секретного табору (у Традате поблизу Мілана). Тут ми мали відпочити і чекати на подальші розпорядження. Нам сказали не розповідати про те, що нас сюди привезли британськими

* Military police — військова поліція.

військовими вантажівками. Бійці Хаґани принесли сніданок і показали, де ми будемо спати. Врешті ми змогли прилягти, трохи поспати й розглянутися, що діється довкола.

Стало зрозуміло, що ми є дійовими особами у великій комбінації, яку розігрувала Хаґана. У Традате ми зустріли євреїв з усіх кібуців Лідо-ді-Рома, Ґротта-Феррата, Маріно, Рокка-ді-Папа, Аква-Санта та інших місцевостей поблизу Рима. Кібуци були поділені на частини, як це відбулося в «Шаар-Яшув», і в них залишалася мінімальна кількість людей, щоб прийняти нових діпі зі Східної Европи. В міру того, як одна хвиля маапілім (мандрівників — на івриті) відходила, прибувала нова з Німеччини та Австрії.

Виглядало, що наше плавання не здійсниться, бо наш корабель із пункту посадки відескортували до італійської військово-морської бази у Ля-Специії. Тепер треба було доставити нас на корабель, а тоді дати можливість утекти британській військовій траспортній роті. Єгуда Аразі вирішив обернути невдачу з посадкою нелегальних іммігрантів на ретельно розіграну драму, щоб збити з пантелику британців, і ми мали стати її дійовими особами.

Нас просили без крайньої потреби не виходити із сараю. Десь над нами літав британський розвідувальний літак, який шукав незвичні скупчення людей в надії виявити на землі табори Хаґани. Напруження, приготування, очікування й довгі години подорожі в закритому кузові вантажівки зрадливими гірськими дорогами далися взнаки. Наша група була втомлена, і ми спробували влаштуватися на відпочинок, прихилившись до стін сараю. Старші члени нашої групи (їм було років під п'ятдесят) — Сара, Залман і пан Фіш, батько дівчат зі Львова, — викликали в нас занепокоєння. Вони були дуже виснажені і явно не призвичаєні до такої важкої дороги. Наше становище було нелегке, і нам залишалося хіба чекати.

Наступного дня під вечір приїхали вантажівки, і нам наказали вантажитись. Колона знову вирушила в бік моря. При наближенні до гавані вона уповільнила хід і обережно наближалася до мети, час від часу зупиняючись. Близько півночі колона поїхала швидше по важкій і звивистій дорозі в Ліґурії. Декого закачало. Несподівано ми потрапили в пастку італійської армії в Чіаварі. Вантажівкам дозволили заїхати на площу, де їх оточили

броньовані машини, які перекрили всі виходи, за винятком того, через який ми проїхали.

Британська військова розвідка якось дізналася про призначення корабля «Феде». Вони вирішили, що найкраще буде використати італійців, щоб затримати нас, а самим не встрявати в цю мороку. Британці повідомили італійських військових, що група есесівців намагається втекти на «Феде» до Іспанії. Італійські військові кораблі затримали «Феде» і під конвоєм привели його до військової пристані поблизу Ля-Специї. Усе це сталося, коли ми вже були в дорозі. Єгуда Аразі знав, що за таких обставин нам не вдасться відпливти. Він вирішив переконати італійців дозволити пасажирам сісти на корабель. А коли люди будуть уже на «Феде», він мав намір почати переговори з британською владою або ж піти на відкриту конфронтацію.

Водіїв поставили до стінки під дулом легкого кулемета. Двоє з них, яких вели повз нас, сказали на їдиш: «Маємо!» Я заспокоївся, бо побачив, що вони були з палестинських підрозділів Восьмої британської армії, що їх задля практичних цілей підпільно контролювала Хаґана. Італійські солдати відкрили тенти на вантажівках, щоб подивитися, хто є всередині, й були дуже здивовані, коли побачили там переляканих і втомлених людей, які були їм навіть вдячні, що могли вдихнути свіже повітря. Італійці не могли вийти з дива і почали жваво обговорювати, що ж робити далі. Я трохи знав італійську, тому розумів, про що йшлося. До італійців дійшло, що їх дезінформували, а вони не дуже хотіли мати справу з англійцями. Через кілька хвилин італійські та єврейські вояки вже обмінювалися цигарками, і виглядало, що всі заспокоїлися.

Коли стемніло, водіям наказали повертатися до своїх вантажівок, і колона рушила до гавані — тепер уже в супроводі італійського броньованого ескорту. Ми проїхали через Ля-Специю і зупинилися коло військового причалу, де стояв новий блискучий «Феде». Нам наказали вийти з машин і зібратися перед кораблем, що його охороняли італійські карабінери. Я подивився на грубі канати, якими був пришвартований корабель, і сказав своїм сусідам, що в крайньому разі по них можна дістатися на корабель. Ми наївно вважали, що як тільки ми будемо на кораблі, то зможемо спокійно відплисти до Ізраїлю. Навпроти стояв італійський корвет із гарматами, націленими

на «Феде», і блокував вихід з гавані. Так почалися наші пригоди у Ля-Специї.

Хаґана купила і відремонтувала «Феде». Після ремонту він міг узяти на борт тисячу пасажирів. (Хоч назвати нас пасажирами було б перебільшенням). У трюмі «Феде» з риштовань, які використовуються на будівництві, зробили нари й обтягнули їх парусиною. На риштованнях повісили гамаки у дванадцять поверхів, залишивши під самою стелею трохи місця для повітря. Уся ця конструкція була добре продуманою, але ми з чорним гумором називали трюм «газовою камерою» або «крематорієм». Навіть із тими риштованнями «Феде» навряд чи надавався до рейсів Ля-Специя — Гайфа із тисячею людей на борту. За нормальних умов ця подорож тривала 12–14 днів. На борту була необхідна кількість харчів та води, і початково планувалося, що ми відпливемо з Портовенере, Лерічі або з якоїсь іншої рибальської бухти.

План передбачав, що транспортна рота RASC (Королівського корпусу з обслуговування армії) Восьмої британської армії забирає діпі й доставляє їх до корабля. Її офіцери (палестинські євреї) за дорученням Хаґани взяли відпустки, щоб не мати неприємностей на службі, а вантажівки, згідно з документами, їхали на техогляд.

Наша колона ще у першу ніч подорожі під'їхала до Ля-Специї, але, отримавши попередження про засідку, повернула до Традате, що біля Мілану. Під час другої спроби дістатися гавані колону в Лаваньї та Кальярі перехопили італійці. Перед Єгудою Аразі постало складне завдання. Не можна було допустити, щоб Єврейське агентство було викрите у використанні британських військових підрозділів. Тому обидві транспортні роти мали непомітно повернутися на свої бази в Модені та поблизу Неаполя. Італійці мусили переконатися, що ми не есесівці, а люди, які вижили в концтаборах і тепер хочуть виїхати до Палестини. Ця складна гра вимагала злагодженої співпраці усіх нас, щоб відвернути можливі ускладнення та ризики.

Після того як італійці фактично самі потрапили у пастку британської військової розвідки, почалися переговори, як їм виплутатися з тієї халепи. Вони ретельно перевірили вантажівки і не знайшли там жодних есесівців. Італійські військові, які фактично підпорядковувалися британцям, не хотіли брати на

себе жодної відповідальности. Відтак уночі між Єгудою Аразі та італійським військовим начальником було досягнуто компромісу. Колоні дозволили проїхати до Ля-Специї, де машини могли розвантажитись і повернутися на свої бази. Троє сержантів — Меїр Девідсон, Ізраїль Любартовський і, якщо я не помиляюсь, Шалгевет Фраєр — мали залишитись у Ля-Специї, щоб зустріти британських військових представників і взяти відповідальність на себе. Нам дозволили зійти на борт «Феде», але італійський військовий корвет, який блокував гавань, не випустив би корабель, доки не отримав би наказу дозволити «Феде» відплисти. Угода була розумна і прийнятна, гра почалася.

Транспортні роти RASC, швидко звільнившись від свого людського вантажу, в супроводі італійців повернулись на свої бази. Італійці, коли їм розповіли про складне становище діпі та про можливі наслідки для водіїв, допомагали чим могли. Вантажівки поїхали по сільських дорогах, щоб обійти британські контрольно-пропускні пункти. Вони їхали цілий день і повернулися на бази вчасно, щоб устигнути розібрати двигуни й почати їхній сервіс. Командири баз нічого не запідозрили, оскільки застали своїх водіїв за роботою.

Британці, які розслідували інцидент, вивчивши документи, встановили, що ротні вантажівки нікуди в цей час не виїздили, бо мали розібрані двигуни. Трьох сержантів, які залишились у Ля-Специї, заарештувала британська військова поліція. Вони постали перед військовим трибуналом, ні в чому не признались, отримали шість місяців тюрми, після чого їх демобілізували.

Отже, ми зібралися перед «Феде», і до нас на їдиш звернувся Єгуда Аразі. Він назвався і сказав, що представляє Хаґану, але задля успішного виконання своєї місії він видаватиме себе за польського єврея, що пережив Голокост, на ім'я Моше Фельдман. Він сказав, що Хаґана купила «Феде» і підготувала його до плавання. Оскільки британці посилили пильність, для плавання відібрали саме нас, оскільки ми зарекомендували себе як дисциплінована, молода й цілеспрямована група, що здатна перенести випробування. На жаль, італійці зупинили колону через зрадницьку позицію британців, які сказали італійцям, що ми — есесівці, які тікають до Іспанії. Італійці пошкодували, що вплутались у цю справу, проте тепер мусять виконувати накази британців. Утім, вони все ж нададуть нам усю можливу підтримку.

Однак рішення повинні прийняти ми — продовжувати боротьбу чи тихо-мирно повернутися туди, звідки прибули. Все, що в такому разі буде втрачено, — це корабель, який британці просто конфіскують. Аразі закликав нас приєднатися до боротьби, яку вже розпочали він та члени Пальяму (абревіятура, що позначала морську роту — аналог «морських котиків» американських ВМС) із екіпажу корабля.

Він іще раз повторив, що рішення — за нами. Група з «Шаар-Яшува» вирішила залишитись, інші зробили так само. Аразі подякував нам за підтримку. Тоді він підійшов до командира карабінерів, і той дозволив нам сідати на корабель. Підйом по трапу і спуск до трюму тривали якийсь час — все-таки нас було понад тисячу. Кожному кібуцові відвели своє місце на борту, і всі розмістилися без проблем. З того часу ми стали в'язнями «Феде».

Єгуді Аразі тоді було років 45. Він був середнього зросту, завжди гарно вбраний, зазвичай у доброго крою сірий костюм, накрохмалену білу сорочку й елегантну краватку. Його сиве волосся було ретельно підстрижене і зачесане нагору, підкреслюючи високе чоло та синьо-сірі очі. Його риси були скоріше слов'янськими, і він нагадував польського шляхтича. Аразі чудово говорив на івриті з легким польським акцентом. Він завжди висловлювався точно і гречно й випромінював гідність і владу, що пом'якшувалось добротою та ввічливістю. Перш ніж говорити, він уважно слухав. Це був природжений провідник — рішучий, жорсткий і справедливий.

Його зазвичай можна було знайти у маленькій каюті, яка стала командним пунктом. Поруч була інша каюта з радіостанцією, що була штабом палестинського екіпажу, членами якого були справжній Моше Фельдман (Аразі взяв собі його ім'я, щоб заплутати британців) — його заступник і молода жінка-радистка. Вони всі були членами Пальяму — підрозділу Хаґани.

Італійська команда, що складалась із приязних моряків середнього віку, займалася своїми справами, щось фарбувала чи ремонтувала. Капітан — чоловік років сорока у широких штанах і темно-синьому светрі під шию — зазвичай перебував на борту й наглядав за роботою своїх підлеглих. На судні існував порядок за зразком давніх мореплавців, у яких на кораблі були капітан та господар. Єгуда Аразі був господарем корабля, який, своєю чергою, підпорядковувався капітанові-італійцеві.

По гучномовцю оголосили, щоб усі чоловіки негайно зібралися на палубі. Там чекала італійська комісія у складі трьох цивільних і високого поліцейського чину. Нам наказали зняти сорочки й вишикуватися для огляду. Спочатку я подумав, що нам будуть робити якісь щеплення. Та це було не так. Комісія прибула, щоб пересвідчитись, що ми не члени СС, які зазвичай мали під пахвою витатуйований есесівський символ. Це татуювання робили всім новобранцям, і його не можна було видалити без складної операції, що лишала по собі шрам. Комісія хотіла переконатися, що люди на «Феде» не мали цих татуювань. Брехня британської військової розвідки й далі давалася взнаки.

Перевіривши 50 чи 60 чоловіків, комісія, задовольнившись цим, пішла, сердита на британську розвідку. Поки тривала перевірка, бригада робітників, прислана муніципальною владою міста, проводила на причал водогін. Нас прийшов привітати мер міста. Він запропонував користуватися міською лазнею, транспортування до якої місто брало на себе. Було зрозуміло, що все це є частиною добре спланованої та синхронізованої операції. Пізніше того самого дня з Рима прибув представник Єврейського агентства. Охайно одягнений італієць середніх років, завжди в елегантному капелюсі «борсаліно», прибув, щоб виконувати обов'язки зв'язкового між «Феде» та владою. Британці поки що не показувались.

Опівдні почали курсувати автобуси між міською лазнею й «Феде». Ми отримали змогу помитися і відчути себе людьми. Наша пригода почала виглядати у більш оптимістичному світлі. Ми повернулися на пристань у доброму настрої. Друзі та знайомі зустрічалися прямо на причалі, щоб обмінятися думками, і наше перебування тут стало подібним на велику екскурсію.

Але це враження швидко розвіялося, коли наступного ранку приїхали британці. Перші двоє британських офіцерів, які з'явились на наші очі, мали на рукавах нашивки «розвідка». Це було досить дивним, оскільки ні в польській, ні в радянській армії розвідка ніколи себе відкрито не афішувала. Вони намагалися зав'язати розмову з командою судна та діпі. Їхні намагання виявилися марними, оскільки ні моряки, ні ми не говорили англійською. Нарешті вони попросили привести їм старшого.

Єгуда Аразі разом з провідниками деяких кібуців, що були представлені на борту, зустрів британців на палубі. Він сказав

їм, що ми прибули з Австрії й, прямуючи до Ля-Специї, зупинили військові вантажівки, що часто бувало в той час. Мовляв, добрі та чуйні британські солдати дозволили нам залізти в кузов і підвезли нас до пристані. Британці не повірили цим байкам, але не могли їх спростувати.

Врешті-решт вони вирішили, що так нічого не з'ясують. Вони знали, хто такий Аразі, та здогадувалися, звідки ми приїхали і хто привіз нас на «Феде». Однак доказів у них не було. Вони сказали, що мусять опломбувати запаси води та їжі на борту. Аразі поінформував їх, що тут ідеться про нещасних в'язнів концтаборів, і якщо британська розвідка наполягатиме на опломбуванні, то він складе із себе відповідальність за їхню безпеку. Він підійшов до мікрофону і попросив негайно зібратися на палубі самих чоловіків. Британські офіцери, побачивши чоловіків, що почали вилазити з трюму, вирішили, що їм пора йти.

Під вечір на причалі висадився підрозділ морської піхоти у повному обладункові. Командир сказав Єгуді Аразі, що вони приїхали, щоб забрати корабель та його пасажирів до британської військово-морської бази в Ґенуї, де наше прохання відплисти вивчать і дадуть на нього відповідь. Поки тривали перемовини між Аразі та морськими піхотинцями, діпі почали спонтанно танцювати *хору*. Спочатку одне коло танцівників оточило британських солдатів, тоді друге, третє й так далі. Врешті-решт більшість із нас танцювали довкола морських піхотинців. Одне коло рухалося в одному напрямку, друге — в протилежному. Усі просто співали й танцювали і не мали на меті нічого поганого. Однак довго споглядати це видовище — людей, які в сім чи вісім рядів танцювали *хору*, — було морським піхотинцям не до снаги. Їхній командир наказав підлеглим вишикуватись і відступити. Кільце за кільцем розступалося, щоб випустити вояків, а тоді змикалося знову, і танцюристи продовжували енергійну *хору*. Морські піхотинці сіли на свою машину та й поїхали геть.

Поїхали також капітан-італієць і його команда. Вони забрали із собою основні деталі двигуна й таким чином знерухомили корабель. Британці намагалися переконати Аразі й капітана, що корабель треба перевести на британську базу в Ґенуї. Вони обіцяли, що усе буде полагоджено і що вони виконають усі вказівки з Лондона. Оскільки корабель був знерухомлений, то британцям залишалося хіба що захопити його силою, а тоді відбук-

сирувати до Ґенуї. Капітана і мера Ля-Специї вони заарештували за перешкоджання британським військам у виконанні їхніх обов'язків. Законність арешту була сумнівною, але розгнівані британці все одно не випускали обох італійців.

Нами почала цікавитися міжнародна преса. Щодня місцеві рибалки доставляли на «Феде» журналістів, які знімали на плівку корабель і діпі. Емісари Аразі розповідали про те, що сталося з «Феде», на прес-конференціях у Римі, Парижі, Лондоні та Нью-Йорку. Наша боротьба тривала.

Аразі зібрав діпі і звернувся до них, змалювавши ситуацію та свої подальші плани. Він сказав, що наше становище виглядає безнадійним, бо, поки Бевін буде міністром закордонних справ, британський лейбористський уряд не піде на жодні поступки. Перед нами були дві альтернативи. Можна було покинути корабель і розійтися або ж почати голодування і збурити громадську думку. Він попросив нас вибирати. Ми вирішили продовжувати боротьбу, бо ми вже мали досить поневірянь і не згоджувалися на поразку.

Аразі сказав, що італійці погодилися здати причал в оренду Єврейському агентству на час нашого перебування тут і що з цієї хвилі він буде називатися «Шаар Сіон» («Брама Сіону»). Було піднято прапор із зіркою Давида. Ми заспівали «Гатікву» (сіоністський, а згодом ізраїльський гимн) і пішли по своїх місцях. Ворота до причалу замкнули і виставили охорону. На залізних воротах вивісили плакат, що тут голодують нещасні люди, які пережили Голокост. На іншому плакаті регулярно оновлювали кількість годин від початку голодування.

Єгуда Аразі мав неабиякий хист у веденні піар-кампаній. Було призначено комісію італійських лікарів, які мали контролювати, чи справді ми голодуємо. У присутності преси та свідків запаси їжі були опломбовані. Одразу за воротами нашого табору організували станцію швидкої медичної допомоги, щоб її було видно здалеку. Голодування було справжнім, без будь-яких послаблень. Ми могли хіба що пити досхочу води. Перший день був дуже важким, і всі потерпали від голоду. Але другого дня голод переносили легше. На третій день ми вже були апатичні, а на четвертий — ледве пересувалися.

Саме в той час Гарольд Ласкі — відомий діяч британської лейбористської партії — був на міжнародному конгресі лейбо-

ристів у Флоренції. Аразі послав своїх людей, щоб вони запросили його відвідати Ля-Спецію й побачити наші поневіряння. Якби той відмовився, то на конгресі розтрубили б, що лідери британських лейбористів байдужі до чужого горя. А якби погодився, то Аразі вирішив умовити приїхати до Ля-Спеції британського посла, посилаючись на те, що одночасно запрошено й посла американського.

Гарольд Ласкі приїхав до «Брами Сіону» в Ля-Спеції, якщо я не помиляюся, на четвертий день голодування. Йому сказали, що з нагоди його приїзду кілька діпі хотіли повіситися прямо на воротах, щоб виявити свій розпач, і їх насилу відмовили від цього наміру. Я маю сумнів щодо того, що хтось насправді задумував щось подібне. Це, напевно, була ще одна хитрість Аразі, щоб додати нашій історії драматизму. Гарольда Ласкі та послів запросили до каюти Аразі. Там також зібралися керівники деяких кібуців, і я в їхньому числі, щоб відповісти на запитання високих гостей. Ми сказали їм, що не збираємося далі жити в таборах. Ми хотіли виїхати до Палестини, а якщо нам не дадуть цього зробити, то підірвемо корабель і всіх людей на ньому.

Навряд чи хтось збирався зробити щось подібне — хоча б тому, що на борту не було вибухівки чи зброї. Це були лише слова, які мали справити враження на присутніх. Ласкі та британський посол були явно заскочені, бо зрозуміли, як це може позначитися на репутації Британської імперії. Вони обіцяли нам допомогти — кожен на своєму рівні. Гарольд Ласкі попросив нас припинити голодування і пообіцяв, що після повернення до Лондона зробить усе можливе, щоб знайти вихід, а також повідомить нас про результати своїх зусиль. Ми подякували йому за зацікавлення нашою долею і пристали на його пропозицію. Голодування було припинено.

Ми були ослаблені голодом, але щасливі, що з'явилася надія отримати дозвіл на виїзд. Після припинення голодування нам дали по одному бісквітові і трохи молока, розведеного водою. На другий день ми отримали зменшені порції звичайної їжі. Після цього життя на «Феде» знову «нормалізувалося».

Мешканці Ля-Спеції були вражені нашими поневіряннями і співчували нам. Щоранку до воріт приходили люди і приносили харчі та фрукти. Одні стояли біля воріт і дивилися на нас,

інші плакали, співчуваючи євреям, які пережили Голокост, а тепер мусять терпіти далі.

По закінченні голодування британському послові в Римі вручили петицію з вимогою звільнити ув'язнених капітана «Феде» та мера Ля-Специї. Незабаром обидва приїхали на причал. Їх зустрічали Аразі, члени Пальяму серед екіпажу «Феде» та представники діпі.

Аразі спеціяльно готувався до цієї події. Були виготовлені чудові срібні медалі на біло-синіх стрічках. Їх вручали від імени Єврейського агентства героям нелегальної імміграції. На одному боці було викарбувано вітрильник і слова пророка «І повернуться сини до своєї землі», а на другій — Браму Сіону зі словами «Відбудована Юдея». Мер, капітан і дехто з діпі у нашій присутності отримали ці нагороди з рук Аразі біля флагштока.

Після нехитрої церемонії влаштували гостину, на яку запросили міських достойників, власника гавані та всіх інших, хто нам допомагав. Через кілька днів з Риму прибув британський посол із листом від Гарольда Ласкі, який просив нас іще трохи почекати і не втрачати терпіння.

Ми чекали. На причалі день починався зазвичай о сьомій ранку, коли чоловіки і жінки вишиковувалися перед умивальниками з зубними щітками, милом та рушниками. Більшість людей спали надворі і вранці збирали свої ковдри, прибирали після себе, зносили свої речі на корабель і складали їх на своїх гамаках у трюмі. Недалеко від воріт була кухня, де готували сніданок, переважно чай і сухарі. Після сніданку діпі ходили туди-сюди по пристані, дихаючи свіжим ранковим повітрям та оглядаючи чудовий краєвид. Коли погода була безхмарна, можна було побачити Портовенере й рибалок, що поверталися з нічної риболовлі. Коли піднімалося сонце, люди шукали затінку; хоч був квітень, сонце в полудень припікало добряче. На обід давали хліб, кусень ковбаси-мортаделли, сир і фрукти. По обіді було тихо, більшість влаштовували собі сієсту — одні десь на пристані, а інші в трюмі, щоб сховатися від сонця. Під вечір пристань знову оживала. Діпі прали білизну, грали в шахи, читали газети, що їх залишали для нас італійці, або сперечалися. Вечеря була схожа на обід, і після неї діпі поволі влаштовувалися на нічліг.

Наша громада, яку звели докупи різні події та обставини, була доволі веселою творчою компанією. Наша мета була зрозуміла всім. Люди хотіли знайти своє місце в житті, створити родини. Нам вдавалося знаходити спільну мову, попри різні життєві шляхи і різне походження. Усього цього ми досягли без допомоги всіляких психіятрів, терапевтів, психологів.

Утім, поки ми очікували на рішення з Лондона, у нас виникали і свої проблеми. Суперечки почалися після голодування, коли до нас почали приїздити різного роду «посланці». Їх не пускали на пристань, але вони агітували з-за воріт, передаючи повідомлення своїм прихильникам. Дебати ставали запеклішими, і суперечки, яких ми мали досить у Лідо-ді-Рома, почалися й тут. Релігійна група, що становила приблизно 15 відсотків усієї спільноти, змусила мене попросити для них кошерної їжі. Прохання задовольнили, щоб не виникало потенційних проблем, однак це додало головного болю персоналові Хаґани, який мав прохарчувати і забезпечити понад тисячу осіб, зібраних в одному місці. Ми були під свого роду арештом і могли перебувати або на кораблі, або на причалі. Лише одного разу нам дозволили вийти за межі причалу — однієї неділі наша футбольна команда грала з міською командою. Ми були раді цій нагоді урізноманітнити своє життя. Італійською говорили серед нас дуже мало людей, але всі ми хотіли висловити вдячність місцевим жителям за їхнє співчуття й допомогу.

З «Шаар-Яшув», що в Лідо-ді-Рома, прибув до нас посланець, який розповів, що з Німеччини та Австрії прибули нові люди. Посланець радий був побачити нас після всіх випробувань у доброму гуморі. Він запитав у колишніх членів кібуцу, що робити з грошима, які кібуц заробив узимку. Я порадив йому купити палестинські фунти й роздати їх членам кібуцу, що були тепер на кораблі. За кілька днів той самий зв'язковий — молодий второпний еврей із Будапешта — повернувся. Я був радий, що кожен тепер матиме хоча б якісь гроші на дрібні видатки по прибутті до Ерец Ісраель.

Врешті-решт прийшла довгоочікувана новина. Нам дадуть сертифікати, тобто візи на в'їзд; для цього на пристань приїде британський чиновник. Мабуть, Гарольд Ласкі та британський посол спільними зусиллями переконали лейбористський уряд і

міністра закордонних справ зайняти гнучкішу позицію. Через кілька днів прийшли інші новини — нам не можна плисти на «Феде», бо корабель не пристосований для перевезення тисячі людей. Аразі передав нам цю новину і сказав, що прийде ще один корабель, на якому попливе частина людей із «Феде». І справді — наступного ранку біля «Феде» пришвартувався інший корабель «Феніче». Аразі сказав, що наша боротьба відбувалася на «Феде». Отже, ми попливемо на ньому та ще одному кораблі — вони обидва будуть перейменовані на честь засновників Хаґани. Відтак «Феде» перейменували на «Дов Гоз», а «Феніче» — на «Еліягу Ґоломб»*.

Через кілька днів у супроводі представника Єврейського агентства приїхав чиновник із британського консульства. Фотограф робив фотографії на паспорт, що їх клеїли на посвідчення особи, підписані представником Єврейського агентства. За іншим столом сидів консульський чиновник, який штампував візи на посвідченнях. Сама по собі подія була безпрецедентною, бо із практичних міркувань британські офіційні чинники вирішили визнати легітимність документів Єврейського агентства.

Настала Пасха, і на причалі організували седер. Його очолив кантор із Будапешта, який написав пісню, що стала гимном «Феде», а вся громада сиділа на землі. Під час седеру історія про вихід з Єгипту перепліталась із сучасними подіями, зокрема з боротьбою з британцями. Ортодоксальна група не дуже це схвалювала, і ми окремо влаштували собі власний традиційний седер. Це була промовиста подія, яка стала прообразом того, що нас очікувало після утворення держави Ізраїль.

Це був надзвичайний, сердечний і незабутній вечір. На безхмарному небі яскраво світили зорі. Розповідаючи давню історію про вихід з Єгипту, ми переживали наш власний вихід з Европи. Наступну Пасху ми святкуватимемо на Святій Землі. Було трохи сумно, бо Европу ми покидали як залишок винищеного народу. Ми пережили трагедії та випробування, ми вийшли переможцями і тепер бажали одне одному традиційне: «Наступного року — в Єрусалимі!».

---

* Еліягу Ґоломб (1893–1945) — лідер єврейського опору в Палестині, один із засновників Хаґани. Дов Гоз (1894–1940) — громадський діяч Ерец Ісраель, лідер робітничого руху, разом з Еліягу Ґоломбом ініціював систематичну військову підготовку їшува.

Я сидів у своєму улюбленому закуткові причалу, дивився на вогні на протилежному боці затоки і думав про прийдешній день. Мабуть, щось подібне відчували наші предки тисячоліття назад, коли залишали Єгипет. Всі ми переживали незвичайну близькість із минулим. Це відчуття ще багато разів повториться невдовзі після цієї пасхальної ночі в Ля-Специї — коли ми воюватимемо в місцях, описаних у Біблії, коли оборонятимемо Єрусалим.

Довгоочікуваний день настав. Ранок був чудовим і сонячним. Обидва кораблі були надраєні до блиску, і на них підняли ізраїльські та італійські прапори. Ми всі були на палубі. На причалі зібралися італійські достойники, представники різних політичних партій, оркестр і прості люди, які прийшли з Ля-Специї подивитися на наш від'їзд. Було виголошено кілька коротких промов. Аразі подякував містові, його мешканцям та італійській владі за доброту і щиру підтримку. Оркестр заграв гимни, і команди кораблів почали піднімати швартові. Двигуни, що так довго мовчали, радісно загуділи, і кораблі спершу поволі, а потім дедалі швидше почали віддалятися від пристані. Першим відплив «Феде — Дов Гоз», а за ним «Феніче — Еліягу Ґоломб». Пристань із людьми, прапорами та музикою почала віддалятись і перетворилася на маленьку цятку на виднокраї. Моряки на італійському корветі, що охороняв нас усі ці місяці, махали нам руками, а їхні сирени гуділи в нашу честь. Коли ми вийшли в нейтральні води, до «Феде — Дов Гоз» підійшов катер. Єгуда Аразі спустився по трапу на катер, що його хитали хвилі, і відплив назустріч новим випробуванням та новій боротьбі.

Згодом Лондон поінформував Єврейське агентство, що сертифікати, видані нам у Ля-Специї, будуть зараховані до щорічної квоти у 2000 емігрантів, які мають право на виїзд до Ізраїлю. Це був ганебний вчинок, бо люди, які за законом мали право на виїзд (наприклад, члени сімей), мусили чекати ще рік. Щоб заспокоїти Гарольда Ласкі, тим діпі, які прибули до Ля-Специї, погодилися дати дозвіл на виїзд. Однак щорічна імміграційна квота була зменшена на їхню кількість. Ля-Специя привернула увагу до долі тих, що пережили Голокост, але більше нічого досягти не вдалося, і боротьба пішла намарне.

* * *

Брутальність, із якою зустрічали інші кораблі з емігрантами, що причалювали до берегів Ерец Ісраель, а особливо неприємний інцидент, що стався з кораблем «Ексодус», під час якого багато біженців зазнали побоїв і були відправлені назад до Німеччини, засвідчили ворожість, якщо не відвертий антисемітизм, лейбористського уряду Великої Британії. Декларацію лорда Бальфура та мандат Ліги Націй, що закликав однаково ставитись до арабів і євреїв, було зігноровано. Запеклі бої під час війни та братерство по зброї швидко були забуті.

Під час війни араби вороже ставилися до британців і сподівались на перемогу німців. Деякі арабські провідники того часу, як-от горезвісний муфтій Єрусалиму Амін аль-Гусейні, під час війни відвідували Берлін як гості Адольфа Гітлера. З боснійських мусульман було сформовано підрозділ СС, який отримав благословення та підтримку муфтія. Ірак повстав проти Британії, що призвело до британської інтервенції в цю країну в 1941 році, щоб захистити родовища іракської нафтової компанії. Але це нічого не навчило архітекторів руйнування Британської імперії. Лейбористський уряд намагався задобрити арабів і проводити послідовну проарабську політику. Задобрювання арабів за рахунок євреїв не змогло відвернути втрату Британією Близького Сходу.

Єврейське агентство наказало Хаґані, яка досі не виступала проти британців, відповісти на це. Бійці Пальмаху (ударні бригади, постійно мобілізовані збройні сили їшува, що були добре озброєні, навчені й розквартировані в кібуцах по всій країні) одночасно підірвали кілька мостів, що вели з Ерец Ісраель. Це продемонструвало, що Палестина та британські сили, розміщені в ній, можуть бути відрізані від світу будь-якої миті. Через кілька тижнів усі радіолокаційні станції, що пеленгували кораблі з нелегальними іммігрантами на борту, були атаковані, а декілька — знищені.

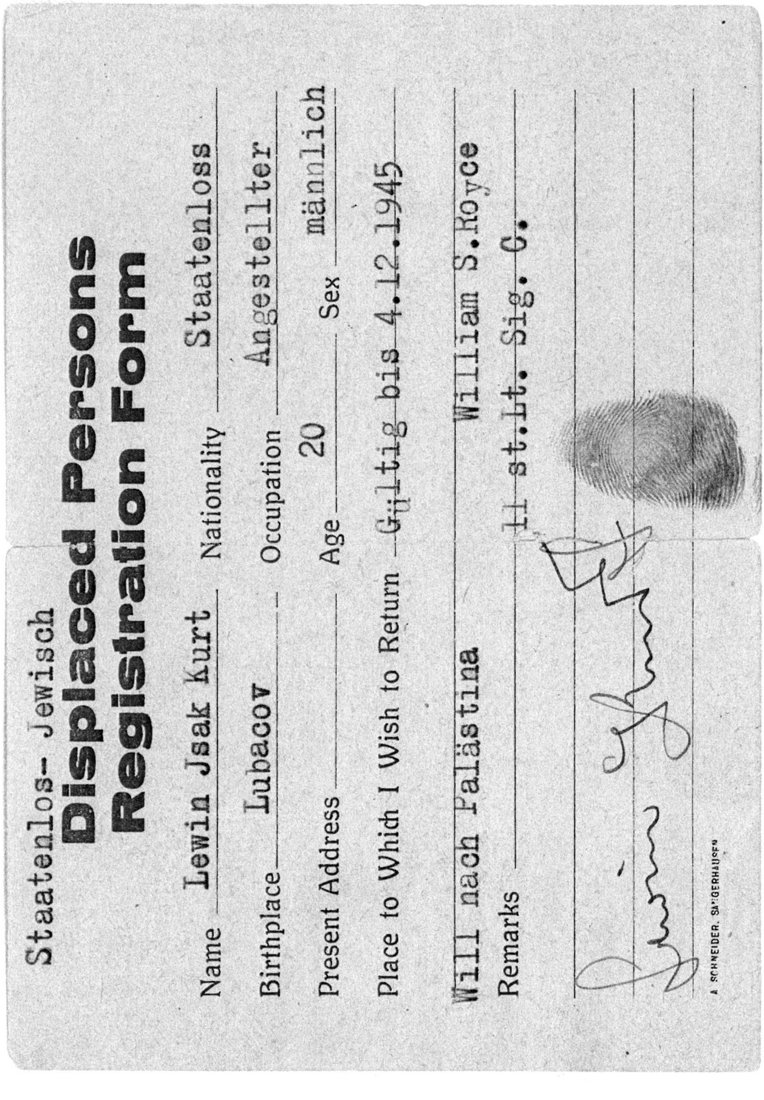
У відповідь британська мандатна влада інтернувала провідників Єврейського агентства у таборі біля Латруна, запровадила комендантську годину й почала масові обшуки по єврейських поселеннях, щоб знайти зброю. Як наслідок, британці опинилися замкненими у так званих «бевінградах» — укріпле-

них зонах по містах і військових таборах. Терористи Беґіна кілька разів зуміли проникнути в ці зони і завдати ударів по британцях. З політичних міркувань Хаґана трималася осторонь акцій, що могли призвести до загибелі британських вояків.

Нарешті британський уряд, утомившись від штучно створеної кризи, передав контроль над Палестиною до ООН. Епоха, що починалася великими сподіваннями, роками толерантності і співпраці між поселенцями та британською адміністрацією, закінчилася. Ля-Специя, що була лише одним епізодом у ланцюгу подій, переконала їшув, що переговори й політика невтручання ведуть у нікуди.

* * *

Я сидів у своєму улюбленому колись закутку пристані в Ля-Специї й розглядав узбережжя на тому боці затоки. Закинута пристань заросла бур'янами, а залізні швартувальні тумби поіржавіли, бо ними давно ніхто не користувався. Лише песик, який раптом прокинувся, підійшов подивитися на мене, сподіваючись, мабуть, на ласий шматок. Будинок охорони, де свого часу кипіло життя, тепер стояв порожній. Людський гамір довкола пришвартованого «Феде» залишився в минулому. Мені вже пора було повертатися до Монтеросо-дель-Маре в Чінкве-Терре. Я підійшов до кованих металевих воріт, що колись називалися «Брамою Сіону», поглянув знову на пристань, яка 50 років тому стала місцем запеклої боротьби, і подумав, що Ля-Специя, врешті-решт, мабуть, була лише ілюзією і частиною іншої, більшої ілюзії.

Staatenlos- Jewisch

Displaced Persons Registration Form

Name Lewin Jsak Kurt Nationality Staatenloss

Birthplace Lubacov Occupation Angestellter

Present Address Age 20 Sex männlich

Place to Which I Wish to Return Gültig bis 4.12.1945

Will nach Palästina William S. Royce

Remarks 11 st. Lt. Sig. C.

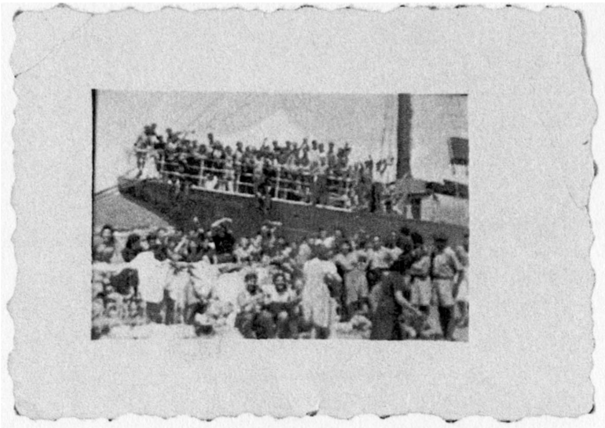
A. SCHNEIDER, SANGERHAUSEN

Посвідчення «переміщеної особи».

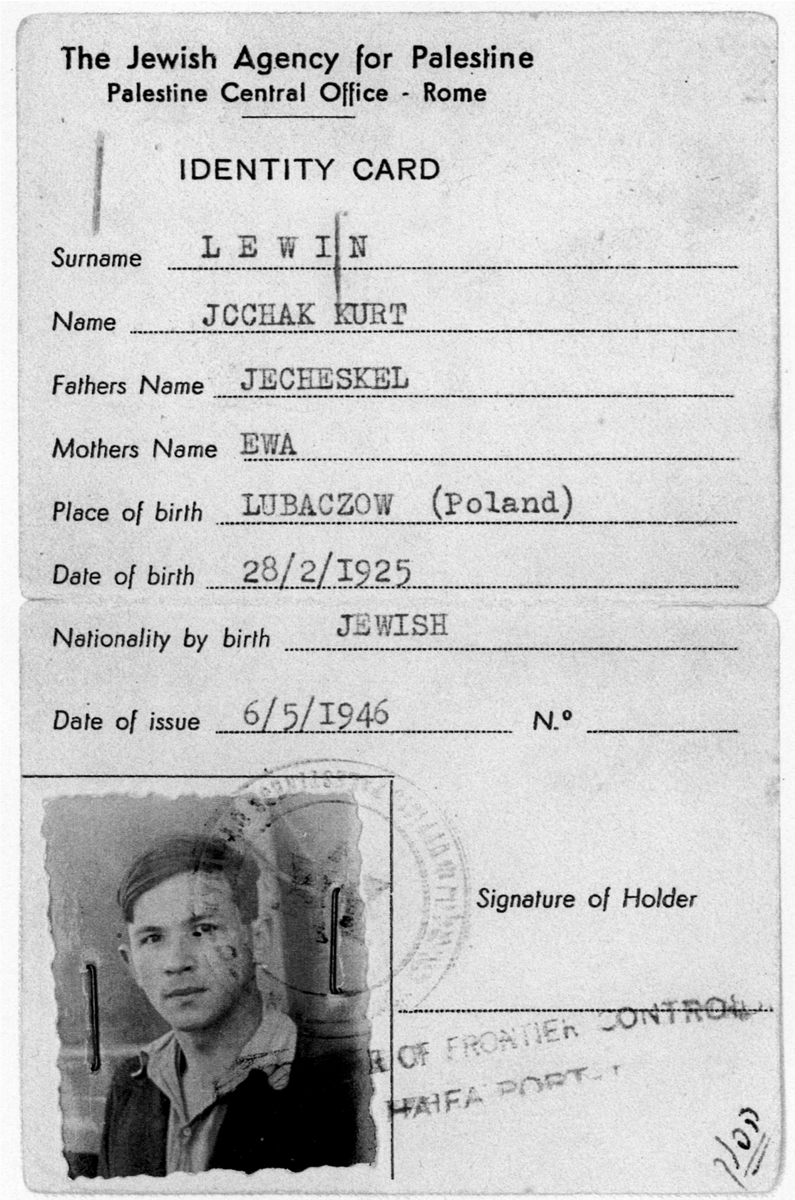

רשיון כניסה לארץ־ישראל
מספר 0071
השם ושם המשפחה
שם האב שם האם
מקום הלידה תאריך הלידה 1925
לאומיות מלידה
נמצא ע״י נציגי מוסדות הישוב מתאים לעליה לארץ־ישראל.
אסמכתא: א. ״וישבו על הארץ אשר נ... לעבדי ליעקב אשר ישבו בה אבותיכם וישבו עליה המה ובניהם ...ני בניהם עד עולם״ (יחזקאל, ל״ז.)
ב. ״ברחמים גדולים אקבצכ...״ (ישעיהו, נ״ד.)
ג. הצהרת לורד בלפור מיום ... לנובמבר, 1917.
ד. המנדט על ארץ־ישראל.
לשמוש מ...די בלבד
משרד הבריאות
HEALTH DEPARTMENT
מחלקת העליה
REPATRIATION DEPARTMENT

Посвідчення особи, видане Хаґаною.

Корабель «Феде»,
на якому Курт Левін прибув до Ізраїля.

The Jewish Agency for Palestine
Palestine Central Office - Rome

IDENTITY CARD

Surname LEWIN
Name JCCHAK KURT
Fathers Name JECHESKEL
Mothers Name EWA
Place of birth LUBACZOW (Poland)
Date of birth 28/2/1925
Nationality by birth JEWISH
Date of issue 6/5/1946 N.°

Signature of Holder

Посвідчення особи, видане Єврейським агентством.

РОЗДІЛ 5

Підпільна старшинська школа Хаґани

Операція під кодовою назвою «Ор-Дрор»* саме розпочиналася. Вантажівки висадили нас за кілька миль від місця навчань. Ми дісталися до вихідних позицій пішим маршем уже під вечір, розбившись на кілька паралельних колон, які йшли на відстані милі одна від одної і прибули на місце з різних напрямків. За нашим пересуванням спостерігали британці, тому, згідно з планом, ми мали висуватися на позиції поступово, щоб не привертати зайвої уваги. На вихідних позиціях, що виявилися в оливковому гаю, ми знайшли необхідне спорядження: невеличкі намети, ковдри, надувні човни та інші речі, необхідні для четвертого випускного класу підпільної старшинської школи Хаґани.

За якихось півгодини намети встановили, зготували вечерю, після якої ми спробували трохи передрімати, бо попереду на нас чекала важка ніч. Наш табір стояв неподалік Менагамії на краю узгір'я, що різко спадало в долину ріки Йордан. Розлога долина, що з'явилася внаслідок розлому земної кори в період тектонічних рухів тисячоліття тому, була з обох боків обрамлена стрімкими скелями. Тут ріка Йордан, що пробиває собі дорогу від Галилейського моря до Мертвого, звивається й несподівано змінює напрямок. Цю ріку важко назвати великою. Вона швидко тече вузьким, але глибоким річищем, майже цілком захована у високому очереті.

Метою операції «Ор-Дрор», яку розробив та очолив інструктор Шмулік М., була імітація атаки на поселення в долині Йордану. Під час маневрів планувалося перевірити вміння випускного класу та рівень боєготовности місцевих боївок Хаґани.

---

* Світло й радість (*івр.*).

Нашим завданням було спуститися із плато вночі, перетнути Йордан на надувних човнах і спільно з боївкою Пальяму (військово-морське крило Пальмаху*, що складалося з постійно мобілізованих елітних підрозділів Хаґани) атакувати кібуци Деґанія А, Деґанія Б та Бейт-Зера. Ми були озброєні свистками, що правили замість рушниць, калаталками, що заміняли легкі кулемети, та ліхтариками, що грали роль мінометів.

Це були перші великі навчання Хаґани. Поселення долини Йордану — оборонний округ[1], організований для відбиття можливої агресії, — були мобілізовані на сигнал тривоги. Від нас вимагалося показати наші навички — проникнути в округ, імітувати підрив мостів і завдати якомога більше теоретичних втрат ворогові, для чого ми використовували свистки, калаталки та ліхтарики. Переправившись через Йордан опівночі, три ударні групи мали атакувати кібуци. Інша група мала перекрити дорогу й унеможливити підхід підкріплення. Боївка Пальяму під прикриттям невеликого загону мала охороняти переправу і чекати на наше повернення після атаки.

Спуск із узгір'я в долину був не таким уже й простим. Ми трималися поблизу скель і спускалися стежками, якими ходили хіба що гірські козли. Із собою ми несли надувні човни, весла та ноші для «поранених». Я тим часом усе думав, як ми будемо дертися назад догори, до наших вихідних позицій.

Спустившись у долину після тривалого й важкого маршу, що відібрав нам чимало сил, ми надули човни і понесли їх чоловік по шість кожен. Я вів свою групу, підтримуючи головою один кінець човна. Ще четверо чоловік, по два з кожного боку, несли його корпус. Останній із нас підтримував головою другий кінець човна, допомагаючи собі, як це робили й інші, руками. Ми мали крокувати в ногу, але це було не так то й легко, оскільки терен був нерівний і ми весь час натрапляли на каміння. Останнім ішов високий болгарин Іцко, з кібуца в долині Йордану. Щоразу як він спотикався або збивався з кроку, човен бив мені по голові. Переправа була недалеко, і мені стало набагато легше, коли

---

* Пальмах (*івр.* Плуґот махац) — штурмові роти, що складалися з молоді 17–20 років, яка перебувала на постійній службі протягом двох років. Роти були поділені на взводи по 25–30 осіб і розквартировані по кібуцах. Формально вони були частиною Хаґани, але мали власне командування. Їхнім завданням було виступити по тривозі у зазначений район.

ми нарешті здихалися човна, що його перебрав від нас Пальям. Човни були доволі великими, і в них могло поміститися 20–25 осіб.

Двоє чоловік із боївки Пальяму прив'язали до дерева мотузку, а з другим її кінцем перепливли на той берег і прив'язали її там до іншого дерева. Командир Пальяму поділив нас на три групи: добрі плавці, плавці та неплавці. Відразу по двадцять осіб мали сідати в човен і, тримаючись за мотузку, натягнуту через річку, діставатися другого берега. Оскільки човнів було тільки чотири, то знадобився час, щоб переправити всіх.

Спочатку переправили сильних плавців. Я був у другій групі. Зайшовши в човен, я помітив на дні воду — напевно, хтось продірявив його гострою підошвою важких черевиків. Коли той човен перевозив неплавців, він почав тонути посередині ріки. Більшість із них, однак, дісталися другого берега з допомогою Пальяму й тих, що вміли плавати. Одного все ж понесло течією, і він почав тонути. Однак його швидко врятували бійці Пальяму, відправили до кібуца Деґанія Б та викликали карету швидкої допомоги.

У довколишніх поселеннях забили на сполох, тамтешні пси почали свій нічний концерт, що його підхопили пси з арабських сіл по той бік ріки. Свистки засвистіли, калаталки закалатали, ліхтарики заблимали, а звуки сирен із поселень доповнили загальний гармидер.

Командир старшинської школи Мундек та інструктори на пікапах їздили по долині, спостерігаючи за навчаннями. Шум і гам розбудив британську поліцію та військових, вони перекрили дороги й заарештували інструкторів, гадаючи, з якого дива дорослі дядьки гасають серед ночі по долині зі свистками, калаталками та ліхтариками. Інструкторів відправили до Хайфи[2] на допит і для перевірки особи.

Разом із двома курсантами я сидів під мостом, який ми мали «підірвати». По сигналу ми всі зійшлися знову на березі і перейшли річку вбрід. Виснажені та спантеличені, ми зібралися на вихідних позиціях і щиро раділи з того, що нам дали відіспатися протягом двох днів, поки інструкторів звільняли з в'язниці.

Операція «Ор-Дрор» — незграбно (можливо, трохи по-дурному) спланована — могла створити хибне враження про рівень підготовки випускників, їхніх інструкторів та ефективности

оборонних заходів, до яких тоді вдавались у Йорданській долині. Наш випуск складався приблизно зі 130 чоловіків та однієї жінки — Зіви-туркені. (З міркувань безпеки більшість із нас узяли собі псевдо. Зіва покинула Туреччину дитиною разом з іншими дітьми в ході рятувальної операції, організованої американкою Генріеттою Шольд. Звідси й походило Зівине псевдо).

Наш клас складався із загартованих ветеранів з Пальмаху та Хішу (Хейль-саде — резервні підрозділи Хаґани, які за потреби могли бути швидко мобілізовані). Це були досвідчені й винахідливі люди, деякі з них мали неабиякий бойовий гарт. Клас завершував обширну програму підготовки, яка, крім фізичних вправ, включала в себе навички командування взводом, а згодом і піхотною ротою. Окрім цього, ми мали свого роду спецназівську підготовку, включно з мінуванням. Із нами проводили як теоретичні заняття, так і польові навчання. Нас учили воювати в горах, долинах, містах і пустелі. Ми були майбутніми польовими командирами Хаґани, які завершували тримісячну програму прискореної підготовки.

Добре вишколені випускники, які закінчили курс у жовтні 1947 року, були незабаром мобілізовані на боротьбу з арабськими терористами. Це сталося після того, як Організація Об'єднаних Націй здійснила поділ Палестини в листопаді 1947 року. Після кількох тижнів партизансько-диверсійної боротьби арабське керівництво перейшло до формування великих і добре озброєних загонів, що проникали у Палестину із Сирії. Атаки на єврейські поселення відбувалися навіть із залученням артилерії. Британська влада все це ігнорувала або ж відкрито сприяла арабським бойовикам.

Британська поліція була особливо ворожою до єврейського населення. Дехто з поліцейських разом з арабами брав участь у нападах на єврейські транспортні конвої та поселення. Почалася запекла і кривава боротьба, що тривала майже до закінчення британського мандату 15 травня 1948 року. Напередодні від'їзду британського верховного комісара наприкінці квітня 1948 року Хаґана та Пальмах нейтралізували арабські банди.

Четвертий випуск підпільної старшинської школи Хаґани, який завершив навчальний курс у жовтні 1947 року, прийняв на себе весь тягар боротьби. З цього випуску вийшли командири взводів Хаґани та Пальмаху, що брали безпосередню участь у

боях з арабськими формуваннями від Галилеї до Неґеву. Із дванадцятьох однокласників з Єрусалимського округу, які прибули на навчання разом зі мною, шестеро загинули під час облоги міста. Список загиблих дуже довгий, і, наскільки мені відомо, половина випускників полягла у війні 1947–1948 років. Інші командували ізраїльською армією під час воєн 1956, 1967 та 1973 років.

Не минуло й року після мого прибуття до Ерец Ісраель (Палестини) із Ля-Спеції у травні 1946 року, як я став курсантом цієї надзвичайної школи, по закінченні якої отримав звання командира взводу. Після Голокосту і Ля-Спеції це була нова сторінка мого життя.

Після короткого перебування в кібуці Тель-Іцхак улітку 1946 року я став студентом Єврейського університету. Це стало можливим завдяки передбачливій директорці школи в Бернерово, поблизу Варшави, яка організувала мені здачу матури перед моїм від'їздом із Польщі. То були щасливі дні, і я з радістю повернувся до студентського життя. Я студіював класичні мови під керівництвом професора Моше Швабе, історію — під керівництвом професора Йозефа Клауснера, який написав книгу «Ісус із Назарету», а також Талмуд — під керівництвом професора Ґедалії Алона.

Я був радий можливості розпочати нормальне життя, яка відкрилася переді мною завдяки докторам Познанському та Емілеві Шмораку. Голова приймальної комісії д-р Познанський звільнив мене від плати за навчання, а д-р Еміль Шморак, який перед виїздом до Ізраїлю працював разом із моїм батьком у Львові в Сіоністському виконавчому комітеті Південної Польщі, був тепер членом Єврейського агентства[3] і домігся, щоб мені призначили невелику стипендію. Про мого батька і досі пам'ятали в Єрусалимі, і це полегшувало моє життя.

У ті дні навчання в Єврейському університеті було чимось надзвичайним. З університету, побудованого на узгір'ї, яке було продовженням Оливної гори, було видно іншу частину долини, вкриту оливковими деревами, і весь Єрусалим у його красі. На узгір'ї, де колись стояв Храм Соломона, а згодом і Другий Храм, тепер стоїть мечеть Омара із золотим куполом (яку також називають Куполом Скелі). Також звідти видно багато церков, починаючи від дивної архітектури російського православ'я з його

цибулевидними куполами в Гетсиманії (що на івриті звучить як «Ґат Шемен» — місце для витискання олії) до фортецеподібної церкви Успення з її вежею. Трохи далі за старим містом виднілася дзвіниця італійського притулку для паломників.

Від цієї панорами неможливо було відірватися, і в ній завжди відкривалося щось нове. У повітрі тут витає якась містика, яку не може порушити ритм сучасного життя. Юдейські гори є тлом для Храмової гори, а сонячне проміння створює атмосферу, що не раз захоплювала уяву багатьох історичних персонажів. Це місце стало колискою монотеїзму та юдео-християнської етики. Святі місця, що їх захопили араби в VII столітті, справили на мусульман не менше враження, ніж на юдеїв чи християн. Єрусалим був і залишається дивовижною мозаїкою релігій, культур та звичаїв. Навчання в Єврейському університеті було неабиякою честю. У моєму житті це була коротка і щаслива пора, присвячена академічним заняттям і мріям.

Незабаром після вступу до університету до мене підійшов приятель і між іншим запитав, чи не хочу я стати членом Хаґани. Відповідь була позитивною, і він запросив мене прийти одного вечора в лікарню медичної мережі Купат-Чолім, яку утримувала потужна профспілка Гістадрут. Там мене провели до темної кімнати і попросили зачекати. Таких, як я, там було вже близько 20–30 осіб. Через деякий час мене запросили до кабінету.

Посередині стояв простий дерев'яний стіл із двома свічниками, Біблією та пістолетом. За столом сиділи Натан Перльман, один із провідників студентської асоціяції Єврейського університету (загинув в Атароті 1947 року), Ефраїм Л. та ще один чоловік. Мені дали текст присяги[4], сказали покласти праву руку на Біблію і прочитати його. Так я став членом Хаґани — військової організації їшува та його виборного керівного органу — Єврейського агентства. Це була проста, але важлива церемонія. З того часу щосуботи я мав відвідувати підпільні курси, де нас учили, як поводитись із вогнепальною зброєю. Раз на місяць ми виходили за місто на польові вправи.

Все це перешкоджало моєму доволі напруженому навчанню, тому я запропонував командирові Хаґани Єврейського університету, що на час навчального року отримаю звільнення, а для бойового вишколу і всього, що потрібно, використаю літні ка-

нікули. Цю пропозицію було прийнято, і я поринув у вир нових пригод. На щастя, я залишився живим і можу розповісти про них.

Спочатку мене послали до сержантської школи в Ревадім у Ґуш-Еціоні, що в горах Юдеї, неподалік Хеврону. Через день польових навчань командир запитав мене, чи маю я якийсь військовий вишкіл. Довідавшись про мою службу в польській армії, він наказав мені повернутися до Єрусалима і переговорити із Шаломом Б., старшиною Хаґани Єрусалимського округу. Той і влаштував мене до підпільної старшинської школи.

Разом зі мною до школи поїхала група молодих людей, ретельно відібраних командуванням Єрусалимського округу. Коротка але інтенсивна програма фізичної підготовки пройшла в кібуці Маале га-Хаміша, названого на честь п'ятьох його членів, які загинули від рук арабів під час заворушень 1936–1938 років. Після цього ми пройшли курс піхотної підготовки. Нарешті нас привезли до кібуца Бейт-Гаарава над Мертвим морем, де ми заночували. На другий день уранці нас повезли на секретне стрільбище Хаґани. Ще й досі цікаво згадувати, як ми засинали надворі прямо на траві під звуки класичної музики, що линула зі старого програвача. На світанку нас повезли до ваді (каньйону) неподалік Хірбет-Кумрана, де свого часу знайшли сувої Мертвого моря. Для нас підготували солідний арсенал зброї та набоїв до неї. Попри спеку, цілий день ми провели на стрільбищі. Такі стрільби можна було проводити відкрито, без остраху переполошити британську поліцію, тільки на віддаленому узбережжі Мертвого моря.

Після повернення звідти нам дали один вільний день, щоб зібрати свої речі й залагодити особисті справи. Наступного ранку Шалом Б. відвіз нас до кібуцу Яґур. Із Єрусалимського округу до старшинської школи послали 12 чоловік. Єрусалимлянин Моше Руснак був тихим і замкнутим. Веселий і приязний Кікі-пальмахник (що на єврейському жаргоні означало член Пальмаху) взяв у Пальмаху відпустку й поїхав разом з нами. Життєрадісний і товариський хлопчина Амнон Віґолік також був з Єрусалима. Він і Кікі не давали нам ставати надміру серйозними. Міцної статури Мотке — син відомого релігійного діяча-сіоніста — полюбляв оповідати анекдоти про відомих громадських діячів. Колишній боєць Єврейської бригади Абраша

розважав нас оповіданнями про свої походеньки в будинках розпусти у Римі та Парижі. Джонні з кібуцу Кір'ят-Анавім поблизу Єрусалима свого часу відсидів у єрусалимській в'язниці Кішле (британська в'язниця в Єрусалимі) разом з іншими пальмахниками та Моше Даяном. Їх усіх посадили після того, як упіймали під час вправ зі зброєю в руках на Мертвому морі. Волосся Джонні ще не встигло відрости, бо він вийшов з тюрми за кілька днів до нашого від'їзду. Він загине під час першої битви за Кастель узимку 1948 року.

Ноам Ґроссман та Ребе (прізвисько), студенти Єврейського університету, Яків С. та двоє студентів, чиї імена я вже не пригадую, — оце, власне, і весь єрусалимський контингент. Цей різношерстий гурт прямував до кібуцу Яґур і дістався туди, коли вже вечоріло. Там уже було більше сотні інших курсантів, які розмістилися на великій і старанно вистриженій галявині. Дехто вже був знайомий та обмінювався привітаннями, інші лише розглядалися. Дивлячись на цих молодих ветеранів Пальмаху і Хаґани, я замислився, чи потягну я нарівні з ними. Зрештою, я був новобранцем, не обізнаним із традиціями та звичками цього люду, більшість якого складали сабри*.

Нас поділили на дві великі групи й наказали сідати у великі вантажівки. Це були звичайні цивільні вантажівки, що їх часто можна було зустріти на дорогах. Курсанти були вбрані в однакові сорочки і штани кольору хакі, мали шкіряні ремені, зав'язані на поясі вовняні светри з довгими рукавами і, ясна річ, кова тембел (дослівно — вар'ятський капелюх, щось на кшталт тих, які можна побачити на клоунах в Америці або на туристах на европейських альпійських курортах). Оскільки майже всі довкола за небагатьма винятками носили саме такий одяг, то нічого незвичного в ньому не було. Вантажівки рушили, і через годину їзди по Емек-Їзраель (долині Єзреел, або Ізраїльській долині) ми прибули на місце до кібуцу Сарід. Тут серед яблуневого саду для нас напнули намети. Ми вийшли з машин, узяли

---

* Сабра (*івр.*) — дуже колючий плід кактуса. Якщо розламати плід, то можна дістатися до солодкої і смачної м'якоті. Сабрами називали корінних ізраїльтян — досить жорстких і зазнайкуватих зовні. Але якщо з ними познайомитися ближче, вони виявляються добрими, чуйними та надійними друзями.

свої наплечники та обладунки, що їх привезли в окремій машині, і нас розподілили по шестеро на кожен намет.

За якісь півгодини нам наказали зібратись у великому наметі, що правив за клас і їдальню водночас. Там на нас чекали командир табору Сарід на ім'я Денні Масс (загинув 1947 року, командуючи взводом, посланим для підкріплення кібуців у районі Ґуш-Еціона), Одед Мессер і Хитрун, чиє справжнє ім'я я так ніколи й не дізнався. Інструктори пояснили нам розпорядок. Кожному дали папку з номером. Там були компас та інше приладдя, потрібне для науки. Папки роздавали перед початком кожного заняття і збирали наприкінці його. Таким чином, не залишалося жодних імен чи чогось такого, що могло б навести британців на слід, якби вони це знайшли. Їли ми у великому наметі тричі на день: о шостій ранку, опівдні та о шостій вечора.

Щовечора ми отримували усні вказівки, що будемо робити наступного дня. Офіційно це називалося літніми курсами для вчителів фізкультури. Як тільки поблизу помічали британців, ми мали негайно бігти до спортивних знарядь і починати вправи. Не можна було заходити й до кібуців. Попередній досвід показав, що пальмахники, тобто учасники вишкільних програм Хаґани, виявляли надмірний інтерес до жінок із кібуців. Це спричинювало зайві тертя й ускладнення, чого треба було уникати. Отож інструктори побажали нам успіхів. То були компетентні, приязні та справедливі люди. Вони трималися окремо і не говорили з курсантами на приватні теми.

Ми розійшлися і повернулись до своїх наметів. У наметі нас було шестеро — крім мене, Додик, Амнон Віґолік, Мотке П., Ноам Ґроссман та Маті. Поки ми перезнайомилися, настав час вечеряти. По вечері була лекція на тему орієнтування за картою і про потрібні для цього навички. О п'ятій годині ранку наступного дня почалася програма фізичної підготовки. Через два дні цієї підготовки усі мої м'язи та сухожилки боліли. Але я був здивований, на що виявилася здатною молода і здорова людина. З часом біль і дискомфорт зникли, й фізичні вправи навіть почали мені подобатися. Перша частина вишколу проминула у щоденних тренуваннях і лекціях. Метою першого етапу було підготувати курсантів до напружених навчань по всій Галилеї в ситуаціях, наближених до бойових.

Школу розділили на два табори. Один базувався в кібуці Сарід, а другий — у кібуці Ґаніґар за кілька кілометрів від нього. Час від часу обидва табори зустрічалися (частіше у Ґаніґарі) на лекціях або на зустрічах з видатними людьми. Одним з них був фахівець із військової історії, радник Бен Ґуріона д-р Ізраїль Беєр, якого через 20 років викрили як радянського шпигуна. Наприкінці першої частини програми нас також навчили стріляти з невеликих мінометів і кулеметів, які були на озброєнні піхоти. Усю цю зброю ховали десь у Ґаніґарі в таємних арсеналах Хаґани[5].

Час від часу ми приходили із Саріда для ознайомлення з різноманітним арсеналом британської, французької, польської та італійської зброї. Під час занять нам розповідали про її характеристики, давали її розбирати й показували, як за нею доглядати. Деякі зразки були справді екзотичними — як, наприклад, станковий кулемет із водяним охолодженням Шварцлозе (за ім'ям виробника), що його в австрійському війську використовували ще під час Першої світової війни. То був справді музейний експонат. Звичайно, під час занять набоїв нам не давали. Після занять курсантам давали чистити зброю, потім ми повертали її назад для зберігання у таємних арсеналах.

Одного разу біля кібуцу Ґаніґар нас застукав на гарячому британський патруль. Коли курсанти сиділи на землі та змащували зброю, акуратно розкладену на брезенті, з-за дерев несподівано вийшов взвод Шостої повітряно-десантної дивізії Великої Британії. Його командир — молодик із дитячим обличчям — і сам був здивований такою несподіванкою. Він наказав нам спакувати зброю — можливо, то був весь арсенал важкої зброї, що була у розпорядженні Хаґани в районі Галилеї, — й занести її, куди він покаже.

Табір підняли по тривозі, видали зброю і віддали відповідні накази. Заступник командира школи Цві Гурвіц зі своїми людьми непомітно оточив британський взвод, посміхаючись, вийшов до лейтенанта, який ним командував, і запитав, у чім річ. Лейтенант пояснив, що його командир запідозрив щось незаконне і вирядив його перевірити довколишні кібуци. Тут він випадково зіткнувся із людьми, які чистили кулемети; він їх затримав і тепер відвезе разом із речовими доказами до штабу у Хайфі. Цві сказав йому, що то буде немудро, бо його взвод оточено.

Молодий лейтенант подивився довкола себе і лише тоді зауважив автомати Стена (досить поширена на той час легка піхотна зброя британського зразка), наведені на нього та його людей з трьох боків. Цві завбачливо залишив їм шлях для відступу і сказав лейтенантові, що або той забере своїх людей і піде собі з миром, або ж доведеться стріляти. Лейтенант подивився довкола, оцінив ситуацію і погодився. Він наказав своєму взводові повертатися до авт, що стояли при в'їзді до кібуцу.

Щойно вони поїхали, у таборах Сарід та Ґаніґар закипіла шалена робота. Усе розбирали, наплечники і приладдя вантажили в цивільні вантажівки, які роз'їхалися у різних напрямках. Зброю повернули до арсеналів. Курсанти, хто в чому був, форсованим маршем подались у напрямку гір. За якихось півгодини школи ніби й не було. Незабаром після того над'їхала британська бронеколона. Солдати зайняли позиції довкола кібуців і почали обшук. Однак вони знайшли лише старий німецький маузер, що його кинули в лісі турки під час відступу в 1918 році.

Оминаючи дороги, ми йшли полями і пізно вночі прибули до нового табору у Джуарі, що в горах Ефраїму, навпроти кібуцу Ейн-Гашофет. Для нас уже поставили намети і приготували теплу їжу. Школа відновила свою роботу, але вже в одному спільному таборі.

Виявивши нашу школу, британці не зводили з нас очей. Кожні кілька днів британський підрозділ на бронетранспортерах маневрував по гористій місцевості неподалік від місця нашого вишколу. Дивитися на все це було трохи дивно. Британці здогадалися, що це була підпільна школа Хаґани. Ми вже не вдавали, що є вчителями фізкультури. Наші вправи на гребенях пагорбів ясно вказували на те, що це військовий вишкіл. Чого нам вочевидь бракувало, так це зброї. Ми не переймалися тим, що за нами спостерігають, адже ні у нас, ні в таборі не було нічого забороненого. Тож ми проводили свої навчання, британці — свої, і не зважали одне на одного.

Життя у Джуарі було цікавішим. Весь задум вишколу і його повний розклад стали нам зрозумілими. Тут була краща можливість познайомитися з іншими курсантами. Нова їдальня була ідеальним місцем для цього, бо ми могли зручно розміститися на довгих лавках за столами. Після традиційного читання короткого уривку з Біблії за столом починалася жвава розмова.

Довгі черги в душову давали ще одну можливість для спілкування, чого не було в полі, де весь час панувала сувора дисципліна.

Командира вишколу Мундека Пастернака стало видно частіше. Він жив у непоказному бетонному будинкові, який, мабуть, купили в якогось араба разом із цілою горою. Там містилися склад, кімната Мундека і лазарет. На своєрідному навчальному плацу перед будинком була горизонтальна ділянка, на якій акуратними рядами стояли наші намети. Тут ми збиралися щоранку після сніданку, Мундек робив огляд тих, хто зібрався, і коротко інформував про плани на день.

Це був високий на зріст худий чоловік років сорока, що багато курив. На ньому були завжди ретельно підігнані шорти кольору хакі та накрохмалена і випрасувана сорочка з білою хустинкою, завиненою у вигляді коміра. У цьому всьому він виглядав, наче офіцер польської кавалерії. Мундек також вирізнявся своєю барвистою мовою. Загалом на івриті немає багато прокльонів. Однак Мундек був у цьому плані унікальним. Якщо йому щось не подобалось або якщо він закликав когось до порядку, він добирав такі вислови, що навіть загартовані пальмахники мусили тремтіти перед ним.

Мундек емігрував до Ерец Ісраель зі Львова на початку 1930-х років. Він був надзвичайно ерудованою людиною — у Римському університеті захистив докторат із мистецтвознавства. Разом з тим, він був добрим, чуйним, справедливим і порядним. Зовні Мундек виглядав загартованим і дещо цинічним солдатом. Свою ерудицію він тримав у секреті, що його я розкрив лише згодом, коли мені випало служити його помічником у Ґенеральному штабі ізраїльської армії. Мундек був заступником командира центрального і південного фронтів. А я очолював єгипетський відділ у департаменті військової розвідки під час підготовки операції «Десять кар»[6] у 1948 році.

Після смерти маршала Пілсудського антисемітські настрої в Польщі ще більше посилилися. Тоді популярним було гасло *Żydzi do Palestyny!*. Врешті-решт було досягнуто порозуміння, що надання військової допомоги Хаґані може прискорити виїзд євреїв. Я не дуже здивувався, коли мені сказали, що все це було справою рук Мундека. Він поїхав до Польщі, закінчив там військову школу, а тоді організував підпільне вивезення зброї з Польщі до Ерец Ісраель.

Його заступник Цві Гурвіц відповідав за організаційні питання. Після того випадку в Ґаніґарі, коли британський патруль наштовхнувся на курсантів, які чистили кулемети, його репутація поміж нас була дуже високою. Професіоналізм інструкторів зазвичай викликав нашу повагу; одні були популярніші за інших, але ми поважали і слухали усіх.

Курсанти поділялися на дві групи — члени Пальмаху[7] та Хішу (члени Хаґани, які служили добровольцями в польових частинах; Хіш — абревіятура від «Хейль саде», тобто «польові частини»). Також серед нас було кілька колишніх вояків Єврейської бригади. Контингент Пальмаху звичайно тримався разом. Більшість із них мали досвід бойових дій, бо служили в цій структурі починаючи із 17 років. Хоч зараз їм було трохи більше двадцяти, вони були вже загартованими ветеранами. Це були самовіддані та цілеспрямовані люди із трохи вузькуватим світоглядом, що пояснювалося трибом їхнього життя після того, як вони покинули університет.

Більшість курсантів з міркувань безпеки мали псевдоніми. Дивно, але вони полюбляли популярні англійські імена та прізвиська. Кожен з них мав Біблію, читав її регулярно і добре знав. Дивно також, що всі вони мали перекладену на іврит російську книжку «Панфіловці», де розповідалося про битву на Волоколамському шосе під Москвою у 1941 році та роль, яку відіграла дивізія Панфілова в порятунку Москви. Книга захоплювала їх. Там ішлося про людей, що героїчно зупинили навалу краще озброєного і численнішого ворога. Дивізія Панфілова зазнала величезних втрат, але її бійці перемогли завдяки самопосвяті та майстерному командуванню. Наші курсанти хотіли бути такими, як панфіловці, що ціною величезних втрат зупинили німців.

Наші курсанти також були готові беззастережно виконати будь-який наказ. Це були різкуваті й дещо зарозумілі хлопці, які своєю поведінкою трохи нагадували військові ордени періоду хрестових походів. Їм були властиві військовий аскетизм і схильність до особливих манер, характерних для їхнього середовища. Коли вони довідалися, що я служив в армії, підконтрольній Радянському Союзові, то почали зацікавлено розпитувати про мою службу. Однак мої розповіді не дуже їм сподобалися, бо не збігалися з тим ідеалом, який вони собі ство-

рили. Голокост узагалі їх не цікавив, і вони наївно вважали, що на нашому місці вони добряче провчили б німців.

Я не належав до жодної групи, тому що серед курсантів не було інших іммігрантів або тих, хто пережив Голокост. Оскільки ця тема моїх колег не цікавила, інтерес до мене швидко згас. Я брав участь у вишколі нарівні з усіма і виконував необхідні нормативи, тому ставлення до мене було нормальним. Але я зрозумів, що краще буде тримати свої міркування при собі. Утім, кілька курсантів вирізнялися серед інших. Я потоваришував з Амноном Віґоліком, приязним та чуйним єрусалимлянином, який, як і я, на тлі інших виглядав білою вороною, а також із Філоном Фрідманом (він загинув у бою під Небі-Юша в 1948 році) — пальмахником, єдиним сином проректора Єврейського університету, який походив зі Львова. Ми потоваришували, коли я вчився в університеті. Також моїм приятелем став Ноам Ґроссман (загинув біля Атарота у 1947 році), з яким ми разом вивчали історію.

Був там також пальмахник Брен, що виглядав на підлітка. Коли я вперше його побачив, то запитав, що тут робить цей хлопчина. «Тихо будь, це Брен», — сказали мені. За кілька тижнів перед вишколом він супроводжував групу інженерів у пустелі Неґев. Їх зупинили двоє бедуїнів з ножами та рушницями. Найімовірніше, вони хотіли усіх їх повбивати, підпалити вантажівку і втекти в пустелю з награбованими речами. Брен, скориставшись із того, що бедуїни не звернули уваги на «хлопчиська» й заходилися грабувати біженців, вихопив рушницю в одного з бедуїнів і застрелив його. Другий бедуїн кинувся втікати, а Брен погнався за ним. За якийсь час Брен повернувся із двома рушницями та двома ременями з набоями.

Одного разу Брена й мене висадили вночі на полігоні Кармель з обривком карти місцевости і без компасу. Ми повинні були самі знайти дорогу до табору і з'явитися там не пізніше першої години дня. Обривок карти, та ще й після заходу сонця, мало чим міг допомогти. Однак, щоб устигнути, ми мусили йти пустелею і продиратися через скелі саме вночі, орієнтуючись по зірках. Ми розуміли одне одного дуже добре і без проблем установили наші координати та визначили найкоротший шлях до табору, оминаючи арабські села. Ми дісталися табору голодні та змучені, але задоволені тим, що вчасно виконали завдання.

Іншого разу його і мене послали у розвідку в район розташування табору Арабського легіону, що розмістився біля роздоріжжя на телі (підвищенні, зазвичай на руїнах старовинного села чи селища, що їх із плином століть занесло піском). Нашим завданням було повернутись із планом та описом розташування табору й того, що там робиться. Бренове самовладання та винахідливість вражали мене.

За якийсь час я просто захопився Бреновим почуттям гумору та лаконічною мовою, а він цінував мій багатий досвід. Коротше кажучи, ми добре доповнювали одне одного. Наші шляхи згодом кілька разів перетиналися під час битви за Неґев, а в 1950 році ми разом закінчили курси командирів батальйонів.

Брен був першим із сабрів, з яким я потоваришував. Пізніше мені вже значно легше було знаходити спільну мову з їхнім середовищем.

Ми постійно перебували в русі. Вільного часу було мало, відповідно не було часу і на приватні розмови. У вільний час ми воліли виспатися, оскільки навчання проводились переважно уночі, бо це був найкращий час для військових операцій. Ландшафт, позбавлений рослинности через надмірний випас худоби ще з часів арабських завоювань, не давав змоги замаскуватися. Тому вдень усякий рух було одразу помітно. Така-сяка рослинність була тільки на терасах, розмежованих кам'яними огорожами, які свідчили про інтенсивне сільське господарство тисячоліття тому; тут можна було знайти затінок та перечекати до заходу сонця. Тоді ми могли рухатися далі. Ніч захищала нас від ворожих очей і була нашим єдиним союзником. Вночі вільне пересування обмежували лише природні перешкоди, які, зрештою, можна було обійти. Вийшовши з табору, ми мали спершу звикнути до темряви, а тоді можна було щось розгледіти і рухатися без особливих труднощів. Натомість повний місяць був нашим ворогом, бо вимагав набагато більше обачности й не дозволяв підніматися на узгір'я.

Удень можна було вивчати місцевість за докладними топографічними картами. Зате вночі для орієнтування залишалися лише зірки. Сезон дощів в Ізраїлі короткий, і більшість часу небо чисте. По ночах дуже добре видно сузір'я, і, відповідно, нам було легко за ними орієнтуватися. Полярна зірка, Кассіопея, Оріон, Велика і Мала Ведмедиці та інші небесні світила стали нашими

надійними друзями. Визначати зірки і тримати за ними курс було зручно, і це давало відчуття безпеки.

На цьому етапі вишколу на наш розсуд віддали планування навчань і їх виконання. Інструктори призначали одних курсантів командирами, інших — спостерігачами, а наступного дня ми обговорювали допущені помилки. Ми здійснювали рейди в тили ворога, зненацька атакували віддалені цілі, вривалися в селища, щоб «підірвати» стратегічні об'єкти. Ми виходили з Джуари, коли смеркалося, і мали повернутися назад на світанку. Якщо ми заблукали, шукаючи ціль, то вже не встигали покинути «ворожу територію» до світанку. Тоді треба було маскуватись і непорушно сидіти, доки не стемніє.

Світанки у горах Ефраїму та в нижній Галилеї — надзвичайні. Синє-синє — аж чорне — небо, на якому яскраві зірки міняли положення протягом ночі. Перед самим сходом сонця на горизонті починала підніматися червона смуга. Вона ставала ширшою і міняла колір від темно-пурпурового і червоного, до яскраво-жовтого. Нарешті з-за все ще темного виднокраю повільно сходив червоний диск сонця.

Це було незабутнє видовище, яке давні греки сприймали як виїзд колісниці Аполлона із зоряного мороку і мандрівку її високо в небі на захід. Під час навчань мені завжди подобались оті несподівані «атаки» з першими променями сонця. Займаючи вихідні позиції перед годиною «Х», ми захоплювалися цим тріюмфом природи, який усе ще відгомонює в моєму серці.

Восени ночі ставали дуже холодними. Наближався єврейський Новий рік, і я запитав, чи можна піти до синагоги. На мій подив, синагог поблизу не було. Найближча знаходилася за 12 кілометрів, але то не було проблемою, бо ми вже звикли до швидких маршів на чималі відстані. Однак я з іще більшим подивом довідався, що лише п'ятеро серед нас виявили бажання піти на службу. Це були єрусалимляни Моше Руснак, Амнон Віґолік та Мотке. Теоретично я також належав до цієї групи, бо був студентом Єврейського університету. До нас долучився іще один курсант із Хайфи. Щоб відвідати службу, ми отримали звільнення на один день і вирушили ще вдосвіта. Дійшовши до кібуцу, ми запитали, де тут синагога. Нас скерували до будинку, де жили батьки членів кібуцу. Тут ми знайшли скромну синагогу та невелику громаду.

На зворотній дорозі ми почали ділитися враженнями. Хтось сказав, що оскільки ми в Ізраїлі, то вже немає потреби дотримуватися приписів, які зобов'язували нас у діяспорі. Там різні заборони ставали захисним муром, тоді як в Ізраїлі все навпаки, бо ми будували власну державу. Пояснення було цікавим, але не дуже переконливим, бо тоді виходило, що між ізраїльськими євреями і тими, що в діяспорі, лежить велика прірва.

Читання Біблії перед кожним прийомом їжі певним чином суперечило цій тезі. Це було свого роду пошуком власного коріння. Однак при уважному слуханні уривків, які читали щодня, ставало зрозумілим, що їх обирали за націоналістичним звучанням або через те, що вони розповідали про події в тій місцевості, де проходив наш вишкіл. Інтенсивні заняття залишали мало часу для роздумів. Однак уривки фраз, почуті від інших, дали мені змогу відчути, в яке середовище я потрапив. Голокост був поза межами світогляду цих гордовитих і жорстких сабрів. Їм було важко зрозуміти, яким є життя в атмосфері ненависти й переслідувань. Вони задовольнялися малим і готові були захищати свою свободу ціною власного життя, аніж жити у постійному приниженні. Вони просто не могли збагнути, як євреї діяспори могли погоджуватись жити в таких умовах.

Цінності, яких вони дотримувалися, звужували їхній світогляд, особливо світогляд членів Пальмаху. Абраша Т. одного разу розповідав нам про чудові паризькі ресторани, з якими він ознайомився під час служби в Єврейській бригаді. Мій сусід по намету, що походив із Беер-Товії (сільськогосподарської громади, що складалася з кількасот сімей), запитав: «Абраша, а ти колись був у "Тнуві" (мережі молочних ресторанів) у Беер-Товії? Якби був, то ти ніколи не вихваляв би паризькі ресторани». Сперечатися не було про що.

Політичне розшарування серед командирів старшинської школи було таким самим гострим, як у Лідо-ді-Рома або на причалі Ля-Специї. Мої колеги по школі належали до провідних політичних течій тогочасного Ізраїлю або підтримували їх. Члени Пальмаху підтримували ліве крило політичного спектру, деякі були навіть в опозиції до Бен Ґуріона. Хіш схилявся до центру, яким потім стала Мапай — політична партія, що домінувала в Ізраїлі протягом тривалого часу. Також було кілька пред-

ставників інших політичних напрямів. Мене від цього всього брала нудьга, до того ж після виснажливих тренувань ми були надто втомлені, щоб починати полеміку. Але одного дня ця тема загострилась. Інструктор наказав двом взводам зібратися. Їм видали короткі дрючки, що їх пастухи-араби використовували для оборони, й наказали сідати у вантажівки, які вирушили в напрямку Вен'ямінії — великого і заможного поселення, мешканці якого вирощували цитрусові. Я запитав, що трапилось. Мені пояснили, що кібуц Шуні біля Вен'ямінії був базою ІЦЛ (Ірґун цвай леумі — Національна військова організація), підпільного військового угруповання на чолі з Менахемом Беґіном. Члени ІЦЛ побили членів Хаґани, що мешкали в цьому селищі. Нам наказали провчити ІЦЛ. Це було подиву гідне видовище: курсанти моєї школи із завзяттям трощили приміщення і били інших євреїв начебто з політичних міркувань, хоча й не завдавали їм значних ушкоджень, що потребували б медичної допомоги.

Щоб зрозуміти контекст цього епізоду, слід пам'ятати, що Хаґана була військовим крилом Єврейського агентства — виборного органу, що мав близько 60 000 членів. ІЦЛ, що не визнавало Єврейське агентство і налічувало дві тисячі членів, розпочало терористичну боротьбу, яку більшість не сприймала і засуджувала.

Часу на читання газет не було. Ми або були на польових навчаннях, або готувалися до них, або спали. Ноам Ґроссман, який вступив до командирського вишколу після повернення зі Сполучених Штатів Америки, привіз із собою маленьке портативне радіо на батарейках. Це була небачена заокеанська дивина, яка дозволяла нам не втрачати контакт зі світом. За кожної нагоди Ноам слухав передачі з Єрусалима та Бі-Бі-Сі й розповідав нам про те, що відбувалося на міжнародній арені.

Тривала «холодна війна». Китайські комуністи наступали на материковий Китай. У Тихому океані тривали атомні випробування. В Америці Мерлін Монро здобувала щораз більшу популярність. Проте все це майже нічого для нас не означало. Наша увага зосереджувалась на дебатах в ООН щодо британського мандату в Палестині й на пропозиціях спеціяльної комісії. Ноам був джерелом останніх новин, і в його наметі завжди збиралися гості.

Одного дня до нашої школи несподівано приїхав Бен Ґуріон. Ми зібрались у їдальні, він виголосив промову і пояснив ситуацію. Бен Ґуріон був невисокого зросту, але з вогнем в очах. Людей просто тягнуло до нього. Він говорив сильно і переконливо. Це справді був сильний провідник і в певному сенсі провидець. Не всі знають, що він був дуже ерудованою людиною і вчився (у той самий час, що і я) у відділі класичних студій під керівництвом професора Швабе, який також викладав і мені. Після загальних коментарів розмова перейшла до гострих питань, оскільки наших курсантів було нелегко налякати, тим більше політикові. Він відповідав на них щиро і відкрито, попри те що питання від представників нашої лівиці були агресивні, ба навіть образливі.

Тоді він поставив кілька питань щодо нашого бачення майбутньої держави. Його цікавив склад випускного класу — зокрема, скільки серед курсантів було сефардійських євреїв (тобто вихідців зі Сходу). Виявилося, що є тільки один — єменець Єрухам Коен. Бен Ґуріон зрадів, що знайшовся хоча б один, і сказав, що цей промах треба виправити. Він побіжно згадав Голокост, і мене вразив холод його слів. Для Бен Ґуріона Голокост був лише однією зі сходинок у звільненні Ізраїлю і добрим приводом для того, щоб зібрати вигнанців на рідній землі.

Він справив на мене враження сильного провідника, попри свою віддаленість від переживань простих людей. Він був провидцем, але не фанатиком, і стало очевидним, що він був домінантною особистістю в Єврейському агентстві. У ньому було трохи забагато соціялізму зразка 1905 року, якого він так ніколи й не позбувся. Він не терпів заперечень, і його дуже дратувало, якщо його переконливі аргументи не справляли враження на курсантів нашої школи. Його внесок у сіонізм та становлення держави Ізраїль добре відомий. Я зустрічав людей, величніших за нього, і знав інших ізраїльських політиків. Отже, враження він на мене справив, але не більше. Наступні зустрічі з Бен Ґуріоном лише підтвердили мою попередню думку. Я зустрівся з ним знову, коли недовго працював при офісі прем'єрміністра напередодні звільнення з ізраїльської армії. Я з повагою ставився до нього і його здобутків, але не більше того.

Наші польові навчання добігали кінця. По закінченні практичних занять із використанням вибухових речовин ми були

готові до фінальної частини програми — бойових дій у місті. Вишкіл перебазувався в табір неподалік Хайфи, який складався з невеличких наметів на двох осіб. Деякий час ми займалися на закинутій будові, де нас тренували, як уникати вогню ворога, як штурмувати будинок та готувати його до підриву. Усе це дуже нам знадобилося через кілька тижнів під час битви за Єрусалим і Хайфу.

Ми переїхали до Хайфи, цього чудового міста на Кармелі, з якого відкривалися чудові краєвиди на гавань. Ми не мали на увазі чогось поганого і не збиралися на когось нападати. Але поява 130 чоловік, що йшли містом у колоні по двоє, не залишилася без уваги. Було піднято на ноги британську поліцію. Ми вивчали уявні оборонні лінії, шукали добрі позиції для кулеметів і найкращі напрямки атаки. Під час прогулянки через місто нас супроводжували солідно озброєні британські поліціянти і не зводили з нас очей. Ми гомоніли між собою, щось нотували, а часом і замальовували. Тоді ми зупинилися біля продавця фалафелі (добре засмажені горохові кульки, загорнуті в тісто), щоб купити собі обід. Все це збило поліціянтів з пантелику.

Нашим завданням було скласти план підриву всіх адміністративних споруд, банків, офісів британських фірм, залізничної станції та портового обладнання. Двом моїм колегам і мені було доручено скласти план підриву будинку, де містився Barklays Bank. Ясна річ, що насправді ніхто не збирався робити нічого поганого, однак нам необхідно було хоча б ненадовго зайти в той банк, щоб побачити, де закладена вибухівка могла б дати максимальний ефект.

Раптом до нас підійшов менеджер у широких штанах і краватці й запитав, що нам потрібно. Один із нас знав англійську і сказав, що ми збираємося їхати до Австралії й хотіли б купити австралійську валюту. Відповідь розсердила англійця, й він наказав нам забиратися геть, інакше він викличе поліцію[8]. Інших наших курсантів спіткала така сама доля, коли вони спробували ввійти до офісів компанії Thomas Cook та інших британських компаній.

Після відвідин Хайфи ми знову повернулися до Джуари, щоб закінчити деякі дрібні справи та підготуватися до операції «Ор-Дрор». Нам показали, як робити мінне поле, правильно його позначати і наносити на карту. По дорозі до Джуари на узгір'ї

прямо перед нами — саме там, де був табір, — ми побачили вогонь і дим. Хтось кинув цигарку, суха трава швидко зайнялася, і один намет цілковито згорів.

Неймовірно, але згодом мешканці цього намету загинули в різних боях і в різних частинах країни, але абсолютно в тому порядку, як вони спали в наметі. У травні 1948 року, під час першого перемир'я, Ребе — студент Єврейського університету, який разом зі мною прибув на вишкіл з Єрусалимського округу, — заїхав до мене в Абу-Ґош, щоб попрощатися. Він їхав до Неґева, куди його перевели із 6-ї єрусалимської бригади «Еціоні». Я запропонував йому перекусити і випити доброго вина. Ребе попивав вино, і ми пригадували наші дні в Джуарі. Перед відходом він сказав: «Ну от, тепер моя черга. Пам'ятаєш той намет, що згорів? Я останній із тих, хто там жив». Через два тижні я дізнався, що Ребе загинув на півдні під час атаки на поліцейський відділок Таґґарт.

Навчання під кодовою назвою «Ор-Дрор», попри пригоди з човном під час переправи через Йордан, таки досягли поставленої мети. Основними підрозділами, якими переважно діяла Хаґана, були боївки, рідше — взводи. Роти і батальйони були лише адміністративними одиницями. Завершальні навчання мали перевірити порядок на марші в роті, підсиленій важким озброєнням та допоміжним спорядженням, яке на наші вихідні позиції привезли військово-морські підрозділи Хаґани. Ми повинні були провести скоординовану атаку одночасно на кілька об'єктів. Також треба було дати змогу командирові округу перевірити боєготовність своєї оборони.

Хоч прикра пригода на Йордані переплутала весь хід навчань, ми зі своїми завданнями впорались. Тилове забезпечення, командування та зв'язок було випробувано в ділі. Однак нашу присутність зауважили із самого початку, тому елемент раптовости було втрачено. Але ми все одно змогли «підірвати» дороги та мости. Якби командир навчань захотів, то ми могли б виконати інші завдання і відступити ще до сходу сонця. Оборона округу була перевірена в обстановці, максимально наближеній до бойової. А вже через сім місяців цю оборону випробували сирійські піхота і танки.

Отже, ми радо повернулися до Джуари, де можна було нічого не робити, чекаючи, доки звільнять інструкторів із тюрми. Про-

граму вишколу було вичерпано, і ми чекали на випускні екзамени. Із Хайфи прибули два старші командири Хаґани. Принесли великий ящик із піском, на якому зробили тривимірну карту уявного округу з гарно виліпленими горами, долинами, дорогами та мостами. З не меншою майстерністю були зроблені ліси, будинки, залізничні переїзди та військові споруди. Для цього макету використали картон, сірники, тканину та волосінь. Загалом це справляло враження, бо тут було відображено весь довколишній рельєф у мініятюрі. Курсантів по одному викликали до екзаменаторів і кожному давали тактичне завдання, для вирішення якого він отримував уявну живу силу і техніку. На розробку плану операції давалося кілька хвилин, після чого випускники коротко доповідали про план своїх дій.

Екзамен був формальністю. Інструктори й так знали сильні та слабкі сторони своїх курсантів. Вони бачили нас під час навчань у спекотні літні місяці, які доводили нас до майже цілковитого виснаження. Ми проводили нічні навчання у сільській місцевості і знаходили свої цілі без помилок. Інструктори бачили нас і в ролі солдатів, і в ролі командирів.

Ми зі свого боку також бачили їхню кваліфікацію і дізналися багато про їхню витривалість, командирські якості, сильні та слабкі сторони. Ми складали заліки під спекотним сонцем субтропіків або прохолодними ночами у нижній Галилеї та в горах Ефраїму. Певним чином наші інструктори також проходили вишкіл майбутніх командирів. Одних ми любили більше, інших менше, але поважали всіх за самопосвяту, професіоналізм і коректність. У Хаґані ніхто не мав привілейованого становища. Кожен повинен був заслужити повагу своїми власними силами та вміннями.

Я стояв перед комісією й указкою показував на піску напрямки наступу, лінії атаки та шляхи відходу. То була добра нагода виявити свої навички, здобуті під час інтенсивного тренування. Ми змінилися, здобули певність у своїх силах і переконаність, що ми можемо впоратися з будь-яким завданням. Ми всі передчували розв'язку, яка настане після того, як ООН вирішить долю єврейських територій. Ми цілком усвідомлювали ризик і тягар відповідальности, що лежала на нас.

Четвертий набір старшинської школи був готовий до випускної церемонії. Ми зібралися біля наших наметів, вбрані у свіжо-

випрані хакі, і навіть наваксували свої важкі черевики. Взвод за взводом ми марширували на плац, що був напроти старого будинку. Інструктори зібралися перед школою. Усі ми були добровольцями. Між нами не було якихось соціяльних відмінностей, і ніхто не вихвалявся тим, що він — офіцер Хаґани. Ми пройшли різні життєві шляхи. Нашим бажанням було виконати свій обов'язок, і для нас було великою честю захищати рідну землю. Сонце сіло, і посутеніло. Перед кожним взводом запалили банки з солядкою, і вогонь освітив людські обличчя. На будинкові з запаленої тканини, що була вимочена в солярці, зробили напис *Лі пкуда тамід анахну!* («Якщо нас покличуть, ми завжди готові!»), що було рефреном однієї з пісень Пальмаху. Підняли ізраїльський прапор, ми заспівали національний гимн «Гатіква». Мундек побажав нам усього найкращого і додав, що ми зробили все, що могли, і що для нього та інструкторів було великою честю працювати з четвертим випуском старшинської школи.

На цьому проста церемонія завершилася, і ми пройшли до їдальні. Прочитали уривок із Біблії, подали вечерю, а тоді на нас чекала несподіванка. Встановили імпровізовану сцену, заспівали пісень, і почалася міні-вистава, в якій з гумором зобразили наших інструкторів. Я ніколи й не подумав би, що серед нас було стільки талантів — комедіянтів, акторів і драматургів. Вистава була справді віртуозно смішна, але тактовна.

А через три місяці чимало випускників 1947 року поклали своє життя у боях. Джонні загинув на горі Кастель — у тій самій операції брав участь і я. У селі Кастель, що стояло на руїнах римських укріплень, позбиралися арабські банди. Воно панувало над підходами до Єрусалиму, і звідти вони робили щоденні наскоки на машини, які доставляли вантажі в місто. Мій взвод стояв у засідці, щоб відрізати підкріплення, яке йшло на допомогу арабам, а взвод Джонні атакував саме село. Операція була успішною, але Джонні вбило випадковою кулею.

Ноам Ґроссман поліг на узгір'ї поблизу Атарота, Амнон Віґолік втратив руки й зір, знешкоджуючи міни біля Нве-Яаков. Філон Фрідман загинув під час атаки на стратегічно важливий поліцейський відділок у Небі-Юша у верхній Галилеї, що його британці передали під контроль арабських банд. Провідник, який вів взвод Денні Масса — командира табору Сарід у нашій старшинській школі, збився з дороги поблизу Кфар-Еціон. Вони

потрапили в інший видолинок. На світанку вони виявилися в оточенні арабів всього за чотири кілометри від пункту призначення. Патрони скінчилися... Пізніше британські солдати привезли до нашого табору мішки з їхніми страшенно понівеченими тілами.

Минули роки, і під час відвідин Ізраїлю я знайшов скромний музей Хаґани на вулиці Алленбі. Я запитав, чи мають вони якінебудь документи стосовно четвертого випуску підпільного старшинського вишколу, що завершив навчання 1947 року в Джуарі. Мені принесли папку, що припадала пилюкою на полиці. Там було кілька аркушів, і серед них — список із тридцяти з чимось імен, включно з моїм. От і все, що залишилося, крім спогадів випускників, які не загинули у війні 1947–1949 років.

Вранці після випускної церемонії ми роз'їхалися хто куди. Я повернувся до Єрусалима й пішов до асоціяції студентів Єврейського університету, щоб отримати місце в гуртожитку. Виявилося, що мені дали кімнату в невеличкому затишному готелі на вулиці Абарбанель у Рехавії, неподалік Єврейського агентства. Я сказав, що не маю стільки грошей. Мені відповіли, щоб я тим не журився, бо за мене вже заплатили. Прийшовши до готелю, я знайшов у конверті чек, оплачений Тнувою — сільськогосподарським кооперативом профспілки Гістадрут. Я пішов у той кооператив і запитав, чим я маю їм віддячити. Вони сказали, що нічим. Через кілька днів я отримав листа, де йшлося про те, що мене застраховано на 1000 британських фунтів у компанії Lloyds, і просили мене призначити отримувача страхової суми. Я був заскочений і запитав Шалома Б. — командира Єрусалимського округу Хаґани, який влаштував мене на вишкіл, — що все це означає. Він відповів, що я вже вважаюся постійним членом Хаґани, який перебуває у відпустці до закінчення університету.

Моя книга, написана у Лідо-ді-Рома взимку 1945–1946 років, вийшла у престижному видавництві «Ам-Овед», що також належало Гістадруту. Я отримав гонорар. Нарешті я влаштував свої справи і зміг приступити до навчання. Повернувшись на факультет класичних мов, я зосередився на грецькій мові та читанні «Анабазису» Ксенофонта.

Одного вечора на вулиці зчинився якийсь гамір. Люди кричали, бігали туди-сюди і танцювали. Я вийшов на вулицю, щоб

дізнатися, що відбувається. Мені сказали, що 29 листопада 1947 року ООН проголосувала за розподіл Палестини на арабську та єврейську держави. Цілу ніч панував піднесений настрій. Вранці мені наказали з'явитися в Єврейському агентстві, де мені дали пістолет і сказали, що я буду охоронцем Ґолди Меїр. Я був поруч із нею на балконі, коли вона виголошувала історичну промову і закликала арабів прийняти поділ Палестини і почати будівництво двох держав задля кращого майбутнього мешканців цієї землі. У той день в Єрусалимі вона була єдиним членом Єврейського агентства. На старих фотографіях біля Ґолди Меїр, що промовляла з балкону, видно молодого чоловіка. Мене можна впізнати серед тих, хто стояв на балконі Єврейського агентства, навіть 50 років по тому. Після закінчення церемонії я здав пістолет і повернувся до науки, радий з того, що мені дадуть на два роки спокій і я зможу спокійно закінчити університет. Але ці сподівання виявилися черговою ілюзією.

Першого грудня 1947 року я працював у бібліотеці Єврейського університету над папірусами, виконуючи завдання професора Йозефа Клауснера. Член Хаґани, якого я знав ще від зимових навчань, підійшов до мене і пошепки передав наказ окружного командира. Я мав зібрати взвод членів Хаґани, які були на університетських заняттях, і вирушити в місто, бо у торговому центрі поблизу будинку «Танус» араби почали вбивати євреїв. Біля гуманітарного факультету, що знаходився в будинку Розенблюма, на нас чекав автобус зі зброєю.

Я залишив книжки на столі, щоб повернутися до них пізніше, і пішов збирати своїх людей. Я заходив до авдиторій і наказував членам Хаґани збиратися біля автобуса. Лекторів це дратувало, студентів дивувало, але всі зрозуміли, що щось відбувається. Взвод швидко зібрався біля автобуса, роздали зброю, і ми від'їхали до торгового центру. Тоді до мене ще не дійшло, що нас було фактично мобілізовано і відправлено захищати євреїв від їхніх сусідів-арабів.

Одне бойове завдання змінювалось іншим. Якийсь час я командував дільницею у центрі міста біля мусульманського кладовища Мамілла. Потім разом із першим польовим підрозділом, до якого входив взвод колишніх вояків Єврейської бригади та взвод Єврейської допомогової поліції (Нотрім), мене послали охороняти дорогу на Єрусалим. Я так і не повернувся до

Єврейського університету, й мої книжки так і лежали на столі в бібліотеці. Я воював у Єрусалимі, після оголошення перемир'я мене на короткий час перевели до Генерального штабу, а тоді знову повернули до Південного командування, яке відповідало за Неґев і Синай. В ізраїльській армії я прослужив до осени 1954 року.

Я й досі гордий з того, що був курсантом четвертого випуску підпільної старшинської школи Хаґани. Її випускники були частиною «срібної таці», на якій державу Ізраїль було піднесено євреям в усіх кінцях світу. Цей вислів став популярним з легкої руки поета Натана Альтермана, який присвятив свою зворушливу поему «Срібна таця»[9] самовідданому поколінню, що захищало їшув у 1947–1949 роках.

Ця «срібна таця» складалася з нічних ударних бригад, організованих ще капітаном Чарльзом Орд Вінґейтом для захисту від банд, що тероризували арабів та євреїв на території британського мандату в 1930-х роках. До них долучилися легендарні командири Пальмаху, офіцери й підстаршини колишньої Єврейської бригади Восьмої британської армії, а також випускники старшинської школи Хаґани. Вони повели людей на захист своєї землі. 15 травня 1948 року, коли була заснована держава Ізраїль, вони перетворилися на Сили оборони Ізраїлю. Дуже багато з них заплатили жахливу ціну — були скалічені або загинули у цій боротьбі не на життя, а на смерть. На мою долю випало бути учасником тих вікопомних подій.

РОЗДІЛ 6

Моше Даян

Споконвіку дорога від Середземного моря до Єрусалима, оминувши Латрун з його виноградниками та монастирем траппістів, в'ється звивистою тісниною Баб-ель-Вад, що закінчується біля Сарісу. Звідти дорога йде в напрямку арабського села Абу-Ґош. Перед самим Єрусалимом над дорогою нависає гора Кастель. Цим шляхом користувались єгиптяни, ізраїльтяни за часів Давида, ассірійці, вавилоняни на чолі з Навуходоносором, перси, греки, римляни під командуванням Тита, візантійці, араби, хрестоносці під командуванням Ґотфріда Бульонського, сарацини на чолі з Саладдіном, турки Сулеймана Пишного та британці під проводом Алленбі. Тепер прийшов наш час воювати за цю дорогу життя, що вела до міста, де жили понад 100 000 євреїв.

Село Абу-Ґош знаходиться біля криниці, поруч з якою колись стояв зимовим табором 10-й легіон Тита. Старий священик-француз, що жив у монастирі біля церкви, збудованої хрестоносцями, показав мені камінь, який накривав колодязь біля вівтаря і на якому було викарбувано *LEGIO X*. Важко описати відчуття солдата, підрозділ якого стоїть на місці зимового табору римського легіону, що перебував тут багато століть тому. Історик Йосиф Флавій розповідає, що цей легіон зруйнував Другий Храм.

62-й батальйон 6-ї бригади під командуванням Меїра Зореа (Заро)[1] стояв у поліцейській дільниці Таґґарта, яку британці збудували під час арабських заворушень 1936 року. Британський чиновник Таґґарт очолював департамент громадських робіт, що збудував цілу мережу таких поліцейських дільниць у Палестині. Не знаю, хто визначав місця для цих фортецеподібних поліцейських дільниць, але та людина, мабуть, не лише розуміла-

ся на військових питаннях, а й була обізнана з історією. Усі дільниці були збудовані по стратегічних точках, що височіли над місцевістю. Фундаментальні будівлі, пофарбовані під колір довколишнього пейзажу, майже зливалися з ним. Знадобилася ціла батарея шестифунтових протитанкових гармат, щоб викурити єгиптян з однієї такої укріпленої дільниці поблизу Ірак-Суідану, що перекривала підходи до пустелі Неґев.

Британці покинули дільницю Таґґарта у квітні 1948 року, і вона перейшла до нас. Тут, за якісь півтора кілометри від лінії фронту, ми могли відпочити й перевести подих. Битва на підступах до Єрусалима почалася незабаром після поділу Палестини на єврейську та арабську частини, коли арабські збройні формування почали атакувати автобуси й вантажівки, що прямували до обложеного міста. Дорога через Баб-ель-Вад нагадувала тир, через який треба було проїхати, щоб дістатися до Єрусалима.

На початку квітня 62-й батальйон «Бейт-Хорон»[2] було відокремлено від 6-ї бригади «Еціоні», що захищала Єрусалим, і перекинуто на підсилення 10-ї бригади Пальмаху «Ґарель», яку ще називали «га-Порцім» («ті, що прорвалися»), бо вона щойно прибула до єрусалимського сектора. Ця бригада під командуванням Іцхака Рабина, який згодом стане прем'єр-міністром, пройшла крізь кільце арабських формувань на допомогу Єрусалимові. Певним чином цей маневр урятував місто, але він дався ціною великих втрат.

По прибутті до Абу-Ґоша Заро та я пішли шукати командира бригади Рабина. Його штаб знаходився в Бейт-Пфеффермані — санаторії, що стояв у сосновому лісі на узвишші над кібуцом Кір'ят-Анавім. Нам показали, де його кімната. Там ми побачили русявого молодика, який щойно прокинувся і чухався спросоння. Заро і я — офіцери регулярного війська — були трохи заскочені, коли побачили його. Заро доповів про прибуття нашого батальйону, його чисельність та озброєння. Ми вийшли дещо здивовані. Іцхак Рабин був вдумливим і надзвичайно компетентним командиром, з неабияким аналітичним хистом, небагатослівним і, хоч як це дивно, сором'язливим. Нам було шкода, коли через кілька тижнів його забрали від нас і призначили начальником штабу Південного округу.

Незабаром після того, як ми прибули до Абу-Ґоша і зайняли висоти вздовж Баб-ель-Ваду, приїхав Мікі Стоун — таємничий

американець, що мав перебрати командування над новосформованим центральним фронтом. До його складу увійшли такі бригади: 3-тя «Александроні» та 4-та «Кір'яті», що захищали Тель-Авів і дорогу на Єрусалим, 10-та бригада Пальмаху, що стояла у Баб-ель-Ваді, та 6-та бригада «Еціоні», яка захищала місто. Бригади були радше адміністративними одиницями, оскільки Хаґана[3] діяла меншими оперативними формуваннями — взводами, ротами і, час від часу, батальйонами. Американець на псевдо Мікі Стоун[4] отримав від Бен Ґуріона завдання перетворити підрозділи Хаґани на регулярне військо.

Мене попросили дістати вина для кумсіцу (вечірки — на івритському сленґові), що мала відбутися того самого вечора. Я «спеціялізувався» на вині після того, як випадково знайшов винний погріб у місцевості Моца. У грудні після короткого перебування в командному центрі в Єрусалимі мене звідти перевели й поставили на чолі першого польового підрозділу, що його вирядили на захист ділянки дороги від Кастеля до передмість Єрусалима. Мій командний пункт знаходився в санаторії Купат-Чоліму (мережі медичного страхування, організованої профспілкою Гістадрут) на узгір'ї біля Арзи. Разом зі мною в санаторії перебувала частина мого взводу під виглядом курортників. Інша частина взводу стояла у приватних будинках у Моца-Еліті (верхньому) та Моца-Тахтіті (нижньому), що трохи далі по дорозі.

Якось я зауважив, що бійці, які розташувались у Моца-Тахтіті, завжди були напідпитку. Виявилося, що там був старий погріб, і під землею були заховані великі дерев'яні бочки з чудовим вином. Коли після поділу Палестини араби почали терор, власники замкнули пивницю, замаскували вхід і виїхали до Єрусалима. Але хтось із моїх людей знайшов вхід до пивниці. Ми не розголошували цю інформацію і попивали собі чудове вино, яке носили у бляшанках з-під молока. Мої розвідники давали вино офіцерові, що відповідав за забезпечення, а він вимінював його на патрони, харчі та інші корисні речі.

Отже, кумсіц було влаштовано ввечері у монастирі в Абу-Ґоші, де мешкав монах-француз П'єр Жозеф — колишній вояк французького Іноземного легіону. Мікі Стоун, його заступник Гарріс (також американець) та водій Рівка влаштувалися в монастирі на нічліг. Я організував вино, але на кумсіц не пішов. Я був по-

льовим командиром, і мене мало цікавили стратегічні та політичні питання. Три місяці постійної небезпеки, охорони автоколон, розвідок у місцевості на південь від Єрусалима та допомога Заро у створенні батальйону трохи втомили мене. Крім того, моя дівчина, яка також була студенткою Єврейського університету, служила в частині, що стояла в кібуці Кір'ят-Анавім неподалік від нас.

А на ранок я довідався, що Мікі Стоун минулої ночі загинув. Випускник військового коледжу «Вест-Пойнт» полковник Давид Маркус, якого ми знали як Мікі Стоуна, не загинув на місці в Абу-Ґоші, як стверджує офіційна версія. Свідки розповідали, що його, важко пораненого, але ще живого, карета швидкої допомоги забрала до шпиталю в Єрусалимі, де він і помер. У всьому іншому офіційна версія, мабуть, правдива. Він вийшов уночі до вітру, його помилково зупинив вартовий, той відповів йому англійською, і вартовий вистрелив.

Тоді ходили чутки, що багато британських поліцейських вступили до арабських загонів. Зрештою, проти нас воював Арабський легіон[5], яким командували британські офіцери і передові загони якого стояли за кількасот метрів від нас. Наш вартовий не знав англійської мови. Але сумніви відносно того, що ж насправді сталося, залишаються. До появи цих сумнівів спричинилась і офіційна версія, яка замовчувала деякі факти. Говорили, що комусь не сподобалося призначення американця на посаду першого генерала новоствореної ізраїльської армії. Я не вірю в цю версію; зрештою, вона не має під собою жодних доказів. В ізраїльській армії того часу було забагато безладу, аматорства і бравади, які могли спричинити такого роду інцидент. Тіло полковника Маркуса було відправлено до США у супроводі Моше Даяна і поховано на Арлінґтонському цвинтарі.

Моше Даян народився у Нагалалі — першому мошаві (сільськогосподарському поселенні) в долині Єзреел, яку ще називають «Емек». Під час заворушень 1936–1939 років разом з іншими молодими людьми із Хаґани він пройшов вишкіл під керівництвом капітана Чарльза Орда Вінґейта. Даян втратив око в Сирії під час служби у британській польовій розвідці у складі підрозділу, що воював із французами-вішистами. За кілька місяців до закінчення британського мандату над Палестиною британці заарештували його разом із Джонні — моїм одноклас-

ником з підпільної старшинської школи — та іншими під час перевезення зброї. Деякий час він просидів у тюрмі. Після поділу Палестини їх усіх звільнили. Джонні та інші добре його знали. Ось, власне, і все, що я тоді знав про Моше Даяна. Він відіграв провідну, хоч і суперечливу роль після повернення із США в 1948 році, після першого перемир'я.

Моше Даян був третім командиром Єрусалимського округу, куди входила і 6-та бригада «Еціоні». Під час голосування в ООН за поділ Палестини у листопаді 1947 року цим округом командував чоловік, якого призначили туди із суто політичних міркувань і який був не військовиком, а радше бюрократом та адміністратором. Це ще досить м'яко про нього сказано. Згодом його замінив Давид Шалтіел — яскрава особистість і колишній вояк французького Іноземного легіону. Це був цікавий, хоч також неоднозначний чоловік. Він організував оборону міста раціональніше — досвідчені та компетентні польові командири робили свою справу, і бригада в це не втручалася.

Регулярні арабські армії перейшли кордон підмандатної території й атакували новостворену державу Ізраїль 15 травня 1948 року. В єрусалимський сектор вклинився добре підготовлений та озброєний Арабський легіон, яким командували досвідчені британські офіцери. Ситуація стала критичною, бо ми не мали досить сил і зброї, щоб відбити напад. Єрусалимський округ перебував у сум'ятті, а 6-та бригада зазнала великих втрат. Дійшло до того, що на нараді командирів Пальмаху та штабу 6-ї бригади Іцхак Саде[6] — легендарний командир Пальмаху, який привів на допомогу єрусалимському фронтові 10-ту бригаду «Гарель», — вдарив в обличчя одного зі старших офіцерів. Той, колишній британський офіцер, не без підстав сказав, що відрізаний від решти країни Єрусалим не вдасться оборонити силами нерегулярних загонів, і запропонував здаватися. Атмосфера у штабі Єрусалимського округу досягла такої гостроти, що командир 10-ї бригади «Гарель» Табенкін, який змінив Рабина, телеграфував до Генштабу в Тель-Авіві, що за цих обставин він мусить узяти на себе командування цілим округом.

Ми радо приєдналися до 10-ї бригади «Гарель». У нас були сумніви щодо компетентности командування Єрусалимського округу, і ми не надто переймалися тим, чи ввічливо це буде виглядати. Хаґана пишалася тим, що чесно і без зайвого галасу

робила свою роботу, чого не можна було сказати про штаб Єрусалимського округу. Одного ранку Заро та я повернулися до міста з передової на Баб-ель-Ваді й зайшли до штабу округу, що знаходився в будинку Єврейського агентства. Ми прийшли прямо з окопів — спітнілі, вкриті пилюкою та з рушницями за плечима. У штабі всі носили гарно випрасувані хакі й діловито ходили туди-сюди в касках. Нас провели до бару з добрим вибором напоїв, де бармен у білому піджаку та чорній краватці запитав, чи ми офіцери, а тоді запропонував нам щось випити. Ми взяли лимонад і пішли.

У битві за Єрусалим з боку Баб-ель-Ваду брали участь 10-та бригада «Гарель» та єрусалимський гарнізон. Сили, що були сконцентровані у Гулді, на рівнині, що виходила на Латрун, мали завдання захопити поліцейську дільницю Таґґарта і встановити контроль за автострадою. Наступ із двох боків мав на меті розірвати кільце облоги. Нашою головною ціллю був Латрун і пагорб із траппістським монастирем на ньому, що височів над входом до Баб-ель-Ваду. На ньому закріпився арабський підрозділ, який блокував дорогу на Єрусалим.

Військові інженери Хаґани знайшли інший шлях, щоб обійти позиції Арабського леґіону. Вантажівки доставляли вантажі до визначеного місця неподалік від в'їзду до Баб-ель-Ваду, куди раніше могли дістатися хіба що джипи. Звідси все необхідне несли на плечах кілька миль до самого входу в каньйон. Цей секретний маршрут постачання обложеного Єрусалима називався «бірманською дорогою». Уночі на початку дороги можна було побачити людей з усіх єрусалимських громад — хасидів, бухарців, єменців та европейських євреїв. Вони на плечах переносили мішки з борошном, які потім складали на вантажівки, що чекали у відносній безпеці при в'їзді до Баб-ель-Ваду і, завантажені, прямували до Єрусалима.

Було вирішено завдати скоординованого удару силами підрозділів Єрусалимського округу в Баб-ель-Ваді та підрозділів із Тель-Авіва, що сконцентрувалися в Гулді навпроти Латруна, щоб захопити Латрун і розірвати блокаду Єрусалима. Заро послав мене на укріплену позицію номер 21, що була на верхівці гори, звідки можна було оглядати автодорогу з Рамалли до Латруна. Я прибув до взводу, що утримував цю позицію, і в потужний артилерійський бінокль спостерігав за рухом на дорозі. За

два дні до атаки я помітив принаймні дві сотні вантажівок, що рухалися з Рамалли, де стояв Арабський легіон, на підтримку підрозділу, що стояв у Латруні.

Напередодні атаки Заро послав мене до Деїр-Мугейсіна, по другий бік від Латруна, щоб попередити Хаїма Ласкова, командира одного з батальйонів, колишнього офіцера британської армії та близького приятеля Заро, що Латрун отримав чимале підкріплення. Мені треба було вночі перейти через ворожу територію, щоб дістатися до штабу Ласкова у Гулді, що була вихідною точкою операції. Я пробув у Хаїма Ласкова цілий день, докладно показавши йому позиції Арабського легіону й описавши сили, які нам протистоять. Наші життєві дороги ще перетнуться не раз, і Хаїм завжди згадуватиме мій прихід до нього в Гулду. Він був стовідсотковим солдатом — втім, на нього, можливо, надто великий вплив справила служба у британській армії.

Наступної ночі я повернувся до Баб-ель-Ваду з переконанням, що атаку або перенесуть, або скасують. На мій подив і жах, цього не сталося. Підрозділи почали займати вихідні позиції під вечір, а коли стемніло, почалась атака. Вона була відбита частинами Арабського легіону. Досвідчені пальмахники з 10-ї бригади «Гарель» повернулись до Баб-ель-Ваду до сходу сонця, зазнавши невеликих втрат. Але частини, що наступали з тель-авівського напрямку, мали наказ не припиняти наступ. Почалася справжня бійня, оскільки за білого дня, без підтримки артилерії та мінометів ті, що атакували, стали чудовою мішенню для перехресного вогню частин Арабського легіону, які засіли на довколишніх висотах, у дільниці Таґґарта і в монастирі у Латруні.

Серед загиблих було дуже багато тих, що свого часу пережили Голокост; дехто пройшов через концтабори, інші партизанили у Білорусії. Серед них були й ті, кого ховали у підвалах і схронах. Пізніше їх ловили британці при спробі дістатися морем у переповнених кораблях до Ерец Ісраель. Їх депортовували та інтернували на Кіпрі. Їх звільнили після закінчення дії британського мандату і привезли до Хайфи. Декого з новоприбулих одразу з порту кинули в Гулду, дали рушниці й показали, як стріляти. А наступного дня вранці їх підняли в атаку на позиції добре вишколеного Арабського легіону. Сотні полягли під шквальним вогнем на полях Латруна, і ніхто навіть не знав, хто

вони і звідки. Бездумне та бездушне ставлення до людей дуже мене вразило. Увечері я підібрав кількох солдатів, які блудили, не знаючи дороги, і випадково наштовхнулися на наш патруль.

Незабаром після цієї невдалої атаки, що стала сьомою марною спробою вибити Арабський легіон із Латруна, нам наказали повертатися до міста на позиції своєї 6-ї бригади «Еціоні». Ми були виснажені, зазнали втрат, починаючи із загибелі цілого взводу в бою з Арабським легіоном незабаром після прибуття на позиції в Абу-Ґоші у квітні 1948 року. Цей взвод під командуванням молодого і перспективного офіцера Амі Розанського стояв на Радарному пагорбі в колишньому британському таборі. Він мав завдання прикривати підходи до Бейт-Пфеффермана та кібуцу Маале га-Хаміша. Його атакувала піхота Арабського легіону за підтримки артилерії, і за кілька хвилин взводу не стало. З того часу сутички з Арабським легіоном не припинялися. Ми мали завдання утримувати укріплені пункти, що прикривали підходи до дороги на Єрусалим, починаючи від початку Баб-ель-Ваду й аж до західних околиць міста. Майже три місяці перебування на передовій під артобстрілом та снайперським вогнем, у постійному патрулюванні нейтральної смуги, вимотали наші сили. Ми зазнали втрат, і чисельність батальйону зменшилася. Битва за дорогу до Єрусалима була важкою та кривавою. Зрештою, батальйони 10-ї бригади «Гарель» перебували не в кращому становищі.

Нам шкода було покидати 10-ту бригаду «Гарель», з якою ми були разом у важкі дні. Ми сподівалися на відпочинок і поповнення, щоб батальйон знову став повнокровним. 62-й батальйон (чи те, що від нього залишилося) повернувся до Єрусалима і розташувався у Шнеллері — колишньому сирійському сиротинці, що його під час Першої світової війни німці використовували для допомоги Туреччині в боротьбі проти генерала Алленбі. Згодом тут був табір британської армії, а тепер стояла частина ізраїльської армії.

Одного тихого ранку нас підняли по тривозі, бо Арабський легіон пробував увірватися до міста. Його броньований клин уже дійшов до будинку Мандельбаума, що був стрижневим пунктом на шляху до Меа-Шеарім — кварталу ультраортодоксальних євреїв. Батальйон зібрався, і його першим завданням було зупинити бронеколону. Це було зроблено за допомогою «кок-

тейлю Молотова» та «піатів» (британських піхотних протитанкових гранатометів). Уночі ми провели контратаку і відбили Бейт-Шхорі та Бейт-Мандельбаум, який іще називали воротами Мандельбаума (до 1967 року тут був прикордонний перехід між Ізраїлем та Йорданією). Арабський легіон відступив і змінив тактику. Він почав обстрілювати місто із 25- й навіть 62-фунтових протитанкових гармат.

62-га бригада «Еціоні» зробила останню спробу відбити єврейський квартал старого міста (відрізаний від нового міста, він перейшов до ворожих рук у травні 1948 року). За допомогою вибухівки батальйон мав пробити діру у старому міському мурі й увірватись до старого міста через Сіонські ворота. Ми вийшли на вихідні позиції, коли почало сутеніти. Вперше я побачив батальйон у повному складі, що йшов у бій як одне ціле з усією своєю зброєю, включно з новими американськими раціями *SRC-300*. Ми гордилися тим, що нам вдалося в бойових умовах із новобранців сформувати регулярну бойову одиницю. Хаґана більше не мала добровольців, щоб компенсувати бойові втрати. Усі вони були мобілізовані у грудні 1947 року і вже давно служили по різних частинах на єрусалимському фронті.

Операція провалилася, бо мур, збудований ще Іродом Великим і пізніше укріплений Сулейманом Пишним, не піддався вибухівці. Конічний заряд, потужність якого була ретельно вирахувана фахівцями, з тяжкою бідою було доставлено під вогнем ворога на місце та прикріплено до стародавнього муру. Від велетенського вибуху повилітали всі шибки у довколишніх будинках, які ще не вилетіли раніше, але на мурі не залишилося жодних видимих ушкоджень, окрім чорної плями. Наробивши багато шуму, ми вранці повернулися на вихідні позиції, так нічого й не досягнувши. Наші батальйонні жартівники на відзначення цієї пам'ятної події навіть намалювали чорну пляму на емблемах батальйону, що їх ми носили на беретах.

Це була остання операція бригади під командуванням Давида Шалтіела. Він узяв на себе оборону міста, коли воно було деморалізоване атаками ворога і єдиними оборонцями якого були члени Хаґани — переважно студенти Єврейського університету. Він зумів перетворити їх на бойові підрозділи і мав досить глузду, щоб не заважати професіоналам приймати тактичні рішення. Він давав досить свободи дій батальйонним команди-

рам, не забороняючи їм власну ініціятиву в межах бойових завдань. Єврейські квартали старого міста, кібуц Ґуш-Еціон, поселення Атарот і Нве-Яаков, які були або захоплені ворогом, або ми самі їх залишили, обороняти не було змоги. За великим рахунком, місто пережило облогу завдяки Давидові Шалтіелу. Його захоплення яскравими військовими емблемами, можливо, і дратувало когось у бойових підрозділах, створивши йому реноме такого собі клоуна. Однак він розробив чіткий план оборони, успішно обороняв місто і захистив його населення під час страшної облоги. Битва за Єрусалим, що почалася після того, як 29 листопада 1947 року ООН прийняла рішення розділити країну на єврейський та арабський сектори, тривала майже до липня 1948 року.

Допомога «Гарелю» була конче потрібною, бо 6-та бригада «Еціоні» була вимотана супроводом колон та боями з арабськими партизанами, що точилися щодня у різних єврейських кварталах. Моше Даян перебував у США і не мав жодного відношення до оборони Єрусалима, до боїв за стратегічно важливий Кастель чи за дорогу, що вела до міста.

Ми з подивом і тривогою дізнавалися з газет, що в США Моше Даяна вітали як захисника та героя Єрусалима. Він прибув до міста після того, як усі бої були практично закінчені. Операції, якими він керував, зокрема атаки на Будинок уряду і на Бейт-Джаллу, закінчилися ганебними поразками. Тоді я зрозумів дуже важливу річ: не слід плутати міти з реальністю. Також я зрозумів інше: уміння маніпулювати засобами масової інформації є критично важливим. Моше Даян був улюбленцем Давида Бен Ґуріона та уособленням безстрашного молодого покоління Ізраїлю. Відтак він вважав, що джентльменські угоди й загальні правила поведінки писані не для нього.

Спочатку ми вважали, що неправдиву інформацію поширювала американська преса. Але з часом ми дізналися, що Моше Даян сам розповідав усім про свою «видатну роль» при обороні Єрусалима і без зайвих докорів сумління приписував собі досягнення інших. З великим умінням і наполегливістю він продовжував це робити до кінця своїх днів. Без сумніву, він був розумною й хороброю людиною, мав талант провідника і часом виходив із честю зі складних ситуацій. Він вселяв упевненість у своїх силах, наприклад напередодні Шестиденної

війни 1967 року. Але, з іншого боку, він був абсолютно аморальною людиною з нахилами до жорстокости, підступности й використання інших для досягнення своєї мети. Він не вагався, коли треба було змусити людей діяти на його користь, і кидав їх напризволяще, коли потреба в них відпадала.

Із прибуттям Моше Даяна штаб 6-ї бригади «Еціоні» було переформовано. Ми не дуже шкодували за багатьма його працівниками. На цьому етапі війни штаб бригади займався тільки канцелярською та адміністративною роботою. Стратегію розробляли у Генштабі й передавали для виконання у бригади. Бригада передавала накази далі до частин. Тактичні рішення залишалися за польовими командирами. Конрад (Мундек Пастернак, колишній командир старшинської школи Хаґани) відповідав у Генштабі за розробку оперативних планів для центрального та південного фронтів. Ізраїль Беєр відповідав за узбережжя (лінія Тель-Авів — Хайфа) та північний напрямок. Обидва підпорядковувались начальникові операцій — молодому і шанованому археологові Їґалові Ядіну.

Відбулися також інші зміни. Командиром 61-го батальйону «Моріа» був Март. До 1947 року від відповідав за підготовку кадрів Хаґани в Єрусалимському окрузі. Це був російський еврей, не наділений багатою уявою і дуже метким розумом, але компетентний, хоробрий і гідний довіри. Як і Заро, він дуже уважно вивчав ситуацію, перш ніж кидати частини в бій. Однак втрати під час облоги Єрусалима були жахливими. 61-й батальйон «Моріа» та 62-й батальйон «Бейт-Хорон» також не уникли цієї долі. В обох батальйонах було заведено докладати всіх зусиль, щоб звести кількість загиблих до мінімуму. Март розумів Єрусалим і всі його проблеми. Однією з них був етнічний склад населення з його великою ортодоксальною громадою, деякі члени якої не приховували ворожости до сіонізму та держави Ізраїль. Хасидська секта, що виникла в Угорщині, зібралась у Меа-Шеарім з білими прапорами, щоб привітати Арабський легіон у той час, як ми проливали кров, щоб не допустити його в місто.

Март свого часу воював разом із Моше Даяном у Сирії і з великим ризиком для себе виніс його з-під обстрілу, коли Даяна поранив снайпер і він втратив око. Вважалося, що Март як друг Даяна стане його заступником, адже ніхто краще за Марта

не був обізнаний з усім комплексом тактичних питань оборони Єрусалима. На наш подив, Марта усунули від командування 61-м батальйоном «Моріа» і призначили командиром батальйону новобранців, який за рівнем вишколу дорівнював підрозділові цивільної оборони. Це було несподіване та принизливе призначення, яке всіх дуже здивувало. Але таких призначень було дедалі більше.

До міста почали прибувати люди, які шукали Моше Даяна. Це була його стара команда — нашвидкуруч озброєний підрозділ, що прибув із приморських рівнин і мав джипи з установленими на них кулеметами. Щоб справити враження на оточення, ці недисципліновані та зухвалі люди їздили на машинах без глушників, які страшенно ревіли. Вони носили австралійські капелюхи та шалики різних кольорів і були взуті в сандалі. Весь цей богемний натовп жив за своїми власними правилами. Зайняті своїми справами, ми не мали часу звертати увагу на ці тривожні сигнали.

Батальйон потроху оговтувався від довгих місяців, проведених у Баб-ель-Ваді. Нарешті ми отримали відповідне озброєння і забули перші місяці війни, коли в нас була лише одна гвинтівка на трьох-чотирьох чоловік. Кулемети і міномети для підтримки піхоти ми отримали вже після зняття облоги Єрусалима, бо вони прибули з-за кордону лише після офіційного проголошення держави Ізраїль.

Заро воював, як лев, і його дуже поважали. Він був здоровий, як ведмідь, справедливий і дуже турбувався про своїх людей. Його заступник Узі, солідний офіцер із чудовим почуттям гумору, свого часу був сержантом у Єврейській бригаді британських військ. Він керував тиловим забезпеченням та підтримкою боєготовности підрозділів.

Одного разу, під час першої битви за Кастель, Давид Шалтіел, що командував обороною міста, підійшов до рації на командному пункті 62-го батальйону, щоб звернутися до гарнізону, який тримав там оборону: «Орли Кастеля, нація дивиться на вас!». Тут його перебив Узі, який тоді командував підрозділами, що протистояли бандам Абдель Кадра ель-Гусейні — племінника зловісного єрусалимського муфтія Аміна аль-Гусейні. «Дивись, щоб ми мали харчі та боєприпаси, і не мороч нам голову своїми бздурами», — сказав Узі, вставивши на додачу міцне слівце.

Командири рот Меїр Хейфец і Цві Зелнер були зовсім різними. Меїр був корінним ізраїльтянином — веселим, простим у спілкуванні та досвідченим військовиком, якого любили підлеглі. Цві Зелнер народився в Німеччині, говорив на івриті з сильним акцентом, завжди з'являвся на люди в чистому й акуратно випрасуваному хакі і навіть ваксував черевики. На шиї він завжди носив жовто-зелену хустинку, яка залишилася в нього з того часу, коли він служив сержантом у десантній частині під командуванням лорда Маунтбаттена і брав участь у багатьох складних операціях. Цві часто дивився на нас, похитував головою і казав, що ми в кращому випадку — партизани, і треба багато часу, щоб коли-небудь зробити з нас справжніх солдатів, та й то не з усіх. У бою він був безстрашним, холоднокровним та рішучим.

Давид Шоам, колишній студент університету, тепер командував ротою вогневої підтримки. Шмуель Матот (інструктор у старшинській школі Хаґани, який відповідав за операцію «Ор-Дрор»), Мікі Гафт і я доповнювали команду. Я почав служити разом із Заро як офіцер розвідки взимку 1948 року, незабаром після його прибуття до Єрусалима. Новий батальйон Заро був моїм третім місцем служби, бо перші два батальйони були майже знищені за перші два місяці боїв. Я відмовився від постійної командної посади, бо переконався ще на початку битви за Єрусалим, що набагато безпечніше діяти в тилу ворога зі своїми розвідниками, ніж командувати військом за планами, розробленими у штабі бригади. Отже, хоч 62-й батальйон мав доброго командира, мене все-таки влаштовувала моя служба у розвідці, де я виконував різні цікаві завдання. Час від часу мені доводилося брати на себе командування посиленим бойовим загоном або замінювати убитого командира роти.

Із бригади прийшов наказ узяти під контроль Будинок уряду, який був колись резиденцією британського намісника й який оголосили нейтральною зоною та передали міжнародному Червоному Хресту. Були підозри, що Арабський легіон засів у гарному парку довкола цього будинку і звідти контролював в'їзд до південних кварталів міста. Я влаштував опорний пункт у передмісті Талпіот, поблизу Будинку уряду. Мій заступник, також колишній студент Єврейського університету, перевірив і виправив карти. Вночі з двома розвідниками я прослизнув у парк і, як

і сподівався, виявив кулеметну точку та легіонерів, що розгулювали по добре доглянутому паркові, залишеному британцями кілька тижнів тому.

Після цієї розвідки я подивився на розпорядження, що надійшли до батальйону за підписом Моше Даяна. Він наказав двом ротам обійти парк з обох боків і зімкнутися за ним. Але тут виникали дві проблеми. Спершу слід було перевірити карти й виміряти відстань, щоб визначити, чи вистачить двох рот, щоб замкнути кільце довкола парку. По-друге, треба було впевнитися, чи не розмістився Арабський легіон у нейтральній зоні. Я запросив Меїра Хейфеца ще раз піти зі мною в нейтральну зону, бо саме його рота мала рухатися з півдня і потрапила б під перехресний вогонь, якби ворог засів у цій зоні.

Уночі ми пробралися на територію Будинку уряду і пересвідчилися, що Арабський легіон там. Вивчивши аерофотознімки, «позичені» свого часу у британців, ми побачили, що гора, по якій наші роти мали висуватися на позиції, набагато ширша, ніж ми думали. До того ж вона була порізана пересохлими річищами струмків. Водороздільні гірські гребені перетинають Єрусалим із півдня на північ, відтак узгір'я набуває стратегічного значення, і полководці розуміли це задовго до того, як місто стало центром трьох монотеїстичних релігій.

Я зауважив Заро, що, з огляду на топографію та наявність Арабського легіону на території Будинку уряду, наказ штабу виконати неможливо. Єдиним способом виконати завдання штабу бригади було зайняти Будинок уряду на початку операції, вибити легіонерів з парку, а тоді зайняти позиції на визначених висотах. Заро вже говорив про це з Моше Даяном, але той відмовився змінити наказ.

На штабній нараді я сказав Заро, що краще відмовитися виконувати цей наказ, поки його не змінять. Заро відповів, що командир має бути прикладом для інших у виконанні наказів і що була б катастрофа, якби кожен командир вимагав зміни наказів спеціяльно для себе. Я визнав його рацію, але все ж зазначив, що бригада видала цей наказ, проігнорувавши дані розвідки. Я сказав, що двічі перевірив присутність на території Будинку уряду частин Арабського легіону і що наші частини опиняться під перехресним вогнем ізсередини та ззовні цього будинку. Ми відразу не помітили, що в наказі також був пара-

граф, що якщо за певних умов доведеться відступати, то такий наказ може ухвалити лише командир бригади.

Підрозділи вийшли з Талпіота за планом, і бій розпочався так, як я й передбачав. Меїр Хейфец загинув під вогнем, що його вели з Будинку уряду, а його рота продовжувала марні спроби з'єднатися з ротою Цві Зелнера. Той намагався пройти довкола території будинку, але також застряг. За звичайних обставин ми одразу відступили б, щоб уникнути непотрібних втрат, але відступ мав бути схвалений особисто командиром бригади.

Моше Даяна годі було десь знайти. Ми помилково вирішили, що через важливість операції він або перейшов на передовий командний пункт неподалік від театру дій, або принаймні перебуває у штабі бригади. Але це було не так. Моше Даяна врешті-решт знайшли в домі коханки аж о третій ранку. Він дав дозвіл на відступ, але було занадто пізно. Цві Зелнер, який мусив відступати, коли вже розвиднілося, все ж зумів вивести з-під вогню більшість своєї роти. В результаті 16 чоловік загинуло і понад 30 дістали поранення.

Хороший бойовий підрозділ, який пройшов через багато боїв і який було сформовано завдяки самовідданості й зусиллям багатьох людей, зазнав тяжких втрат через чиєсь недбальство. Ми звикли до втрат, бо були на передовій з березня. Але поразки під Будинком уряду можна було уникнути, вона стало марною тратою людських життів. За нормальних обставин було б призначене слідство і, найімовірніше, командира бригади звільнили б. Цього не сталося, а Моше Даян вирішив спихнути провину на Заро.

Через кілька днів Моше Даян приїхав до нашого батальйону, щоб підбити підсумки операції. Він намалював на дошці пальцеподібний гірський гребінь і сказав, що якби дві роти усе робили як належиться і зустрілись у призначеному місці, операція була б успішною.

Тоді виступив Заро і коротко виклав своє бачення, наголосивши на розташуванні укріплених позицій Арабського легіону. Моше Даян перебив його. Він заперечив те, що легіонери перебували в Будинку уряду. Заро обернувся до мене і попросив, щоб я доповів, що виявилося під час атаки та після неї. Я дістав мозаїку аерофотознімків і описав топографію гребеня. Я також сказав, що перед боєм був на території Будинку уряду

двічі і щоразу бачив там легіонерів. Мало того, після операції я забирав тіла наших солдатів із нейтральної зони, яку було створено під час тимчасового припинення вогню. Переговори щодо цієї зони вів сам Даян за посередництвом Червоного Хреста. Так-от, мені ледве вдалося уникнути полону на території цієї зони. Я вибрався звідти тільки завдяки молодому швейцарському працівникові з Женеви, що вивіз мене та двох моїх розвідників з нейтральної зони. Не сказавши жодного слова, Моше Даян встав і разом зі своїми помічниками залишив приміщення.

Прибув новий командир роти, щоб замінити Меїра Хейфеца. Шимон Смарагд був випускником «Сандгерста»* — британського аналога американського «Вест-Пойнта». По прибутті до Ізраїлю його призначили до 62-го батальйону. Тоді ми тримали оборону південної частини міста. Навпроти наших позицій, по той бік глибокої Ваді-Сарар (долини Сорек, яка згадується в біблійній історії про Самсона), стояли підрозділи Братів-мусульман — добровольців з Єгипту, — що зі старих гаубиць обстрілювали місто. Наступним задумом бригади було вибити їх звідти і захопити Бейт-Джаллу.

Шимон розташувався в секторі Малха в покинутому арабському селі, навпроти якого на іншому боці Ваді-Сарар стояли добровольці Братів-мусульман. Заро вирішив перевірити цей сектор, і після обіду ми вирушили до Малхи. Там ми зустріли Шимона, що саме збирався вийти на патрулювання території. Він планував повернутися за дві години. Ми вирішили відпочити й дочекатися його повернення. Розвідники, які були з ним, повернулися пізно вночі й доповіли, що Шимон зник. До цього дня так ніхто й не знає, що з ним трапилось.

Мені доручили взяти на себе командування Шимоновою ротою чи тим, що від неї залишилось після поразки під Будинком уряду. У Малсі було тридцять із чимось солдатів і двоє сержантів. Ми вирішили, що такими силами втримати позиції не вдасться. Тому я скомандував двом частинам роти висунутись наперед і окопатися, а третю залишив біля себе в резерві. Давид Шоам дав нам тридюймовий міномет з обслугою. Після цих приготувань я мав змогу навіть контратакувати, якби виникла потреба виграти для Заро час, щоб він міг підсилити цей сектор.

* Королівська військова академія.

Через день чи два ні з того, ні з сього на моєму командному пункті з'явився Моше Даян. Вислухавши мою доповідь про оборонні приготування, він сказав, що я геть усе зробив не так, і зажадав внести зміни. Я ввічливо зазначив, що ці приготування були зроблені за згодою командира батальйону та в координації із сусідніми підрозділами. Але якщо він хоче щось змінити, то я з радістю все виконаю. Однак наказ зробити все так, як було зроблено, прийшов із батальйону. Він залишив командний пункт, не сказавши ні слова. А через кілька днів із бригади прийшов наказ перевести мене в батальйон цивільної оборони[7].

Я сказав Заро, що зроблю так само, як сержант Кантарші з Ґадери, що прибув до Єрусалима разом із підкріпленням. По прибутті до Баб-ель-Ваду Кантарші сказав, що війна — річ небезпечна і що він не хоче воювати. Оскільки жодні умовляння не допомагали, його заарештували. Він сказав на це, що ми всі по-дурному ризикуємо своїм життям у той час, як він перебуває в безпечному місці. Він сидів у поліцейській дільниці Таґґарта в Абу-Ґоші у камері напроти моєї кімнати. Коли йому ставало нудно, то він бив своєю олов'яною тарілкою і ложкою об залізні ґрати. Тоді я мусив давати йому хабаря у вигляді цигарки, щоб я і мої розвідники могли трохи поспати перед походом у тил ворога. (Багато років по тому я десь прочитав, що Кантарші написав книгу про героїчні бої в Баб-ель-Ваді, в яких він брав участь). На той час тюрма була відносно спокійним місцем, як це довів Кантарші. Я вирішив скористатися його прикладом.

Але Заро порадив мені інше. Він запропонував узяти на два тижні лікарняного, «щоб видалити аденоїди», а насправді поїхати до Тель-Авіва і знайти Ар'є Шимона, його приятеля з часів Єврейської бригади, який тоді був заступником начальника військової розвідки Генштабу. Маючи його рекомендаційного листа, я легко міг знайти собі добре місце служби, тим більше що кваліфікованих кадрів тоді бракувало. Заро ж постарається зробити так, щоб бригада не знала про це якомога довше, а потім я вже сам зможу вирішити, що робити. Наступного дня я вже їхав до Тель-Авіва.

Дорогою з Єрусалима до Тель-Авіва, проїжджаючи повз місця боїв під час облоги, я пригадував події останніх двох років, від часу, коли «Феде — Дов Гоз» прибув до Хайфи у травні 1946 року.

Мені тоді було 23 роки, і мене знову захопив вир історії. Я й гадки не мав, куди він мене занесе.

Автобус їхав через Ромему, минув район Моца, де я служив на самому початку війни, а потім Кастель, за який точилися такі запеклі бої. Далі дорога почала підніматися до Абу-Ґоша та дільниці Таґґарта. Поїздка до Тель-Авіва дала мені змогу вперше поміркувати про події останніх місяців і про те, куди я прямую. Навчання в університеті, яке я розпочав із такими зусиллями, були перервані. Я був учасником усіх битв за Єрусалим із часу поділу Палестини, а тепер ось тікаю, як дезертир, із 6-ї бригади «Еціоні».

Події, що передували бою за Будинок уряду і відбулися після нього, викликали в мене серйозне розчарування. Меїр Хейфец і я пройшли через багато випробувань під час облоги міста. Тепер він загинув через чиюсь дурість і безвідповідальність, так само, як і військовий інженер Іцхак Леві, з яким я побував у кількох гарячих точках після початку війни. Життєрадісний єрусалимлянин Леві супроводжував мене в різних операціях і завжди носив сині шорти, бо казав, що йому в них щастить. Я бачив його тіло розіпнутим на огорожі Будинку уряду. Я впізнав його за синіми шортами, які дозволяли носити тільки йому.

Також я ніяк не міг забути, як безіменні герої Голокосту йшли прямо на вогонь Арабського легіону в Латруні. Вночі у Малсі я зазирнув у якийсь вузький хід, що вів під землю, і почув, як там хтось плаче. Це був хлопчина з Польщі, що ледве розмовляв на їдиш і зовсім не знав івриту. Він був вражений, коли я заговорив до нього польською мовою. Він шморгав носом і насилу розповів мені, що не розуміє, що з ним сталося. Кораблем він прибув до Хайфи з Кіпру, де його інтернували британці. Йому дали гвинтівку і наступного дня послали в бій. Він десь блукав, а тоді його підібрали солдати і привели сюди. Він був одним з небагатьох щасливчиків, які вижили після атаки на Латрун. Я пообіцяв йому допомогти. На жаль, незабаром мене перевели на іншу посаду, і я не зміг дотримати обіцянки.

Автобус спускався через Баб-ель-Вад, минаючи обгорілі скелети вантажівок і бронетранспортерів. Після від'їзду з Єрусалима я зітхнув з полегшенням. Через багато років мені пригадалися ці почуття, коли я дивився фільм «Містер Робертс» з участю

Генрі Фонда. В одній зі сцен, сидячи на палубі вантажного судна, на якому він служив, і дивлячись на авіаносці, що пропливали мимо, його герой зауважує корабельному лікареві, що, мовляв, добре було б одного дня потрапити на справжню війну. Його гнітила обстановка вантажного судна, і він мріяв його залишити. Я радів, що залишаю Єрусалим, 6-ту бригаду, і сподівався, що тепер потраплю до справжньої армії, яка веде справжні бої. Але це знову була ілюзія.

Служити поруч із Заро була одна приємність. Ми зустрілися в березні 1948 року, незабаром після його приїзду до Єрусалима. Шалом Б. розформовував залишки свого батальйону і вирішив, що краще буде пристати до Заро. Хоч Заро був тільки на чотири роки старшим за мене, він був набагато досвідченішим. Його поважали і йому довіряли всі, хто стикався з ним на своїй життєвій дорозі.

Як спостерігач, він супроводжував посилену роту 10-ї пальмахівської бригади «Гарель», що атакувала Небі-Самуель — ключову твердиню арабів високо в горах, звідки легко було контролювати підходи до Єрусалима. Посу — командира підрозділу, що вів атаку, — вбив ворожий снайпер у самий розпал битви. Заро взяв командування на себе і вміло вивів підрозділ зі скрутної ситуації. Разом ми пройшли через багато подібних ситуацій під час битви за Єрусалим, але я ніколи не бачив, щоб він сердився чи не контролював свої емоції.

Одного разу, після повернення з Баб-ель-Ваду в липні 1948 року, ми на джипі поїхали перевірити наші позиції в будинку «Міс Керрі», що знаходився на пагорбі по той бік Ейн-Каріма і був названий так, мабуть, на честь британської місіонерки, яка прагнула зробити світ кращим. Нам треба було перетнути відкриту ділянку дороги, що була в зоні обстрілу єгипетських кулеметників, які закріпилися на тому боці Ваді-Сарар. Їхній кулемет стояв на стаціонарній позиції, був пристріляний і не міг схибити. Відтак наша доля залежала від того, наскільки пильним був кулеметник. Їзда по тій дорозі нагадувала російську рулетку. Ми зупинили машину, зробили глибокий вдих, а тоді завели мотор і рушили. Коли ми були майже в кінці зони обстрілу, кулеметник почав стріляти, але ми вже були поза небезпекою. Заро від страху нахилився і ліг на кермо — він також мав того всього досить.

Фіаско під Будинком уряду було певною мірою спричинене бойовою дисципліною Заро. Він вважав, що з певних політичних міркувань Даян не міг нам дозволити заходити в нейтральну зону. Але не знав він Даяна! Заро навіть подумати не міг, що під час бою командир може не бути на бойовому посту. Але це була його єдина помилка щодо Даяна. Пізніше він не раз виступав проти нього. Після мого від'їзду з Єрусалима Заро перевели, і він разом зі своїм приятелем Хаїмом Ласковим служив у навчальних підрозділах ізраїльської армії. Заро був призначений на дуже важливу посаду командира школи старшин — першої такої школи у новоствореній армії оборони Ізраїлю. Ми підтримували тісний контакт, але, на превеликий жаль, разом уже ніколи не служили. Минули роки, і під час відвідин Заро в його кібуці Мааґан-Міхаель я сказав йому, що якби він пішов у політику, то я пішов би за ним. Один час він був депутатом Кнессету (парламенту), але потім покинув цю справу, бо занадто чесна людина не може стати успішним політиком.

Прочитавши рекомендаційного листа від Заро, Ар'є Шимон з Генерального штабу в Рамат-Ґані поблизу Тель-Авіва прийняв мене з розкритими обіймами. В його відділі працювало багато компетентних людей і багато науковців. Однак жоден із них не мав бойового досвіду. Більшість були вихованцями *SHAI* (Шерут Єдіот) — розвідувального управління Хаґани, що займалося розвідкою на британських підмандатних територіях, протидіяло британським намаганням обмежити нелегальну імміграцію, а також слідкувало за тим, що робиться в арабів. *SHAI* також намагалося не розривати контактів з арабськими провідниками, щоб вчасно дізнаватися про їхні задуми.

У 1948 році Ізраїль захищався від скоординованих атак регулярних армій сусідніх арабських держав. Вимоги до розвідки були різноманітними, і випускники школи *SHAI* не були до них готові. Тому мені не важко було отримати посаду і влаштуватися в Генеральному штабі.

Через кілька днів після мого прибуття до Генштабу Мундек Пастернак, колишній командир старшинської школи Хаґани, запросив мене до свого кабінету, відкрив сейф і вийняв звідти карти з позначкою «особливо секретно». Це були плани великого наступу, щоб прорвати лінію фронту, яку єгиптяни утримували в Неґеві. Єгипетська армія зупинилася біля кібуцу Неґба на

південь від Тель-Авіва та заблокувала доступ до Неґева зі сторони поліцейської дільниці Таґґарта в Ірак ель-Суідані. З Ашдода, стародавнього філістимлянського міста, єгипетські сили становили потенційну загрозу для Тель-Авіва, бо були за якихось 30 миль від міста.

Мундек передав мені всі джерела інформації. Моїм завданням було активізувати ці джерела й зібрати конкретну інформацію, але так, щоб ворог не дізнався про напрямок головного удару та його подробиці. Згодом я підготував програму для кожної розвідувальної структури, де були розписані її завдання. Тільки Їґал Ядін, Мундек та кілька інших офіцерів, що займали чільні посади, були втаємничені у цей план. Під час підготовки до наступу мені доручили керувати єгипетським напрямком військової розвідки Генштабу.

Генштаб ізраїльської регулярної армії, який у серпні 1948 року розміщувався по різних будинках та віллах на пагорбі в Рамат-Ґані, був доволі дивною установою. Війна тут тривала з восьмої ранку до п'ятої вечора, і після перебування у бойових частинах це було для мене досить незвичним. Оперативний відділ — серце Генштабу — був розміщений у віллі. Стіни у великій кімнаті на верхньому поверсі були завішані детальними картами фронтів. Карти були також у кабінеті начальника оперативного відділу Їґала Ядіна і його заступників Мундека Пастернака та Ізраїля Беєра. Два референти і черговий офіцер — ось і всі, хто працював у цьому невеликому, але ефективному відділі. Обов'язком чергового офіцера було сортувати і розносити вхідні телеграми та листи залежно від їхньої важливости до прем'єр-міністра чи начальника штабу або передавати їх для звичайного опрацювання. Це завдання офіцери виконували почергово. Випадало заступати на добове чергування і мені. Іноді ситуація на фронті виглядала просто загрозливою. Арабський легіон загрожував Єрусалимові, і зв'язок з містом міг бути перерваний будь-якої миті. Іракська армія могла перерізати Ізраїль надвоє, тому що шмат нашої території між Тель-Авівом та Хайфою був лише 15 кілометрів завширшки, а іракські позиції знаходились на сьогоднішньому Західному березі. Єгипетська експедиційна армія перебувала на роздоріжжі на південь від Тель-Авіва, блокуючи дорогу на південь і Неґев.

Спостерігати життя в Генштабі було надзвичайно цікаво. Чимало офіцерів ходили туди-сюди у ретельно напрасованих хакі та при пістолетах. Це злостило мене, бо для військових інженерів ручної зброї не вистачало. Оскільки вони тягали на собі мішки з вибухівкою чи міни, їхні руки мали бути вільними, проте вони не мали іншої зброї для самооборони, крім ножа. Пістолет, від якого було мало користи під час бою, міг усе ж допомогти військовим інженерам, які виконували свої завдання вночі. Але нам казали, що пістолетів не було. А тут виявилося, що їх було цілком досить, щоб озброїти військових чиновників, які воювали за своїми столами з восьмої до п'ятої.

Їдалень було три, і розміщувалися вони окремо. Одна для офіцерів, друга для сержантів, а третя — для всіх інших. Це теж було нововведенням, бо в Хаґані не було чинів і всіх називали на ім'я. Офіцер за сусіднім зі мною столом був із відомої тельавівської сім'ї, що була впливовою ще з часів Оттоманської імперії. Він щодня приходив на службу в ретельно випрасуваних штанах, шовковій сорочці з краваткою, а іноді, при нагоді, у добре скроєному льняному піджаку. Він мав чудові манери, тому не коментував мого одягу. Однак він крутив носом, коли бачив мої вилинялі хакі та потерті чоботи, шкіра яких втратила здатність блищати після довгих поневірянь по єрусалимських пагорбах. Він недовго прослужив у Генштабі. Під час критичних боїв, коли йшлося про виживання держави Ізраїль, цього дебелого молодика призначили в якесь закордонне посольство. Я ж збирався повернутися на фронт якомога швидше, і мене мало цікавило, що моя форма не така, як в офіцерів, що походжали штабом при пістолетах, щоб справити солідне враження.

Я очікував, що за пару тижнів Даян почне мене розшукувати. Життя в Радянському Союзі та служба у польському спецбатальйоні навчили мене речей, що надовго залишилися в моїй пам'яті. Перед від'їздом із 62-го батальйону я підготував собі папку з наказом бригади захопити пагорб, на якому стояв Будинок уряду, доповідні командирів рот на ім'я Заро, доповідну Заро на ім'я командира бригади, аерофотознімки та все інше, що могло придатися. Мій писар підготував для мене необхідні копії й поклав усе це у зручну папку. Незабаром по прибутті до Генерального штабу я отримав доступ до документів і знайшов оригінал наказу центральному фронтові, який треба було пере-

дати в бригаду, а також доповідну Даяна. Я долучив усе це до своєї папки і став чекати, що буде далі.

Місця у віллі, де розміщувався опервідділ, було малувато. Ми сиділи за кількома столами впритул одне біля одного. В кімнаті зі мною ще був Ар'є Шимон. Одного ранку по внутрішньому радіо залунав голос Їґала Ядіна: «Ар'є, чи є у твоєму підрозділі молодий офіцер в окулярах з Єрусалимської бригади?» Той відповів, що є. «Він дезертирував зі своєї частини. Негайно пришли його до мене!». Ар'є був збентежений і не знав, що робити. Зрештою, я ж прибув до нього з рекомендаційним листом від мого командира батальйону. Я взяв свою папку і пішов нагору. В кабінеті Їґала Ядіна сидів Алекс Б. — щось на кшталт даянового помічника, особистого секретаря й довіреної особи, що прибув, аби супроводити мене до Єрусалима. Їґал одразу перейшов до суті й запитав, чи я маю що сказати. Я сказав, що все, що його може зацікавити, є в цій папці.

Там Їґал виявив оригінал наказу Мундека Пастернака зайняти Будинок уряду. Ідентичний текст було відправлено у бригаду через Цві Аялона, командира центрального сектора. Однак бригада змінила цей наказ і зажадала від батальйону виконати завдання, не заходячи в нейтральну зону. Доповідна Даяна Цві Аялону стверджувала, що Заро змінив наказ за своєю власною ініціятивою. Отож не було потреби говорити далі чи показувати аерофотознімки. Їґал Ядін запитав, хто може все це підтвердити. Я сказав, що Мундек Пастернак і Заро радо нададуть усю необхідну інформацію. Мені наказали повертатися до свого кабінету й чекати подальших вказівок.

Внизу всім було дуже цікаво, що сталося, але ніхто ні про що не питав. За кілька хвилин Їґал знову заговорив по внутрішньому зв'язку: «Ар'є, нехай той чоловік продовжує свою роботу». Але це ще не був кінець. Мундек потелефонував мені і попросив детально переповісти, що сталося. Він слухав уважно і не перебивав. Я залишив йому свою папку, і на цьому, наскільки мені відомо, справу було закрито.

Однак ще треба було полагодити деякі бюрократичні справи. Оскільки формально мене не перевели із 6-ї бригади до Генштабу, було простіше призвати мене на службу ще раз. Квартирмейстер військової розвідки підписав необхідні документи, і таким чином у мене виявилося два особисті номери. Перший

був 30577, де код 30 позначав, що я був командиром Хаґани, яка влилася до ізраїльської армії. Новий особистий номер був 33143, де 33 позначав корпус військової розвідки. Після війни це спричинило деяку плутанину.

Алекс Б. повернувся до бригади без мене. Я продовжив службу в Генштабі і почав вивчати можливості перевестися назад до бойового підрозділу. Час від часу мене відвідував Заро, оскільки його безпосереднім начальником був Хаїм Ласков, чий кабінет містився у сусідній віллі. Під час одного візиту він сказав, що скоро поїде прощатися з Єрусалимом. 62-й батальйон готував з цієї нагоди урочистість, і після офіційної частини мала відбутися вечеря ветеранів. Заро запросив мене, і ми разом поїхали до Єрусалима. Було дуже незвично знову побачити моїх друзів, з якими я пройшов стільки боїв. На прохання Заро Цві Зелнера та інших офіцерів перевели на посади інструкторів офіцерських шкіл, і незабаром після того від 62-го батальйону залишилося тільки горде ім'я та слава захисників Єрусалима під командуванням Заро.

Я пробув у Генштабі, поки не закінчилася підготовка до ще одного великого наступу. Тоді мене перевели на посаду зв'язкового між начальником опервідділу Їґалом Ядіном та командиром південного сектора Їґалом Алоном.

Протягом дня я і три офіцери під моїм керівництвом виїжджали до бригад, що протистояли єгиптянам. Ми були в частинах цілий день, спостерігаючи за битвою. Під вечір ми зустрічалися, щоб обмінятися враженнями, або зв'язувалися по радіо. Коли темніло, мене підбирав «Пайпер Каб»*, на якому я вилітав до Тель-Авіва, щоб особисто доповісти начальникові Генштабу. На той час було вкрай важливо докладно інформувати Генштаб і уряд про оперативну обстановку на південному фронті. Новітні засоби зв'язку полегшували обмін інформацією, однак особисті враження від швидкоплинних подій були конче необхідними, щоб доповнити телеграми, які надходили з передової. Наступ відбувався силами мобільних підрозділів, що використовували давно забуті римські шляхи і виходили на вогневі позиції там, де єгиптяни їх не чекали. Прорвавши лінію оборони єгиптян, ізраїльські сили глибоко проникли на Синайський півострів.

* *Piper Cub* — транспортний літак союзників часів Другої світової війни.

Створилася делікатна політична ситуація, оскільки британські війська, розміщені неподалік від Суецького каналу, могли виступити на боці єгиптян.

Їґал Алон, статечний і дуже здібний чоловік, командир Пальмаху, здійснював командування операцією. Іцхак Рабин був його начальником штабу, а мій старий знайомий Зоровавель Links — начальником розвідки фронту. Я радів, що знову був у бою, хоч і в якості спостерігача.

На південному фронті воювали бригади Пальмаху: 10-та бригада «Гарель», 11-та «Їфтах» і 12-та «Неґев». Їх доповнювали 5-та бригада «Ґіваті» і 3-тя «Александроні». У всіх цих підрозділах були мої однокласники з командирської школи Хаґани. Одного разу я зіткнувся із Бреном, який вів чудово організовану атаку проти єгипетської бригади, що окупувала Темілу. Єрухам Коген був помічником Їґала Алона на південному фронті; Ґанді (Рехавеам Зеєві, що згодом був міністром ізраїльського уряду) і Раанан також були там, як і Моше Кельман, який провів легендарний рейд на Сасу в Галилеї і знищив банди, що орудували там на початку війни. Особливо я зрадів, коли зустрівся з 10-ю бригадою «Гарель», у складі якої воював у критичні моменти облоги Єрусалима.

Одного разу Моше Даян у супроводі свого помічника Алекса Б. відвідав південний фронт. Битва за Єрусалим закінчилась, і Даян не мав більше роботи, хіба що регулярно зустрічався з полковником Абдаллою Талем з Арабського легіону. Він узяв на себе ініціятиву і почав переговори безпосередньо з йорданцями — начебто для того, щоб упорядкувати лінію фронту. Врешті-решт він перебрав на себе функції міністерства закордонних справ. Попри певний рекламний характер цієї кампанії, мета Даяна була дещо іншою. На нашому фронті ніхто не звернув уваги на Даяна, бо всі були зайняті власними справами. Ми ввічливо привіталися при зустрічі, але ні про що не говорили.

Після закінчення операції «Аїн» у грудні 1948 — січні 1949 року в Неґеві я зумів переконати начальника військової розвідки Беньяміна Ґ. та його заступника Ар'є Шимона відпустити мене. Мене перевели в розпорядження командної групи у складі полковника Бенца Фрідена, його начальника штабу Іті Аміхаї та начальника опервідділу Денні Даґана. Ми отримали завдання реорганізувати 3-тю бригаду «Александроні», що зазнала вели-

ких втрат у боях з єгиптянами в Ірак-Суідані. Я був радий покинути Генштаб і знову опинитися на передовій.

Третя бригада пильнувала залишки єгипетської дивізії, яку загнали у Фалуджський мішок. Цією дивізією командував бригадир Могаммед Саїд Таха Бей — темношкірий суданець, розумний та шляхетний чоловік. Розвідкою в нього керував майор Ґамаль Абдель Нассер, а однією з рот — капітан Анвар аль-Садат*. Єгипетська революція, що покладе край пануванню короля Фарука, фактично починалась у Фалуджі, де її головні персонажі кілька місяців тримали оборону проти армії Ізраїлю.

Я пробув у бригаді «Александроні» в якості офіцера розвідки бригади, доки навесні 1949 року не закінчилася війна. Потім почалася демобілізація, і я вирішив продовжити службу в регулярній армії. Мене призначили старшим командиром розвідувально-тренувальної школи.

Генерал Хаїм Ласков зібрав невелику групу офіцерів для розробки майбутньої стратегії оборони Ізраїлю. Туди запросили фахівців, і я мав честь бути серед них. Ми багато працювали і відчували відповідальність за майбутнє ізраїльської армії та розвиток воєнної доктрини.

Було розроблено спеціяльну прискорену програму для колишніх командирів нерегулярних підрозділів. Тепер їм треба було командувати регулярним військом із артилерією, військовою авіацією і, трохи згодом, танковими частинами. Мені випала честь бути одним з викладачів щойно організованої школи Генштабу. Я мав викладати методику застосування військової розвідки до бою, під час бою та після нього. Нашими слухачами були досвідчені командири, включно з Моше Даяном, Цві Аялоном, командувачем центрального фронту, й іншими старшими офіцерами ізраїльської армії в 1949–1950 роках. У своїх лекціях я мав розглянути роль бойової розвідки на батальйонному та бригадному рівнях. Я вирішив розпочати свої лекції з прикладу бою за Будинок уряду.

Технічні служби підготували макет з усіма деталями, виконаними з картону, дроту і тканини, щоб відтворити театр бойових дій. Я зосередився на засобах збирання інформації. Авдиторія, серед якої були командири єрусалимського фронту, добре зна-

---

* Майбутні президенти Єгипту.

ла випадок з Будинком уряду і про те, як Даян повівся із Заро. Я і словом не згадав про наказ, який надійшов тоді з бригади, чи про тактичний задум операції, а цілковито зосередився на пасивних і активних засобах збирання інформації на рівні батальйону та бригади, проведенні розвідок у тилу ворога, підтвердженні спостережень, обробці отриманої інформації та її подальшому використанні. Слухачі зрозуміли, про кого та про що йшлося, хоч я не називав імен. Моше Даян ніяк не реагував на мою лекцію, яка, власне, мало чим відрізнялася від моєї доповіді, яку він грубо перервав під час відвідання батальйону в Єрусалимі після бою в серпні 1948 року.

Моїм останнім завданням перед від'їздом на навчання до США в 1952 році була участь в якості арбітра у великих навчаннях ізраїльської армії. Вони мали на меті перевірити мобілізаційну готовність, тилове забезпечення, військовий зв'язок і транспорт. За задумом навчань, танкова група південного округу під командуванням Моше Даяна мала завдати удару по силах центрального округу на чолі з Цві Аялоном, що захищали підходи до Тель-Авіва. Ретельно розроблений сценарій передбачав, що танкова група південного округу мала за чітким графіком долати заздалегідь визначені умовні лінії оборони. Часові обмеження існували для того, щоб перевірити головним чином боєздатність цілої системи, а не військовий хист окремих командирів.

Генерал Хаїм Ласков призначив мене в невеличку групу арбітрів, які мали проаналізувати результати маневрів. Ми знали загальний задум, і нам дозволялося вільно перетинати «лінію фронту». У час «Х» центральний округ було піднято по тривозі. Почалася мобілізація та виконання інших бойових процедур. Моше Даян перетнув першу лінію оборони в зазначений час, а тоді несподівано і всупереч графікові почав розвивати атаку на північ, спричинивши хаос серед сил центрального округу, що намагалися протистояти наступові танкової колони південного округу. Моше Даян та його бойовий командний пост кудись зникли, і ні Генштаб, ні арбітри не могли його знайти. Командир Генштабу Їґал Ядін був дуже злий і бурчав, що мільйони ізраїльських фунтів і зусилля багатьох людей змарновані через безвідповідальність Моше Даяна. Ядін — зазвичай спокійний і врівноважений археолог — настільки рознервувався, що під час

наради у штабі зламав олівець об карту навчань, показуючи іншим офіцерам, як усе мало відбуватися.

У присутності інших арбітрів та офіцерів штабу я сказав, що так і не зміг збагнути логіки поведінки Моше Даяна. Наступного ранку у своєму джипі я отримав радіоповідомлення від Моше Даяна, який запросив мене на обід до своєї ставки й дав свої координати. Я знайшов його ставку далеко попереду від тієї лінії, де він мав зупинитися згідно з планом навчань. Його танкові частини без упину ганялися за частинами центрального округу, цілком заплутавши їх. Легкі літаки «Пайпер Каб», що були в його розпорядженні, розкидали листівки такого змісту: «Знайте — краще бути живим псом, ніж мертвим левом! Приходьте і здавайтеся! На вас чекає тепла ванна та чудова їжа». Ясна річ, що це ще більше розсердило центральне командування та Генштаб, задум якого — перевірити боєздатність матеріяльно-технічного забезпечення — було зруйновано.

Моше Даян та члени його ставки сиділи біля кактусової огорожі на землі перед шматом брезенту, що правив за стола. Принесли звичайні військові пайки, і, поки ми обідали, Даян підсумував виконання наказів південного командування та видав розпорядження на наступний день. Тоді він обернувся до мене і сказав, що метою навчань було перевірити усі армійські складники в умовах, максимально наближених до бойових. Коли починається битва, можуть статися всілякі несподіванки. Спроможність сил ефективно на них реагувати є справжнім свідченням їхньої боєготовности, і тільки несподіванки можуть привернути увагу до слабких місць військового механізму.

Я слухав уважно і не перебивав. Він вочевидь хотів, щоб я передав його слова Їґалу Ядіну та Хаїму Ласкову. Окрім того, його слова були свого роду оливною гілкою миру, простягнутою мені. Його аргументи таки мали сенс, оскільки плутанина, спричинена відхиленням від плану, виявила кілька слабких місць. Певна логіка в його словах була. Я повторив його аргументи Їґалу Ядіну та Хаїму Ласкову, але не був до кінця переконаний, що спосіб, який обрав Моше Даян, щоб довести свою правоту, відповідав ситуації.

Незабаром після того, у січні 1952 року, за скеруванням ізраїльської армії я виїхав до США студіювати економіку та політологію. Хоч я був молодим, але відчував на собі велику

відповідальність. Я вважав, що повинен закінчити навчання, щоб продовжити службу в ізраїльській армії як професіонал. Мене без проблем прийняли до Колумбійського університету на підставі матури, отриманої в Польщі, та виписки з Єврейського університету в Єрусалимі. Єдиною трудністю було довести, що Роман Матковський і я — це та сама людина. У 1953 році, здобувши ступінь магістра у школі політичних наук при Колумбійському університеті, я повернувся до Ізраїлю, щоб продовжити службу. В США я зустрів свою майбутню дружину Ольгу, і ми побрались у травні 1953 року.

Незабаром після мого повернення зі Сполучених Штатів Америки у вересні 1953 року я запросив Заро до нас у гості. Ми з Ольгою нещодавно одружились і приїхали до Тель-Авіва після медового місяця в Европі. Заро приголомшив мене новиною: поки тривав наш медовий місяць, Моше Даяна призначили начальником Ґенштабу ізраїльської армії. Заро сказав мені, що звільнився з армії й повертається до кібуцу Мааґан-Міхаель. Новина стривожила мене, бо я аж ніяк не очікував, що Даяна можуть призначити на таку вкрай важливу посаду.

Це призначення породило чимало суперечностей. Стиль його керівництва та поведінка навряд чи могли викликати довіру загартованих професіоналів. Мундек звільнився також і перебрався до Військової школи в Парижі. Я не мав вибору, бо служив за контрактом. Формально я виконував обов’язки старшого офіцера корпусу військової розвідки. Фактично я був прикріплений до спеціяльної школи для високопосадовців, де вів курс військових дисциплін. Директором школи був Дов Гарарі, а Давид Кімхе (майбутній секретар міністерства закордонних справ) відповідав за курс політології та економіки. Мета цієї школи була дати підготовку до служби на високих постах, що їх слухачі вже й так обіймали. З Моше Даяном я не мав жодних контактів і був радий, що в мої справи ніхто не втручається. Після закінчення дії контракту я звільнився з армії.

Моше Даян був складною особистістю, і його життєвий шлях добре відомий, хоч не завжди правильно оцінений. Поза всякими сумнівами, він був обдарованим і хоробрим чоловіком. Однак його стратегічні та командирські таланти викликають великі сумніви. Атака на Лідду в 1949 році (арабське містечко біля летовища «Бен-Ґуріон»), яку він описав у фаховому часо-

писі «Бамахане», виявила всю його бурхливу, але нерозважливу діяльність. Успіх атаки можна пояснити дуже багатьма причинами, але аж ніяк не правильним розташуванням сил. Без сумніву, він мав певну харизму та магнетизм. Однак вони зводилися нанівець його необдуманими діями, інтригами й намаганням використати інших для досягнення своєї мети. Фальсифікація документів у справі Лавона[8], яка була здійснена іншими за його наполяганням, є типовим прикладом. Старанно культивований міт, що він був героєм оборони Єрусалима, є фікцією. Він не брав жодної участи ні в боях на підступах до міста, ні в обороні його під час облоги. В 1956 році під час війни, спричиненої захопленням Суецького каналу, що його здійснив Ґамаль Абдель Нассер, ізраїльські сили здобули переконливу перемогу під командуванням багатьох досвідчених генералів, і серед них Заро. Але й тоді Даян приписав собі заслуги інших.

Блискуча перемога у Шестиденній війні 1967 року стала наслідком багатьох років планування, систематичного збирання розвідувальної інформації та бездоганних дій командирів польових частин. Призначення Даяна міністром оборони напередодні війни було дуже важливим у плані піднесення бойового духу населення Ізраїлю. Однак жодного впливу на хід операції Даян не мав.

Під кінець свого життя він уже перестав відігравати перші ролі, а стиль його життя і відкритий виклик загальноприйнятим моделям суспільної поведінки зробили його ще більш суперечливим та марґінальним в очах громадськости. В цьому розділі я описав лише один епізод, що його бачив на власні очі та в якому брав участь. У загальному контексті подій цей епізод незначний, і його вже мало хто пам'ятає. Але спогад про загиблих солдатів 62-го батальйону, яких розіп'яли на огорожі Будинку уряду, не дає мені спокою.

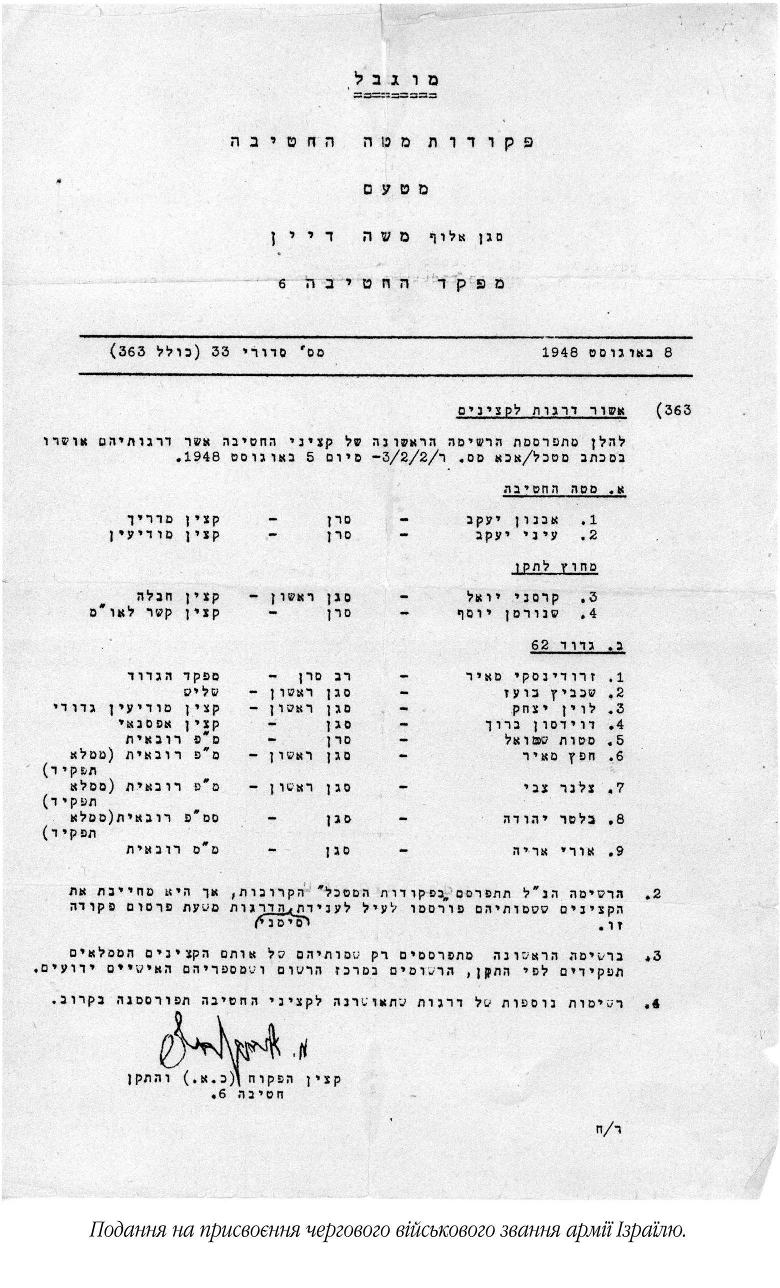
Востаннє я бачив Моше Даяна 1962 року в Єрусалимі. Тоді я подорожував з отцем Мішелем де Лятром — віце-постулятором на беатифікаційному процесі Митрополита Шептицького. Ми шукали документи та свідчення очевидців про допомогу, яку Митрополит надавав єврейській громаді Львова під час Другої світової війни. Зупинилися в готелі «Президент» у Єрусалимі. У ліфті по дорозі до своєї кімнати я несподівано зустрів Моше

Даяна, який супроводжував даму. Ми зробили вигляд, що ніколи раніше не зустрічалися.

Даян був складною і дещо звихненою особистістю. Сьогодні його майже забули, хоч колись його вплив в Ізраїлі був досить помітним. Зокрема, Даян спричинився до девальвації поняття ідеалізму. Зрозуміло, що ідеалізм 1940-х років не міг тривати дуже довго. Однак маленька країна, яка постала перед багатьма географічними, демографічними та стратегічними загрозами, не могла дозволити собі інтриги, корупцію та чвари. Усі ці речі є деструктивними всюди і будь-коли, але Ізраїль, який вів боротьбу на всі фронти з перших днів свого існування, не міг собі дозволити такої розкоші, як візантійські інтриги та підступність цього чоловіка.

Курт Левін в армії Ізраїля.

מוגבל

פקודות מטה החטיבה

מטעם

סגן אלוף משה דיין

מפקד החטיבה 6

8 באוגוסט 1948 מס' סדורי 33 (כולל 363)

363) אשור דרגות לקצינים

להלן מתפרסמת הרשימה הראשונה של קציני החטיבה אשר דרגותיהם אושרו במכתב מטכל/אכא מס. ר/2/2/3- מיום 5 באוגוסט 1948.

א. מטה החטיבה

1. אבנון יעקב	-	סרן	- קצין מדריך
2. עיני יעקב	-	סרן	- קצין מודיעין

מחוץ לתקן

3. קרסני יואל	-	סגן ראשון	- קצין חבלה
4. שנורמן יוסף	-	סרן	- קצין קשר לאו"ם

ב. גדוד 62

1. זרודינסקי מאיר	-	רב סרן	- מפקד הגדוד
2. שכביץ בועז	-	סגן ראשון	- שליש
3. לוין יצחק	-	סגן ראשון	- קצין מודיעין גדודי
4. דוידסון ברוך	-	סגן	- קצין אפסנאי
5. מטות שמואל	-	סרן	- מ"פ רובאית
6. חפץ מאיר	-	סגן ראשון	- מ"פ רובאית (ממלא תפקיד)
7. צלנר צבי	-	סגן ראשון	- מ"פ רובאית (ממלא תפקיד)
8. בלטר יהודה	-	סגן	- סמ"פ רובאית (ממלא תפקיד)
9. אורי אריה	-	סגן	- מ"מ רובאית

2. הרשימה הנ"ל תתפרסם "בפקודות המטכל" הקרובות, אך היא מחייבת את הקצינים ששמותיהם פורסמו לעיל לענידת (סימני) הדרגות מעת פרסום פקודה זו.

3. ברשימה הראשונה מתפרסמים רק שמותיהם של אותם הקצינים הממלאים תפקידים לפי התקן, הרשומים במרכז הרשום ושמספריהם האישיים ידועים.

4. רשימות נוספות של דרגות שתאושרנה לקציני החטיבה תפורסמנה בקרוב.

א. [signature]

קצין הפקוח (כ.א.) והתקן
חטיבה 6.

ר/ח

Подання на присвоєння чергового військового звання армії Ізраїлю.

Відзнаки Курта Левіна.

РОЗДІЛ 7

Святий

Неподалік від Рима знаходиться популярний морський курорт Ладісполі. У червні 1959 року там було спокійно, а на пляжах порожньо. Рівень життя в Італії після війни ще не давав змоги більшості населення виїжджати влітку на море відпочити. Моя дружина Ольга, отець Мішель де Лятр і я сиділи навпроти тратторії під величезним евкаліптом і обговорювали мій майбутній виступ на беатифікаційному процесі Митрополита Андрея Шептицького.

Ми приїхали до Ладісполі з Рима вранці й переглядали офіційні постуляційні акти, підготовані отцем Мішелем, щоб визначити, на чому я маю наголосити під час свого виступу. Ольга, яка була членом нью-йоркської колегії адвокатів, швидко зрозуміла суть процедури; зрештою, постуляція також є свого роду судовим процесом. Отцеві Мішелю — віце-постуляторові беатифікаційного процесу та знавцеві канонічного права — не важко було пояснити їй важливість тих чи інших пунктів. Я ж був надто сильно емоційно пов'язаний з цією справою і не мав жодного правничого досвіду, тому мені треба було пояснювати багато речей, щоб я не збивався на дорогі мені, але несуттєві для беатифікації деталі. Після довгого й виснажливого обговорення отець Мішель та Ольга нарешті впевнилися, що я зрозумів усе як слід. Коли ми закінчили, в тіні великого дерева для нас накрили стіл та подали обід, і ми насолоджувалися прекрасним днем.

Приїхали ми сюди після зустрічі з отцем Мішелем у Римі. Ця зустріч стала поворотним пунктом у моїх загалом безплідних зусиллях пробудити інтерес до дивовижної особистости Андрея Шептицького, якому я завдячую своїм життям.

Ця одіссея почалася 1 вересня 1939 року, коли мені було 14 років, а на Львів упали перші німецькі бомби. Я потрапив у

вир надзвичайних подій, переважно сумних і трагічних, що закінчились у травні 1945 року. Під час пошуків подальшого шляху і в намаганнях відбудувати зруйноване життя я й далі відчував на собі вплив Митрополита Андрея та його брата Климентія. Андрей виявив співчуття і прийняв необхідні рішення, що врятувало моє життя й життя мого брата. Климентій фактично був моїм наставником і під час наших багатьох зустрічей тактовно говорив зі мною про те, які життєві шляхи відкриються для мене після війни, — звісно, якщо я буду живий.

Він наголошував, що не треба жалкувати зусиль для здобуття освіти і що освіта стане найкращим способом почати нове життя по війні. Він також наголошував на важливості дотримання засадничих цінностей. Він звертав увагу — і мою, і своїх монахів — на те, що цінності легко плекати вдома або в монашій спільноті. Але справжні випробування, завжди підкреслював Климентій, настають, коли людина залишається сама і може розраховувати лише на власні духовні сили. Климентій ніколи не займався прозелітизмом і радів з того, що я був віруючим та дотримувався засадничих цінностей. Він часто говорив мені це під час моїх відвідин резиденції Митрополита у Юрі, коли я жив неподалік, у монастирі св. Йосафата на вулиці Петра Скарги.

Ті два з лишком роки, які я прожив у студитських спільнотах, зустрічі з людьми, що йшли стежиною, прокладеною ігуменом Климентієм, теж були дуже важливим чинником у формуванні моєї особистости в цей вирішальний період мого життя. Атмосфера у студитських спільнотах і цінності, що їх вони плекали, стали тлом тих уроків, які я мав честь отримувати від Климентія. Я виїхав від студитів у 1944 році й поринув у вир випробувань, що нарешті привели мене до Ізраїлю. Минуло десять буремних років, а я й далі користувався у своєму житті тією шкалою життєвих цінностей і тим загальним напрямом, що їх отримав від Климентія.

Після того як 1944 року до Львова вступила Червона армія, незадовго до мого виїзду в Люблін ігумен Климентій просив мене сконтактуватися з церковною владою на Заході (якщо, звичайно, я зможу дістатися туди), щоб розповісти про ситуацію у Греко-Католицькій Церкві та події у Львові. На початку війни Юр ще міг підтримувати більш-менш регулярні контакти з Римом. Отець Петерс — німець, який вступив до спільноти

студитів, — був кур'єром між Митрополитом і папським нунцієм у Берліні Чезаре Орсеніґо. Як німецький громадянин, отець Петерс міг подорожувати без обмежень. Але 1942 року його заарештувало гестапо, тому всі контакти між Митрополитом і Римом перервалися. З того часу лише поодинокі офіцери італійської армії, що поверталися зі східного фронту додому й відвідували Юр, щоб віддати шану Митрополитові, могли передати усні вістки до Римської курії.

Прибувши до Любліна влітку 1944 року, я зайшов до монастиря бернардинів і попросив зустрічі з настоятелем. Я думав, що вони допоможуть мені передати новини з Юра до Рима. Монах при воротах сказав, щоб я йшов до церкви і чекав там. За хвилю туди прийшли два інші монахи й сіли на лавку поруч зі мною. Я назвався і пояснив мету свого візиту, сподіваючись, що мене, як це зазвичай робилося, запросять до гостьової кімнати, де нам не будуть заважати. Та коли я згадав про Митрополита Андрея Шептицького, їхнє ставлення одразу змінилося. Вони сказали мені, що не зацікавлені цією справою і не можуть надати мені допомогу. Я наполягав на тому, що інформація, яку мені доручили передати церковній владі, дуже важлива, бо починаються гоніння на Греко-Католицьку Церкву. Мені холодно відповіли, що вони не знають, про що йдеться, і що все це лежить поза межами їхньої діяльности. Інші спроби порозумітися з польськими церковними єрархами у Варшаві та Кракові, які я зробив уже по війні, також не дали результату.

Після кількох тижнів поневірянь по Европі в якості переміщеної особи я у жовтні 1945 року опинився в Римі. Там я знайшов колегію св. Йосафата, або Колегіум Рутенум (папську семінарію для українців візантійського обряду), на Джаніколо й подзвонив у масивні дерев'яні двері. Там запитали, хто я є. Почувши українську мову, мене впустили до великої гостьової кімнати, що більше виглядала на склад, де не було майже ніяких меблів, окрім кількох стільців і лавок. На стіні висіла збільшена фотографія Митрополита Андрея. Це здалося мені обнадійливим. Прийшли двоє священиків, і ми сіли в куті цієї холодної та непривітної кімнати. Я назвався і пояснив мету свого візиту. Священики поставили якісь формальні запитання, і мені стало зрозуміло, що їх усе це не цікавить, після чого я вирішив, що продовжувати немає сенсу.

Священики сказали мені, що, перш ніж я піду, мені треба подивитися на чудові двері, вирізьблені колишніми членами дивізії СС «Галичина», які перебували в Ріміні. (Дивізію СС «Галичина» було створено у 1943 році. Залишки її після війни було інтерновано в Ріміні[1]). Важкі дерев'яні двері, що вели до каплиці, були вирізьблені традиційним українським орнаментом, який можна зустріти в Карпатах. Священики дуже захоплювалися цими чудовими молодими людьми та їхніми героїчними вчинками. Але тепер уже мені стало нецікаво.

Я пішов із Колегіум Рутенум дещо здивований, бо мене прийняли майже так само, як бернардини в Любліні. Ентузіязм, з яким у Колегіум Рутенум сприймали членів сумнозвісної СС «Галичина», багато з яких служили перед тим в українській поліції і брали участь у вбивствах євреїв, мене дуже непокоїв.

Перед від'їздом зі Львова ігумен Климентій порадив мені зустрітися в Римі з кардиналом Евдженіо Тіссераном — ясна річ, якщо я зможу дістатися до Рима. Я знайшов його в Конгрегації Східних Церков. Після деякого очікування в *ante camera* (офіційній приймальні) солідного Палаццо ді Конвертенді на віа Кончіліяціоне, мене провели до кабінету кардинала.

Кардинал Тіссеран — невисокого зросту, в чорній рясі з червоною облямівкою — мав на голові червону шапочку, яка дуже нагадувала *кіпу* ортодоксальних євреїв. Він прийняв мене ввічливо, а коли почув ім'я Митрополита Шептицького, його обличчя засяяло. Тіссеран був тоді префектом Конгрегації Східних Церков і дуже добре знав проблеми, з якими зіткнулася Греко-Католицька Церква. Він слухав мене уважно. Оскільки наближався час обіду, він попросив мене прийти знову наступного дня і продовжити розповідь. Кардинал запитав, чи потрібна мені якась допомога. Я чемно подякував і відмовився. Мені було радісно, що я нарешті зміг виконати доручення, але не вважав, що в той момент конче треба приймати його ласкаву пропозицію. Я подумав, що моя відмова надасть моїм словам більшої вірогідности. Окрім того, маючи досвід спілкування з представниками Католицької Церкви у Польщі та Римі, в Колегіум Рутенум, я вирішив, що краще бути пильним та обережним.

По прибутті до Ізраїлю я переважно переймався тим, як звести кінці з кінцями, вивчити іврит і продовжити навчання. Книга «Я прибув із Ля-Спеції», яку я написав у Лідо-ді-Рома, вийшла

друком у видавництві «Ам-Овед», яке належало Гістадруту (назву книжки запропонувало видавництво). Вона містила один розділ про Митрополита Шептицького і один — про студитів. Незабаром після мого приїзду до Ізраїлю події почали розвиватися з карколомною швидкістю. Відбувся поділ Палестини, і почалася війна. На те, щоб пробуджувати інтерес до особи Митрополита Андрея і розповідати про те, як він допомагав єврейській громаді Львова, коли вона гинула, у мене не було ні часу, ні можливостей.

Лише після приїзду до США в 1951 році я зміг знову дослідити можливості зацікавити єврейські організації цією дивовижною історією про допомогу євреям. Я зв'язався із Американським єврейським конгресом, Антидефамаційною лігою*, Бней Бріт** та іншими організаціями. Однак мені ніхто не відповів. Мало того, я зрозумів, що сам Голокост не дуже когось і цікавить. На світських прийомах мене запитували, де я був під час війни. Мої намагання щось розповісти розбивалися об просторікування про те, що це були важкі часи і для Америки. Тут люди мали проблеми з бензином, нейлоновими панчохами, а часом навіть із маслом. Після таких розмов я облишив спроби розповісти комусь про Голокост.

У 1952 році під час навчання в Колумбійському університеті за ґрантом ізраїльської армії я дізнався, що студити з Лужків, зокрема отець Марко, осіли у Вудстоку, що в канадській провінції Онтаріо. Я поїхав із Нью-Йорка до Канади і радо зустрів отця Марка, братів Йосифа, Філотея та Лаврентія і диякона Теофана Шевагу. Зустріч була дуже теплою. Побачити знову старих друзів було чимось надзвичайним.

Тоді я зміг зв'язати докупи обірвані ниточки. Отець Марко розповів про те, як він разом з отцем Петерсом намагався започаткувати серед діпі (переміщених осіб) громадський рух за беатифікацію Митрополита Андрея. Він писав статті про Митрополита і роздавав образки з його зображенням та короткою молитвою. Рух швидко набрав обертів серед українських біженців у Німеччині, Бельгії та Франції. Я думав, що українські

---

* Відома американська організація, що бореться з антисемітизмом та расизмом.

** Бней Бріт (буквально — сини Завіту) — одна з найбільших єврейських громадських харитативних організацій.

громади в Канаді та США також підхоплять цю ініціятиву. До Нью-Йорка я вернувся сповненим ентузіязму та надій.

Ми з Ольгою повернулися з Нью-Йорка до Ізраїлю у 1953 році. Я продовжив військову службу й зосередився на своїх нових завданнях. Ми щойно одружилися, і нам треба було трохи часу, щоб улаштувати наше життя. Коли Моше Даян став начальником Генштабу, армія перестала мене приваблювати. Більшість моїх старих друзів уже покинули військову службу, але я не мав дуже великого бажання починати цивільну кар’єру в Ізраїлі.

По закінченні контракту я подав заяву про звільнення на ім’я генерала Беньяміна Ґ., який тоді був моїм безпосереднім начальником. Керівництво зробило багато пропозицій, щоб зацікавити мене лишитися. Мені навіть пропонували продовжити кар’єру в міністерстві закордонних справ чи міністерстві фінансів. Я дуже високо цінував таку турботу про себе, але мною оволоділа втома, і я більше не хотів жодних керівних посад. Тим більше що я усвідомив: доля країни перебуває в руках людей, чиї методи я не поділяв. Ішлося не про незгоду, критику чи розчарування. Це радше була несумісність світоглядів.

Я гордився тим, що відіграв свою роль у розбудові та обороні держави Ізраїль. Усе це почалося з Ля-Спеції, продовжилося під час служби у Хаґані й нарешті завершилося кар’єрою в ізраїльській армії. Однак тепер надійшов час змінити напрям, знайти своє місце в житті і звільнити себе від важкої ноші відповідальности за інших. Рішення виїхати з Ізраїлю було непростим та болючим. Але я розумів, що якщо залишусь, то неминуче буду змушений поступатися своїми принципами і зраджувати своїм переконанням. Внутрішня боротьба була складною. Переді мною відкривалася легка кар’єра завдяки ролі, яку я відіграв під час війни 1947–1949 років, і чільним посадам, які я займав по війні. Починати нове життя в новій країні у віці 29 років було нелегко, і я не мав певности, що мені це вдасться.

На щастя, поруч зі мною була дружина Ольга, яка підтримувала мене в цей нелегкий час[2]. Вона народилась у Львові, але в 1939 році ще дитиною виїхала з батьками до США. Її погляди на життя були подібні до тих, яких дотримувалися в моїй сім’ї. У США вона здобула хорошу освіту й зазнала позитивних впливів англосаксонської цивілізації, що сформувала її та роз-

винула її непересічний розум і здібності. Вона знала про моє походження, могла зрозуміти жахи Голокосту й оцінити мій досвід, здобутий за роки життя зі студитами. Вона була доброю жінкою для ізраїльського армійського офіцера.

Після повернення до США в 1955 році ми відвідали отця Марка у Британській Колумбії, де він мав парохію у містечку Вернон. Слухаючи наші спогади про Митрополита Андрея та ігумена Климентія, Ольга сказала, що ми обоє були щасливими, бо свого часу могли торкатися зірок.

Влаштувавшись у Нью-Йорку, я знову спробував зацікавити єврейську громаду Митрополитом Шептицьким і тим, як він прийшов на допомогу львівським євреям під час Голокосту. Тільки Філіп Фрідман — історик і автор книги *Their Brother's Keepers* («Опікуни своїх братів») — дуже зацікавився цією темою. Він познайомив мене з професором Михайлом Ветухівим, редактором «Анналів Української Вільної Академії Наук». Професор Ветухів був видатним науковцем із Великої України. Він виїхав з Києва на Захід після окупації України німцями у 1941 році. Згодом він зі своєю родиною емігрував до Сполучених Штатів Америки.

Ми зустрілися з ним у Колумбійському університеті, де він викладав. Я розповів йому свою історію і запитав, чи погодиться він включити мою розповідь до «Анналів». Він сказав, що українсько-єврейські стосунки є делікатною темою. Однак треба залишатися вірними правді — дуже важливо засвідчити історичні факти, навіть якщо ставлення українців до євреїв виглядатиме в них непривабливо. Цей висококультурний та далекоглядний чоловік справив на мене велике враження. З допомогою Ольги я написав статтю, оскільки моя англійська мова ще не була на належному рівні. Професор Ветухів переглянув її, зробив незначні правки, і вона вийшла в наступному випуску «Анналів».

Незабаром після того професор Ветухів запросив мене в неділю до нью-йоркського Ріверсайд-парку, неподалік від свого помешкання. Був чудовий весняний день, і в парку зібрались його друзі, знайомі та родина. Професор Ветухів хворів на рак, і це була остання нагода побачитися з цим великим чоловіком, попрощатися з ним. Він привітав усіх і кожному сказав кілька слів. День був чудовий. Там зібралися люди, які свого часу пере-

жили страшні «чистки» 1930-х років в Україні. Це були представники майже цілком винищеної інтелігенції, переважно науковці, колеги професора Ветухіва з Колумбійського університету. Мене запросили на цю зустріч завдяки моїм спогадам про Митрополита Шептицького. Професор Ветухів і його друзі були православними, однак вони віддавали належне величі Митрополита Андрея та його внескові в розвиток української справи.

Стаття в «Анналах» викликала інтерес до Митрополита Шептицького у різноманітних середовищах і спричинилася до моєї участи в беатифікаційному процесі. Я отримав від різних видань в Европі та Канаді прохання передрукувати статтю. Я був радий такому інтересові й дав дозвіл на передрук за умови дослівного відтворення тексту. Отці-василіяни з Канади передрукували її у своєму часописі «Світло» без мого дозволу, зробивши при цьому деякі виправлення в тексті й додавши образливий антисемітський вступ. Коли я сказав, що подам на них до суду, вони передрукували статтю в первісному вигляді та вибачилися. Навесні 1959 року я отримав листа від постулятора беатифікаційного процесу отця-редемпториста Михайла Гринчишина з проханням дати свідчення на беатифікаційному процесі. Моя згода вилилась у цілу низку подальших подій і дала мені змогу зробити свій внесок у процес беатифікації.

Про Шептицького вже написано і ще напишуть дуже багато. Він був нащадком старовинного роду, який дотримувався візантійського обряду. Однак, як тоді часто бувало в Речі Посполитій, провідні руські родини переходили на католицизм. Таким чином, Андрей народився вже римо-католиком у сім'ї, де були дуже сильні польські традиції. Його дідусь Олександр Фредро був відомим драматургом, інші члени цієї славної родини також зробили великий внесок у багатьох галузях.

Митрополит Андрей присвятив себе служінню іншим, вступив до монашої спільноти, став священиком, а згодом єпископом. Він прийняв рішення, схвалене Папою Левом XIII, повернутися до обряду своїх предків, щоб започаткувати духовне відродження Греко-Католицької Церкви.

Русини (згодом знані як українці), один із трьох народів Речі Посполитої, відокремилися від Польщі після того, як у XVI столітті перестала існувати яґеллонська династія. Правління державою по черзі переходило від одного виборного інозем-

ного короля до іншого, які не розумілися на регіональних та етнічних відмінностях своїх підданих. Повстання Хмельницького 1648 року стало поворотним пунктом у стосунках між поляками та українцями.

Суперечності між цими двома народами наростали і після Першої світової війни вилились у братовбивчий конфлікт. Польський гніт у 1930-х роках і кровопролиття, що його заохочували німці, окупувавши Польщу та Західну Україну під час Другої світової війни, стали історичним тлом трагічного останнього періоду життя Митрополита.

Архиєпархія Митрополита Галицького і Архиєпископа Львівського була розташована в регіоні, де зустрічалися дві інтерпретації християнства. Західні слов'яни, чехи та поляки прийняли християнство від Риму і дотримувалися латинської традиції. Наприкінці першого тисячоліття більшість західних слов'ян страждали від руйнівних наслідків німецьких походів на Схід. Поставши перед цією загрозою, поляки за допомогою чехів прийняли латинське християнство і таким чином зупинили навалу. В 1025 році польський король Болеслав Хоробрий отримав корону і папське благословення, що їх привезла делегація єпископів з Рима, узаконюючи, таким чином, його правління.

В Русі-Україні було запроваджене східне християнство, або православ'я, і зробив це київський князь Володимир Великий, імовірно вікінг, прийнявши його з Візантії. Сильна тоді Візантійська імперія поширювала свої впливи по всій Малій Азії, а також — на півночі — на Русь. Релігія була потужним політичним знаряддям і надавала правлінню легітимності. Дві традиції розколотого християнства — латинська та грецька — зустрілися на кордоні між Польщею та Україною, додаючи релігійного напруження до постійно тліючого етнічного конфлікту.

Відокремлена від Східної (Грецької, чи Православної), Церква, що діяла в доволі ліберальній Речі Посполитій, у XVI столітті підписала угоду про унію з Римом. Історичні передумови підписання унії 1596 року у Брест-Литовську та її причини детально описані й проаналізовані в історичній літературі про цей період. Причини були передовсім політичними та економічними, оскільки ця доволі значна частина Православної Церкви мусила функціонувати в Речі Посполитій і підпорядковуватись її

законам. Східна Церква, поєднана з Римом, деякий час успішно діяла в ліберальній Речі Посполитій, до якої входили три народи: поляки, литовці та русини-українці. Поляки й литовці були римо-католиками, русини ж були поділені: одні належали до Східної Католицької Церкви, поєднаної з Римом, яку часом називали греко-католицькою, інші — до православної (яка не перебувала в єдності з Римом). Коли Річ Посполита, яка захищала і підтримувала Греко-Католицьку Церкву, розпалася, почалося переслідування і мучеництво вірних цієї Церкви.

Після падіння Константинополя в 1453 році царі та Росія стали наступниками Візантії. Російська Православна Церква і царі з усіх сил намагалися знищити Греко-Католицьку Церкву, яку вони вважали латинізованою, хибною версією східного християнства, що несе загрозу поширення римського впливу. Цікаво, що це не перешкодило шовіністичній польській Церкві століттями ставитися до русинів східного обряду, поєднаних з Римом, із не меншою ворожістю і презирством. Цей конфлікт між західною та східною гілками християнства завжди присутній у слов'янському світі — змінюється лише його напруга залежно від політики, яку веде керівництво обох Церков у той чи інший період. Після поділу Польщі в XVIII столітті більшість уніятів, або греко-католиків, опинилися в Австро-Угорщині — доволі ліберальному на той час політичному утворенні. Уніятів у тій частині Польщі, яка була приєднана до Росії, жорстоко переслідували, а їхню Церкву врешті-решт знищили.

Молодий Шептицький розпочав свою діяльність у цих складних обставинах і присвятив своє життя подоланню прірви між західним і східним християнством та поліпшенню становища своїх упосліджених співвітчизників. Його пастирська діяльність поєднувалася з просвітницькою. Усе це відображено в його пастирських листах та в архівах постуляції, які стали багатою спадщиною цього чоловіка та свідченням його ролі у житті Західної України.

Його пастирське служіння почалось наприкінці XIX століття, коли політичний клімат тодішньої Австро-Угорщини сприяв наведенню мостів і вирішенню конфліктів. Розпад Австро-Угорської імперії в 1918 році призвів до загострення етнічного і релігійного протистояння, що його пізніше дуже активно експлуатував Третій Райх, готуючи свій наступ на схід, який розпо-

чався 1 вересня 1939 року. Українські націоналісти підозрювали Митрополита у підтримці польських інтересів. Поляки вважали його зрадником, а польська Церква була відверто ворожою до нього, бо для неї він був перепоною до латинізації та асиміляції українців. Римська курія з підозрою ставилася до його намагань об'єднати західне та східне християнство. Совіти й КГБ звинувачували його у співпраці з Третім Райхом та в бажанні стати правителем фашистської України. Французи під час Першої світової війни вважали його австро-угорським шпигуном і заарештували одного з його співпрацівників.

Ці суперечності у ставленні до Шептицького тривають досі в різних колах, включно з Яд-Вашемом (дослідницьким інститутом Голокосту) в Єрусалимі. Цій ізраїльській організації чомусь важко визнати, що Шептицький співчував єврейській громаді й допомагав їй у годину мучеництва та руїни.

Шептицького любили та шанували всі, хто мав нагоду бачитися з ним. Його Церква, духовно оновлена завдяки проводові Митрополита, пережила 45 років утисків від радянської влади і вийшла з катакомб сильною і життєздатною. Його намагання возз'єднати дві гілки християнства, яке було провідним мотивом його пастирської діяльности, отримало своє продовження у Східній Европі, яка бореться з кризою цінностей після банкрутства марксистсько-ленінської ідеології. Шептицький був єдиним церковним єрархом, який мав мужність висловити протест проти жахіть Голокосту в пастирському листі «Не убий» (1942), у якому він попереджав про наслідки співучасти в переслідуванні євреїв. Вплив Шептицького відчувається у Канаді та США, де він допомагав налагоджувати духовне життя українських емігрантів.

Митрополит Андрей помер 1 листопада 1944 року, а його справа, якій він присвятив ціле своє життя, була зруйнована війною та її наслідками. Совіти заборонили його Церкву і загнали її в підпілля. Церковних єрархів, священиків, монахів та монахинь висилали в Сибір. Багато українських єпископів на Заході байдуже ставилися до його спадщини. Але після війни в таборах для переміщених осіб розпочався громадський рух за беатифікацію Митрополита Андрея. Цей рух започаткували отці Марко Стек та Йоан Петерс. Постуляція просувалася вперед завдяки глибокій повазі до цього Мойсея наших часів з боку

біженців із Західної України. Було зібрано докладний архів, щоб передати нащадкам спадщину Митрополита.

Отже, у червні 1959 року я мав виступати перед Церковним трибуналом у Римі в якості свідка. Цей етап беатифікації зазвичай відбувається в єпархії покійного, тобто у Львові. Оскільки єпархію розгромили совіти, Папа дозволив розпочати перший етап процесу в Римі — офіційній папській єпархії.

По прибутті до Рима я сконтактувався з віце-постулятором отцем Мішелем де Лятром, і ми зустрілися в готелі «Квірінале», щоб обговорити деталі мого виступу. Француз отець Мішель поцікавився причиною мого інтересу до постуляції. Ольга, яка здобула освіту в США і зазнала впливів протестантського світогляду, з певною підозрою ставилася до Римської курії. Я також не міг зрозуміти, чому француз латинського обряду переймався цією начебто чужою для нього справою.

Ми з'ясували усі ці питання, порозумілися щодо того, на яких позиціях стоїмо, й обговорили моє майбутнє свідчення перед трибуналом. Отець де Лятр із певним замішанням сказав мені, що Папа призупинив процес через втручання кардинала Стефана Вишинського. Польський кардинал доводив, що Митрополит — суперечлива постать, що він був втягнений у політику і що теперішня ситуація в Польщі робить подальше продовження процесу небажаним. Отець Мішель сказав, що, можливо, за сприяння кардинала Тіссерана ці тимчасові труднощі буде подолано. Він був здивований, коли почув від мене, що я бачився з кардиналом у 1945 році в Римі, і ми погодилися, що я мушу навідатися до кардинала ще раз, щоб поновити знайомство.

Як префект Конгрегації Східних Церков, кардинал Евдженіо Тіссеран давно знав Митрополита Андрея та ігумена Климентія, розумів їхню працю та їхні прагнення. Французький священик отець Франсуа Шарон під час перебування на Близькому Сході зацікавився східним християнством, був захоплений ідеями Митрополита Андрея і вирішив долучитися до його далекосяжних задумів. Між цими трьома людьми зав'язалася близька дружба, що тривала протягом багатьох років. Кардинал Тіссеран слідкував за діяльністю Митрополита Андрея з Конгрегації Східних Церков, а отцеві Шарону Митрополит запропонував стати його офіційним представником у Римській курії. Під час Першої світової війни французи заарештували отця Шарона,

звинувативши його у шпигунстві на користь Австро-Угорщини. Формальною підставою для звинувачень були його зв'язки з Митрополитом Андреєм, підданим Австро-Угорщини і членом її парламенту. Це розгнівало отця Шарона, який після звільнення змінив прізвище на Королевський і провів решту свого життя в Римі, представляючи там інтереси Митрополита і його Церкви, й ніколи більше не приїздив до Франції.

Архіви Королевського стали ядром постуляції. Двоє відданих друзів Митрополита — кардинал Тіссеран та отець Королевський — відповідали за формальний бік постуляції. Український єпископ Іван Бучко, що перебував у Колегіум Рутенум і до війни працював з Митрополитом у Львівській архиєпархії, був його опонентом. Через свою заздрість він мусив виїхати зі Львова. Деякий час він перебував у Нью-Йорку, але й там довго не затримався через свої пронімецькі симпатії. Відтак опинився у Римі. Тут він представляв інтереси Греко-Католицької Церкви багато років. Хоч єпископ Бучко і надавав певну допомогу процесові беатифікації, його основні зацікавлення були деінде. Він більше переймався долею колишніх членів дивізії СС «Галичина». Є дані, що єпископ переховував доктора Отто Вехтера, який свого часу здійснив атентат на канцлера Австрії Дольфуса, а пізніше був губернатором дистрикту «Галичина» в генерал-губернаторстві Ганса Франка[3]. Є усі підстави вважати Отто Вехтера воєнним злочинцем, на чиїй совісті було знищення єврейських громад у Південній Польщі.

Єпископ Бучко призначив постулятором отця Петра Кревзу-Жевуського, який знав Митрополита і, ймовірно, мав добрі наміри щодо нього, але, на жаль, був дещо неврівноваженим. Він осів у містечку Лландулас у Вельсі й намагався вести постуляційні справи звідти. За такого керівництва постуляція ніколи не мала б шансів на успіх і, зрештою, завмерла б, як це нерідко буває, коли початковий ентузіязм щодо таких справ згасає.

Отець Мішель де Лятр, священик із паризької єпархії, певний час був спостерігачем від Ватикану при ООН, де проводив лінію на інтернаціоналізацію Єрусалима. Закінчивши дипломатичну службу у Нью-Йорку, він повернувся до Рима, де на нього чекали нові обов'язки. Кардинал Тіссеран, якого отець Мішель знав особисто, запропонував йому, поки він чекає на нове призначення, переглянути справу беатифікації Митрополита Шеп-

тицького. Отця де Лятра познайомили з отцем Королевським. Той заприязнився з молодим священиком і надав у його розпорядження архіви, які зберігав у себе вдома.

Французький аристократ отець Мішель де Лятр взявся за справу, бо його попросив про це кардинал Тіссеран. Однак саме завдяки дружбі з отцем Королевським він побачив масштаб діяльности Митрополита Андрея. Пояснення отця Королевського відіграли вирішальну роль і дали можливість де Лятрові усвідомити велич Митрополита. Отець Королевський помер у 1959 році, незабаром після формального відкриття процесу беатифікації. Усі свої архіви він залишив отцеві де Лятрові, оскільки не довіряв українському духівництву з Колегіум Рутенум.

Масштаб діяльности Митрополита Андрея та його ідеї настільки захопили французького священика, що він почав систематично переглядати архіви отця Королевського і вивчати всі документи, що стосувалися Митрополита, які він міг знайти у Конгрегації Східних Церков. Отець де Лятр, що був фахівцем із канонічного права, ідеально підходив для того, щоб узяти на себе цю справу. Його призначили віце-постулятором. Він залучив до праці молодого й перспективного редемпториста отця Михайла Гринчишина — канадського українця, якого він зустрів, коли той закінчував студії в Римі. Отець де Лятр запропонував призначити постулятором отця Гринчишина, оскільки ситуація вимагала, щоб цим займався саме українець.

Вони заприязнились, і їхня співпраця стала найконструктивнішим етапом у постуляційному процесі. Священик-француз, що добре розумівся на римських справах і мав чудові зв’язки, й молодий канадський українець, вільний від комплексів, що їх багато українців привезли після війни зі своєї батьківщини, разом розпочали цю складну справу. Отець де Лятр підготував постуляційні акти, і формальне відкриття процесу відбулося 5 грудня 1958 року в Римі. Справа просувалася задовільно, поки втручання кардинала Вишинського не зупинило процес.

Отець де Лятр вирішив скористатися моїм приїздом до Рима, щоб його поновити. Було домовлено про авдієнцію у Папи Йоана XXIII, на якій кардинал Тіссеран та отець де Лятр подали прохання про поновлення процесу, щоб дати мені змогу скласти свідчення. Вони наголошували, що я прибув із Нью-Йорка за власний кошт, щоб дати свідчення, і буде незручно сказати

мені, що справу закрито. Вони наголосили, що свідчення єврея у цій справі особливо важливе. Саме тоді почали піддавати особливо гострій критиці мовчанку Церкви і Папи Пія XII під час Голокосту. Німецький драматург Р. Гохгут написав п'єсу «Намісник», яка викликала багато суперечок і критики на адресу Ватикану з приводу поведінки Пія XII в часи, коли коїлися злочини проти людства. Відтак моє свідчення мало висвітлити позицію Митрополита Андрея Шептицького у період Голокосту та його намагання врятувати бодай окремих людей.

Папа дозволив поновити процес, щоб дати мені змогу свідчити. Це була грандіозна новина для нас трьох, і того чудового дня на набережній у Ладісполі ми закінчували підготовку до мого виступу. Ми ще раз проглянули акти постуляції й виділили пункти, на які слід звернути увагу.

У призначений день ми троє під'їхали на старому сітроені отця Мішеля до Римського трибуналу. Ми залишили авто на подвір'ї старого масивного будинку в центрі міста. Нас провели до почекальні, звідки мене покликали до великої зали, де засідав трибунал. Там для мене були приготовані масоретська* Біблія та капелюх (за звичаєм, єврей має покривати голову, коли молиться або складає присягу).

За масивним столом сидів президент Трибуналу і двоє суддів, один із них був поляк монсеньйор Мар'ян Стройни. Запитання та мої відповіді перекладали на італійську мову. Перше запитання президента Трибуналу було про те, чи є я практикуючим євреєм. Це питання видалося мені дещо несподіваним і начебто не стосувалося теми. Монсеньйор Стройни, побачивши мою реакцію, сказав, що якщо я не є богобоязною людиною і не практикую своєї релігії, моє свідчення не матиме великої ваги. Я був радий, що принаймні один із суддів ставився до справи прихильно і розумів її суть. Його запитання справді допомагали й дали мені змогу докладно зупинитися на ключових пунктах мого свідчення.

У першій частині я докладно розповів про допомогу, яку Митрополит надав євреям під час Голокосту. Із запитань прези-

---

* Масорети (походить від єврейського слова «традиція») — переписувачі, які відповідали за збереження традиційного тексту єврейського Письма; жили в період з VII по IX ст. н. е. Копії рукописів, що їх вони зробили, називаються масоретськими текстами.

дента та іншого судді Трибуналу я зрозумів, що вони не мали поняття, якою була тоді ситуація, а допомога євреям їх цікавила досить мало. Я дещо змістив акценти у своїй промові й коротко описав політичне, економічне та соціяльне становище в Західній Україні за життя Митрополита.

Я описав причини конфлікту між українцями та поляками, який розгорівся з новою силою після Першої світової війни. Також зосередився на намаганнях Митрополита навести мости порозуміння між двома народами, щоб зменшити напругу, й на його постійних попередженнях, що насилля в будь-якій формі матиме руйнівні наслідки для самого насильника. Я наголосив на відданості Митрополита унії з Римом і на його невтомних зусиллях погодити розбіжності між західним та східним християнством. На закінчення я сказав, що це свідчення нейтрального спостерігача, бо я не є ні поляком, ні українцем.

Президент Трибуналу запитав, чому мене, єврея, цікавить беатифікація Митрополита Андрея. Я відповів, що святість цього чоловіка була визнана як християнами, так і євреями ще за його життя. Коли Митрополит відвідував містечка і села, де поруч жили євреї та українці, євреї вітали його, тримаючи сувої Тори. Спадщину цієї людини необхідно зберегти, а його ідеї та здобутки зробити знаними у світі, і я з радістю зроблю свій внесок у цю справу. Я передав Трибуналові свої свідчення у короткому письмовому викладі, і на цьому процедура закінчилася.

Ольга, я та отець Мішель полегшено зітхнули і вирішили піти пообідати у типовій римській тратторії біля фонтана Треві. Так почалася наша дружба, що тривала і після відставки отця де Лятра з посади віце-постулятора аж до його передчасної смерти у 1976 році.

Я був особливо задоволений з того, що після засідання Трибуналу монсеньйор Стройни сказав Ользі, що моє свідчення було важливим для продовження процесу. Стройни був людиною широких поглядів і прихильно ставився до справи Митрополита Шептицького. Він був ректором Папської польської семінарії в Римі, що була польським еквівалентом Колегіум Рутенум. Несподівано кардинал Вишинський усунув його з цієї посади й замінив на людину, що більше відповідала войовничому, шовіністичному та дещо вузькому світоглядові польської

Церкви. Після цього Римська курія призначила Стройни суддею Священної Римської Роти — найвищого апеляційного суду. В наступні роки ми з Ольгою, коли приїжджали до Рима, часто вечеряли разом з монсеньйором Стройни у готелі «Квірінале». Він був високим на зріст, елегантним чоловіком, що завжди носив римську рясу з червоною облямівкою та старомодні шкіряні мешти зі срібними застібками. Обслуга готелю почала ставитися до нас із особливою шанобливістю після того, як нас помітили у компанії високого представника Римської курії монсеньйора Стройни.

Процес, який було поновлено, щоб відбулося моє свідчення, не закрили — мабуть, це був навмисний недогляд. Було викликано інших свідків та зібрано нові документи. Однак під час своїх частих відвідин Рима кардинал Вишинський знову втрутився, коли дізнався, що процес відновлено. Він вимагав, щоб Папа закрив процес, і мотивував це тим, що Митрополит був політичною постаттю і що його діяльність була суперечливою. Подібне звинувачення прозвучало і з боку Російської Православної Церкви, яка перебувала під контролем КҐБ. Росіяни говорили, що Митрополит співпрацював з нацистами і що на ньому лежала провина за злочини проти радянських людей (термін, яким радянська влада користувалася, коли йшлося про Голокост).

Ворожість радянської влади до Шептицького не здивувала мене. Однак ставлення польської Церкви, зокрема кардинала Вишинського, який особисто знав Митрополита, було важко пояснити і зрозуміти. В 1962 році кардинал Вишинський знову домігся призупинення беатифікації.

Отець де Лятр, добре обізнаний з ватиканською бюрократією, знав, як подолати ці перепони, і процес тривав без особливих проблем аж до часу приїзду до Рима архиєпископа Йосифа Сліпого[4], наступника Митрополита Андрея, якого Хрущов випустив з тюрми, щоб продемонструвати Ватиканові жест доброї волі. Сліпий знову домігся поновлення беатифікаційного процесу й запропонував дати свідчення. Це дещо змінило ситуацію, але й стало причиною нових ускладнень, на яких я зупинюсь пізніше.

Після того як я дав свідчення і повернувся до Нью-Йорка, до мене звернулися з проханням організувати закордонне пред-

ставництво брокерської компанії, що базувалася на Волл-стріт. Пропозиція була дуже своєчасною, бо вимагала регулярних поїздок до Канади й Европи і давала мені змогу підтримувати контакти, необхідні для беатифікації. Також я отримав можливість ближче познайомитися з новим постулятором отцем Михайлом Гринчишиним, який був тоді настоятелем монастиря редемптористів у Вінніпезі. Протягом багатьох років мені довелося відігравати нелегку, але конструктивну роль. Постулятор народився в Канаді і знав про історичне, політичне, економічне й соціяльне становище Польщі та України лише з документів і архівів. Отцеві де Лятру — французові й католику — часом було важко зрозуміти слов'янську ментальність і заплутані та складні стосунки між поляками й українцями. Я ж народився і 20 років прожив у Центральній Европі. Я був у ролі українця і поляка, а тому міг прояснити багато незрозумілих речей у стосунках між Митрополитом і польською Церквою і в таких самих складних стосунках між Митрополитом та його паствою. А українцеві, що виріс в англосаксонському канадському суспільстві, так само як і французові, вихованому на традиціях західноевропейської культури, непросто було збагнути сюрреалістичні події останніх років життя Митрополита.

Ці роки нашої праці були найпродуктивнішими у ході постуляції, і в цей час було сформовано майже повний архів творів Митрополита, його листування та інших документів.

Окрім систематичних пошуків необхідних документів у церковних архівах, у поле зору отця де Лятра потрапили европейські архіви, де він сподівався знайти документи, що стосувалися широких зацікавлень Митрополита поза межами його митрополії. Навесні 1960 року Ольга, я та отець де Лятр приїхали до Відня, сподіваючись знайти якісь документи в архівах греко-католицької парохії св. Варвари.

У 1960 році Відень був сонним центральноевропейським містом, яке у снах бачило своє величне минуле. Ще зовсім недавно місто було розділене, й одна його частина була окупована совітами. Відень намагався забути коротку ейфорію аншлюсу[5] 1938 року, коли величезні червоні прапори зі свастиками були вивішені на старовинному соборі св. Стефана, прагнув забути жахи війни, бомбардування та совєтську окупацію. Місто знову поринуло у спомини про Австро-Угорську монархію, сто-

лицею якої воно було на початку століття. Прогулюючись його вузенькими старовинними вуличками, і справді можна було подумати, що повернулися старі добрі часи Ґабсбурґів.

Ми зупинилися в готелі «Терезіянум» біля резиденції папського нунція. Першим ділом ми знайшли д-ра Дзеровича, чий батько свого часу служив у соборі св. Юра. Доктор Дзерович жив у Відні з 1930-х років. Коли до Відня вступила Червона армія, його викликали до хворого радянського полковника. Після того він зник і повернувся лише через 10 років. Він зміг вибратися з радянських таборів лише тоді, коли Австрія повернула собі незалежність. Пані Дзерович залишилася сама з трьома дітьми. Сміливість і рішучість допомогли їй давати собі раду всі роки, поки родина не об'єдналася знову. Дзеровичі мешкали у передмісті Відня недалеко від вілли Катаріни Шрат — відомої оперної співачки та коханки кайзера Франца-Йосифа. На нас чекав теплий прийом, однак пан Дзерович не сказав нам нічого втішного про парохію св. Варвари.

Наступного дня отець де Лятр і я прийшли до парохіяльного священика отця-василіянина Ґавліча. Він прийняв нас практично в коридорі парохіяльного будинку і сказав, що жодних архівів у парохії нема і тому він не може нічим допомогти. Дуже важко було повірити, що в парохії, яка уникла розгрому під час війни, не збереглося жодних документів, що могли б зацікавити постуляцію. Ми запросили отця Ґавліча та його помічника на обід наступного дня і пішли, так нічого й не добившись.

Як і німці, австрійці дуже радо збирають усілякі архіви. Львів був адміністративним центром провінції Галіція і Лодомерія за часів Австро-Угорщини. Духовенство всіх деномінацій було частиною великої бюрократичної системи. Тому я запропонував заглянути в державні архіви і спробувати пошукати щось там. Отець де Лятр пішов до папського нунція і через нього отримав доступ до «таємних» архівів Австро-Угорської імперії. У старому будинку, побудованому, ймовірно, ще за часів Марії-Терези чи Йосифа II, ми натрапили буквально на золоте дно. На наше здивування, всі архіви імперії зберігались у взірцевому порядку і спокійно збирали пилюку на полицях. Працівники у сірих халатах зраділи, що хтось зацікавився їхніми скарбами. Імперські архіви велись аж до листопада 1918 року, коли імперія перестала існувати. Ми знайшли справи міністерства релігій,

що стосувалися Греко-Католицької Церкви. Там були сотні документів, що становили інтерес для постуляції, і ми попросили зробити нам копії.

Серед знайдених документів отець де Лятр виявив лист імператора Австрії до папи, де він пропонував надати Андреєві Шептицькому сан кардинала. Очевидно, призначення кардиналів також проходило через імператора. Лист був датований 1 серпня 1914 року, тобто за кілька тижнів перед тим, як Митрополита Андрея заарештували російські війська та депортували вглиб Росії, де він упродовж усіх воєнних років аж до революції був ув'язнений в одному з монастирів.

Йдучи цим слідом, ми продовжили пошук у парламентських архівах, сподіваючись знайти цікаві для процесу документи. І справді, ми натрапили на тексти всіх промов Митрополита Андрея, який був депутатом парламенту *ex officio*. Це була ще одна золота жила, бо у промовах було чітко видно стурбованість і намагання Митрополита залагодити міжнаціональні конфлікти, що наростали в його єпархії.

Отож наша поїздка до Відня була успішною, навіть попри невдачу в парохії св. Варвари. Щоранку ми приходили до архіву, переглядали документи і відкладали те, що треба було скопіювати. По обіді та у вихідні ми оглядали чудове місто.

Було приємно блукати вулицями старого міста, відвідувати музеї, церкви, зайти на каву з тістечком до кав'ярні Демеля. Відень тоді ще не був переповнений туристами і міг багато чого запропонувати. «Горобина меса» Моцарта у виконанні Віденського хору хлопчиків у каплиці палацу Гофбурґ, ліпіціянські* коні у виставі Іспанської академії верхової їзди, обід у *Gosser Bier Keller* або *Kapuziner Keller* — усі ці недільні розваги запам'яталися нам надовго. У відбудованій Державній опері почався оперний сезон, ішли вистави і в Народній опері. «Продана наречена» Сметани в Державній опері та «Весела вдова» в Народній опері довершили нашу культурну програму. Отець де Лятр спочатку не наважувався йти з нами, бо в ті часи у Римі священикам було заборонено ходити на вистави. Але, проконсультувавшись із нунцієм, він отримав дозвіл і на оперу, і на

* Вчені коні, що їх вирощують у Штирії (Австрія) і які танцюють вальси в імператорській резиденції у Відні.

оперету. Нунцій, щоправда, порадив йому піти туди у світському вбранні.

Наближалася Пасха, і отець де Лятр делікатно запитав, чи правда, що на це свято євреї повинні відрікатися від Христа. Я був вражений і поцікавився, де він почув таку нісенітницю. Отець де Лятр сказав, що у студентські роки вони це обговорювали одного разу в семінарії.

Оскільки перший седер* припадав на наступний день, я сказав, що проведу традиційну службу, і він сам зможе побачити, як усе відбувається. Отець Мішель радо погодився. У місцевій єврейській громаді ми з Ольгою дістали Аґаду у французькому перекладі та мацу. Все інше ми купили в місті.

З наближенням вечора отець де Лятр виглядав щораз більше стурбованим. Очевидно, він почав тривожитися, що обряд, на який він прийняв запрошення, може бути образливим для його віри. Ольга приготувала традиційну страву для седера. Щоправда, деяких складників бракувало, бо ми так і не змогли купити все необхідне. Я промовив благословення і почав розповідь про вихід євреїв з Єгипту, після чого ми перейшли до трапези та подячної служби. Отець де Лятр цілком заспокоївся і в кінці почав разом з нами співати псалми. Він зрозумів, що єврейська пасхальна служба ідентична Тайній Вечері, описаній у Євангеліях. У ній не було нічого образливого для будь-кого. Святкування відбувалося в номері отця де Лятра, бо там була вітальня. Наступного ранку покоївка, мабуть, дуже здивувалася, побачивши єврейський молитовник та мацу в номері отця де Лятра.

Отець Ґавліч трохи зм'як і запросив нас на Великодню службу в церкві св. Варвари. Стара барокова церква — справжній шедевр архітектури — була переповнена. Богослуження відбувалося старослов'янською мовою, чудово співав хор. Заплющивши очі, я пригадував богослуження в монастирях студитів. Це, здавалося, було дуже-дуже давно. Після відправи нам показали

* Перший седер — ритуальна трапеза, якою розпочинається восьмиденне святкування єврейської Пасхи, спомин про звільнення від рабства і вихід з Єгипту. В цю ніч єврейська сім'я разом з гостями збирається за столом, щоб читати пасхальну Аґаду — розповідь про вихід з Єгипту. Під час седеру їдять мацу і гіркі трави, згідно з заповіддю Тори. Всі частини седера підпорядковані ідеї осмислити вихід з Єгипту та його глобальну суть.

могилу св. Йосафата — єпископа Полоцького, якого замордували за підтримку унії з Римом. На прохання українців, труну з його останками таємно вивезли американські війська, на кілька годин випередивши совітів, які прийшли по неї. Літаком труну перевезли до Вашингтона, де її зберігали в бібліотеці Конгресу. Потім останки повернули і поховали під вівтарем базиліки св. Петра в Римі. На жаль, хоч отець Ґавліч почав ставитися до нас краще, архівів парохії св. Варвари ми все одно не побачили.

Радянській владі не давав спокою сам факт існування Греко-Католицької Церкви. Тому вона намагалася вивезти і, можливо, знищити мощі мученика за унію з Римом. Крім цього, в СРСР було знято фільм, де Митрополита Шептицького показували владолюбним махінатором та нацистським колаборантом. «Історики» написали кілька статей і книжку про життя Митрополита Андрея. Його змальовували інтриганом та людиною непогамовних амбіцій. Між іншим, у цій книжці є кілька речень про те, як я «допомагав Митрополитові нищити єврейську громаду Львова».

Після повернення до США я намагався зацікавити єврейські організації та римо-католицьке духівництво процесом беатифікації Митрополита, але знову безрезультатно. Розмовляючи на цю тему з українськими єпископами, я був здивований їхньою байдужістю, а часом навіть ворожістю до цієї справи. Лише митрополит Максим Германюк, архиєпископ Вінніпеґа, надавав велику допомогу постуляції та щиро цікавився її ходом.

Під час постуляційного процесу вдалося зібрати документи, що відображали діяльність Митрополита до 1939 року. Після початку війни Греко-Католицька Церква опинилась за «залізною завісою», і картину того періоду доводилося наполегливо відтворювати з розрізнених фрагментів. Свідчення очевидців набули надзвичайної ваги, бо в той трагічний час вести будь-які записи було важко і ризиковано. Постуляторам було непросто отримати допомогу українських єпископів, щоб зібрати свідчення очевидців і документи.

Свідчення отця Марка Стека, що їх він дав у канцелярії греко-католицького єпископа Едмонтона, були взяті дещо поверхово. Отець Лаба, що відбирав свідчення, не знав добре цієї процедури. Свого часу він служив капеланом дивізії СС «Галичина», мало цікавився беатифікацією і належав до тих, які недо-

люблювали Митрополита. Приблизно так само, у канцелярії греко-католицького єпископа у Мюнхені, було отримано свідчення отця Йоана Петерса. Ці священики були найближчими співробітниками ігумена Климентія і відігравали провідні ролі в соборі Юра під час війни. Їхні надзвичайно важливі свідчення брали люди, які не дуже цікавилися цими питаннями, та й не мали для цього достатнього досвіду. Інших потенційних свідків або зовсім не викликали, або відбирали їхні свідчення так, що з них було небагато користи. Було змарновано цінний час, і свідки або вмирали, або потроху забували давні події.

І все ж постуляція просувалася вперед завдяки самовідданості постулятора отця Михайла Гринчишина з Вінніпеґа та віцепостулятора отця Мішеля де Лятра з Рима. Добре також і те, що постуляційний центр розташувався в отців-редемптористів провінції східного обряду. Ця монаша спільнота була віддана пам'яті Митрополита, і її тодішній провінційний настоятель підтримував діяльність постуляції й надав приміщення для зібраних архівів. Монастирі редемптористів у Канаді та США допомагали отцеві Гринчишину в його праці й популяризації пам'яти про Шептицького серед українців Північної Америки. Генеральний настоятель ордену редемптористів у Римі отець Вільям Ґодро, американець, зацікавився цією справою і був приязно до неї налаштований. Його підтримка була дуже важливою і різко контрастувала з байдужістю українських єпископів. Вона також давала отцеві Гринчишину свободу дій.

Отець де Лятр організував та розширив архіви, створив каталоги і займався процедурою на першому етапі процесу. Він познайомився з відомим знавцем канонічного права, який спеціялізувався на беатифікаціях. Пан Джуліо Данте був дуже компетентним і добре обізнаним з ватиканськими звичаями. Він дав багато цінних порад щодо підготовки письмових звітів та документування свідчень для подальшого використання і для відповіді на різноманітні закиди й критику, що може виникнути на другому, апостольському етапі цієї складної юридичної процедури.

Архиєпископ Бучко з Колеґіум Рутенум надавав підтримку отцеві де Лятрові та виплачував йому невеличку стипендію в розмірі 50 доларів на місяць. Дуже важливим було, щоб він не втручався у процес постуляції через свої зв'язки в Римській курії.

Він був завжди дружнім у стосунках з отцем де Лятром та мною. Постулятор надавав фінансову допомогу, яка йшла на оплату послуг секретарів та юридичних процедур, пов'язаних із розглядом справи у Трибуналі. Отець де Лятр жив з того, що готував інші справи до беатифікації. На справу Митрополита він пожертвував багато років своєї копіткої, не афішованої праці, тому що з пошаною ставився до його пам'яті і вірив у його ідеали.

По роботі я часто їздив до Европи й Канади. Це давало мені змогу зміцнювати зв'язки, що опосередковано допомагали постуляції. Після Голокосту антисемітизм був не на часі. Зацікавленість єврея справою беатифікації привертала увагу. Я регулярно відвідував архиєпископа Бучка у Колеґіум Рутенум, кардинала Тіссерана у Ватиканській бібліотеці, архиєпископа, а згодом кардинала Куссу та монсеньйора Ріцці в Конгрегації Східних Церков, отців-єзуїтів Раеса та Горачека у Папському орієнтальному інституті та Руссікумі, а також генерального настоятеля редемптористів отця Ґодро. Ці візити — а ми ходили разом з отцем де Лятром — дали змогу здобути широку підтримку у впливових ватиканських колах.

Інтерес до процесу, що його вміло та без зайвого галасу підтримував отець де Лятр, дуже допоміг подолати перепони, що їх час від часу чинила польська Церква, намагаючись закрити процес. У 1960-х роках, коли почали розвиватися контакти між Римською курією та фінансованою КҐБ Російською Православною Церквою, зросла загроза негативних впливів на беатифікацію Митрополита. Заґорськ (фінансований КҐБ центр російського православ'я) постійно намагався перешкодити беатифікації і водночас жорстоко переслідував Греко-Католицьку Церкву в Західній Україні.

У 1963 році під час перебування разом з американською делегацією на Далекому Сході я отримав телеграму від Ольги. Вона повідомляла, що Архиєпископа Львівського та Митрополита Галицького Йосифа Сліпого, наступника Митрополита Андрея, випустили з радянської тюрми, і в супроводі кардинала Віллебранда він прибув до Рима. Це була несподівана новина, і з Гонконґу я послав архиєпископові вітальну телеграму.

Його поява на Другому Ватиканському Соборі справила велике враження й породила великі очікування, які, на жаль, не справдилися. Після кількох зустрічей із кардиналом Сліпим я

зрозумів, що мені буде важко спілкуватися з ним. Він пам'ятав мене ще зі Львова і передав мені вітання від парохіяльного священика з Рави-Руської отця Блавацького, в будинку якого я провів кілька днів перед тим, як перейти кордон із Польщею. На жаль, роки, проведені в тюрмі, хоч і не змогли зламати дух цього чоловіка, позначилися на його особистих рисах. Ці негативні зміни ще більше загострювалися через вплив його радників, які сіяли протиріччя та розбрат і дуже ускладнили загалом дружні стосунки між Греко-Католицькою Церквою та Римською курією.

Після зіткнення з кардиналом Сліпим отець де Лятр дійшов висновку, що більше не зможе бути віце-постулятором. Ми зустрілися на Французькій Рів'єрі, де він гостював у своїх родичів. Тут ми поговорили про його відмову від посади віце-постулятора. Ольга та я підтримали його рішення. Він був чоловік слабкого здоров'я, а загострення стосунків, що тепер стало неминучим у справі постуляції, впливало на нього погано. Окрім того, ми мали перед собою приклад німця-студита отця Йоана Петерса, якого мало не відлучили від Церкви внаслідок інтриг і наклепів німецьких єпископів, яким допомагав у цьому Колегіум Рутенум. Так само ненадійною була ситуація з отцем Марком. Без впливового спонсора бути чужинцем серед українців завжди нелегко. Після того як кардинала Тіссерана було несподівано усунуто від праці в Конгрегації Східних Церков, після смерти отця Королевського і передчасної смерти кардинала Акакія Кусси отець де Лятр опинився в ізоляції. Звичайно, його відставка була втратою для постуляції. Але він і далі підтримував тісні контакти з постулятором і допомагав порадами. Архіви були зібрані та систематизовані, а свідчення очевидців записані.

Було створено солідну й досить повну збірку даних, що відображали діяльність Шептицького з часів єпископства у Станіславові аж до смерти в 1944 році. У монастирі редемптористів на віа Мерулана в Римі було перевірено і завірено тисячі документів, і постулятор передав їх до Конгрегації у справах святих. Незабаром після цього кардинал Сліпий несподівано звільнив монсеньйора Гринчишина без жодних пояснень.

Зацікавлення кардинала стосувалися інших справ. Новим постулятором він призначив колишнього вояка дивізії СС «Галичина», який згодом став священиком. Це поклало край більш-

менш скоординованій діяльності й довершило те, що не вдалося зробити кардиналові Вишинському та Російській Православній Церкві. Через двадцять років цей постулятор, який не зробив нічого для просування справи, був звільнений, а нового замість нього так і не призначили*.

Упродовж років вдалося зібрати майже повний архів, де відображено ідеї та внесок Митрополита Андрея. Крах марксизму-ленінізму в 1989 році поклав кінець переслідуванню Греко-Католицької Церкви в Західній Україні. Буквально з катакомб постала потужна Церква з єпископами, священиками, монахами і монахинями. Вона зберегла спадщину Митрополита Андрея і пережила півстоліття нагінок. Її зустріч із західним матеріялізмом — це вже інша історія. Тепер на порядку денному нові проблеми, а політична система України є все ще нестійкою.

Сьогодні дехто здобуває собі політичні капітали на популярності Митрополита Шептицького. Ті, хто поборював або принаймні ігнорував його вчення, почали активно використовувати його ім'я для підтримки своїх доктрин, проти яких Митрополит боровся все своє життя. Політичні партії подають ці доктрини, іноді під виглядом релігійного вчення, населенню Західної України. На жаль, їхня діяльність призводить до напруження та непорозумінь, оскільки ідеологія українських емігрантів у США і Канаді не завжди збігається з поглядами їхніх земляків у Західній Україні, які скинули ярмо радянського панування.

Колишній постулятор монсеньйор Михайло Гринчишин, який тепер є Апостольським екзархом для українців у Франції**, під час свого візиту до Львова виявив повну збірку архівів Греко-Католицької Церкви, що була ретельно збережена та каталогізована КҐБ. Кожен клаптик паперу, включно з особистим листуванням між Митрополитом Андреєм та його братом Климентієм, лежить на своєму місці. Знадобляться роки, щоб до-

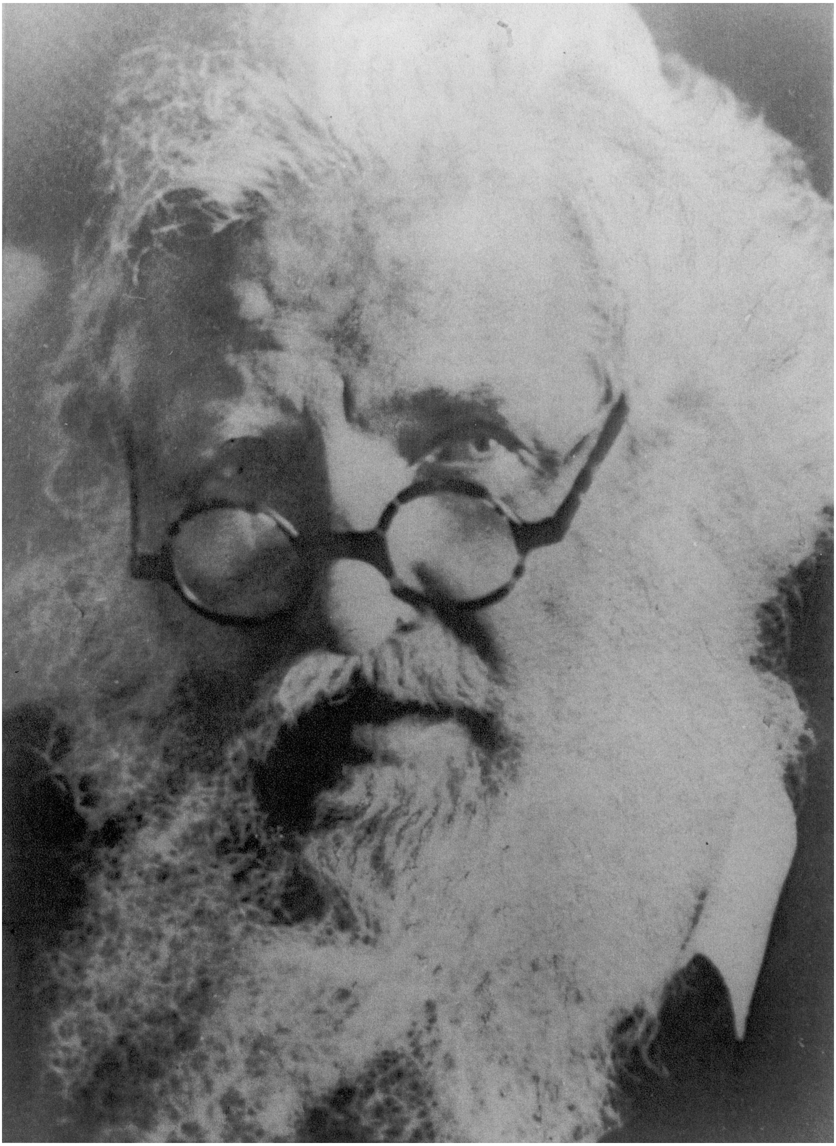
* Тут ідеться про о. д-ра Степана Гарванка. У 1978 році під його редакцією вийшли «Твори (аскетично-моральні) Митрополита Андрея Шептицького», а 1983 року — «Твори (морально-пасторальні)». Станом на 2007 рік постулятором беатифікаційного процесу Кир Андрея є Преосвященний Гліб Лончина; віце-постулятором — о. Роман Тереховський. Беатифікаційний процес триває донині.

** Станом на 2007 рік Преосвященний Михаїл Гринчишин є також і головою Синодальної комісії УГКЦ у справах канонізації українських святих.

вершити жертовну працю отця де Лятра. Іронія ситуації в тому, що КҐБ переймався збереженням архівів Митрополита більше, ніж українці на Заході.

Ідеали, яким присвятив своє життя Андрей граф Шептицький, Митрополит Галицький та Архиєпископ Львівський, так само актуальні сьогодні, як були вони актуальними за його життя. Вони є універсальними та вказують напрям і програму духовного оновлення, необхідного для порятунку західної цивілізації й західної людини. Наведення мостів між східним та західним християнством, у чому Митрополит бачив місію своєї Церкви, що протягом його життя так і залишилося мрією, стало можливим після краху марксистсько-ленінської ідеології та розвалу Радянського Союзу.

Я вдячний долі за можливість у свої молоді роки жити в тіні Митрополита. Я також радий, що зміг зробити свій внесок у справу збереження його ідеалів і що зустрів багато чудових людей, з якими заприязнився за роки, поки тривала постуляція беатифікаційного процесу Андрея Шептицького.

Портрет Митрополита.
Подарунок Куртові Левіну та його дружині,
що його вони отримали під час відвідин Відня у 1960 році.

KURT I. LEWIN

1

August 8, 1994

To Whom It May Concern:

I, Kurt I. Lewin, residing at 3 East 71st Street, New York, N.Y. 10021, a citizen of the United States, born on February 28, 1925, in Lubaczow, Poland, being duly sworn, depose and say:

Andrew Graf Szeptytzky, the Archbishop of Lviw and the Metropolitan of Halicz had been a friend of my father Dr. Ezekiel Lewin, the chief Rabbi of the Jewish community in Lviw. I approached him in August 1942 as the German persecution intensified asking for assistance. My situation was a difficult one; I had lost my family murdered by the Germans and their henchmen, and I could have been deported to a death camp any time.

The Metropolitan Andrew Graf Szeptytzky introduced me to his brother, Ihumen Clement Szeptytzky, the Superior General of the Studite Fathers, a monastic order of the Eastern Rite of the Catholic Church, also referred to as the Greek Catholic Church. With Ihumen Clement's permission and under his guidance, Jews were sheltered in the Studite monasteries with the agreement and the cooperation of the monks. The Studite monks sheltered me and my brother for two years in their monasteries.

K. I. L.

Нотаріяльно завірене свідчення Курта Левіна про Андрея та Климентія Шептицьких, які врятували його в роки війни.

KURT I. LEWIN

5

Am Oved published my book ALITI MISPEZIA translated from Polish by Dov Sadan in 1947. A JOURNEY THROUGH ILLUSIONS was published by the Fithian Press in the United States in 1994. These books provide additional information describing the activities of Ihumen Clement Szeptytzky and the Studite order in sheltering Jews during the Holocaust.

Kurt I. Lewin

Subscribed and sworn to before
me this 11th day of August 1994.

Notary Public

DIANE SLOAN
Notary Public, State of New York
No. 31-4982429
Qualified in New York County
Commission Expires June 3, 1995

Друга сторінка нотаріально завіреного свідчення Курта Левіна про Андрея та Климентія Шептицьких, які врятували його в роки війни.

РОЗДІЛ 8

Три долі

Події, про які йтиметься в цьому розділі, відбувалися майже півстоліття тому. Світ довкола нас і наше сприйняття подій швидко змінюються. Римляни мали приказку: *Tempora mutantur et nos mutamur in illis* (часи змінюються, і ми міняємося разом з ними). Нинішні реалії та орієнтири, можливо, зроблять розповіді про ці три взаємопов'язані долі важкими для розуміння. Ми живемо у час антигероїв, матеріялізму та прагнення до комерційного успіху, що було абсолютно чужим для трьох людей, про яких ітиметься тут, — українця, француза та німця. Усі троє керувалися одними ідеалами і присвятили життя пошукам правди. Усі вони дорого заплатили за свою принциповість. Чи досягли вони мети, яку поставили собі на початку життєвого шляху? Це залежатиме від індивідуальної шкали цінностей людини, яка даватиме відповідь на це запитання.

Перша історія — про українця Марка Стека. Ми зустрілися з ним 1942 року у Львові в монастирі св. Йоана Хрестителя на Личакові, що був тоді передмістям Львова. З того часу наші життєві стежини перетиналися не раз. Несподівано ми стали свого роду дороговказом одне для одного під час життєвих випробувань, що випали на нашу долю.

Я демобілізувався з польської армії влітку 1945 року і вирішив будь-що виїхати на Захід, помилково вважаючи, що там знайду допомогу, співчуття й розуміння стану людини, яка пережила Голокост. Також я вирішив будь-що забрати з собою Марка. Він був одним з небагатьох близьких співробітників Митрополита Андрея, які залишилися в Польщі. Українців тоді депортовували до Радянського Союзу, тому його арешт був питанням часу. Гоніння на греко-католиків у Західній Україні вже почалися, і все вказувало на намір совітів знищити цю Церкву, яка мала традиційно міцні зв'язки з Римом.

Ця Церква переховувала мене та багатьох інших, що врятувало мені життя. Тепер прийшла моя черга віддячитися й допомогти Маркові. Я й гадки не мав, що греко-католицькі достойники на Заході пізніше відкинуть ідеї Митрополита. Я також не міг передбачити, що Марко насправді змінить одне вигнання на інше. Навпаки, я вбачав у ньому майбутнього провідника Церкви на Заході, який поширюватиме вчення Митрополита Андрея. Я й подумати не міг, що він стане жертвою безлічі інтриг духовних та інтелектуальних нікчем.

У молодості Марко Стек проходив стажування в банку. Приємної зовнішности, завжди бадьорий і товариський, добре освічений, він мав усі шанси зробити хорошу кар'єру. Народився Марко в Рогатині, невеликому містечку в Західній Україні. Його батьки були заможними селянами, що жили й працювали на родючій землі, як і їхні предки. Перед молодим і обдарованим юнаком відкривалися широкі перспективи. Але його притягувало інше, і він прийшов до Свято-Успенської Унівської лаври, до студитів.

Фортеця-монастир, збудована в Середньовіччі для захисту монахів та селян від набігів татар і козаків, які аж до початку XVIII століття щовесни приходили зі степів, захоплювала, але водночас і відстрашувала. Завойовники обходили її, шукаючи легшої здобичі та ясиру для продажу на невільницькому ринку в Бахчисараї[1]. Гнітюче враження, яке на нього спершу справила Лавра, не дуже заохотило Марка. (Минуть роки, і те саме відчую я, коли прийду до матірної лаври студитів в Уневі, поблизу Перемишлян).

Перша ніч на дерев'яному тапчані, на матраці й подушці, набитих соломою, могла стати останньою. Марко не звик спати на соломі і вранці прокинувся від того, що йому носом пішла кров. Але Утреня та Літургія у старій церкві дещо полегшили перше враження від монастиря-фортеці, і Марко вирішив залишитися тут іще на кілька днів. Простота життя і самопосвята монахів приваблювали його, і він постійно відкладав від'їзд, аж поки не вирішив стати новиком. Почалися дні важкої праці та випробувань, але Марко твердо вирішив витримати це все і залишити монастир по закінченні новіціяту.

З часом молодий українець дійшов висновку, що він знайшов те, чого шукав. Він відсторонився від шуму та гамору міського

життя і присвятив своє життя Господові й молитві. Він відкрив своє покликання. Марко вважав, що амбіції, боротьба та людські вади залишилися десь там, назовні. Він сам говорив мені про це багато разів. Але ця ілюзія не потривала довго.

Спостерігаючи за Марком, ігумен Климентій побачив, що це — сильна, щедра духом людина, що здатна надихати і вести за собою. Маркові довіряють відповідальні посади, спочатку — пов'язані з його досвідом роботи в банку. Пізніше його послали до семінарії та висвятили на священика. Перед війною ігумен Климентій дедалі більше покладався на Марка. З часом студитам стало зрозуміло, що врешті-решт Марко замінить Климентія і стане на чолі студитської спільноти. Ніхто ніколи не говорив на цю тему. Але монахи це відчували — по тому, які він провадив спільнотою в монастирях, де був настоятелем; по тому, що був простим і добрим до всіх.

З початком війни прийшли нові випробування. Митрополит та ігумен Климентій простягнули євреям руку допомоги. Увесь тягар цього небезпечного завдання було покладено на Марка, настоятельку монастиря студиток Йосифу* та настоятельку монастиря василіянок Моніку Полянську з Філадельфії. Марко, який, крім усього іншого, був також настоятелем великого монастиря, відповідав за перевезення і розміщення єврейських дітей у різних схованках. Він організував переховування рабина д-ра Давида Кахане, чиї семітські риси не давали йому змоги жити відкрито під вигаданим ім'ям, та організував переховування єврейських жінок у монастирях під виглядом монахинь.

---

* Митрополит Шептицький призначив молоду енергійну монахиню Йосифу (Олену Вітер) наставницею новичок у монастирі студиток в селі Якторові на Львівщині. У 1926 році вона стала настоятелькою, а 1932 року — ігуменею цього монастиря. Сестри-студитки виховували 30 дітей-сиріт, працювали з молоддю, дбали про освіту. 1939 року, за радянської влади, матір Йосифу було заарештовано, а 1941 року, після приходу німецьких військ у Галичину, — звільнено з ув'язнення. Студитки продовжували опікуватися дітьми-сиротами, а також хворими в лікарнях. Матері-ігумені, зокрема, вдалося переховати і врятувати від смерти 10 єврейських дітей. У 1946 році радянська влада вдруге заарештовує ігуменю Йосифу і засилає до сталінських таборів. Повернувшись із ув'язнення 1954 року, вона продовжує підпільно працювати над організацією і зростанням монастиря. Відійшла у вічність перша і довголітня ігуменя Свято-Покровського жіночого монастиря Студійського уставу 1988 року, 84-річною старицею.

Одного разу Марко трамваєм перевозив двох маленьких єврейських хлопчиків. Несподівано підійшов німецький солдат, усміхнувся і спробував пожартувати зі старшим хлопцем. Марко дуже хвилювався, що той відповість німецькою і цим зрадить себе як єврей. Іншого разу серед ночі до нього прийшла монахиня-василіянка, в сиротинці якої переховували кількох єврейських дітей. Вона сказала, що один з робітників побачив, що хлопчик обрізаний, і повідомив українську поліцію. Марко серед ночі забрав дітей із сиротинця і тримав їх у своїй келії, поки для них не знайшли нове місце.

Ми з Марком були близькими друзями і часто обмінювалися думками. Я маю великий сумнів у тому, що Марко дуже сильно цікавився євреями чи якось особливо прихильно ставився до них. Він просто робив те, що йому було доручено, бо вважав, що це його християнський обов'язок і що він має робити це з любови до Бога. Він не очікував за це жодної подяки чи визнання.

У 1945 році я знайшов Марка у селі Флорінка, біля Криниці, що в західних Карпатах. Я хотів урятувати його від депортації й, можливо, від тюрми. Я відчував себе боржником перед студитами і Греко-Католицькою Церквою за своє врятоване життя й життя мого брата. Врятувати одного з провідників цієї Церкви і допомогти йому виїхати на Захід, де він зможе продовжити свою діяльність, здавалося мені добрим способом бодай якось віддячитися за те, що вони для нас зробили.

Перед від'їздом до Польщі я прийшов до студитського монастиря у Флорінці і сказав Маркові, що для нього це остання нагода виїхати. Було скликано раду монахів, на якій я виклав суть справи і попросив їх прийняти рішення. Монахи погодилися зі мною, що Маркові немає потреби залишатись у Флорінці. Марко згодився їхати за умови, що ми візьмемо з собою отця Антона Рижака, який утік зі Львова від більшовиків.

Це мене не дуже тішило, але вибору не було. Утрьох ми поїхали до Кракова. Священики були вбрані в цивільні костюми, а я був у польській військовій формі. Після війни все ще панувало безладдя. Перед демобілізацією я зробив собі копії військових документів та перепусток, які давали змогу вільно подорожувати по країні. Після демобілізації я зберіг пільги офіцера польської армії. У Кракові я залишив священиків у своїх друзів-євреїв і почав вивчати, як можна виїхати з Польщі. Першим

ділом треба було виробити документи для Марка та Рижака. Єдиним можливим варіянтом було зареєструвати їх як євреїв у Єврейському комітеті в Кракові.

З Рижаком проблем не було. Худий, нервовий і переляканий, він цілком виглядав на єврея, який пережив Голокост. Сильні окуляри та великий капелюх доповнювали картину. З Марком була інша справа. Високий, з виразними слов'янськими рисами, трохи розкосими синіми очима та світлою бородою, він виглядав на добропорядного слов'янина років сорока. Його атлетична статура, пряма постава і впевненість у собі аж ніяк не дозволяли запідозрити в ньому єврея. Вирішили, що трохи зарадити зможуть окуляри. Ми зайшли до крамниці оптики й запитали там про окуляри для Марка. Продавець окулярів сказав, що треба або дати йому рецепт, або перевірити зір. Я відповів, що це не обов'язково і що підійдуть будь-які окуляри. Той одразу все зрозумів. Він знайшов грубу чорну оправу і вставив туди просте скло. Марко приміряв окуляри, і тепер з натяжкою можна було сказати, що він єврей Марк Вайс, вчитель юдейської релігії в початковій школі перед війною. Взявши із собою Рижака, ми пішли до Єврейського комітету реєструватися.

Марко говорив польською із сильним акцентом, а їдиш зовсім не знав. Рижак нервував і трусився, тому з ним усе було гаразд. Говорив за обох я, і нам вдалося дістати документи, де було засвідчено, що ми євреї, які пережили Голокост.

Із Кракова ми поїхали до Катовіце, де я знайшов друзів зі своєї військової частини. Домовившись, що в разі потреби я зможу до них вернутись, і пам'ятаючи про обіцянку полковника Торуньчика допомогти мені в разі чого, я почав вивчати можливості виїзду до Чехословаччини. Ми дізналися, що допомога УНРРА прибуває до Польщі залізницею з Мюнхена, бо морська гавань у Ґданську замінована. На прикордонній станції Дзєдзіце ці потяги, що прибували під американською охороною, розвантажували, а порожні вагони поверталися через Чехословаччину до Німеччини. Нам також порадили, що добре було б перед від'їздом зареєструватися у польському Червоному Хресті як колишні в'язні концтаборів, які повертаються додому. Ми без проблем отримали такі посвідчення, бо єврейські документи підтверджували наші слова.

Перед виїздом з Катовіце мені порадили купити рейхсмарки, які в Польщі не мали жодної вартости. За кількасот злотих, що було порівняно невеликою сумою, я купив 15 000 рейхсмарок і заховав їх у наплечнику. Марко «Вайс», я та Рижак приєдналися до групи євреїв, що нелегально їхали до Німеччини під керівництвом приємного молодого чоловіка з Кракова, який у довоєнній Польщі був адвокатом. Він був провідником нашої групи та членом мережі, що її Хаґана організувала для допомоги євреям, які хотіли виїхати з Польщі. Я назвався і без труднощів приєднався до групи, де було 40–50 чоловіків та жінок, і навіть кілька дітей.

На станції Дзєдзіце на чеському кордоні ми справді побачили довгий поїзд УНРРА під охороною американських солдатів. Його вже розвантажили, і вся охорона сиділа у центральному вагоні. Вони готували вечерю на похідній кухні. На солдатах були блискучі каски, вони жували жуйки, безтурботно покидавши зброю на підлогу. Це була наша перша зустріч із новим світом. Нам наказали сідати в порожні вагони подалі від охорони і поховатися по кутах. У туалеті я переодягнувся в костюм та пальто, викинув уніформу та пістолет і перетворився на «переміщену особу». Ми залізли у вагон і стали чекати.

Пізно увечері до вагонів причепили паротяг. Поїзд під'їхав до чеського кордону і зупинився. Радянські солдати відкривали двері й заглядали до вагонів. Оскільки росіяни були переважно невисокі на зріст, вони просто відсували двері і, посвітивши ліхтариком, пересвідчувалися, що вагони порожні, а всередину не заходили. Ми забилися в кут, і радянські солдати нас не побачили. За якийсь час поїзд рушив і, набираючи швидкість, поїхав на південь. До Моравської Острави ми приїхали опівночі. Потяг зупинився на станції, і нам наказали виходити. Це була Чехословаччина. До Праги ми дісталися пасажирським поїздом. На залізничній станції нас знову пересадили до товарних вагонів, які причепили до поїзда, що їхав до Пльзеня, в американській зоні окупації.

Ми мали проїхати близько 300 кілометрів. Подорож зайняла майже тиждень, бо поїзд зупинявся на кожній станції. Кожен мав свої харчі. Перед від'їздом із Катовіце ми купили два великі буханці селянського хліба та кільце сухої ковбаси. Марко «Вайс» двічі на день відрізав по маленькому шматкові того й другого, і

так ми харчувалися всю дорогу. Ми мали також пляшки і на зупинках набирали в них воду.

Ця подорож у товарному вагоні дуже відрізнялася від перевезення євреїв до таборів смерти, де вони гинули в газових камерах і крематоріях. У нашому вагоні було 30 людей, а не 150 і більше, а метою нашої подорожі було нове життя, яке — ми мали на це надію — чекає на нас.

За кілька днів наша група звернула увагу на Марка «Вайса». Його польська мова з українським акцентом та виразні слов'янські риси породили підозру, що він не єврей. Я чув, як пошепки звучали пропозиції викинути його з вагона, коли поїзд рухатиметься на великій швидкості. Я підійшов до керівника групи і признався, що Марко «Вайс» — це католицький священик, який урятував багатьох євреїв, і мене в тому числі, і що я хочу вивезти його до Німеччини. Моя родина була добре знана серед євреїв, а дехто з нашої групи був зі Львова та околиць, тож мою розповідь підтвердили. Люди знали про допомогу, яку надавав євреям Митрополит Шептицький. Вони навіть раділи, що один з «людей Шептицького» був тепер разом з ними. Ніхто не звертав увагу на Рижака, що тихо сидів у кутку. Ніхто нічого не говорив Маркові. Та коли приходив час їсти, йому просто пропонували шматок сиру, яблуко чи грудку цукру. Коли ми під'їхали до радянсько-американської демаркаційної зони біля Пльзеня, Маркові сказали сісти в темному закутку вагона, накрили його коцами та хустинами, а навколо нього поставали жінки. Вони переживали, що радянські вояки можуть побачити, що він не єврей.

Ми прибули до американської зони у Пльзені. Там нас тиждень протримали, а тоді знову посадили в товарні вагони та повезли разом з ешелоном депортованих судетських німців до Мюнхена. Ми приїхали рано-вранці. Наш поїзд зупинився на станції у розбомбленому передмісті. Ми були брудні, неголені, нестрижені та голодні. Першим ділом ми знайшли кран з водою та помилися, а потім вирушили до міста. По дорозі я побачив відчинену перукарню і вирішив зайти постригтися та поголитися. Марко переживав, як ми розрахуємося. Я порадив спочатку постригтися та поголитися, а тоді вже думати про розрахунки.

Послужливий і надмірно люб'язний перукар та його помічник взялися за роботу. Був вересень 1945 року, і представники «па-

нівної раси» боялися можливої помсти за страждання, завдані «нижчим расам». Страшний концтабір «Дахау», що став прототипом цілої мережі йому подібних по цілій Європі, був лише за кілька кілометрів звідси. Коли перукар закінчив, я запитав, скільки я йому винен. Відповідь була — 7 марок 50 пфенігів. Я дістав з наплечника десятимаркову банкноту і дав йому. Перукар відрахував здачу, але я залишив її йому «на чай». Він уклонився майже до підлоги, почистив щіткою наш одяг і безупинно туркотів про свою опозицію до нацистів та їхньої політики. Раптом до мене дійшло, що у мене в наплечникові аж 15 тисяч таких марок.

Ми не пішли реєструватися до Німецького музею, де УНРРА тимчасово тримала тисячі переміщених осіб, що їхали через Мюнхен до себе додому. Ми винайняли кімнату в одному з небагатьох цілих будинків у центрі міста і відпочивали після нелегкої подорожі. Можна було навіть дозволити собі пиво та сосиску невідомого походження в *Augustiner Keller* неподалік. Марко знайшов представників Греко-Католицької Церкви, і за кілька днів разом із Рижаком вони вирішили перебратися до своїх.

Настав час прощатися. Я побачив, що Марко якийсь пригнічений та невеселий. Я ж був сповнений оптимізму, розписуючи йому, як багато він тепер зможе зробити. Марко не відповів і тільки посміхнувся. Ця сумна посмішка здивувала мене, бо тоді я ще був молодим і недосвідченим. Я помилково вважав, що Греко-Католицька Церква повсюдно поділяє ті ідеали, з якими я познайомився в Юрі, й керується ними. Минуло багато років, перш ніж я збагнув, що це не так. Ми розсталися, сподіваючись скоро побачитися знову. Я розділив свої марки і половину віддав Маркові. Він залишився в Німеччині, а я після кількох днів відпочинку поїхав далі, до Рима. Мене затягнуло у вир нових випробувань, і я втратив зв'язок з Марком. Лише 1952 року по приїзді до США на навчання в Колумбійському університеті я знайшов Марка у Вудстоку (провінція Онтаріо, Канада).

Представники Греко-Католицької Церкви, що перебували в Німеччині під час війни, були втягнуті в політику і підтримували тісні контакти з нацистським міністерством інформації та пропаганди (що також займалося релігійними питаннями), яке ними вправно маніпулювало. Вони мало цікавилися ідеями Митрополита Шептицького і тими, хто їх обстоював. Марка

вони зустріли з байдужістю і не надали йому жодної допомоги. Ця чутлива людина тримала все це в собі і присвятила себе служінню та духовній розраді українських біженців. Німці вивезли тисячі українців та українок на примусові роботи на військових заводах, і згодом ці люди опинилися в таборах для переміщених осіб.

Окрім них, у цих таборах також були біженці, що втікали на Захід перед приходом совітів. Багато з них брали участь у вбивствах поляків та євреїв і боялися помсти. Загалом це була перелякана, неорганізована та слабо поінформована маса людей, що існували на пайках від УНРРА. Марко невтомно їздив з табору в табір, надаючи землякам духовну втіху. Він започаткував молитовний рух за беатифікацію Митрополита Андрея Шептицького.

У таборах він зустрів отця Йогана Петерса — німця, члена спільноти студитів, який після трирічного ув'язнення вийшов із концтабора «Дахау». Вони продовжили свою працю разом, поширивши її згодом і на табори для переміщених осіб у британській зоні окупації.

Невеличка студитська громада з карпатського монастиря в урочищі Лужки, де я пробув багато часу, з наближенням радянських військ була евакуйована до Угорщини, звідки через Відень дісталася Німеччини. Марко та отець Петерс знайшли їх в одному з таборів для переміщених осіб. Ініціятивний Петерс улаштував їх у будинку німецької вдови у Буке. Марко тим часом звернувся до української церковної влади в Римі з проханням про допомогу та пораду. Там він наштовхнувся на ту саму байдужість, щоб не сказати — відкриту ворожість, з якою його зустрів візитатор Греко-Католицької Церкви у Мюнхені. Колегіум Рутенум тоді переймався долею колишніх вояків дивізії СС «Галичина», а студитів не дуже потребував і ними не цікавився.

Пізніше Марко сконтактувався з отцями-бенедиктинцями у бельгійському місті Шеветоні і домовився розмістити студитів там. Це бенедиктинське абатство багато уваги приділяло східному обрядові в намаганні подолати прірву між християнством Заходу та Сходу. Подібні експерименти проводили домініканці в Парижі, де виходив щоквартальник «Истина» (російською мовою), та єзуїти в Римі. Більшість цих експериментів було започатковано Митрополитом Андреєм під час його візитів до західноевропейських країн.

Пробувши трохи в Шеветоні, студити, на чолі з дияконом Теофаном Шевагою, поскаржились отцеві Маркові, що бенедиктинці перетворили їх на слуг, що їм там зовсім кепсько, тим паче без знання французької мови. Це змусило отця Марка зв'язатись із греко-католицькими колами Канади і попросити, щоб вони допомогли монахам емігрувати до Північної Америки. Були отримані необхідні гарантії щодо утримання новоприбульців, і Марко зі студитами врешті-решт у 1951 році відпливли до Канади.

Їхнім першим пристановищем стала семінарія редемптористів у Вудстоку (провінція Онтаріо), де їм дозволили якийсь час перебувати. Редемптористи ставилися до них добре і запропонували їм окрему каплицю та кімнати для проживання. Невеличка спільнота змогла поновити свій звичний триб життя. Приблизно в цей час я прибув до США з Ізраїлю на навчання. Під час великодніх канікул я відвідав отця Марка та своїх старих друзів.

Я зустрівся з Марком — він, як перший за старшинством, виконував функції ігумена студитів поза межами «залізної завіси». Спільноту очолював диякон Теофан. Кістяк її складала громада з Лужків. Там були бджоляр брат Лаврентій, брат Йосиф, брат Філотей і три монахи, які вступили до громади в Німеччині. Їхній настоятель, який був майстром іконопису і якого Митрополит посилав на навчання до Відня, покинув цю громаду на якійсь залізничній станції по дорозі до Німеччини.

Диякон Теофан — приязний монах середніх років, із приємною посмішкою на миловидному обличчі з охайно підстриженою сивуватою бородою — справляв абсолютно оманливе враження. Ще замолоду він вступив до першої студитської громади у Скнилові і вважав, що він головніший за Марка, який був набагато молодшим від нього. Деякий час він доглядав за хворим Митрополитом Андреєм у Юра, однак його перевели з резиденції Митрополита через схильність до пліток та інтриг. На навчання до семінарії його послати не могли, бо він закінчив лише початкову школу. Його висвятили на диякона — а це була суто обрядова посада. Час від часу він виконував функції адміністратора (намісника) по різних монастирях. Його часто переводили з місця на місце через те, що він спричинював непорозуміння та проблеми. Відтак, у передчутті повернення совітів його вислали подалі зі Львова до Лужків.

Він заздрив Маркові та Петерсові і мав звичку регулярно писати скарги до єпископів та інших представників церковної влади про перéступи цих людей. Петерса він звинувачував у тому, що той «замикався в кімнаті зі старою вдовою», яка прихистила студитів після війни. Марка він систематично оскаржував за неучасть у церковних службах та нехтування спільнотою. Усі ці скарги мали дуже неприємні наслідки.

Під час моїх відвідин Вудстока все виглядало начебто добре. За сім років з часу нашої розлуки у Мюнхені Марко постарів. Монахи, на перший погляд, ставилися до нього шанобливо. Вони збиралися переїхати на ферму на окраїні міста, яку для них придбали за посередництвом греко-католицького єпископа Торонто. Єпархія внесла невеликий задаток, а Марко як ігумен студитів узяв кредит. Він випромінював доброту і був, як завжди, спокійний, але якийсь сумний. Я надто переймався власними справами, щоб звернути увагу на ту ситуацію, в якій опинився мій приятель, і зрозуміти її. Пробувши кілька днів у Вудстоку, я повернувся до Нью-Йорка, радіючи, що мої друзі облаштувалися в Америці.

По закінченні мого контракту в Ізраїлі та звільненні з армії ми з дружиною повернулись до США у січні 1955 року. Адаптуватися до нового оточення було нелегко. Я не мав визначеного фаху і не знав країни. Але завдяки Ользі я швидко подолав ці труднощі, і мене взяли на роботу в одну з інвестиційних компаній на Волл-стріт. Більш-менш улаштувавшись, я поїхав до Вудстока провідати друзів.

Там мені одразу стало зрозуміло, що становище загрозливе. Диякон Теофан практично ізолював Марка і перебрав контроль над спільнотою. Він аргументував це тим, що ігумен Климентій послав його до Лужків настоятелем, а отже, це — його юрисдикція. Це був абсурд, бо Теофан не мав ні необхідної кваліфікації, ні належної репутації. Однак він підбурив декого з монахів, і вони підтримали його. Марко не збирався воювати з Теофаном, бо це не відповідало його переконанням.

Останньою краплею, що переповнила чашу терпіння, став приїзд священика-маляра з Рима. Марко очікував його приїзду у сподіванні, що той допоможе йому нести тягар відповідальності і припинить інтриги диякона Теофана. Цей священик мав прибути кораблем до Галіфакса (провінція Нова Шотландія), і

Марко поїхав автом через півкраїни, щоб зустріти його. Одразу після зустрічі той сказав Маркові: «Монсеньйор Кусса, асесор Конгрегації Східних Церков, доручив мені навести лад у Вудстоку».

Конгрегація пачками отримувала листи від диякона Теофана, в яких він оббріхував Марка. Відтак майбутнє студитів почало викликати занепокоєння. Ймовірно, що монсеньйор Кусса доручив своєму посланцеві перед від'їздом до Канади перевірити, що там діється, і неофіційно йому про все доповісти. Але той священик вирішив, що йому довірили епохальну місію, і вирішив сам наводити порядок. Це було заявлено Маркові, який організував виїзд студитів до Канади, розмістив їх у Вудстоку та виплачував кредит за їхнє майно.

Щоб заробити грошей на купівлю трактора та худоби для студитської громади, Марко часто підміняв тих священиків, які брали відпустки або хворіли. Монахи жили собі безтурботно своїм звичним життям, задоволені тим, що ними хтось опікується. Однак, не повідомивши Марка, вони таємно провели раду, де вирішили перейти під юрисдикцію отців-бенедиктинців східного обряду в Чикаґо. Бенедиктинці вирішили, що їм перепаде цінне майно. Диякон Теофан та братія вважали, що під керівництвом бенедиктинців їм буде краще. Але і ті, й інші гірко розчарувались, і врешті бенедиктинці відмовились від цього задуму.

Дізнавшись про це від свого старого приятеля брата Лаврентія, я поїхав до Вудстока. Там я настійливо радив Маркові залишити спільноту ще до приїзду нового настоятеля-бенедиктинця і прийняти пропозицію греко-католицького єпископа Едмонтона (провінція Альберта) Ніла Саварина перейти під його юрисдикцію. Я пробув у Вудстоку, поки Марко не перейшов на парохію в селищі Камплупс у провінції Британська Колумбія. Там він був парохіяльним священиком аж до своєї смерти в 1976 році. Хоч Марко був прикро вражений поведінкою своїх братів, він ніколи не жалівся ні мені, ні комусь іншому. Зі своїх скромних заощаджень він продовжував виплачувати позику за ферму у Вудстоку.

Парохіяни у Камплупсі любили й цінували його за самовіддану службу. Риболовля була для нього єдиним відпочинком і розрадою в монотонному житті невеличкої парохії, яка потер-

пала від впливів споживацької моралі, телебачення та крайнього українського націоналізму. Цей націоналізм почав проникати сюди зі східного узбережжя США та Канади разом із хвилею повоєнної іммірації.

Ми з Ольгою провідали Марка через рік після його переїзду до Британської Колумбії. Стояло чудове літо, і ми утрьох провели безтурботні дні на озерах Оканаган, Шусвап та Каламалка. Ольга краще за мене відчувала внутрішній стан Марка. Він намагався поділитися зі мною своїм занепокоєнням з приводу поступової деградації суспільних підвалин, говорив про багно матеріялізму, яке дедалі більше засмоктувало людей, та про їхній моральний занепад. Мені здавалося, що Марко налаштований занадто песимістично. Я намагався заперечити й підбадьорити його. Наша міцна дружба була єдиним променем світла у його страшній самотності. Ми залишалися близькими друзями, але тепер по-різному оцінювали події, що відбувалися довкола нас. Я був надто зайнятий своїми щоденними справами і не завжди мав час звертати на все це увагу.

Після мого свідчення у справі беатифікації Митрополита Андрея я всіляко намагався залучити Марка до цієї справи. Робота давала мені можливість часто їздити по Канаді. Я запропонував Маркові подорожувати зі мною, і ми систематично навідувалися до греко-католицьких єпископів. Я тішив себе думкою, що мені вдасться зацікавити їх Марком і відкрити перед ним нові перспективи. Але всі намагання були марними. Нас усюди приймали ввічливо, але розмова завжди переходила на поточні справи. Поступово я збагнув, що Марко був представником іншого світу та інших ідей, які не цікавили єпископів. І все ж вони усвідомлювали, що це глибоко духовна людина, і коли треба було проводити реколекції для духівництва, то завжди запрошували Марка.

Під час однієї з цих подорожей до нас приєднався молодий постулятор у справі беатифікації отець-редемпторист Михайло Гринчишин, і ми вирішили втрьох поїхати до Вудстока. Бенедиктинці тоді вже покинули студитську громаду. Скликали раду, в якій *ex officio* брав участь отець Гринчишин — як постулятор у справі беатифікації Митрополита Андрея. Мене також запросили з огляду на мої давні товариські стосунки зі студитами, але я відмовився. На раді Марко рішуче заявив, що спільно-

та Вудстока перестала дотримуватись Уставу і відійшла від настанов ігумена Климентія. Він звернувся до диякона Теофана й запитав, навіщо той очорнював його в листах до Конгрегації Східних Церков та до єпископів, навіщо поширював про нього брехливі плітки серед української громади.

Загнаний у кут, диякон Теофан впав у ноги Маркові та почав благати прощення в ім'я Христа. Монахи також почувалися ніяково і шкодували за тим, що вони зробили, але щось змінити було вже занадто пізно. Молодий постулятор був вражений. Ще до переходу на парохію у Британській Колумбії Марко залишив на зберігання у Вудстоку архів світлин Митрополита і студитів, а також документи, що стосувалися постуляції. По закінченні ради Марко пішов шукати валізу з архівами. Він знайшов її десь на горищі порожньою, а всі матеріяли, зібрані з такою наполегливістю, зникли.

Ми поверталися до Торонто в цілковитій тиші. Звідти Марко поїхав до Британської Колумбії, до своєї парохії, де він прослужив до кінця своїх днів. Він приїздив до мене щонайменше раз на рік і бавився з моїми дітьми Андрієм та Климентом. Він з'явився у Нью-Йорку без попередження в ту саму ніч, коли померла Ольга. Він допомагав мені під час похорону і був поряд у тяжкі дні скорботи.

Одного разу він зустрівся в Нью-Йорку з віце-постулятором отцем Мішелем де Лятром. Вони одразу знайшли спільну мову, бо обоє були лагідної вдачі й поділяли ті самі цінності. Під час відвідин отця де Лятра та Марка я запросив на обід одного монсеньйора з нью-йоркської курії, що відповідав за стосунки із Греко-Католицько Церквою. Цей добродій не мав про Греко-Католицьку Церкву зеленого поняття. Він пояснював Маркові та отцеві де Лятрові, що Церква заохочує різні обряди. Нещодавно в Африці почали експериментувати з месою за обрядом басуто, а у нью-йоркській єпархії навіть дозволено служити месу під гітару та рок-н-рол. Усе це він ставив на один щабель із візантійським обрядом. Ще й досі в мене перед очима сумна посмішка Марка і вираз обличчя отця де Лятра, який дивився на того священика з поблажливістю французького аристократа, який зустрів доброго, але примітивного аборигена. Лише через роки я по-справжньому зрозумів, яка прірва відділяє Марка та отця де Лятра від світу, в якому ми живемо.

В 1976 році по дорозі до мене Марко вперше за багато років заїхав до Вудстока. Теофан Шевага вже помер. Студитська спільнота дедалі більше занепадала. На Успення, що було храмовим празником студитів Унівської Лаври, Марко прокинувся дуже рано і сам відслужив Літургію. Потім він повернувся до келії й помер від серцевого нападу. Його поховали в Едмонтоні, в єпархії, що захистила його від людського зла та інтриг. Там він спочиває — вдалині від української землі, де народився. Я поставив на його могилі пам'ятник із чорного граніту, де викарбувано слова нашого улюбленого псалма, який ми колись співали, подорожуючи втрьох — ми з Ольгою та він — по Британській Колумбії:

Очі мої підвожу я на гори:
Звідки прийде моя допомога?
Допомога моя від Господа,
Що створив небо і землю.

* * *

Наступна історія — про незвичайного чоловіка Йоана Петерса, молодого вестфальського католика, який, подібно до Марка, присвятив себе пошукам істини. Доля привела його до Львова, до студитської лаври в Уневі, закинула в Дахау і приготувала для нього багато інших випробувань. Його мало не відлучили від Церкви, але церковна влада все ж визнала його юридично та морально невинним (дуже цікаве розрізнення!). Врешті він повернувся до латинського обряду і пішов на пенсію як парохіяльний священик у Баварії. Іронія долі полягає в тому, що Федеративна Республіка Німеччина нагородила його за служіння українцям.

Коли німці говорять про Схід, вони мають на увазі Центральну Европу та Росію. Слов'янський світ, а особливо Росія, захоплювали молодих німців, які досліджували східне пограниччя своєї країни і часом оселялися там. Контакти з Росією були започатковані за Петра Першого, розвинені у XIX столітті, а потім перервані Першою світовою війною та революцією. Відгомін захоплення Сходом можна було відчути в Німеччині ще в 1920-х роках.

Мандрівні традиції Середньовіччя, коли ремісники перед тим, як десь осісти, подорожували Европою, удосконалюючи свою майстерність, відродились у міжвоєнній Німеччині. Німці називали це *wanderlust*. Інтерес до мандрівок, до пізнання нового та до зустрічей з людьми інших культур був сильним у 20-х роках. Ці та інші вияви інтелектуального неспокою й допитливости контрастували зі ксенофобією, расизмом та примітивною ідеологією, якою так захопилися більшість тих самих німців у 1930-х роках.

Закінчивши семінарію у Мюнхені, молодий вестфалець пішов за покликом долі й опинився у Римі — центрі католицизму. Вивчаючи Рим та його інституції, німецький священик познайомився з Папським орієнтальним інститутом. Він відкрив для себе філософію і традиції східного християнства, яке стало для нього справжнім відкриттям. Він почав досліджувати вчення Отців Східної Церкви та чернечі практики Візантії. Петерс проніс це захоплення крізь усе своє життя. Пошук спільноти, яка практикувала б ці вчення, привів його до Митрополита Андрея Шептицького. Зацікавлення та ідеї Митрополита були добре знані у Римі, і для молодого мандрівника було легше поїхати до Львова, ніж вивчати східне християнство у Греції, Туреччині чи на Близькому Сході. Петерса не цікавив суто академічний аспект справи. Він шукав людей, які жили цією традицією, провідників, які могли б пояснити йому напрям розвитку східного християнства і вболівали за його відродження. Перед поверненням до Німеччини він відвідав Львів. Там він дізнався, що Митрополит перебуває у Підлютому — своїй літній резиденції неподалік Лужків.

Петерс поїхав туди і провів деякий час із Митрополитом, який також зацікавився молодим німцем. Ця зустріч справила неабияке враження на молодого чоловіка, який одразу вирішив, що знайшов людину, гідну наслідування. В Підлютому Петерс зустрівся з братом Митрополита — ігуменом Климентієм, який познайомив його зі студитами, їхньою працею задля відродження східного обряду та їхнім практичним служінням громаді. У цей момент Петерс став на життєву дорогу, з якої ніколи не сходив. Він вступив до монастиря студитів в Уневі і проходив новіціят разом із Марком, Никанором та іншими молодими й натхненними людьми.

То були найкращі роки бурхливого життя Петерса. Він тісно заприязнився з іншими молодими людьми, яких привело сюди покликання. Духовний провід ігумена Климентія — чоловіка неабиякого розуму, глибокої віри та посвяти монашій спільноті, яку він створив, — справив неймовірне враження на німця, для якого ця українська спільнота стала рідною.

Митрополит запросив Петерса до Львова і доручив йому організувати бібліотеку візантиністики, яка стала, мабуть, найкращою подібною книгозбірнею після Ватикану. Він жив у монастирі св. Йосафата на вулиці Петра Скарги і керував будівництвом Студіону — спеціяльного приміщення, де згодом було розміщено бібліотеку та архіви. Петерс виявив неабиякі здібності керівника — він тримав під контролем фінансові питання і вмів організувати людей, здатних справитися з різними складними завданнями. З часом довіра братів Шептицьких до Петерса щораз більше зростала. Брати були задоволені успіхами групи, до якої входили також Марко та Никанор. Ці люди поєднували в собі духовну глибину, самопосвяту, уміння вести за собою й організовувати інших. Брати Шептицькі надихали цих непересічних людей і доручали їм дедалі відповідальніші справи.

Петерс, Никанор, Марко та інші були рукоположені за кілька років до війни. Після аншлюсу Австрії та розділу Чехословаччини політична ситуація швидко погіршувалась. Одразу після Першої світової війни Німеччина зробила все можливе, щоб обійти обмеження, накладені Версальською угодою. Німецькі збройні сили було відновлено за допомогою Радянського Союзу після укладення таємних додатків до угоди, підписаної в Рапалло. Німецька розвідка (Абвер), яку очолював адмірал Канаріс, плела інтриги в сусідніх країнах, розбудовуючи там свою «п’яту колону». В Норвегії це були послідовники Квіслінґа, у Бельгії — прихильники Деґреле, крайні праві у Франції, люди Павеліча в Хорватії та українські націоналісти в Польщі.

Давній союз поляків, русинів і литовців у Речі Посполитій лишився в минулому. Режим у Відні підтримував національні прагнення українців Австро-Угорщини як противагу до подібних прагнень поляків, які час від часу повставали, щоб скинути ярмо трьох потуг — Пруссії, Австро-Угорщини та Росії. Перша світова війна призвела до краху тодішніх політичних

структур Центральної Европи. Уряд відродженої Польщі, який після 1918 року взяв під свій контроль Західну Україну, складався з недалекоглядних політиків і утискав меншини. Українці, чия боротьба зазнала невдачі, відчули на собі тягар колонізаційної політики дедалі більш нетолерантного польського уряду. Не дивно, що вони відповідали насильством. Тоді поляки вдалися до «пацифікації» — палили українські церкви, били селян і нищили їхній урожай. Усе це грало на руку німецькій розвідці, що культивувала та підтримувала український тероризм.

Митрополит і Юр трималися подалі від політики, зосередившись на релігійних, культурних та соціяльних проблемах українців. Час від часу виникало питання, якою мірою Петерс керувався лише своїми переконаннями, — а може, він виконував завдання берлінських зверхників, які закинули його в оточення впливового Митрополита? Відповідь на це питання проста. Немає жодних сумнівів у тому, що під час перебування серед студитів до початку війни в 1939 році його цікавила винятково праця, яку доручили йому ігумен Климентій та Митрополит. Я абсолютно переконаний у тому, що вони йому цілковито довіряли. Документально підтверджена діяльність Петерса після 1939 року свідчить про його щире служіння Церкві й готовність використати своє німецьке громадянство та привілеї для допомоги іншим, навіть із ризиком для власного життя. Разом з тим, він підтримував добрі стосунки з німецьким консулом у Львові.

Ясна річ, розвідки часто використовують контакти з місцевим населенням для збирання інформації. Так роблять у Великій Британії та інших країнах. Можливо, німецький консул, який творив свою мережу інформаторів, також підтримував стосунки з Петерсом із цією метою.

За кілька днів до нападу на Польщу німецький консул зустрівся з Петерсом і порадив йому виїхати з міста. Петерс передав ці слова Митрополитові й ігуменові Климентію, отримав їхнє благословення і повернувся до Німеччини. Далекоглядний Митрополит дав Петерсові грамоту слов'янською мовою, якою доручив організувати в Німеччині центр східного обряду та монастир студиток, а також надав йому повноваження діяти від його імени на території цієї країни. Петерс прибув до Кракова на початку Другої світової війни разом з німецькою армією. Він отримав посаду керівника відділу у справах Греко-Католицької

Церкви в генерал-губернаторстві Ганса Франка, якого пізніше у Нюрнберзі було засуджено за військові злочини й повішено.

Петерс не признавався, що він був католицьким священиком, оскільки під страхом смерти священики не мали права виїжджати поза межі німецького Райху. Як працівник німецької адміністрації, він мав свободу пересування і виконував функції кур'єра між Краківським архиєпископом Сапєгою, Митрополитом Андреєм та папським нунцієм у Берліні монсеньйором Чезаре Орсеніґо. Петерс допомагав греко-католицьким священикам на окупованих територіях, бачив, що робить нацистський кат Ганс Франк, і чекав свого часу.

Після нападу німців на Радянський Союз у 1941 році Петерс звільнився під приводом проблем зі здоров'ям і поїхав до Львова. Там він знову пристав до студитів і почав жити життям священика й монаха. Для німецької окупаційної влади Петерс був одним із підприємців, що йшли слідом за німецькими частинами у пошуках вигідних оборудок. Маючи паспорт райхсдойча, Петерс і далі вибирався у небезпечні поїздки до Берліна, щоб передати повідомлення для папського нунція про стан справ у Греко-Католицькій Церкві. Згодом ці повідомлення католицьких єрархів з окупованих територій, що їх привозив до Берліна отець Петерс, було знайдено в церковних архівах Рима.

Після приходу німців до Львова в 1941 році місто голодувало, і Юр не був винятком. Петерс став керівником взуттєвої фабрики «Солід», яку совіти націоналізували в 1939 році. Німець-директор швидко отримав контракти на постачання взуття для Вермахту. Він також забезпечив регулярне завезення на фабрику дорогоцінної на той час шкіри. На фабриці працювала група монахів-студитів, а їм допомагали шевці-євреї, яких забрали з ґетто.

Маючи шкіру, можна було вирішити багато питань. Обрізки можна було обміняти на харчі, паливо та ліки. Взуттєва фабрика допомагала Юрові, монастирям і сиротинцям. Сьогодні це здається дивним, але тоді шкіра була на вагу золота — вона давала студитам можливість допомагати братам, які голодували. Влітку 1942 року євреїв посилено вивозили, і розпочалися приготування до ліквідації ґетто. Отець Петерс дозволив студитам переховувати євреїв-шевців та їхні сім'ї у підвалах фабрики.

Іншим заняттям отця Петерса було друкування різноманітних бланків, що їх так любили німці. Він дістав друкарський станок і дозвіл від німецької військової влади перевезти його до Юра. Там він організував друкарську майстерню, де працювали монахи-студити з монастиря св. Йосафата. Офіційно там друкували різноманітні бланки для Вермахту й адміністрації дистрикту «Галичина», а підпільно — пастирські послання, єпархіяльні новини, молитовники та іншу релігійну літературу. Отець Петерс жив у монастирі св. Йосафата, і час від часу ми з ним бачились у трапезній чи в каплиці.

Українським націоналістам вдалося переконати світських працівників друкарні дозволити їм уночі надрукувати антинімецькі листівки, що їх потім розкидали по місту. Оскільки це була єдина невійськова друкарня в місті, для гестапо не склало великого труду з'ясувати їхнє походження. Німці миттєво заарештували директора друкарні отця Петерса і настоятеля монастиря на вулиці Петра Скарги отця Никанора.

Попереднє слідство велось у тюрмі на вулиці Лонцького у Львові, звідки небагатьом людям вдавалося вийти на волю і розповісти про страшні речі, що там відбувалися. Заарештований німецький підприємець виявився католицьким священиком і колишнім високопоставленим чиновником нацистської адміністрації Ганса Франка. Цю новину одразу передали телеграфом до Берліна. Начальник гестапо Мюллер вилетів до Львова, щоб особисто допитати таємничого німця. Слідство встановило усі етапи діяльности Петерса від самого початку війни. Мюллер сказав Петерсові, що як зрадника його слід було б розстріляти без церемоній. Петерс нагадав йому, що, згідно з законом, він, як німецький громадянин, має бути страчений у місті, де народився, тобто в Дюссельдорфі. Мюллер погодився; мабуть, він вирішив, що подальше слідство в Дюссельдорфі допоможе виявити інших антифашистів.

Петерса відправили зі Львова до Дюссельдорфа на страту, але його документи в дорозі десь загубилися. Оскільки ніхто не знав, що з ним робити, його разом з іншими відправили до концтабору «Дахау». Цей концтабір у ретельно впорядкованій системі Гіммлера призначався і для духовних осіб. Тут загинуло понад дві тисячі священиків і проповідників з усієї Европи. Свідки

розповідали, що отець Петерс допоміг кільком священикам вижити в тих жахливих умовах.

Він пережив війну, розпочав пастирську діяльність у таборах для переміщених осіб, допомагав влаштувати студитів із Лужків і разом з Марком розпочав молитовний рух за беатифікацію Митрополита Андрея. Петерс потоваришував з римо-католицьким єпископом Аахена і, показавши листа Митрополита, попросив дозволу організувати в його дієцезії, поблизу Крефельда, східнохристиянський центр. Єпископ радо погодився, бо, крім усього іншого, проєкт передбачав, що при центрі буде діяти будинок для людей похилого віку. Він призначив на цей проєкт частину фінансової допомоги, яку отримувала від уряду його дієцезія.

Петерс одразу ж придбав ферму біля Крефельда, взяв позику і почав будівництво. Центр складався з будинку для людей похилого віку, церкви у візантійському стилі та видавництва. До студитського новіціяту вступили віддані справі жінки, які мали опікуватися старшими людьми. Таким чином, Петерс створив самоокупну інституцію і почав втілювати в життя мрію Митрополита — зацікавити німців східним християнством.

Його праця була дуже перспективною та конструктивною. Однак завжди мудрий і обережний отець Петерс проігнорував українських греко-католицьких єрархів у Німеччині, вважаючи їх безхребетними колаборантами. Він також налаштував проти себе німецькі церковні кола, публічно розкритикувавши їхню пасивність і мовчазну згоду з нацистськими злочинами під час війни. Петерс не врахував, що далеко не всі в Церкві поділяють ідеї Митрополита Андрея. Також він занадто покладався на спонсорську підтримку дружньо налаштованого єпископа Аахена.

Коли будівництво було в розпалі, єпископ раптово помер. Його наступник не розумів необхідности проєкту отця Петерса, і його не цікавили ідеї Митрополита Шептицького. Він безцеремонно відмовився продовжувати фінансування, хоч гроші були вже виділені, залишивши Петерса сам на сам із невиплаченою позикою й незакінченим будівництвом.

Але Петерс не здався. Він поїхав до Бонна і знайшов там своїх друзів ще з «Дахау», які тепер стали урядовцями. Вони були раді допомогти йому і зменшили фінансування нового єпископа Аахена рівно на таку суму, якої потребувало здійснення проєкту

Петерса. Уряд перерахував ці гроші безпосередньо для отця Петерса і віддав використання цих грошей на його розсуд. Ці впливові друзі були переважно соціялістами. Це ще більше розлютило єпископа, і він вирішив будь-що позбутися цього непосидючого священика разом з його проєктом. Це було не так просто, бо Петерс був рукоположений у греко-католицькому обряді й належав до іншої церковної юрисдикції.

Перед від'їздом до Рима разом з Ольгою для свідчення на беатифікаційному процесі я переговорив з отцем Марком у Британській Колумбії, і він сказав мені, що в Петерса проблеми. Подробиць Марко не знав, але йому було відомо, що Петерса перевели зі Східнохристиянського центру у Крефельді і тепер він перебуває в монастирі у Ґротта-Феррата поблизу Рима. Марко просив мене допомогти Петерсові, бо ігумен Климентій завжди просив його боронити Петерса, як виникне така потреба. Я пригадав євреїв-шевців із ґетто, яких переховували на фабриці «Солід», коли нею керував Петерс.

Склавши свідчення, я зайшов до кардинала Тіссерана в Конгрегацію Східних Церков і попросив його допомогти знайти Петерса. Він сказав мені, що Конгрегація знає про справу Петерса і що робиться усе можливе, щоб допомогти йому. Він порадив мені зв'язатися з отцем-домініканцем Дюмоном зі східнохристиянського центру «Істина» в Парижі. Терпляча Ольга погодилася їхати зі мною на пошуки Петерса.

В Парижі ми дізналися, що центр «Істина» також намагається допомогти отцеві Петерсові. Однак справу ускладнювало те, що проти нього об'єдналися німецькі єпископи та греко-католицький папський візитатор для українців Европи архиєпископ Іван Бучко з Колегіум Рутенум у Римі. Отець Дюмон порадив нам поїхати до Крефельда, де ми зможемо дізнатися більше про справу загалом і про місце перебування Петерса зокрема. Ми мали відпустку і поїхали автом з Парижа до Крефельда.

Там я знайшов свого старого друга-студита, диякона Христофора, талановитого іконописця, якого перевели до Лужків, ще коли я був там. Христофор показав нам центр — солідний сучасний інтернат для старих людей, якими опікувалися монахині-студитки, чудову невеличку церкву, збудовану у візантійському стилі (копія церкви у Перуджі), конференц-зал та маленьку бібліотеку.

Христофор, який залишився в Німеччині, пояснив, що Петерс, попри те що був вірний ідеям Митрополита, не приділяв досить уваги стосункам з українським духівництвом. Він дав нам адресу Петерса, який перебував у своєї рідні в Мерсі на Рейні. Там ми й зустрілися — вперше з часу його арешту у Львові 1942 року.

Петерс розповів нам історію про кошти на будівництво, про труднощі, що їх створював для центру новий єпископ Аахена, і про те, як він з цим упорався. Він сформував наглядову раду зі світських осіб, що контролювала роботу центру, була юридичною особою і мала зареєстровану власність. Центр розцвітав, і багато людей приїжджали сюди у вихідні на богослуження. Архиєпископ Бучко послав студита Петерса до Вудстока на візитацію тамтешньої спільноти. Поки отець Петерс був у Канаді, до центру призначили нового українського священика, який мав його очолити. Одночасно архиєпископ Бучко надіслав офіційного листа, яким наказав Петерсові залишатися у Вудстоку.

Хтось попередив Петерса про те, що відбувається у Крефельді, і він, перш ніж цей лист дійшов до нього, сів на літак і вернувся до Німеччини. Спроби щось з’ясувати в Аахені чи в Римі нічого не дали. На Петерса наклали покарання, так і не пояснивши йому, в чому полягає його провина, і не поставивши його перед церковним судом. Він проігнорував наказ їхати до монастиря у Ґротта-Феррата, і його повідомили, що на нього чекає відлучення від Церкви. В міжчасі в нього відібрали целебрет (дозвіл служити Літургію). Петерс подав до німецького цивільного суду позов на єпископа Аахенського та архиєпископа Бучка за наклеп і зажадав проведення церковного суду, на що він мав право за церковними канонами.

Уся ця історія була щонайменше дивною. Самі закиди проти нього були просто дикими. По закінченні будівництва центру аахенська дієцезія прислала туди двох отців-августинців у якості спостерігачів. Вони прожили у Крефельді рік, начебто знайомлячись із роботою центру. Тоді написали рапорт, в якому звинувачували отця Петерса у розпусті, стверджували, що він має дванадцятеро незаконних дітей і влаштовував оргії з монахинями-студитками, які працювали в інтернаті. Роздратована брутальним втручанням українського єпископа в роботу центру,

який було збудовано коштом німецького уряду, наглядова рада цілковито підтримала Петерса.

Отець Петерс показав мені документи, які стосувалися всієї цієї справи, і зауважив, що в нього було занадто багато справ, щоб мати дванадцятеро незаконних дітей. Навіть за тих умов він не втрачав почуття гумору. Наступного дня ми зустрілися в Мерсі з німецьким єзуїтом отцем Дітцом і польським бенедиктинцем отцем фон Красинським, другом Митрополита Андрея, щоб разом пообідати й порадитися, як допомогти отцеві Петерсові. Ольга, яка сама була адвокатом, та я поїхали з Мерса, спантеличені цими неймовірними подіями, і розмірковували, що робити далі.

Під час моїх наступних відвідин Рима через кілька місяців я з подивом дізнався, що кардинала Евдженіо Тіссерана звільнили, а на його місце призначили кардинала Амлето Чіконьяні. Надзвичайно розумний француз, який досконало знав проблеми Східних Церков, був усунутий з посади через внутрішні інтриги, що їх плів серед бюрократів Римської курії кардинал Тардіні. Тіссеран став бібліотекарем та архіваріусом Ватикану і на цій посаді особливого впливу не мав. Французький уряд, демонструючи своє незадоволення його раптовим звільненням, призначив його членом Французької Академії і зробив командиром Почесного Легіону. Постуляція втратила одну зі своїх головних опор; окрім того, я вже не міг розраховувати на свого старого приятеля, щоб допомогти отцеві Петерсові.

Порадившись із отцем де Лятром, я навідався з візитом ввічливости до нового префекта Конгрегації Східних Церков кардинала Чіконьяні — добродія похилого віку, який довгий час був папським нунцієм у США і головним чином цікавився останніми новинами з Вашингтона. Тоді я пішов до монсеньйора Акакія Кусси — сирійського мелхіта (тобто він належав до Церкви східного обряду на Близькому Сході, частина якої перебувала в унії з Римом), який при кардиналові Тіссерані багато років був секретарем Конгрегації Східних Церков. Він добре мене знав, і ми тепло привіталися. А коли дізнався, що я хочу поговорити з приводу отця Петерса, сказав, що зараз трохи зайнятий, бо в приймальні чекає сирійський посол, і попросив мене зайти наступного дня.

Наступного дня я довго чекав у приймальні, поки нарешті мене покликали до його кабінету. Невисокого зросту, повний чоловік у східній рясі (габіті), що трохи нагадувала студитську, із гострими чорними очима, густими бровами та сивуватою бородою, він був схожий на добропорядного заможного торговця на базарі десь у Дамаску чи Стамбулі. Я сказав, що було б добре нам запросити перекладача, бо ми обидва не настільки добре знаємо англійську мову, щоб уникнути непорозумінь, обговорюючи це делікатне питання. Меткий сирієць одразу збагнув, про що мова, і прямо запитав, чи хочу я, щоб наша розмова відбувалася при свідках. Я сказав, що за цих обставин це бажано.

Тоді до нас приєднався консультант Конгрегації монсеньйор Раймон Еттельдорф, американець із Де-Мойна, штат Айова. Я сказав монсеньйорові Куссі, що знаю отця Петерса з 1942 року, що він був близьким до Митрополита Андрея, і той йому цілковито довіряв, що він зробив багато корисного для Церкви під час війни. Я також сказав, що знаю, в чому його оскаржують, і що я маю всі необхідні документи у своєму банківському сейфі. Я додав, що прихильно ставлюся до Церкви, і запевнив монсеньйора Куссу, що не надаватиму справі розголосу. На закінчення я сказав, що не знаю, винний отець Петерс чи ні. Єдине, про що я прошу, — щоб йому дали змогу відповісти на всі закиди перед церковним судом, на що, зрештою, він має право за церковними канонами.

Спантеличений американський священик сидів непорушно, спостерігаючи за тим, як американський єврей торгується із сирійцем щодо німецького священика, якого німецькі єпископи оскаржили у всіх можливих гріхах. Монсеньйор Кусса трохи потеребив бороду, а тоді сказав, що справа ця делікатна. Він не може виступати проти німецьких єпископів, хоч, за всіма канонами, церковний суд мав би відбутися. Він пояснив мені, які наслідки може мати його втручання в цю справу, зазначивши, що причетність українського єпископа в Римі монсеньйора Бучка до оскарження Петерса ще більше ускладнює справу. Кусса попросив мене набратися терпіння і покластися на нього. Я радо погодився і сказав, що передам його слова Петерсові, щоб той не зробив якихось поспішних кроків. Уже в дверях мон-

сеньйор Кусса сказав мені: «Пане Левін, ви подібні до євангельських євреїв. Ви не віроломний». А я собі подумав: Католицька Церква сама грубо порушує власні канони, а євреїв, за небагатьма винятками, вважає віроломними.

Після цієї драматичної розмови я зустрівся з консультантами Конгрегації — єзуїтами отцем Раесом, ректором Папського орієнтального інституту, й отцем Горачеком, ректором Руссікуму. Це були візити ввічливости, під час яких я сказав, що мав розмову в Конгрегації Східних Церков з приводу отця Петерса. Я не згадував, ні з ким я розмовляв, ні щó я знаю, — просто засвідчив свій інтерес до цієї справи.

Через кілька місяців я отримав листа від отця Горачека, в якому той повідомив, що він та ще один єзуїт їздили до Німеччини за дорученням монсеньйора Кусси і що проблеми, з якими зіткнувся отець Петерс, буде вирішено в позитивний для нього спосіб. Під час наступного приїзду до Рима я знову зайшов до монсеньйора Кусси. Під час нашої розмови знову був присутній монсеньйор Еттельдорф. Мені сказали, що отця Петерса визнали невинним у моральному та правовому плані. Поступово я оцінив те, як цей розумний та коректний сирієць мудро і справедливо вирішив таку заплутану справу. Іще через кілька місяців я отримав від монсеньйора Кусси особисте запрошення до Сикстинської капелли, де він мав отримати кардинальського капелюха. Я також отримав офіційного листа від кардинала Кусси, підписаного також монсеньйором Еттельдорфом, з подякою за сприяння та зацікавленість, утім без зазначення у чому конкретно. Це було жестом визнання моєї скромної ролі та бажанням залишити про неї згадку в архівах Конгрегації, на яку я міг би згодом посилатися, якби виникла така потреба.

Отцеві Петерсові поновили целебрет (право здійснювати богослуження), і він продовжив свою пастирську працю. Східнохристиянський центр забрали від українців, бо німецька наглядова рада вже не хотіла мати з ними нічого спільного. Під час усіх цих випробувань отець Петерс ніколи не втрачав віри, оптимізму й надії на те, що справедливість переможе. Він і далі продовжував керуватися ідеалами Митрополита Андрея з тією самою енергією та ентузіязмом, як і до приїзду з СРСР до Рима кардинала Йосифа Сліпого.

Отця Петерса приписали до греко-католицької єпархії у Мюнхені й дали йому спокій. Він отримував пенсію від німецького уряду й компенсацію за перебування у в'язниці та концтаборі. Після виїзду кардинала Сліпого з СРСР він зустрівся з ним у Римі. Кардинал Сліпий повівся з ним доволі неввічливо, як це він робив з усіма, хто свого часу безпосередньо співпрацював з Митрополитом Андреєм.

Отець Петерс попросив дозволу вийти зі студитів і вернутися до римо-католицького обряду. До виходу на пенсію він служив на парохії в Баварії. Він завжди радо допомагав українцям і пропагував ідеї Митрополита.

Історія отця Петерса викликає низку цікавих питань. Можна якось пояснити лють німецького єпископа Аахена, якого, через його авторитаризм, свої ж священики прозвали «Тимошенко», бо він дуже нагадував бундючного й позбавленого почуття гумору радянського маршала. Зрештою, через отця Петерса він позбувся чималої частини свого бюджету. Інших німецьких єпископів розлютили публічні виступи Петерса, який прямо сказав, що якби вони були порядними людьми, то сиділи б разом з ним у Дахау. Це була дуже точна, але водночас дуже недипломатична дефініція.

Одного разу ми з ним зайшли до пивного погреба, де колись Гітлер виступав зі своїми істеричними промовами. Як у старі добрі часи, оркестр награвав бравурні марші. Чоловіки сиділи за довгими дерев'яними столами перед величезними пивними бокалами, а офіціянти у шкіряних фартухах бігали туди-сюди з наповненими по вінця бокалами пінявого напою. Дивлячись на червоні обличчя, розігріті алкоголем, Петерс сказав мені німецькою: *Hätte ich mitgetanzt and mitgejubelt wäre ich heute ein Bischof.* У вільному перекладі це звучить приблизно так: «Якби я був нацистом, то нині був би єпископом». Мабуть, він мав рацію, але такі думки краще тримати при собі. Однак Петерс не був людиною компромісів — він говорив правду без огляду на наслідки. Мабуть, у цьому і криється причина цілковитого спокою та самоконтролю, що їх цей чоловік виявляв у найскрутніші періоди свого життя.

Але я не міг збагнути затятости, з якою архиєпископ Бучко намагався усунути Петерса, навіть коштом чудового Східно-християнського центру, який слугував духовним потребам ук-

раїнців і викликав великий інтерес громадськости в Німеччині. Відповідь прийшла пізніше. Виявилося, що архиєпископ Бучко переховував колишнього губернатора дистрикту «Галичина» австрійця д-ра Отто Вехтера — одного з убивць канцлера Дольфуса в 1934 році під час невдалої спроби нацистів взяти Австрію під свій контроль. Вехтер з'явився в окупованій Польщі і, як губернатор великого дистрикту, був відповідальний, разом з іншим австрійцем — генералом СС Кацманом, за відправку до концтаборів майже мільйона євреїв.

Ця інформація, що випадково стала надбанням громадськости після виходу однієї книги[2], досить промовиста. Я одразу пригадав ентузіязм, з яким вітали вояків дивізії СС «Галичина», що зібралися в Ріміні, під час мого першого візиту до Колегіум Рутенум. Петерс знав надто багато і був надто близьким до Митрополита. Він знав, що спонукало архиєпископа Бучка покинути Львів після того, як той «зорганізував» приїзд спеціяльної комісії Римської курії для розслідування діяльности Митрополита. І Петерс, і Марко були для Бучка потенційною загрозою. Як наслідок, Марко виявився в ізоляції, а Петерс мало не був позбавлений духовного сану.

* * *

Третя історія — про Мішеля де Лятра, француза, який ніколи не бачив ні Митрополита Андрея, ні його брата Климентія. Цілком випадково він зустрівся з отцем Королевським, який був радником Митрополита в Римі та консулом у Конгрегації Східних Церков. Його архіви зацікавили молодого французького священика, і він, як і багато інших, захопився ідеалами, за які змагав Митрополит. Його походження, освіта, інтереси і життєвий досвід були далекими від східного християнства, Греко-Католицької Церкви та України загалом. Але він присвятив постуляції вісім років свого життя. Постуляційні архіви засвідчують його наукову скрупульозність і відданість справі. Внаслідок такої його заангажованости він став «переміщеною особою» у власній Церкві, і на його долю також випали випробування, подібні до тих, що їх пережили Марко та Петерс.

Мішель де Лятр народився 1910 року у французькому місті Рубе в родині банкіра. Це була традиційна французька сім'я, і

Мішель був одним із семи дітей. Двоє дядьків Мішеля були священиками-єзуїтами. Мішель закінчив семінарію у Франції і був рукоположений у 1938 році. Обряд відбувався в церкві XIII століття у селі неподалік від літнього будинку його батьків. Своє перше призначення він отримав у паризькій дієцезії, де був вікарієм в одній із парохій аж до початку війни в 1939 році. Отець Мішель служив капеланом у французькій армії до капітуляції Франції 1940 року. Він потрапив у полон до італійців і був інтернований у Лоретто в Італії. По війні отець Мішель поїхав до Рима і згодом, імовірно за рекомендацією кардинала Тіссерана, отримав призначення до ООН в якості спостерігача від Ватикану. Тоді, як і сьогодні, Католицька Церква обстоювала ідею інтернаціоналізації Єрусалима. До обов'язків отця де Лятра входило слідкувати за дебатами з приводу цього питання та інших, що стосувалися новоствореної держави Ізраїль.

Отець де Лятр завершив дипломатичну службу десь у 1954 році й повернувся до Рима. Він сподівався або отримати посаду в міністерстві закордонних справ Ватикану, або повернутися до паризької дієцезії, до якої належав. Однак кардинал Тіссеран запропонував йому зустрітися з отцем Королевським і переглянути матеріяли беатифікаційного процесу Митрополита Шептицького. Ця випадкова пропозиція мала далекосяжні наслідки і кардинально змінила життя отця де Лятра.

Він узявся за справу, що стала головною в його житті на багато років. Він віддавав їй усі сили, не отримуючи за це жодної платні. Паризька дієцезія надала йому відпустку, щоб він міг цілковито зосередитись на цій роботі.

Ознайомившись із архівами отця Королевського, він відкрив для себе весь масштаб діяльности Митрополита. Відтак він почав пошук нових документів у архівах Конгрегації Східних Церков. Його зацікавила географія діяльности Митрополита, що охоплювала Австро-Угорщину, Голландію, Німеччину, Францію, США, Канаду та Бразилію. Головним зацікавленням Митрополита було відродження його Церкви та духовна віднова вірних східного обряду, які через злидні змушені були шукати щастя у вищезазначених країнах.

Митрополит намагався навести мости між християнством Заходу та Сходу. Отець де Лятр, на свій подив, дізнався, що Митрополит, перебуваючи в ув'язненні в Росії (куди його вивез-

ли після окупації Львова російськими військами в 1914 році), встановив тісний контакт із Синодом Російської Православної Церкви. Маючи повноваження апостольського екзарха Сходу, він провадив успішні переговори між Римом та Синодом РПЦ. Підготовка до підписання угоди була перервана ленінською революцією у жовтні 1917 року.

Листування досконалою французькою мовою між Митрополитом Андреєм та його родичем, генералом Товариства Ісуса Ледоховським було так само надзвичайно цікавим і відкривало новий вимір зацікавлень цієї непересічної людини. Богословські праці Митрополита Андрея були ще однією темою, що захопила отця Мішеля.

Неоднозначне ставлення до Митрополита поставило на порядок денний необхідність ретельного вивчення історичних, політичних і соціяльних передумов, що склалися на той час у Західній Україні. Отець Мішель, передбачаючи труднощі, які виникнуть на другому етапі беатифікації, вирішив підготувати короткі виписки, що їх можна було б використати для спростування можливих закидів.

Він скромно жив у Римі в районі Мадонна-дель-Ріпозо, виконуючи обов'язки помічника пароха в місцевій парохії і самовіддано служачи бідним. Спадщина, отримана від батьків, давала йому невеличкий дохід, що його він доповнював заробітком від підготовки інших справ до беатифікації. На Великдень і під час літньої відпустки він виїжджав до Кран-сюр-Сьєра в Вале у Швейцарії. Там він продовжував свої дослідження, час від часу грав у гольф та відвідував родичів і друзів, які приїжджали туди на літо. За це місцеві «доброзичливці» назвали його «світським» священиком.

Упродовж року отець Мішель працював у Римі над справою беатифікації Митрополита і жив на межі бідности, однак «друзі» із Кран-сюр-Сьєра випускали це з уваги й заздрили, що він дозволяв собі трохи відпочинку серед людей, з якими виріс.

Приїхавши до Рима свідчити у справі беатифікації, я побачив, що допомога, яку Митрополит і Греко-Католицька Церква надавали євреям під час Голокосту, мало кого цікавить. Під час підготовки мого свідчення перед Трибуналом стало ясно, що реальний внесок, який я міг би зробити в цю справу, — це стати провідником отця Мішеля в лабіринті політичних та суспіль-

них стосунків того складного регіону. Відтоді почалася наша дружба. Зростаючи і міцніючи з роками, вона тривала аж до його смерти у 1976 році.

Отець де Лятр познайомив мене із французькою та італійською культурою, а я допоміг йому зрозуміти складні й заплутані стосунки між поляками та українцями. Так само важливим було розуміння соціяльного й культурного середовища, з якого походив Митрополит. У пошуках документів та очевидців ми об'їздили цілу Европу, не забуваючи при цьому оглянути краєвиди й поговорити собі за пляшкою вина. До тих пір я не навчився насолоджуватися життям — таку можливість відібрала війна. Мудрість отця де Лятра і його ненав'язливе керівництво допомогли мені стати зрілішим і пристосованішим до своєї ролі в суспільстві.

Я часто проводив відпустку зі своїми синами у Кран-сюр-Сьєрі, і щодня ми з отцем Мішелем обідали в готелі, де я зупинявся. Наш спільний знайомий одного разу запитав отця Мішеля, що це ми так наполегливо обговорюємо вже багато років. Той з лукавинкою в очах відповів, що він намагається навернути мене в католицизм, а я його — в юдаїзм. Однак після десяти років суперечок ми зробили дуже малий поступ.

Приїзд монсеньйора Йосифа Сліпого, Архиєпископа Львівського і Митрополита Галицького, наступника Митрополита Андрея, різко змінив ситуацію. Кир Йосиф — доволі відчужена, амбітна і холодна людина — був заарештований совітами 1945 року, а звільнений лише в 1963 році; і це був особистий дарунок Хрущова Папі Йоанові XXIII. Несподівана поява Сліпого на Другому Ватиканському Соборі справила велике враження.

Кир Йосиф витримав допити в КҐБ і не поступився своїми переконаннями. Після свого неочікуваного звільнення він навіть відмовлявся летіти з Москви до Рима без радянського паспорта, який дав би йому змогу пізніше вернутися до своєї єпархії. На жаль, він зазнав психологічних травм, і його холодність та відчуженість іще більше посилились за роки ув'язнення. Незабаром після прибуття до Рима він дав себе втягнути в багато суперечливих справ, і це тривало аж до його смерти. Сумним у цій історії було те, що ним стали маніпулювати крайні українські націоналісти. Він був іменований кардиналом — це було визнанням його страждань і стійкости в ісповіданні віри. Однак він постійно

кидав виклик Папі й вимагав створення окремого патріярхату для українців, а це призвело до того, що він втратив увесь свій вплив у Римі й опинився там практично в ізоляції.

Отець де Лятр, як і багато інших (і я в тому числі), відвідали Кир Йосифа, щоб засвідчити йому свою пошану. Нам стало зрозуміло, що спілкуватися з цим авторитарним, нерозважливим і дещо жорстким чоловіком буде неможливо. Його байдужість до отців Марка та Петерса була знаком, який не віщував нічого доброго. Отець Мішель, пам'ятаючи про нагінки на отця Петерса, вирішив подати у відставку з посади віце-постулятора. Я підтримав його в цьому непростому рішенні, бо розумів, що рано чи пізно він потрапить у тенета інтриг, що їх плели довкола кардинала. Він закінчив працю над архівами, склав каталоги і передав їх постуляторові. Певний час він тримав у себе приватний архів отця Королевського, що його той заповів йому. Незадовго перед смертю отець Мішель передав цей архів монсеньйорові Марусину, який після смерти архиєпископа Бучка став апостольським візитатором для українців в Европі. Він попрощався з українцями по-дружньому й елегантно.

Отець де Лятр почав шукати нове місце праці та заробітку. Знайти щось у паризькій дієцезії після стількох років, прожитих поза нею, було вже неможливо, і кардинал Фелтен, якому отець де Лятр був підпорядкований, порадив йому залишатися в Римі. Отець Мішель мав добрі зв'язки в Римській курії, і його друзі намагалися підшукати для нього посаду — в суді, церковних архівах чи в одній із конгрегацій. Попри чудову кваліфікацію та бездоганну репутацію де Лятра, усі ці зусилля не мали успіху. Участь у беатифікаційному процесі Митрополита Андрея закрила перед ним усі двері.

Він жив тихо, заробляючи собі на життя архівними пошуками у справах інших беатифікацій. Плодом його дивовижної пошукової праці було зібрання майже повного архіву документів, що стосувалися діяльности Митрополита Андрея, його творів і листування. На це пішли роки скрупульозної праці, але вони не залишили по собі жодного сліду. Отець де Лятр опублікував дві книги, що стосувалися інших беатифікаційних процесів і вийшли друком у Римі за авторством монсеньйора Фрутаса, який замовляв ці дослідження. Ватиканську бюрократію часом зрозуміти важко.

Отець Мішель помер у Римі 1976 року. У своєму заповіті він просив поховати його серед бідного люду на цвинтарі в передмісті. Після його смерти я замовив у Кран-сюр-Сьєрі поминальну службу в маленькій церкві, яку він так любив. Багато його друзів зібралися на цю службу недільного ранку. В короткому слові про покійного місцевий священик сказав, що отець де Лятр був добрий та побожний чоловік, хоч і мав схильність до «світського» священства.

* * *

Українець отець Марко, німець отець Петерс та француз отець Мішель де Лятр вийшли з дуже різних середовищ і мали дуже різні характери. Усіх трьох об'єднувала любов до Митрополита і відданість його ідеям та справі його життя, яку вони намагалися продовжувати.

Отець Марко присвятив своє життя поширенню духовного послання Митрополита серед українців. Отець Петерс присвятив своє життя Митрополитові Андрею та ігуменові Климентію, бо для нього вони були правдивими репрезентантами Христа. Місія, яку довірили йому Митрополит Андрей та ігумен Климентій, — збудувати в Німеччині дослідницький східнохристиянський центр — була для нього місією, дорученою самим Господом. Тому, попри всі труднощі, небезпеки й перепони, він робив усе, що міг, аби її виконати. Він бачив, як йому перешкоджали і ставили під загрозу виконання його проєкту. Але він робив усе від нього залежне і був задоволений з того, що вірний своєму покликанню. Отець Мішель — чоловік видатного інтелекту, який розумів устремління та боротьбу Митрополита. Він також усвідомлював, що завдяки своєму дослідженню він торкається зірок, як висловилась колись Ольга. Він працював доти, доки це було конструктивно, а тоді передав усі справи постуляторові, на якого він також справив неабиякий вплив, розвинув його здібності і приготував до того, щоб нести цю ношу.

За матеріялістичними мірками модерного часу усі троє зазнали невдачі. Отцеві Маркові перешкодили інтриги диякона Теофана Шеваги і зрада братії. Отця Петерса, який присвятив себе справі Митрополита, мало не позбавили сану, й він був змушений залишити спільноту студитів і повернутися в латин-

ський обряд. А отець Мішель, пішовши у відставку з посади віцепостулятора, став свідком того, як Кир Йосиф Сліпий раптом звільнив з посади постулятора монсеньйора Гринчишина, з яким де Лятр пропрацював довгі роки, і поставив замість нього колишнього вояка дивізії СС «Галичина». На цьому всім значущим зусиллям щодо поступу в беатифікації Митрополита було покладено край*.

Така поверхова оцінка аж ніяк не відображає внутрішньої сили цих людей. Врешті, кожен з них щось по собі залишив і робив свою справу, поки було сил та снаги. І коли в них відібрали можливість працювати — вони знали, що зробили все, що могли. Я мав честь бути поруч з ними і розділити їхні випробування. Щедрою винагородою за це була їхня дружба.

Те, що я знаю про ці речі, дозволяє мені сказати, що палки в колеса отцеві Маркові почали ставити українські церковні кола у Мюнхені, якими маніпулювали високопоставлені чиновники Третього Райху, відповідальні за релігійні справи, та українські націоналісти. Ці люди були байдужими — якщо не ворожими — до ідей Митрополита, якого вони ніколи не любили. Марко для них був представником Юра та його ідей. Байдужість деяких українських єпископів у Канаді, вкупі з інтригами, що плелись довкола отця Марка, довершили трагедію його вигнання.

Отця Петерса не любили також, бо українці загалом не люблять іноземців. Його терпіли, доки він мав підтримку Митрополита й ігумена. Він не міг зрозуміти, чому їхні прекрасні ідеали не сприймалися. Він із презирством ставився до німецького католицького духівництва, яке не виявилося гідним свого покликання і не виступило проти зла, коли це ще було можливим. Він з огидою дивився на намагання закрити очі на геноцид і злочини, що чинилися під час війни, і завжди протиставляв такій поведінці позицію Митрополита Андрея. Відтак Петерс став чужим серед своїх і мішенню однаково злобливих атак з боку німецького та українського духівництва.

Отець Мішель, сам не усвідомлюючи цього, опинився в центрі давнього конфлікту між Римом та Візантією і також став чужим серед своїх. Він усвідомлював велич духу та устремлінь Митрополита Андрея, як усвідомлювали це кардинали Тіссеран і Кус-

---

* Див. примітку на стор. 275.

са, Папа Йоан XXIII та головний настоятель ордену редемптористів отець Вільям Ґодро. Коли ці великі люди зійшли зі сцени, на їхнє місце прийшло нове покоління, представлене особистостями іншого масштабу та інших мотивацій. У цих нових умовах отець де Лятр не бачив місця для себе, і врешті-решт він знайшов його у служінні римській бідноті. Навіть у своєму поминальному слові на заупокійній відправі, невисокого інтелекту й, мабуть, заздрісний священик-бельгієць, який добре знав отця Мішеля, дозволив собі очорнити його. Українці забули про нього, а його архів, зібраний і каталогізований з такими великими зусиллями, прислужився тільки протестантові з Єльського університету, чехові за походженням, який мав написати дисертацію про богослов'я Митрополита Андрея.

Ці троє не зазнали поразки, і їхні зусилля та праця не пішли намарне. Однак їхні долі є сумною констатацією духовного зубожіння оточення, в якому вони жили і працювали.

Ідеї Митрополита Шептицького та ігумена Климентія надовго пережили їх самих. Через 45 років після їхньої смерти Греко-Католицька Церква в Західній Україні вийшла з катакомб сильною, загартованою, хоч і дещо не готовою до зустрічі з західними цінностями та ідеями. Крах марксизму-ленінізму в Радянському Союзі супроводжувався пошуками духовного відродження. Російська та українська культури глибоко закорінені у східному християнстві. На ідеях і вченні Митрополита знову сфокусовано увагу. Сьогодні його ідеї не менш актуальні, ніж 1917 року в Санкт-Петербурзі, коли після звільнення з російського ув'язнення він провадив переговори про поновлення контактів між Римом та Російською Православною Церквою.

Економічні перетворення в колишньому Радянському Союзі та центральноевропейських країнах є надзвичайно важливими. Але не менш (якщо не більш) важливою є суспільна трансформація у країнах, де донедавна панувала збанкрутіла ідеологія. Успішна відбудова цих країн залежить від ідей та цінностей, що їх ці нації повинні знайти у своїх власних культурах і власних обставинах. Їх не можна завезти з-за кордону. Архіви Митрополита Андрея, що їх ретельно зібрали і старанно зберегли на Заході отець Мішель де Лятр, колишній постулятор монсеньйор Михайло Гринчишин, а також, хоч як це дивно, КҐБ у Львові й, можливо, в Москві та Петербурзі, є світлими дороговказами

серед темряви. Є надія, що цей промінь не буде заглушений новітнім націоналізмом, давніми та безглуздими богословськими конфліктами, які колись розділили Рим і Візантію, а також інтригами бюрократів від релігії. Є надія, що все це владнається заради майбутнього Сходу та Заходу і що мрія Митрополита Андрея графа Шептицького, Архиєпископа Львівського та Митрополита Галицького, здійсниться. Троє видатних людей, про яких ішлося в цьому розділі, присвятили своє життя здійсненню цієї мрії.

Отець Марко Стек у Британській Колумбії, Канада. Фото 1975 року.

Отець Йоан Петерс. Фото 1960-х років.

Отець Мішель де Лятр. Фото 1974 року.

РОЗДІЛ 9

Відкриття Америки

Боїнг *Stratocruiser* Британських авіаліній — солідний, хоч і дещо повільний літак — приземлився в Айдлвайлді. Був січень 1952 року. Довга подорож, яка почалася в Лондоні, з зупинками у Прествіку (Шотландія), Ґендері (Канада) й Бостоні (США), врешті-решт закінчилась у Нью-Йорку. Тут мав розпочатися новий етап мого життя, цього разу набагато спокійніший — принаймні я на це сподівався. Моя мрія повернутися до навчання нарешті здійснилася.

На таксі я поїхав до Мангеттену і по дорозі побачив величезне й динамічне місто, що не дуже переймалося зовнішньою естетикою. Неабияке враження на мене справили хмарочоси на тлі ранкового неба. Думки роїлися в голові під впливом свіжих вражень від нового світу. Переді мною стояло непросте завдання, але, на щастя, в той час я ще не цілком усвідомлював його складність. Армія Ізраїлю надала мені змогу поновити в Колумбійському університеті навчання, що було перерване війною 1947–1949 років.

Якийсь час я подумував про те, щоб і далі вивчати класичні дисципліни. Я попросив поради у свого професора Моше Швабе. Добрий та вдумливий професор, який заохочував мене йти на класичне відділення, коли я вступав до Єрусалимського університету в 1946 році, тепер зі сльозами на очах відмовляв мене від цього. Краса та гармонія класики є вічними і незмінними, вони становлять підґрунтя західної цивілізації. Однак на цьому етапі класика не в пошані. Жаль було залишати цю царину знань, але в моїй ситуації вона була розкішшю, яку я не міг собі дозволити. Я мусив влаштовувати своє життя, в яке втрутилася ще одна війна, та здобути хороший фах. Професор порадив мені придивитися до практичніших спеціяльностей, зокрема до політичних наук.

Диплом про матуру, виданий на ім'я Романа Матковського 1945 року в Польщі, та посвідчення про закінчення курсу в Єврейському університеті в Ізраїлі дали мені змогу вступити до Колумбійського університету. У мене виникли певні труднощі з доведенням того, що Роман Матковський — це я. Але все вдалося полагодити, і я заходився вивчати англійську мову та шукати предмет своїх академічних зацікавлень.

Перед приїздом до Нью-Йорка я відвідав кілька великих європейських міст. Однак побачене у Нью-Йорку приголомшило мене. Розміри цього міста, височенні хмарочоси, мозаїчне розмаїття людських типів, що змінюються перед очима, немов у калейдоскопі, — все це справляє на новоприбульця дуже сильне враження. На початку 1950-х років місто було цікавим, люди — добре вбраними й турботливими, вулиці — чистими та безпечними. Порядок на цих вулицях підтримували охайно вбрані пильні поліціянти. Бездомні не були ще тоді звичним явищем, а п'яничок можна було побачити тільки на Скід-роу в Бауері.

Життя у місті вирувало 24 години на добу, і яскраво освітлені магазини були постійно відчинені. За десять центів на зручному метрополітені можна було доїхати з одного кінця міста до іншого, а за п'ять центів на розі вулиці можна було купити завтрашнє число «Нью-Йорк таймс». Отже, перші кілька днів я намагався дати собі раду з новими враженнями. Я вже встиг багато чого побачити раніше, але це було щось надзвичайне.

Набравшись хоробрости, я почав обходити туристичні атракції міста. Моїм першим пунктом був Рокфеллер-центр. Цей архітектурний комплекс постав переді мною як квінтесенція нового світу. Можливо, йому бракувало архітектурної величі Рима або краси Парижа. Тут також годі було побачити суміші традицій і стилів Британської імперії з лондонського Сіті. Але Рокфеллер-центр мав свій власний шарм та велич і свідчив про сміливість, винахідливість і почуття гармонії, як його розуміли попередні покоління американців. Панорама з оглядового майданчика хмарочоса *Empire State Building* відкривала величезне місто й унікальні обриси Мангеттену. Прогулянка по П'ятій авеню до Центрального парку та музеїв доповнила перше знайомство з містом. Дослідження незнайомого міста довелося відкласти на інший день, бо мені треба було влаштуватися в університеті.

Процедура реєстрації стала новою несподіванкою. Довга черга студентів, неймовірний вибір дисциплін і курсів, ефективна й позбавлена суб'єктивного впливу процедура — з усім цим мені допомагали дати собі раду люди, з якими я зустрічався, тільки-но їм ставало зрозуміло, що я іноземець. По закінченні формальностей мені призначили консультанта, який мав схвалити мою навчальну програму. На щастя, він знав німецьку мову, і ми змогли порозумітися. Він був дещо заскочений тим, що я збирався розпочинати навчання, не знаючи англійської мови.

Мої запевнення, що я її вивчу, були сприйняті з недовірою. Консультант запитав, які предмети я хочу студіювати, і я відповів, що мене цікавить політекономія. Він сказав, що цей предмет поділяється на економіку й політичні науки, і порадив вибрати щось одне. Врешті він сказав, що якщо я буду в іншій, а не його групі, то він затвердить будь-яку мою програму. Згодом, однак, ми стали добрими друзями, і він допомагав мені під час навчання в Колумбійському університеті, а ще трохи пізніше мене запросили читати лекції на його відділенні.

Моя перша пригода в університеті була доволі дивною. Я записався на курси англійської мови для початківців. Поруч зі мною сидів студент, трохи молодший від мене. Я запитав, з якої він країни. Той відповів, що він бруклінець і хоче вивчити англійську мову. Я був вражений — виявилося, що є американці, які не знають добре англійської мови. На щастя, викладач місіс Мері Доббі, дружина декана факультету англійської мови професора Еліота Доббі, одразу збагнула, що мені нема чого робити в цій групі, та скерувала мене до Американського мовного центру. Цей центр був частиною університету і спеціялізувався на прискореному навчанні англійської мови студентів-іноземців. Також тут у загальних рисах, щоб не сказати — поверхово, ознайомлювали з політичною системою та життям у США. Центр став моїм порятунком і полегшив адаптацію до нових умов.

Серед студентів Центру були представники різних національностей — з Европи, Близького Сходу, Японії та Латинської Америки. З ними було цікаво, бо кожен мав за плечима власний життєвий досвід і часто ставив викладачам нелегкі запитання стосовно зовнішньої політики Сполучених Штатів, дискримінації темношкірих або, приміром, чому американські індіянці не мали американського громадянства аж до 1924 року.

Вивчення американського варіянту англійської мови було непростим завданням. Директор Центру походив з Нової Англії, викладачі приїхали з Айови, Джорджії й Техасу. Усі вони мали добру підготовку і намагалися передати нам якомога більше знань. Однак їм важко було зрозуміти, що як для наших вух усі вони говорили різними англійськими мовами. Одному з учителів спало на думку закінчувати ранкові лекції співом американських народних пісень, як-от *On Top of Old Smoky, Blue Tail Fly* і *When Johnny Comes Marching Home*. Ми співали їх з великим ентузіязмом, і вони допомагали нам краще опанувати лексику та вимову американської англійської.

Відтак Колумбійський університет став центром мого життя, звідки я досліджував Сполучені Штати. Мій день починався в Американському мовному центрі. По обіді я відвідував лекції в старомодних будинках університетського містечка в центрі Мангеттену. Увечері я ходив до кіна або на вистави. Це був чудовий спосіб призвичаюватися до звучання мови та вчити нові слова. Виконавши завдання на наступний день, я врешті-решт міг трохи поспати. Навантаження було немалим, але я зміг успішно подолати перший семестр. Викладачі були дуже уважні й готові в будь-який момент допомогти. Вони робили скидку на моє знання англійської мови і ставили оцінки на підставі моїх знань їхнього предмета. Їм треба було багато терпіння, щоб розшифрувати, що я мав на увазі, оскільки моя англійська була дуже далекою від ідеалу. Однак я старався, і вони робили все можливе, щоб допомогти мені. Увага і терплячість викладачів справили на мене велике враження.

Спочатку було досить важко, і я намагався використовувати кожну хвилину з максимальною користю. Поступово моя англійська ставала кращою, і я міг дозволити собі трохи розслабитися й розглянутися довкола. Серед студентів чітко виділялися дві групи. Ветерани війни, за навчання яких платив уряд, були зрілими та серйозними людьми. Вони мали чіткі плани на майбутнє і брали активну участь в обговоренні різних тем. З іншого боку, серед студентів було багато молодих людей, що потрапили до університету одразу після школи. Їм явно бракувало життєвого досвіду. Контраст між двома групами був очевидний. З ветеранами спілкуватися було легко, а от з інфантильними хлопчаками порозумітися було годі. Вони жили в

якомусь власному світі й однією ногою ще перебували в дитинстві. Студенти-іноземці трималися переважно відособлено. Більшість із них мали скромні статки і передусім намагалися закінчити студії.

Викладачі були надзвичайно компетентними. На жаль, не всіх цікавило викладання, а декому просто бракувало педагогічних умінь. Цим Колумбійський університет відрізнявся від Єврейського університету в Єрусалимі, де більшість викладачів були не лише видатними фахівцями у своїй галузі знань, а й чудовими методистами. Кількісно менші навчальні групи в Єврейському університеті також сприяли встановленню особистих контактів. У Колумбійському університеті такі контакти можна було налагодити з дуже небагатьма викладачами. Однак мені поталанило, і серед моїх викладачів були Артур Ф. Бернс, Джеймс Енджел, Джордж Стіґлер, Раґнар Нурксе та багато інших видатних учених.

Під час занять ми обговорювали актуальні на той час питання. Депресія 1930-х років усе ще давалася взнаки, і під час обговорень звучали побоювання, що вона може повторитися знову. Країна була в захопленні від ери ФДР* і насолоджувалася славою військових звитяг в Европі й Тихому океані. Розгорталася «холодна війна», і тиск із боку Радянського Союзу відчувався у всьому світові. Кульмінацією стала блокада Берліна, яка була розірвана рішучими діями президента Трумена. В Кореї тривала війна, де американцям протистояли війська радянського ставленика Кім Ір Сена, якому допомагали «добровольці» з Китаю. Ця війна коштувала дуже дорого і стала причиною суперечок щодо необхідности американського втручання в Азії. Про міжнародну політичну ситуацію і навіть географію студенти знали навдивовижу мало. Обговорення поточних політичних подій, які час від часу виникали серед студентів, виявляли їхню дивовижну необізнаність і нерозуміння ситуації. Це були реалії, з якими мені довелося зіткнутися в цьому незнайомому для мене середовищі.

Вплив маккартизму на університетське середовище також був дуже відчутним. Кілька викладачів переїхали до Колумбійського університету з Каліфорнії, де вони відмовилися підписати

* Так часто називали в США президента Франкліна Делано Рузвельта.

декларацію лояльности, яка була обов'язковою у системі державних університетів. Будь-які спроби дискусій на теми марксизму-ленінізму та соціялізму викликали підозри, і страх говорити на цю тему буквально висів у повітрі. Однак обговорення марксизму неможливо було оминути під час вивчення еволюції економічного вчення. Відтак наша викладачка цілу лекцію пояснювала нам, чому вона змушена зупинитися на цій темі. Після того як ми пройшли марксизм і ленінізм, нам знову довго розтлумачували, навіщо ми це все вивчали. Така стурбованість викладача була відгомоном «полювання на відьом» та істерії, яку це полювання спричинило. Викладач робила все можливе, щоб уникнути можливих звинувачень.

Справді, маккартистська істерія того часу була подиву гідною. Стабільна і міцна країна навряд чи мала підстави боятися, що стане жертвою соціялістичної утопії радянського ґатунку. Лише пасивність адміністрації Айзенговера дала можливість недолугому сенаторові Маккарті розколоти суспільство та деякі його інституції, наприклад Держдепартамент. Врешті-решт, після публічних допитів високих військових чинів Конгрес вирішив, що з нього досить, і позбавив країну від цієї пошести.

Моїм головним зацікавленням у той момент було вивчення англійської мови і фахових дисциплін. Тому всі внутрішньо- та зовнішньополітичні питання не дуже мене цікавили. Однак навіть мені важко було збагнути логіку міжнародної політики Вашингтону 1950-х років. Сполучені Штати й їхні союзники, що брали участь у Корейській війні під прапором Організації Об'єднаних Націй і здобули в ній перемогу, зазнали політичної поразки після азійського візиту президента Айзенговера. Нестабільне перемир'я завершилося безконечними і безсенсовними переговорами у Пханмунджоні.

Підтримка, яку Вашингтон надавав усім, хто виступав проти Великої Британії та Франції, а також агресивна антиколоніяльна політика США грали на руку Радянському Союзові. Таким чином витворились умови для передчасного розвалу колоніяльної системи та руйнації здобутків багатьох поколінь. Клоунада у виконанні Роя Кона, помічника сенатора Маккарті, що їздив по американських посольствах у різних країнах і робив суперечливі заяви для преси, ставили США в незручне становище та шкодили репутації країни. Відкрита ворожість із боку Джона

Фостера Даллеса до Великої Британії та Франції підривала інтереси США, і її також годі було збагнути.

Півтора року мого навчання у США збігли дуже швидко. Я отримав звання магістра у Школі політичних наук, і мені залишилося написати дипломну роботу. Незабаром після мого прибуття до Нью-Йорка я познайомився з Ольгою в домі її батьків. Вони були знайомими моїх батьків, і хлопчиком я сидів біля її батька у синагозі під час служби, яку відправляв мій батько. Ми мали багато спільного, і нам було легко порозумітися. На той час вона була студенткою другого курсу юридичного факультету. За нормальних обставин я запропонував би Ользі руку і серце, ми заручилися б, а потім одружилися. Але я перебував у непростій ситуації, бо доля бойового офіцера ізраїльської армії була непевною. Батько Ольги був заможною людиною, а все, що я міг запропонувати його дочці, — це нелегке життя дружини солдата. Однак порозуміння було знайдено, і наші заручини відбулися навесні 1953 року.

Я отримав листа від мого приятеля Заро, що був тоді начальником тренувальних підрозділів ізраїльської армії. Він попереджав, що мене незабаром відкличуть до Ізраїлю і дадуть нове призначення. Я написав йому, що мені треба ще кілька тижнів, щоб закінчити свій курс наук, і що я дуже хотів би, щоб термін мого перебування тут продовжили або принаймні надали мені відпустку. Заро сказав, що навряд чи він зможе допомогти і що наказ Генерального штабу стосовно мене вже надійшов. Я не був у захваті від того, що мені доведеться їхати зі США, так і не отримавши диплома.

Ольга і я одружились у травні 1953 року. Незабаром після того ми поїхали на медовий місяць до Европи та Ізраїлю. То були щасливі й безтурботні дні. Ми були молодими і сповненими надій, і все вказувало на те, що на нас чекає чудове майбутнє. Мої друзі в Ізраїлі приймали Ольгу з відкритими обіймами. Моя служба не була надто обтяжливою, і деякий час усе складалось якнайкраще.

Однак поступово на нашому виднокраї почали з'являтися хмари. Слабке здоров'я Ольги давалося взнаки у спекотному Ізраїлі, і постала необхідність змінити клімат.

В армії вважали, що я належав до Мапай (партії Бен Ґуріона, що була тоді при владі), хоч насправді я не цікавився політич-

ними інтригами і не був членом жодної партії. Після повернення із США стало очевидним, що я не зможу займати високий пост в армії, якщо стоятиму осторонь від політики. Я вже не мав колишнього ентузіязму і бажання командувати. Я міг би закрити на все очі, плисти за течією й, експлуатуючи свої колишні звитяги, сплести собі затишне гніздечко. Але я не хотів цього. По завершенні контракту я подав заяву на звільнення з війська і повернувся до Нью-Йорка, щоб закінчити свою освіту й почати нове життя.

Було важко. Мені було тільки 30 років, а я вже відчував втому від свого занадто багатого на події життя. Лише завдяки підтримці Ольги, її розумінню та самопосвяті, я зміг пережити цей складний період. Я звільнився з армії після восьми років служби. Мої друзі шкодували, що я йду, але поважали моє рішення і не задавали зайвих запитань. Зі свого боку, я також вирішив, що не варто комусь щось пояснювати.

Під час півторарічного навчання в Колумбійському університеті я зосередився на дисциплінах, що мали б допомогти мені під час подальшої військової, а згодом, можливо, і політичної кар'єри. Тому по закінченні базового курсу на економічному факультеті я обрав своєю спеціялізацією макроекономіку, міжнародну торгівлю та фінанси. Я зосередився на вивченні процесів нагромадження капіталів у нафтовидобувних країнах Близького Сходу. Я відчував, що в недалекому майбутньому ця тема стане стрижневою. Професор Раґнар Нурксе погодився стати моїм науковим керівником.

Оскільки моя військова кар'єра закінчилася, переді мною постала необхідність фінансово утримувати себе та свою сім'ю. Треба було знайти своє місце. Вивчення макроекономіки й міжнародної торгівлі дало б мені змогу захистити ступінь доктора і, можливо, почати академічну кар'єру. Однак це мене не влаштовувало, тому я більше зосередився на корпоративних фінансах, бухгалтерії, статистиці й обрав іншу тему для своєї дипломної роботи. Я вже не був обмежений у часі і після повернення до Нью-Йорка міг спокійно закінчити навчання.

Мої знайомства в Колумбійському університеті і зв'язки Ольги дали мені можливість увійти в громадське життя мегаполіса. Спілкуватися з цими людьми мені було досить важко через брак спільних зацікавлень. Я бачив, що мої намагання дати детальну

відповідь на запитання про війну втомлювали слухачів, та й загалом вони погано розуміли, про що я говорю. З іншого боку, я не дуже був охочий до світських балачок, з яких, власне, і складалися різного роду прийоми. Я наївно вважав, що політики, які керували містом і цілою державою, мають краще знати життя і що з ними буде легше знайти порозуміння.

Ольга брала активну участь у реформуванні керівних органів Демократичної партії, знала Франкліна Д. Рузвельта-молодшого і членів інших політичних клубів Нью-Йорка. Кілька разів я зустрічався з членами політичного істеблішменту. Я одразу збагнув, що спроби заглибитись у міжнародні питання в розмовах з ними будуть марними. Напруження на Близькому Сході зростало і врешті вилилось у конфронтацію між Великою Британією та Францією з приводу Суецького каналу. Мої намагання привернути увагу до загрози, яку принесе втрата Суецького каналу, сприймались як буйна фантазія. Після кількох спроб зацікавити когось цими питаннями я вирішив, що з мене досить, і зосередився на науці.

Продовжувати вивчати процеси формування капіталів на Близькому Сході з професором Нурксе вже не мало сенсу. Сама собою тема була дуже цікавою тільки для офіцера Генштабу ізраїльської армії або урядовця. Після деяких роздумів я обрав іншу тему дипломної роботи, а саме реорганізацію залізничної компанії *Missouri Pacific*. Мені казали, що ця тема є занадто складною, однак я наполіг на своєму й отримав доступ до детальної інформації, що стосувалася цього складного процесу, який тривав майже 20 років. Брокерська фірма, в якій я тоді працював, свого часу брала участь у цьому проєкті, й її керівництво відіграло ключову роль у досягненні компромісу, завдяки якому план реорганізації було ухвалено остаточно. Професор Джеймс Бонбрайт намагався відговорити мене від цього проєкту і запропонував кілька інших тем, але врешті-решт я його переконав.

Мені виділили стіл в університетській бібліотеці, де я відкрив щось на зразок контори та обклався бухгалтерськими книгами залізниці. На певному етапі я вирішив поїхати до Комісії з питань торгівлі між штатами, що у Вашингтоні. Я написав листа до голови Комісії, де зазначив, що я студент, і попросив про зустріч. Мене ввічливо прийняв солідний джентльмен, з яким я вже за-

очно познайомився під час вивчення матеріялів Комісії. Я задав наївне питання: мовляв, чи можна мені скопіювати матеріяли справи, що стосується залізниці Missouri Pacific, оскільки мені треба захистити диплом на цю тему.

Голова Комісії прямо запитав мене, чи матиму я досить вантажівок, щоб перевезти всі ці папери до Нью-Йорка. Він повів мене до бібліотеки й показав цілі кімнати з документами і протоколами слухань у справі реорганізації *Missouri Pacific*. Тоді до мене дійшло, що мій науковий керівник професор Бонбрайт мав рацію, але обирати іншу тему вже було запізно. Побачивши мою розгубленість, голова Комісії запропонував свою допомогу. Він знайшов останній план реорганізації, що базувався на підході професора Бонбрайта щодо відносної пріоритетности у вирішенні позовів про стягнення боргів із залізниці та її філій, і дав мені рекомендацію до юридичної компанії у Сент-Луїсі, що також брала участь у цій справі.

Я вийшов з приміщення Комісії спантеличений і водночас здивований тією простотою, з якою керівник такого високого рангу взявся мені допомагати. Згодом я ще не раз стану свідком подібних стосунків між людьми, які саме і є фундаментом могутности США й які дають змогу кожному отримати свій шанс. Звичайно, з того часу багато що змінилося. Однак ці та багато інших випадків стали свідченням наявности чудової системи суспільних відносин у цій країні, яку не завжди вдало використовували політики, але яка ґрунтувалася на гнучкості і справедливості.

Протягом спекотного й вологого літа я закінчив свою дипломну роботу і подав її на розгляд професорові Бонбрайту. Цим завершилося моє навчання, і я почав шукати роботу. Університетське бюро працевлаштування нічим мені не допомогло. На оголошення, надруковане у «Волл-стріт джорнел», надійшла лише одна відповідь від страхового фонду з Філадельфії. Під час співбесіди з начальником відділу кадрів великої брокерської компанії, яке організував мені приятель із Колумбійського університету, мені було сказано, що я ніколи нічого не досягну на Волл-стріт.

Я хибно вважав, що попередній досвід і аналітичні здібності дадуть мені змогу отримати місце у дослідницькому відділі якоїсь фінансової фірми з Волл-стріт. Дуже швидко я зрозумів, що вчений ступінь з економіки не конче відкриває двері фінан-

сових організацій і що військова кар'єра вважається великим ґанджем. На мій подив, усі співбесіди з приводу мого працевлаштування закінчувалися, тільки-но я згадував про свою службу в армії. Іншим дошкульним промахом була відсутність досвіду в бізнесі. На мої запевнення, що я щойно закінчив університет і готовий учитися далі, надходила відповідь, що немає жодної гарантії щодо того, що, отримавши кваліфікацію у їхній фірмі, я не піду собі шукати кращої долі деінде.

Врешті-решт я отримав місце практиканта у дослідницькому відділі й за сумісництвом місце помічника телеграфіста на брокерській фірмі. Тоді я ще не розумів, як мені пощастило. Фірма називалася *Josephthal & Co.*, вона була досить великою і надавала всі фінансові послуги, які тоді можна було отримати на Воллстріт. Водночас вона була досить компактною, щоб дати мені змогу зрозуміти механізм її функціонування й оволодіти необхідними навичками.

Мене посадили за старим столом у великій кімнаті, де сиділо п'ятеро аналітиків, яка одночасно була дослідницьким відділом і бібліотекою довідкової літератури. В сусідній кімнаті сиділи менеджери з розвитку та секретарі. У кутку за старим апаратом Морзе сидів телеграфіст і відбивав повідомлення. То були всілякі накази, пояснення та інші документи, що передавалися азбукою Морзе до філій компанії. Інший апарат Морзе відбивав вхідні повідомлення та запити. Неймовірно працьовитий і терплячий телеграфіст сидів за своїм столом з восьмої ранку до п'ятої з короткою перервою на обід, який приносили йому прямо на робоче місце.

У великій кімнаті біля дослідницького відділу висіла велика дошка з біржовими індексами. Продавці, або, як їх тоді називали, «люди замовника», сиділи в ряд за своїми столами й не зводили очей зі стрічки, якою пробігали індекси; продавці дуже нагадували при цьому школярів.

Час від часу гучномовцем передавали повідомлення про зміну курсів акцій або якісь важливі корпоративні новини. Повітря було пересичене тютюновим димом, повсюди дзеленчали телефони, а продавці іноді підбігали до віконця у кінці кімнати, щоб розмістити свої замовлення. Час від часу аналітиків просили надати інформацію про цінні папери або про якусь компанію і відсилали відповідь до зареєстрованих представників.

Решту поверху було відведено під зал замовлень і відділ дивідендів, де в старомодних кабінках сиділи клерки, які вручну вносили зміни у великі плахти, що їх іще називали «промокашками». В одній з великих кімнат, що називалася «кліткою», протягом дня зберігали цінні папери. Наприкінці робочого дня, після підбиття балансів, цінні папери забирали до величезного сейфу в банку поверхом нижче.

У кімнаті прибутків сиділа інша батарея клерків, які вручну вираховували купівельну спроможність клієнтів, а відтак розмір кредиту по цінних паперах відносно ставки прибутковости. Наостанок треба згадати про відділ закупівель і продажів, де на старомодних арифмометрах вираховували комісійні. Отакою, власне, була ця брокерська фірма. Більшість розрахунків тоді робили вручну. Помилки бували рідко, бо працівники тоді ще гордилися добре виконаною роботою. Сама ж фірма була в багатьох відношеннях незвичайною. Керували нею три італо-американські родини. Вони ретельно стежили за роботою продавців, щоб ті не порушували вимог Нью-Йоркської біржі й Комісії з цінних паперів та біржової діяльности. Фірма давала їм засоби для існування, і вони дуже дбали про неї.

Прихід на цю фірму став для мене радикальною зміною життєвого укладу офіцера Ґенштабу ізраїльської армії. Рановранці, ще затемна, я виходив з дому в напрямку каньйонів на Волл-стріт. А з фірми виходив, коли вже було темно і хмарочоси засвічували свої вогні, щоб на метро доїхати додому. Дуже часто я розмірковував, чи зможу коли-небудь вирватися з цих кам'яних джунглів і знайти краще місце в цьому дивному житті.

Менеджер фірми, поспостерігавши за мною якийсь час, запропонував мені півроку постажуватися в кожному відділі компанії. Я прийняв пропозицію з вдячністю й упродовж зими та весни працював у різних відділах компанії, ознайомлюючись із різними брокерськими процедурами. По закінченні тренувального періоду мені запропонували здати іспит, що його біржа влаштовувала для майбутніх зареєстрованих представників. Іспит я провалив, бо намагався відповідати на всі питання докладно та ґрунтовно. Дізнавшись про це, менеджер доручив клеркові, який спеціялізувався на підготовці кандидатів до екзамену, допомогти мені. Заняття з цим добрим і досвідченим паном ще й досі відгомонюють у моїй пам'яті. Він вишколював

мене і весь час повторював: «Не думай! Твоя справа — говорити те, що від тебе хочуть почути. Чим більше ти думаєш, тим гірше у тебе виходить». Нарешті він переконав мене, і наступного разу я склав іспит на «відмінно», бо намагався зовсім не думати.

Перед Днем подяки та Різдвом у кожному відділі складали список, де було зазначено кількість членів сім'ї кожного працівника. Цей список надсилали до ферми у Вермонті, де розводили індиків, і перед святом поштар приносив індика кожній родині як дарунок від фірми. Цей жест, мабуть, найкраще відображав атмосферу фірми, якою керували порядні люди, а також старосвітські порядки в ній. У той час жадібність іще не опанувала Волл-стріт. Перед Різдвом кожного працівника особисто запрошували до менеджера — той казав щось приємне і давав чек на якусь суму на додачу до щомісячної платні. Несподівано мені також виписали чек, хоч я був ще практикантом. Це були залишки тієї старої Америки, з якою мені випала нагода запізнатися в 1950-х роках, коли я починав кар'єру на Волл-стріт. Компанія, в якій я працював, надавала послуги своїм клієнтам і захищала їхні інтереси. Її менеджери заохочували відданість інтересам компанії, ставились до працівників гідно і були готові ділитися прибутками.

Навесні 1956 року я побачив іншу Америку. Верховний суд відхилив протест проти останнього плану реорганізації залізниці *Missouri Pacific*. Я поїхав до Вашингтона, щоб бути свідком оголошення вироку. Процедура була простою — вирок оголосили поміж рішень в інших справах. Реорганізація, що тягнулася 20 років, закінчилася. Читаючи документи, я був вражений, що під час розгляду справ у комісії та в суді змогу висловитися мала кожна сторона. Звичайно, це був не найкоротший шлях до вирішення цього питання, але він був найсправедливішим з огляду на інтереси зацікавлених сторін.

Missouri Pacific організувала інспекційну поїздку для представників інвестиційних компаній, що мали свою частку в залізниці. Оскільки менеджери моєї компанії були зайняті, послали мене. До Сент-Луїса я летів літаком *Super Constellation* Трансконтинентальних західних авіаліній *(TWA)*. То був один із найкрасивіших літаків пропелерної ери, а *TWA* були тоді провідною авіакомпанією. Після Европи та Близького Сходу я отримав несподівану нагоду мандрувати літаком по Америці.

На вокзалі в Сент-Луїсі на нас чекав спеціяльний потяг, де були спальні вагони, ресторан і навіть вагон із душем та ванною. У подорож запросили відомих банкірів і менеджерів страхових та інвестиційних компаній і фондів. Там були люди з Нью-Йорка, Чикаґо, Бостона, Філадельфії та Ґартфорда. Також там були менеджери самої залізниці та її юрист сенатор Дермонт. Це було моє перше знайомство з провідними фінансистами, інвесторами і політиками з регіону, що його обслуговувала Missouri Pacific.

Спочатку ми поїхали до Літтл-Рока в Арканзасі, тоді до Далласа, Х'юстона, Корпус-Крісті, долини Ріо-Ґранде, Батон-Ружа, Канзаса, а тоді повернулися до Сент-Луїса. Подорож зайняла тиждень, ми відвідали чимало місць, куди було прокладено залізницю, загальна протяжність якої дорівнювала протяжності всіх залізниць Франції.

Я вперше побачив американські простори і побував у різних штатах. Поїзд зупинявся по різних невеличких станціях у Міссісіпі та Луїзіяні, де можна було побачити стару Америку. Фермери в комбінезонах, деякі з сигарами чи люльками в зубах, походжали біля своїх фургонів, у які були запряжені мули. Здавалося, що перед моїми очима ожили картини Нормана Роквела.

Подорож на катері по Х'юстонському каналові, неподалік від якого розташувалися нафтопереробні заводи, що простягалися на багато кілометрів, аж до Сан-Джасінто, допомогла мені побачити на власні очі промислову потугу Сполучених Штатів Америки. Сільськогосподарські райони долини Ріо-Ґранде були іншим свідченням багатства цієї нації. Усі ці враження в поєднанні з розмовами із добре поінформованими людьми дали мені змогу скласти набагато повніше враження про країну, яку я досі бачив тільки зі свого поверху на Волл-стріт. Я побачив різних людей та багатства Америки і несподівано зрозумів, що Америка — це, фактично, цілий континент, на якому розташовано різні країни, об'єднані спільною політичною та економічною системою.

Дискусії, що велися під час поїздки, були не менш цікавими. Стало зрозуміло, що погляди нью-йоркців інші американці не поділяють. Я уважно слухав людей із Середнього Заходу країни, що висловлювали зовсім інші, до того ж набагато збалансо-

ваніші погляди. Цікаво, що й тут міжнародні справи переважно ігнорували і розмови точилися довкола американських внутрішніх справ, ніби Америка була цілком ізольована від навколишнього світу. Це був час, коли Нассер націоналізував Суецький канал. Англо-французькі експедиційні сили висадились у зоні каналу, й обстановка на Близькому Сході знову загострилася. Угорці спробували скинути радянське ярмо й запровадити комунізм із людським обличчям. Відповіддю на це було вторгнення радянських військ і підступна страта угорських керівників, яких заманили до Кремля на переговори. Тим часом ми подорожували у знаменитому поїзді *Eagle* компанії *Missouri Pacific*, який зазвичай виконував рейси Сент-Луїс — Мехіко. Ми не звертали увагу на події довкола нас; не писали про них і місцеві газети. Розмови точилися лише довкола подальшої реорганізації залізниці.

По прибутті до Корпус-Крісті нас відвезли до розкішного заміського клубу, де місцева комерційна палата організувала прийняття і вечерю. Гостей розсадили разом із представниками місцевого бізнесу. Я опинився біля президента нафтової компанії. Великий телевізор — тодішня новинка — показував промову президента Айзенговера з приводу суецької кризи, в якій він пояснював своє рішення виступити спільно з СРСР проти Франції та Великої Британії. На мій подив, сусід обернувся до мене і сказав: «Курте, чому мене має хвилювати ця канава?». Я був просто вражений цими словами, бо розумів, що рішення Айзенговера покладе край британським і французьким впливам на Близькому Сході, а це матиме далекосяжні наслідки і врешті-решт позначиться й на долі Панамського каналу. Тому байдужість і браваду керівника нафтової компанії під час міжнародної кризи зрозуміти й виправдати було важко.

Наша подорож тривала, і ми прибули на солідних розмірів вокзал *Union Station* у Канзас-Сіті. Там нам показали цех, обладнаний комп'ютерами IBM, де зважували товарні вагони, сортували їх та формували вантажні потяги. Процес контролювала електронна система, у гальма вагонів було вмонтовано електронні пристрої, що спрацьовували залежно від ваги вантажу, його структури та швидкости, з якою вагон котився з гірки. Це було ще однією технологічною новинкою того часу.

Під час подорожі життя концентрувалось у вагоні-барі. Алкоголю не бракувало, але ніхто не був п’яний. Мене особливо вразив Стюарт, похилого віку менеджер із Голсі, який протягом цілої подорожі сидів у барі, попиваючи бурбон та запиваючи його пивом. Його знання цінних паперів залізниці вражали, а суміш бурбону та пива вочевидь додавала йому належного натхнення.

Я пив переважно скотч, інші — мартіні, мангеттен, а часом джин з тоніком. В останній день подорожі я набрався сміливости й запитав, чи є в барі французький коньяк. Бармен запитав, що я більше люблю — «Геннесі», «Курвуазьє» чи, може, «Гайнс». Ця пропозиція додала мені певности, і я запитав про вина. Виявилося, що в них була добра колекція французьких червоних і білих вин. Це був ще один урок того, що Америку недооцінювати не варто.

З подорожі я повернувся переповнений враженнями. Мій стіл у дослідницькому відділі фірми вже трохи припав пилюкою. Знадобилося чимало часу, щоб я розклав усі ці враження по поличках. Я знову поринув у свою роботу, давав відповіді на різні запити з філій фірми, багато читав і ходив на обіди до Нью-Йоркського товариства аналітиків цінних паперів.

На той час це Товариство було невеликою групою, що збиралася в ресторані на Брод-стріт. Заклад був скромний, і страви там були не дуже дорогими. Після кожного засідання офіціянти збирали булочки, що їх ми не з’їли. Судячи з твердости цих булочок наступного дня, вони були багаторазового використання. На зустрічі приходили менеджери корпорацій і розповідали про свої справи. Було цікаво, і люди, які приходили на зустрічі, також були цікавими. Одного разу я сидів поруч зі скромним та непоказним джентльменом, чиї коментарі були надзвичайно фаховими та влучними. Це був професор Надлер Маркус із Нью-Йоркського університету, який одночасно працював радником з економічних питань компанії *Manufacturers Trust*.

Один із завсідників — високий, елегантно вбраний чоловік з акуратно підстриженим посивілим волоссям і бородою, завжди з «метеликом» — був озброєний поляроїдом (новинкою в той час). Перед початком зустрічей він завжди фотографував запрошених на них менеджерів. Це була цікава й оригінальна хитрість, щоб розвинути свій бізнес. Це був майже ритуал. Мені

завжди було цікаво, що він потім робить з усіма тими фотографіями.

Час ішов. Здавалося, що мені так і не вдасться досягти вершин свого фаху. Спостерігаючи за колегами, я збагнув, що кар'єра аналітика у брокерській фірмі матиме свої обмеження. Врешті-решт, уся його робота полягала в підтримці продажів. Мені поталанило працювати у брокерській компанії, що не тиснула на своїх співробітників, і аналітик тут не мусив наступати собі на горло. Але я не хотів усе своє життя відповідати на телеграми. Мій старший колега Річард Бербедж почав працювати аналітиком під час депресії. Добрий, гречний, з тихим голосом, він тримався відособлено. Час від часу в обідню перерву ми виходили разом, ішли до однієї з багатьох кав'яреньок на Бродстріт купити сендвіч, а тоді каталися на паромі до Стейтен-Айленду і назад за п'ять центів. Дік завжди знаходив добре слово, щоб підбадьорити мене, й ніколи не нарікав. У віці шістдесяти років він і далі відповідав на телеграми і шукав по довідниках інформацію про якісь екзотичні цінні папери давно забутих компаній, що їх приносили йому замовники. Одного зимового дня він помер прямо за столом від серцевого нападу.

Платня моя була загалом задовільною, і я поволі прогресував на фірмі. Але утримувати родину на ці гроші було важко. В той час жінкам було непросто знайти порядну роботу в юридичних компаніях. Попри всі свої старання, Ольга отримувала пропозиції лише від маленьких фірм. Вона розуміла, що їй навряд чи щось світить, бо дискримінація жінок тоді була доволі відчутною.

Це непокоїло нас обох, і ми вирішили шукати чогось кращого. Ми зійшлися на тому, що мені треба продовжити навчання. Докторат з економіки не дуже мене приваблював, бо я не хотів усе своє життя викладати в університеті. Я розумів: щоб вирватись із замкненого кола, я мушу залишити транспортну індустрію і вдосконалюватися в царині кількісних методів фінансового аналізу. Занепад залізниць був не за горами, про що свідчили нові промислові стандарти, стосунки із профспілками та поширення автоперевезень. Під час одного з відряджень я їхав потягом із Бостона до Провіденса. Я був єдиним пасажиром поїзду, бригада якого складалась із п'яти чоловік. Обслуги було більше за тих, кого треба було обслуговувати.

Так довго тривати не могло, і нове банкрутство залізниць на кшталт подій 1920-х було лише питанням часу. Я вирішив перейти до іншої галузі економіки, яка мала б кращі перспективи. Однак це вимагало певних наукових і технологічних знань. Тому я вирішив вивчати промислові технології, що, на мою думку, мало допомогти мені зрозуміти виробничі стосунки і скласти уявлення про кількісний аналіз. Мої друзі пробували відмовити мене від цього задуму, бо, мовляв, мені треба буде переучуватися наново. Вони, звичайно, мали рацію, але я наполіг на своєму, бо відчував, що ухил до гуманітарних дисциплін у моїй освіті залишив чимало білих плям, які я мусив заповнювати, щоб зробити кар'єру на Волл-стріт.

Одного разу менеджер почув, як я обговорював із кимось події на Близькому Сході. Він попросив мене ввести і його в курс справи й поділитися з ним своїми міркуваннями. З цього часу почалися мої спроби поєднати політичний та економічний аналіз, щоб подавати його в концентрованому вигляді менеджерові високого рівня. Сам не усвідомлюючи цього, я потрапив у царину, в якій згодом досягну успіху. Зміни в міжнародній ситуації впливали і на США, відтак з'являлася потреба інформувати про них топ-менеджерів.

Я знову вступив до Колумбійського університету, цього разу — до Школи промислових технологій, а на фірмі взяв відпустку. Мені дозволили залишити за собою свій стіл і приходити, коли мені буде потрібно. Я й далі консультував менеджера, не очікуючи за це якоїсь винагороди. Перед Різдвом, коли я прийшов до офісу, щоб розповісти йому про останні події, він разом із найкращими побажаннями дав мені конверт. На мій подив, у конверті виявився чек із сумою, що відповідала моїй платні за цілий рік плюс бонус. А вдома на мене чекала індичка з Вермонту із привітаннями від фірми.

В університеті почалися заняття, й мене зарахували до початкової групи, яка існувала для того, щоб відсіяти студентів, що не відповідали вимогам програми. Навчання давалося важко, з'явилися нові дисципліни, як-от математика, хімія, фізика та інші, які треба було скласти перед зарахуванням на основний курс.

Серед студентів не було цікавих людей. Усі вони хотіли якомога швидше досягти обіцяної землі споживацтва. Вони мали

лише меркантильні інтереси і разюче відрізнялися від ветеранів війни, з якими я вчився раніше. Викладачі зосереджувалися на своїх предметах, а студенти як люди їх не цікавили. То був свого роду освітній конвеєр, який, одначе, на виході давав компетентних, але не натхненних спеціялістів. Хоч я й не мав наміру ставати інженером, мені подобалися нові предмети, що розширювали мій світогляд і відкривали переді мною нові виміри. Це був нелегкий період мого життя. Зранку я сидів на фірмі та продавав акції, щоб заробити на прожиток, по обіді працював у лабораторіях, а ввечері — в бібліотеці чи над кресленнями.

Ольга вчилась на останньому курсі юридичного факультету Нью-Йоркського університету. Вона закінчила навчання в 1956 році, і я був гордий та щасливий, коли бачив, як вона разом з іншими в урочистій академічній процесії іде отримувати свій диплом. Я добре пам'ятаю випускну церемонію в університетському містечку у Бронксі. Колишній голова великої страхової компанії сказав слово до випускників. У своєму виступі він наголосив на тому, що попереднє покоління мусило боротися з бідністю, і це було важко, але він пишається тим, що належить до цього покоління, бо воно справилося зі своїм завданням. Сьогоднішні випускники, продовжив він, будуть боротися з багатством. Він побажав випускникам такого самого успіху, якого свого часу досягли він і його покоління. Ці слова врізалися в мою пам'ять, бо дуже влучно охарактеризували проблему, що постане перед Америкою по війні.

Ольга здала кваліфікаційні екзамени і з першої спроби була зарахована до Нью-Йоркської колегії адвокатів. Вона досягла успіху, не полишаючи домашніх справ та вечірок із друзями. Я трохи заздрив їй, бо мої успіхи були скромнішими. Однак я також скінчив свій навчальний курс, і тепер переді мною постало питання, як трансформувати свої знання у професійну діяльність.

Я здобув економічний фах, мав серйозну підготовку із класичних дисциплін, яка, попри війну, значно розширила мої інтелектуальні горизонти. Школа Генерального штабу та участь у бойових діях збагатили мене досвідом керівництва і планування. Технологічний факультет дав мені навички кількісного аналізу та розуміння промислово-технологічних аспектів. Але з усього цього треба було зробити інтелектуальний продукт, який

мав би попит на ринкові праці. Я повернувся до фірми, де вже як старшому аналітикові мені доручали складніші завдання. Від суто брокерських аспектів мої зацікавлення перейшли до інституційної активности, яка розгорталася дуже швидко.

У 1959 році, після народження старшого сина Андрія, ми з Ольгою поїхали за кордон. Після виступу на процесі беатифікації Митрополита Шептицького ми поїхали автом по Европі. Мій друг і наставник Вільям Шмідт, який був менеджером потужного на той час *Chase Manhattan Bank,* познайомив мене із провідними банкірами Европи. Під час цих зустрічей я зрозумів, що мені легко спілкуватися з ними, бо мої міркування становили для них інтерес. Після успішних візитів до банків Риму Шмідт познайомив мене з банкірами зі Швайцарії, Німеччини, Голландії та Англії.

Після повернення до Америки я розповів про свої зустрічі менеджерові нашої фірми, і він запропонував мені організувати закордонне представництво. Я подумав якийсь час і вирішив прийняти пропозицію. Це радикально змінило моє життя.

Спочатку я поїхав до Канади, де, озброєний рекомендаційним листом від *Chase Manhattan Bank* до *Bank of Montreal,* заходився вивчати можливості розвитку бізнесу в Монреалі, Торонто, Вінніпезі та Ванкувері. На мій подив, у Канаді я побачив цілком інші культурні традиції та підходи до бізнесу. Зв'язок між Канадою та Великою Британією на той час був іще сильний.

Монреаль мав виразно французький характер, але люди сприймали нові ідеї від відвідувачів із США лише в англомовних закладах. Страхові компанії на кшталт *Sun Life,* трастові відділи банків і пенсійних фондів великих корпорацій давали чудові можливості для розширення нашого бізнесу. Менеджери цих установ були дуже компетентними, хоч і дещо консервативними людьми.

Торонто було сонним містечком із виразно англійським характером. Однак місцеві брокери були готові йти на будь-який ризик, щоб якось продати не дуже прибуткові акції. Страхові компанії переважно цікавилися стабільними прибутками та нерухомістю.

У Західній Канаді я ознайомився з типовою ментальністю піонерів «дикого» Заходу. Еміграція з Центральної Европи дещо

пожвавила консервативний і міцно вкорінений шотландський та англійський істеблішмент.

У Вінніпезі взимку було дуже холодно, але це був важливий фінансовий центр. Там я вперше зіткнувся з необхідністю постійно підігрівати електричним пристроєм радіатор автомобіля, щоб вода в ньому не замерзала. Найбільше враження справляли поліцейські славної канадійської кінної поліції. Закутані в бізонячі шуби хутром назовні, вони регулювали рух транспорту на великих перехрестях, не зважаючи на холодні вітри та буревії.

Bank of Montreal відчинив двері до багатьох секторів бізнесу Манітоби. Найцікавішою була страхова компанія *Great Western Life,* на чолі якої стояли добре поінформовані менеджери. Там я вперше зустрів економіста, якого дуже поважали і з яким узгоджували усі важливі рішення. Артур Браун був першим економістом-практиком, який у своїй роботі використовував багато нових методів економічного аналізу та прогнозування. Його праця і підходи надихали й підбадьорювали. Я ж ознайомив його із застосуванням політичного аналізу для прогнозування економічного розвитку. Розмова з Артуром і роль, яку він відігравав у *Great Western Life,* дали мені цінну інформацію стосовно економічного аналізу та його використання в розробці корпоративної стратегії.

Проаналізувавши побачене в Канаді, я дійшов висновку, що для розбудови успішного представництва брокерської фірми за кордоном слід поєднати дві галузі діяльности. Широкі контакти з фінансовими установами за кордоном могли б забезпечити прибутки від комісійних. Натомість інвестиційні пропозиції з-за кордону на основі інтегрального політичного та економічного аналізу можна вигідно продавати компаніям у Сполучених Штатах. Такий двоякий підхід був би спроможний вивести нас на ринки, де раніше працювали традиційні інвестиційні компанії типу *Lehman Bros., Kuhn Loeb, Eastman Dillon, Kidder Pibody* та ін.

Повернувшись із Канади, я насамперед вирішив налагодити бізнес з інвестиційними фондами у Бостоні. Було трохи страшно, бо я був представником брокерської фірми, що працювала, фактично, в режимі телеграфного бюро. Окрім того, я прожив в Америці усього кілька років, і моя англійська мова все ще не

була досконалою. Однак перша зустріч із Едом Джонсоном II, виконавчим директором та засновником *Fidelity Group,* стала ще одним поворотним пунктом моєї кар'єри. Ед був розумною людиною, і сам його вигляд заохочував до розмови. Він розумів, що я зможу стати у пригоді йому та його партнерам. Цікаво, що він ніколи не питав, звідки я. Його цікавив лише мій оригінальний підхід до інвестування, який міг принести прибутки його фірмі.

Ми обмінялися міркуваннями та спостереженнями з багатьох питань, які опосередковано і безпосередньо стосувались інвестиційної політики. Наприкінці зустрічі він запросив мене частіше заходити у *Fidelity Group* до їхнього скромного, тісного й дещо старомодного офісу на Конґрес-стріт. Так почалися наші ділові стосунки, що тривали аж до виходу на пенсію Еда та його заступника Джорджа Саллівана.

Мої часті поїздки до Бостона починалися з відвідин *Fidelity Group*. Із Нью-Йорка я прилітав переважно незадовго перед полуднем і після короткої розмови в офісі Еда ми продовжували переговори за обідом, де збиралися менеджери. Починалася жвава дискусія. Відвідини цієї компанії та запитання, які лунали від Еда і його працівників, дали мені змогу скоригувати свій підхід до інтегрованої інвестиційної стратегії.

Наша діяльність у Бостоні охопила інші інвестиційні компанії, як-от: *Massachusetts Investors Trust, Loomis Sayles і Putnam,* а згодом і страхові компанії — *John Hancock, New England Life* та *Massachusetts Life* у Спрінґфілді, а також відділи кредитування банків Нової Англії. Після ознайомлення з можливостями для розвитку бізнесу в Новій Англії я скерував свої погляди на Чикаґо.

Дуже швидко я побачив: відчиняючи будь-які двері в більшості установ США, ви можете бути певні, що вас чемно вислухають. Це є нормою у цьому відкритому суспільстві. Було надзвичайно цікаво відвідувати визначні фінансові інституції й зустрічатися з промисловими магнатами, як-от із Гербертом Прохновим із *First National Bank of Chicago,* Вільямом Мозесом із *Massachusetts Investors Trust* та багатьма іншими. Таке ніколи не світило б емігрантові в будь-якій іншій країні.

Мої зустрічі в цих фірмах були неформальними і не мали чіткого порядку денного. Господар зазвичай відкривав диску-

сію й казав, що його цікавило. Тому я ніколи не знав наперед, про що йтиметься на зустрічі, і мав бути готовим до будь-яких питань. На початку моєї нової діяльности в центрі уваги перебувала закордонна політика СРСР та загроза Сполученим Штатам із боку совітів. Революція Фіделя Кастро, а потім Карибська криза виклика́ли занепокоєння, бо радянська загроза вже докотилася й до західної півкулі.

Пізніше більше уваги почали звертати на баланс платежів і торговельний баланс США. Дискусії точилися довкола кризи з англійським фунтом і майбутнього монетарної системи. Проблеми в Ганої та Південному В'єтнамі, зростання напружености у Південно-Східній Азії на якийсь час прикували погляди і до цього континенту. Ніколи не зникав інтерес до Близького Сходу та конфліктів, що розгорталися там. Зростання нестабільности у цьому регіоні після невдалої інтервенції британських і французьких сил становило потенційну загрозу для постачання сирої нафти. Обговорення цих тем мало на меті з'ясувати, як усе це позначиться на майбутньому бізнесу, на економіці США та стратегії інвестування.

Кожна зустріч і дискусія потребувала зосередження та високої віддачі, оскільки переді мною сиділи загартовані менеджери з багатим досвідом і знаннями. Ці зустрічі також давали мені змогу навчитися чогось нового, вдосконалити підхід до економічного аналізу та викладу своїх пропозицій з огляду на зацікавлення різних компаній.

Важливим аспектом моєї професійної діяльности у розбудові закордонного представництва фірми були подорожі до Европи. Зазвичай я починав із Рима, де зустрічався з друзями у Ватикані. Там я міг отримати об'єктивну інформацію про загальний стан справ. Люди в Римській курії були дуже добре інформовані і бачили розвиток міжнародної ситуації далеко наперед. Відвідини великих банків на кшталт *Banco di Roma* або *Banca Nazionale del Lavoro* були приємними та цікавими, але не дуже продуктивними, бо керівників цих банків призначали з огляду на їхню політичну лояльність. Натомість у *Banca d'Italia* я міг почути чудовий огляд міжнародної фінансової ситуації з погляду центрального банку.

Набагато цікавіше було в Мілані, бо тамтешні *Banca Commerciale Italiana* та *Credito Italiano* мали стосунок до міжнарод-

ної торгівлі. Розмови з представниками інших італійських банків та страхових компаній (*La Centrale, Mediobanca* та *RAAS*) дали мені зрозуміти, що вони були закриті для чужинців. Між іншим, у 1960-х роках я зустрічався в Мілані із сірим кардиналом італійських фінансів таємничим Енріко Кучча, а також з талановитим віце-президентом *Banco Ambrosiano* Роберто Кальві. (Згодом Кальві та архиєпископ Марцинкус були замішані у фінансових оборудках між ватиканськими фінансовими інституціями та сумнозвісним італійським фінансистом Сіндоною. Кальві, якого через його зв'язки з Ватиканом називали «банкіром Бога», знайшли ритуально повішеним на мості «Блекфраєрс» у Лондоні. В кишенях його одягу виявили кілька цеглин, гроші різних країн та нотатник з адресами членів масонської ложі P2. Очевидно, були люди, які хотіли змусити його замовкнути назавжди).

Метою моїх зустрічей в Італії було вийти на торгівців акціями в Луґано та Кьяссо, звідки італійці здійснювали свою інвестиційну діяльність. Швайцарські банки, принаймні великі, мали добру репутацію, були консервативними і мали добрих менеджерів. У Цюріху, Женеві та Базелі була неймовірна кількість банків. Треба було вміти відрізнити справжні банки від авантюристів, які під вивіскою шанованих швайцарських банківських установ обслуговували латиноамериканських диктаторів, торгівців наркотиками та мафію. Усі вони мали інтерес до фондового ринку США та моїх рекомендацій щодо вибору тих чи інших акцій, інформацію про які я мав отримати до свого наступного приїзду. Разом з тим, у Швайцарії важко було вести бізнес без власного офісу. Якщо офісу не було, то можна було мати справу лише зі швайцарськими банками, що мали свої представництва у Нью-Йорку.

Наступною зупинкою була Німеччина. Тісні зв'язки провідних німецьких банків із промисловістю визначали сферу їхніх зацікавлень, які виходили далеко за межі того, чим займалася брокерська фірма. Інвестиційна діяльність зосереджувалась у невеликих приватних компаніях, і з'ясувалося, що кожна з них мала своїх представників, які ще перед війною увійшли до складу провідних фірм на Нью-Йоркській фондовій біржі. Таким чином, поїздка до Німеччини мала сенс лише з огляду на збирання інформації про банки та промисловість. Згодом провідну

роль почав відігравати *Bundesbank* у Франкфурті, особливо в той час, коли за його монетарну політику відповідав д-р Отто Еммінґер. Відвідини цього банку завжди давали цінну інформацію про стан міжнародних фінансів.

По дорозі до Лондона та Единбурґа я часто зупинявся в Амстердамі й заходив до старих місцевих інвестиційних компаній *Pierson, Heldring & Pierson, Labouchere, Hope & Co., Netherlands Trading Company* та інші. Спритні голландські банкіри, порівняно зі своїми колегами по цілій Европі, мали, мабуть, найбільше міжнародного досвіду. Але мати з ними справу було досить важко. Вони воліли фінансувати торгівлю і не цікавилися інвестуванням.

Лондон мав свою специфіку. Відвідини *Barclays* та *Midland Banks* давали змогу відчути економічну ситуацію у світі. *Westminster Bank* також був цікавою установою і мав чудовий відділ для роботи з цінними паперами. *Bank of London and South America,* на чолі якого стояв сер Джордж Болтон, був піонером розвитку евродоларового ринку. Іншою цікавою групою були комерційні банки на кшталт *Hill Samuel, Warburg* та *Montague,* але вони не цікавилися нью-йоркською телеграфною конторою. На той час англійські брокери були зазнайкуватою та відособленою групою, і говорити з ними було марнуванням часу.

Справжнім відкриттям для мене став Единбурґ. У місті було чимало непоказних шотландських інвестиційних товариств, якими керували добре обізнані й компетентні менеджери. Старомодні та припалі пилюкою приміщення на Шарлотт-сквер справляли хибне враження, бо шотландські інвестиційні компанії насправді мали чималі обороти. Обмін думками з ними завжди був цікавим і давав змогу розвивати ділові стосунки. Згодом я виявив таку саму жваву інвестиційну діяльність у Данді та Ґлазґо. Відвідини шотландських трастових компаній були для мене завжди повчальними.

Усі ці подорожі були цікавими, інформативними й відбирали багато сил. Моє ж завдання було трансформувати їх у бізнесові операції. Брокерська фірма орієнтувалася переважно на обслуговування дрібних клієнтів. Вона не мала ні технічної можливости, ні аналітичної служби для обслуговування великих закордонних установ. Вона могла вести трансакції для американських фірм і отримувати за це комісійні, які нараховува-

лися з огляду на обсяг виконаної роботи. Однак бізнес із закордонними партнерами потребував надійного зв'язку та відповідного представництва за кордоном. Діяльність закордонного відділу приносила прибуток, і її варто було розширити. Але мої проєкти були надто широкими і почали йти врозріз із загальним напрямом роботи фірми. Я вчасно це помітив і постав перед вибором — зменшити масштаби своїх задумів чи покинути фірму. Поговоривши з менеджером, я вирішив піти. Це рішення було нелегким, бо я провів сім років свого життя у цьому приємному та дружньому оточенні.

Знадобився деякий час, щоб належно впорядкувати усі мої справи і вирішити, чим займатися далі. Я вивчив різні можливості і дійшов висновку, що для компаній, які працюють на старий лад, я не підійду. Моя біографія була надто екзотичною, а мій підхід до справ аж надто неортодоксальним. Якийсь час я думав, чи не піти мені у міжнародний відділ якогось великого банку. Проаналізувавши можливості у Чикаґо та Нью-Йорку, я вирішив, що це також не для мене.

В Німеччині я зустрівся з представниками *Bache & Co.,* які запропонували мені поговорити з генеральним менеджером компанії Гарольдом Бейчем. Той зробив мені цікаву пропозицію, і я пішов на роботу до цієї потужної фірми. Це поклало початок новому витку моєї кар'єри.

Моє перше знайомство зі США, яке почалося в Колумбійському університеті, принесло певні плоди. За сім років я з різних боків пізнав цю надзвичайну, динамічну та мінливу країну. Їй важко дати визначення. Я вперше прибув до Нью-Йорка, коли країна насолоджувалася тим, що вона витримала воєнні випробування і привела союзників до перемоги. США усвідомили свою економічну могутність і зуміли подолати депресію. Економіка країни виграла від воєнних замовлень і згодом зуміла перейти до мирного життя й подолати нові труднощі, пов'язані з ним. Це динамічне суспільство шанувало ідеї справедливости і було готове відкрити себе іншим. Однак воно виявилося цілковито не готовим до нової ролі, яку йому довелось відігравати.

Із радянською загрозою, війнами на периферії вільного світу і політичною нестабільністю в Центральній Европі Америка якось давала собі раду. Але переорієнтувати і розвернути аме-

риканське суспільство від бідности до багатства було важче. Ідеї та цінності, які я вважав для суспільства засадничими, ставали предметом суперечок, а потім їх почали ігнорувати. У ЗМІ, а особливо на телебаченні, виявлялись нові тривожні тенденції. Поки традиції відігравали свою роль у вирішенні суспільних питань, прогрес був забезпечений. Зміни на краще та усунення соціяльних бар'єрів були обнадійливими і давали підстави думати, що країна швидко прямуватиме до кращого майбутнього.

Несподівана істерія, яку роздув сенатор Маккарті, була подолана завдяки відпрацьованим суспільним механізмам. Звичайно, реакція на маккартизм була дещо запізнілою, і деяким людям він устиг зруйнувати кар'єру. Однак країна загалом вийшла з цього випробування без втрат. Нові суспільні течії і контртечії спочатку були нормальною реакцією здорового суспільства, що прагне вдосконалення. Але згодом ці позитивні зміни призвели до загального незадоволення та руйнування суспільних підвалин, що вилилося в бездумний студентський бунт у кількох провідних університетах. Як наслідок, у 1960-х роках це призвело до протистояння з державними інституціями. Покійний Герман Кан писав, що то була ера «наркотиків і розпусти».

Особисто я безпосередньо з цим не стикався. Я навчався у провідному університеті, а згодом працював на фірмі, де панували консервативні порядки і якою керували порядні люди. Я намагався знайти своє місце в бізнесі, представники якого після колапсу 1929 року вирішили більше не повторювати старих помилок.

Стосунки у фінансовому секторі в той час були жорсткі й навіть безжалісні. До кожного ставилися з огляду на його здібності. Але існували певні правила, і їх дотримувалися. За наявности терпіння, наполегливости й можливости час від часу відвертатися від гонитви за прибутками люди могли досягти успіху. Навряд чи можна сказати, що в ті дні новоприбулих вітали з розкритими обіймами, бо дискримінація була доволі сильною. Однак у моїй фірмі італо-американці, ірландці, а подекуди й євреї працювали разом досить добре і в доволі дружній атмосфері. Під час зборів Нью-Йоркського товариства аналітиків цінних паперів я зустрічав багато людей і поступово позбувся комплексу чужинця. Подорож залізницею *Missouri Pacific* та відвідини великих промислових компаній США стали для мене

нагодою зустрітися з професіоналами з інших частин великої країни і підтвердили, що в цьому суспільстві я можу досягти успіху.

Цікаво й те, як легко було говорити з людьми на теми, що викликали обопільний інтерес. Однак поплескування по плечах та відсутність церемоній не свідчили про глибокі стосунки. Поки ти не торкався складних питань, які стосувалися широких культурно-політичних явищ, у цьому мобільному та мінливому суспільстві було доволі легко зливатися з оточенням і працювати. Я зустрів багато людей, подібних до Еда Джонсона II, які мали надзвичайну широту поглядів та ерудицію. Вони не були якимось винятком, але, з іншого боку, треба було докласти зусиль, щоб знайти їх.

Я відкрив Америку і почав почуватися тут, як удома. Адаптація до нового оточення, нової мови та професії далася нелегко. Справившись із цим першим завданням, я був готовим до подальших завдань, що постануть переді мною. Я все ще не до кінця розумів оточення, в якому опинився, і в цій велетенській та багатогранній країні мені ще багато чого треба було зрозуміти.

РОЗДІЛ 10

Війни на Волл-стріт

Щочетверга о восьмій ранку компаньйони та керівний склад компанії *Bache & Co.* збиралися на нараду на сьомому поверсі будинку № 36 на Волл-стріт, щоб обговорити діяльність фірми. Головував на цих нарадах Гарольд Бейч. У довільному порядку він викликав співробітників, щоб вони коротко висловили свої зауваження. Я вже мав уявлення про розміри фірми та розмах її діяльности. Проте тільки спостерігаючи за чільними постатями керівництва фірми, зібраними в залі засідань, я посправжньому зрозумів усі плюси й мінуси своєї нової посади. Я усвідомлював також усю складність і ризикованість ситуації, в якій опинився. Загалом небезпеки й ризики були мені знайомі. Протягом років, коли я боровся за виживання і був солдатом двох армій, я не раз стикався з інтригами, злом, заздрощами та грубістю. Досвід, здобутий у ті неспокійні роки, добре мені придався. Однак нинішня ситуація була зовсім інакшою, тут грали за цілковито іншими правилами.

Josephthal & Co. — брокерська фірма, в якій я пропрацював сім років, вивчаючи Волл-стріт і брокерський фах, — керована була добре. Той із компаньйонів, що управляв нею, тримав під контролем прояви напружености, внутрішньої боротьби і дріб'язкових заздрощів. Це надавало фірмі стабільности й відчуття певної мети. Фірмою *Bache & Co.* теоретично керував Гарольд Бейч як головний компаньйон. Він накреслював напрям діяльности фірми, і його вплив у ній був добре відчутний. На жаль, він не контролював її так, як це робив у *Josephthal & Co.* керуючий компаньйон Бен Поллак. Частково це було спричинено розмірами організації, обсягом її капіталів, особистими рисами працівників на головних посадах і групками, які сформувалися, щоб ревниво просувати власні інтереси. Я не зразу розклав усе по

поличках і зрозумів, які супротивні течії існують у верхівці, а тому не відразу виробив щодо цього власну позицію.

Четвергові ранкові наради, на яких в одній кімнаті було зібрано стрижневих гравців, давали мені змогу зрозуміти їхні позиції, оцінити центри тяжіння й визначити головних супротивників. Гарольд, сидячи за столом перед зібранням керівного складу, відкривав нараду коротким підсумком діяльности за тиждень. Зазвичай за ним брали слово Монте Ґордон, директор дослідницького відділу, який обговорював монетарну базу та ринкові індекси федеральної резервної системи, й економіст Джордж Вайс, який розповідав про коментарі форуму «обідньої групи» на Волл-стріт, членом якої він був. Далі виступав Джон Рузвельт, наймолодший син Ф. Д. Рузвельта, з оглядом діяльности відділу інституційного розвитку, а за ним найчастіше — Гаррі Якобс, який висвітлював синдикаційну діяльність. Мені було доручено регулярно доповідати про міжнародну ситуацію й тенденції на іноземних ринках.

Згодом я побачив, що четвергові наради відвідують переважно ті партнери, що реально працюють у фірмі. Фінансові компаньйони, які зробили значний внесок в основний капітал і в чиїх руках були зосереджені велика влада і вплив, з'являлися лише вряди-годи. Джон Леслі, Ґуставо Аджо і чимало інших з-поміж тих, хто маніпулював фірмою й інтригував проти Гарольда Бейча, переважно були відсутні.

Джон Леслі — бухгалтер, що прийшов у компанію з однієї з провідних бухгалтерських фірм, — відігравав роль сірого кардинала, який потаємно смикав за ниточки, а легально виступав юридичним радником Гарольда. Він був австрійцем єврейського походження, яке не афішував, і виїхав з Відня 1938 року після аншлюсу. Потайний і рішучий, він проклав собі дорогу до стратегічно вирішальної позиції у фірмі. Він був також почесним консулом Австрії у Нью-Йорку, чим надзвичайно пишався. Він зрозумів, що ми з Гарольдом маємо подібне бачення розширення міжнародної діяльности фірми і що я усвідомлюю: він вважає себе майбутнім наступником Гарольда. Поводячись приязно та завбачливо, ми не переходили одне одному дороги.

Ґуставо Аджо, асимільований італійський єврей, що втік з Італії після того, як Муссоліні запровадив расові закони на зразок нюрнберзьких, відповідав як компаньйон за міжнародний відділ.

Він починав із продажу цінних паперів у філії фірми, що містилась у *Chrysler Building*. Під час війни він представляв інтереси різноманітних індивідуальних інвесторів з Італії, яких події у світі відрізали від Нью-Йорка. Завдяки цьому в післявоєнні роки через нього проходив чималий потік роздрібних операцій, який переважно ішов з Італії, й це складало основу його впливу в *Bache & Co*. Він та його заступник Джек Ґ. керували міжнародним відділом, здійснюючи координацію та нагляд за керівниками закордонних філій, які виступали як субпідрядники, використовуючи марку та можливості *Bache & Co*. Джек заробив деякі статки на індустрії кіно в Голлівуді й подався шукати кращих можливостей на Волл-стріт. Він був одним із фінансових компаньйонів і застосовував здобутий у Голлівуді досвід у міжнародному відділі. Він розумів своє завдання як завдання керівника групи продажу. Продавці могли продавати будь-що: порохотяги чи щітки, проте Джека цікавило лише те, щоб вони не мали проблем із продажем і не потрапляли у неприємні ситуації.

Гарольд Бейч запросив мене для організації інституційної діяльности фірми за кордоном. Вивчивши цю пропозицію, я вирішив, що фірма є завеликою, її діяльність — занадто розпорошеною й зорієнтованою на роздрібну торгівлю і що те саме стосується й міжнародного відділу. Однак Гарольд запевнив мене, що збирається приділяти більшу увагу інституційній діяльності на закордонних ринках. Ольга слушно порадила, що безпечніше було б обмінятися гарантійними листами, які фіксували б умови нашої угоди. Вона зауважила, що такий обмін зобов'язував би обидві сторони.

Обговоривши це з Гарольдом, я склав такий лист, накресливши умови можливої співпраці. Головним пунктом було те, що я доповідатиму безпосередньо Гарольдові або Чарльзові С., одному з головних фінансових компаньйонів. Джек Ґ. ознайомився з моїми пропозиціями й погодився із зазначеними умовами. Таким чином я, завдяки Ользі, отримав залізобетонний контракт. Зрештою, через цей захід я опинився наче в обложеній фортеці, оскільки внаслідок моєї діяльности Ґуставо Аджо і Джек Ґ. почувалися загроженими, а Джона Леслі обурювала моя дружба з Гарольдом. Я, як і він, мав европейське походження, і він гадав, буцімто я підважую його контроль над зв'язками з іноземцями, особливо австрійськими та німецькими банкірами.

Поступово я дедалі більше розумів ситуацію, особливо коли з'ясувалося, що більшість моїх проєктів, які я прагнув здійснити за згодою з Гарольдом Бейчем, натикались на протидію. Я продовжував наполегливо працювати, помилково гадаючи, що коли компаньйони побачать, що я роблю свій внесок у річний прибуток і зростання фірми, протидія, напевно, зменшиться. На моє здивування, так не сталося. З розвитком моєї програми розвивалися й ворожнеча та образи.

За тих часів компанія *Bache & Co.* мала 116 філій у США й за кордоном. Перейшовши до фірми й організувавши свій офіс, я вирушив до Европи, щоб ознайомитись із закордонними операціями фірми. Моя перша зупинка була в Римі, де я зустрів Ґуставо Аджо й керівника римської філії графа П. Б., який належав до чорної (папської) аристократії. Під час приємної вечері у гольф-клубі Aqua Santa ми обговорили питання, що стосувалися ринку, фірми й моєї програми.

Відвідини цього офісу *Bache & Co.* були цікавими й багато на що відкрили мені очі. Офісні приміщення, розташовані в сучасному фешенебельному будинкові, були елегантно й зі смаком оформлені. Проте здавалося, що діяльність у цих приміщеннях мала не лише бізнесовий, а й світський характер. Мені повідомили, що в роботі фірми бере участь син колишнього короля Італії, проте я так і не зрозумів, у чому полягають його функції. Виглядало, що ті кілька працівників філії, які там були, зосереджують свої зусилля на веденні справ на полі для гольфу й на вишуканих обідах і вечерях у світських колах. Це був ефективний спосіб забезпечувати потік роздрібних операцій. Однак моя діяльність була спрямована на інші ринки та завдання.

Міланський офіс компанії на фешенебельній вулиці Монтенаполеоне був доволі незвичним, бо містився в торговельній фірмі, яка належала батькові керівника філії. Вхід було хитро замасковано. Відчиняючи стінну шафу, ви потрапляли в елегантний таємний приватний кабінет, де можна було непомітно приймати італійських клієнтів. У той період за італійськими законами торгівля цінними паперами й біржова торгівля з іноземними країнами була протизаконною. Контору було замасковано, щоб забезпечити секретність для клієнтів, які остерігалися надто допитливих працівників податкової. Я мав сумніви щодо того, чи потрібно провідній американській компанії втя-

гуватися в діяльність, що порушувала закони іноземної країни. Закони були каральними, країною керували корумповані політикани, а податкові надходження просто розкрадали чи розтрачали. Отримувані прибутки не варті були небажаного розголосу, який міг спіткати компанію. Проте я мав досить глузду, щоб тримати при собі власну думку, яку, напевно, поділяли не всі.

Моєю наступною зупинкою була Женева. Керівник тамтешньої філії Роджер Соларі, обачний і доброзичливо налаштований чоловік мого віку, розповів про проблеми, що виникли у Швайцарії. Брокер міг працювати лише зі швейцарськими банками, а індивідуальних клієнтів він мусив зводити із членом Швайцарської конвенції — банком або приєднаною до банку інвестиційною компанією. Отже, комісійними та грошовими винагородами треба було ділитися. Ми з Роджером добре на цьому зналися й вирішили об'єднати зусилля, бо добре спрацювалися, і у Швайцарії я міг відчинити перед ним чимало дверей. Він розповів, як працює міжнародний відділ, зокрема його персональний склад. Картина була досить непривабливою й викликала занепокоєння.

В офісі Роджера я зустрів сина колишнього короля Італії Умберто й дізнався, що Ґуставо Аджо домігся призначення Гарольда офіційним придворним брокером Марії-Жозе, колишньої королеви Італії. Оповіді Роджера були дуже пізнавальними й допомогли мені зорієнтуватися. Я поїхав із Женеви надзвичайно заклопотаний тими труднощами, з якими маю зіткнутися, якщо й надалі виконуватиму своє завдання. Мене втішило, що тепер я знайшов нарешті керівника філії, з яким можу спілкуватися і маю спільні інтереси.

Філією *Bache & Co.* у Франкфурті керував компетентний і беручкий чоловік із Нью-Йорка. Раніше він був представником *American Bank* у Франкфурті і прийшов до компанії тоді ж, коли й я. Ми вже зустрічалися під час його попередньої роботи, бо я часто відвідував банк у Франкфурті, де він працював. За дорученням керівництва банку він представляв мене німецьким банкам і промисловцям. Гарольд запросив його на роботу в *Bache & Co.,* щоб розширити справу в Німеччині, бо діяльність компанії обмежувалася обслуговуванням американського персоналу військових баз США.

Франкфуртська філія компанії була зорієнтована на роздрібну торгівлю — майже так само, як будь-який місцевий офіс. Керівником її був приємний і здібний чоловік років тридцяти з невеликим гаком. Випускник Гарварду, він швидко просувався по щаблях банківської драбини і міг би зробити блискучу кар'єру. Його батьки-німці, що емігрували в 20-х роках XX ст., дали йому чудову освіту. Поширення міжнародного бізнесу створило умови, завдяки яким він міг за відносно короткий термін досягти помітного успіху. Пропозиція перейти до провідної на Волл-стріт компанії була надзвичайно спокусливою. Він пішов із банку і став керівником німецької філії *Bache & Co*. Гарольд покладав на нього великі надії, підтримував і допомагав ресурсами. Ґуставо і Джек не розумілися на справах у Німеччині й не втручалися в діяльність керівника франкфуртської філії.

Потенційно цей управлінець міг бути моїм союзником, оскільки він також прагнув розширювати інституційний бізнес і підключити його до добре розвиненої інституційної діяльності *Bache & Co*. в США. На жаль, його здібності й можливості не підкріплювалися настільки ж сильним характером. Він ув'язався в різноманітні справи, які позбавили його кредиту довіри в компанії, і зрештою втратив її підтримку. В сумнівні оборудки його якимось чином уплутав Роберт Веско, який пограбував інвестиційний фонд *Investors Overseas Services* і ховався втечею від американських суддів. Про Веско все ще чувати у країнах, де його не може дістати рука американського суду, тоді як колишній менеджер зник із обрію.

Наступною зупинкою був Амстердам. Там офісом *Bache & Co.* керував, наче власною вотчиною, непересічний і досвідчений голландець. Йому дуже не подобалися принагідні візитери з Нью-Йорка, та й користи з них було небагато. Ґуставо і Джек не орієнтувалися в тутешній ситуації й скорочували своє втручання до випадкових розмов, що мали на меті стимулювати діяльність цієї філії, закликаючи голландця, який чудово знався на своїй справі й мав розгалужені зв'язки, докладати більше зусиль і збільшувати дохідність. Внаслідок цього він діяв, по суті, як субпідрядник і тримав представників американського керівництва подалі від своїх переважно приватних клієнтів і амстердамських банків.

Мене добре знали в найголовніших голландських банках і торговельних банках від часу моєї попередньої роботи у *Josephthal & Co.* З деякими я мав гарні бізнесові стосунки, та й інші добре мене приймали. Ми з керівником амстердамської філії були налаштовані одне до одного приязно, проте зберігали дистанцію. Досвідчений данець передбачав, що рано чи пізно між мною і Ґуставо виникне сутичка, й не хотів брати у ній участь.

Подальша моя зупинка була в Парижі. Там філією керував П'єр де Н., який від часів Другої світової війни підтримував тісні зв'язки з американцями і, що дивно для французів, захоплювався всім американським. Він належав до тих, хто переховував збитих над Францією американських пілотів, тож стіни його офісу вкривали листи від американських військових і політичних діячів з подяками за внесок у перемогу на війні. Як і інші французи, що мали труднощі в досягненні певного становища у французькому суспільстві, він співпрацював із численними нью-йоркськими брокерськими компаніями, «учепившись за хвіст» американського успіху. Економічна та політична ситуація початку 60-х років XX ст. і французька податкова система підштовхували французів інвестувати капітали в цінні папери, що мали доларове вираження. П'єр і його заступник, австрієць граф Ганс Чернін, мали ідеальну позицію для обслуговування такої діяльности. Ділове посередництво базувалося на суспільних зв'язках, тож допоки не йшлося про явне порушення французьких законів, паризька філія працювала досить продуктивно. Мої відвідини паризького офісу були втратою часу, оскільки П'єр, з'ясувавши, що я маю добрі фахові та особисті зв'язки у Франції, був рішуче налаштований тримати мене подалі від території, яку вважав своєю. Він написав листа до Гарольда, твердячи, що я дискредитую компанію у Франції й що мені слід заборонити відвідувати паризьку філію.

Граф Ганс Чернін, син останнього (перед падінням імперії в 1918 році) міністра закордонних справ Австро-Угорщини, — елегантний, приємний чоловік, який під час війни служив в американському війську, — був у приязних стосунках з єврейськими компаньйонами *Bache & Co.* у Нью-Йорку. Однак він переніс із Відня до Нью-Йорка деякі погляди, властиві його класові. Гадаю, що в його очах я був «ост-юде» (єврей зі Східної чи Центральної Европи), і це змушувало його триматися на відстані.

Служба в Першій польській армії, що наступала на Берлін у 1945 році, а також подальша військова кар'єра в ізраїльських збройних силах позбавили мене вразливости щодо таких моментів. Для мене ці двоє людей були лише частиною групи, що складалася з 1300 продавців цінних паперів компанії *Bache & Co.*, які працювали по всій території Сполучених Штатів і в багатьох іноземних країнах.

Під час одного зі своїх періодичних візитів до Нью-Йорка П'єр де Н. влаштував коктейль для представників закордонних банків і корпорацій. Вигадливо оформлені персональні запрошення сповіщали, що ця імпреза присвячена роковинам смерти одного із предків П'єра, який загинув 1415 року в битві при Аґінкурі. Запрошений представник англійського банку відповів, що прийти не може, оскільки це є роковини смерти одного з його предків, убитого французами в битві при Ватерлоо. Стиль і підхід французів до бізнесу, хоч і цікавий, був не зовсім властивий *Bache & Co.*

Останнім пунктом подорожі був Лондон, де я знайшов приємного англійця, який працював на периферії брокерської спільноти Сіті. Йому допомагав молодий німецький граф, батьки якого емігрували 1938 року до Великої Британії через те, що у їхньому загалом бездоганному родоводі знайшлася бабуся-єврейка. Хоч обидва вони були люб'язними, компетентними і здатними працювати узгоджено, я вирішив, що буде краще, якщо мої зв'язки з цією доволі незначною, проте загалом міцною філією не будуть надто тісними.

Підсумовуючи свої спостереження, зроблені під час відвідин закордонних представництв компанії, я дійшов висновку, що Ґуставо Аджо — успішний суперторговець однієї з контор роздрібної торгівлі — вибудував дивовижну систему, яка ґрунтувалася на европейській клієнтурі. Світські заходи на трансатлантичних пароплавах під час круїзів для вибраних, улітку на фешенебельних европейських курортах — ось чим наполегливо займався Ґуставо зі своїми співробітниками з метою розширення мережі особистих знайомств. У поєднанні з реноме компанії й делікатною, однак наполегливою тактикою продажу це давало задовільний потік прибутків. Ґуставо спеціялізувався на збиранні не досить успішних нащадків европейської аристократії, надаючи їм посади та різноманітні послуги й отримуючи

взамін можливість входити в певні кола чи просто використовувати їхні імена. За Савойською династією йшли іспанські Бурбони, папська «чорна» аристократія й часом німецькі князьки. Це, своєю чергою, приваблювало представників европейського «демі-монду» і тих, які хотіли втертись у вище товариство. Такий підхід до розвитку справи не дуже відрізнявся від настанов американських двійників, які в пошуках потенційних клієнтів відвідували змагання з гольфу та провінційні клуби. Ця дивна колекція персонажів і клієнтури поширилася на службовців американських організацій у цілій Европі, яких переконували купувати облігації та цінні папери взаємних фондів.

Від 1959 року моя діяльність була зосереджена на розширенні зв'язків із вищим керівництвом банків, компаній із продажу цінних паперів і шотландських довірчих товариств із певними відгалуженнями в італійській, данській та німецькій промисловості. Мій добрий приятель у *Chase Manhattan Bank*, фахівець із азійських справ Білл Ламнек 1962 року застеріг мене, що я маю лише два виміри, бо орієнтуюся тільки в американських та европейських ринках. Через банк «Chase» я познайомився з провідними діячами японського уряду та бізнесу, і це відкрило мені цілковито нові обрії. Я постійно їздив до Японії, і знайомство з її урядовцями та діловими колами було надзвичайно корисним для мого професійного розвитку. Поступово ці зв'язки охопили Національну скарбницю США, Федеральний резервний банк, Світовий банк і Міжнародний валютний фонд, центральні банки Франції, Німеччини, Голландії, Італії та *Bank of England.*

Усе це було напрацьовано до приходу в *Bache & Co.* і могло бути використане для розширення міжнародної діяльности компанії. На жаль, через звички і весь попередній досвід осіб, які керували її міжнародним відділом, це було неможливо. Ситуація поставила мене перед важкою дилемою, яку я не міг негайно розв'язати. Я усвідомлював, що нова комунікаційна стратегія поставить під загрозу професійні контакти, встановлювані протягом років. Тим часом я продовжував зміцнювати підтримку з боку компанії та розширювати торгівлю цінними паперами за кордоном згідно з пропозиціями, які я подав Гарольдові, прийшовши до компанії.

Я зіткнувся з труднощами — будь-яка моя ініціятива наштовхувалась на протидію. В 1962 році я запропонував організову-

вати в европейських містах регулярні форуми для европейських інституційних інвесторів, де компанія могла б представляти свою стратегію і говорити про те, що їх цікавить. Такі форуми могли б стати могутнім маркетинговим знаряддям компанії. Роджер Соларі в Женеві, керівники франкфуртської та амстердамської філій сприйняли ідею з ентузіязмом; так само думав і Гарольд Бейч. Однак Джек Ґ. зарізав цей проєкт, посилаючись на брак потрібних для цього коштів. Два роки по тому журнал «Інстіт'юшнел інвестор» виступив з цією самою ідеєю і, хоч не мав таких ресурсів, як *Bache & Co.*, успішно реалізував проєкт. Подібні ідеї щодо розвитку бізнесу Джек Ґ. та інші співробітники міжнародного відділу завжди клали в шухляду чи повертали для подальшого вивчення. Мене переселяли в інші кабінети, моїх співробітників смикали, атмосфера навколо моїх починань густішала. Я чекав на відповідний момент, щоб контратакувати і відкрити компаньйонам доволі брутальні інтриги, що шкодили інтересам компанії. Та особисте лихо впало на мене ще до того, як я зміг втілити ці плани. Коли я перебував у відрядженні до Чикаґо, померла Ольга.

За графіком я мав зустрітися з місцевим компаньйоном Робертом Р. на сніданку в *Continental Illinois Bank*, де збирався розповісти вищому керівництву про міжнародну ситуацію. Я ще не вийшов з офісу, коли мене покликали до телефону. Телефонували з Нью-Йорка. Я взяв трубку в кабінеті Боба Р. Отак я дізнався, що Ольга померла. Я повернувся до Нью-Йорка, щоб поховати дружину й зібрати докупи своє знову розбите життя. Синам було тоді два та чотири роки. Мені пощастило, що в цих трагічних обставинах я мав чудову, віддану економку родом із Сен-Мартен та няню-бельгійку, таку саму добру, компетентну й віддану дітям. Жаліти себе мені було ніколи. Треба було реорганізувати життя в домі, влаштувати старшого сина Андрія до садочка. Молодшому синові, Климентові, треба було робити невелику хірургічну операцію. Смерть Ольги потягла за собою безліч юридичних та адміністративних клопотів. Нарешті, після традиційного часу жалоби, я повернувся до роботи в *Bache & Co.*

Гарольд поставився до мене дуже тепло і з розумінням, так само й більшість компаньйонів. Однак, поки я був відсутній, було здійснено приготування, щоб урізати мою платню удвічі. Моєму помічникові підвищили платню й перевели до міжнародного

відділу; за час моєї відсутности було здійснено й чимало інших заходів. Мені стало зрозуміло, що це була відверта пропозиція залишити компанію, бо практично я став співробітником без певного завдання.

Через кілька днів Ґуставо Аджо, Джек Ґ., Джон Рузвельт та інші зібралися в кабінеті Чарльза С. Мене повідомили, що надалі я не доповідатиму їм, як досі, а працюватиму під керівництвом Ґуставо та Джека. Це суперечило умовам контракту, підготовленого Ольгою перед моїм приходом до компанії. У такий спосіб мене підштовхували до розірвання угоди. Я посміхнувся й запевнив, що після моїх спостережень за роботою компанії за кордоном це виглядає логічно і що я дуже задоволений такому сприянню моїй роботі. Здавалося, що Чарльз С., Ґуставо А. і Джек Ґ. проковтнули жабу. Інших це розсмішило. Десь за тиждень Джек Ґ. поінформував компанію, що їм у міжнародному відділі мої послуги не потрібні.

Існувало дві альтернативи. Я міг подати в суд на компанію за розірвання контракту або боротися до кінця, змінивши напрям праці з допомогою друзів, яких під час роботи в *Bache & Co.* у мене з'явилося чимало. Судовий процес дав би мені значну грошову компенсацію, проте поставив би під загрозу мою подальшу кар'єру у промисловому й діловому світі США й за кордоном, де я мав налагоджені зв'язки. Так само й особисті обставини підказували, що бажано було б залишитися на певний час у *Bache & Co.* Відповідальність за дітей була найголовнішою й унеможливлювала перехід на нову роботу, яка вимагала б усієї моєї енергії та часу.

Я обговорив становище з Гарольдом Бейчем і попрохав поради. Гарольд дуже розгнівався на компаньйонів. Я запитав, як сталося, що він, головний керівник компанії, не має можливости провадити власну політику. Гарольд зачинив двері кабінету, що були зазвичай відчинені, й сердито відповів, що хоч номінально він керує компанією, деякі компаньйони наважуються протидіяти його проєктам, якщо відчувають, що їхні інтереси не враховано. Це робиться не відверто й безпосередньо, а завдяки різним маневрам та інтригам. Він зауважив, що має невелику частку акцій і тому, керуючи великою і складною компанією, змушений рахуватися з певними особами та зважати на дражливі питання. Він сказав, що обурений тим, як ницо до мене

поставились якраз тоді, коли я втратив дружину, і що він зробить усе можливе, щоб мені допомогти.

Я вийшов з кабінету в бадьорішому настрої, але й не міг вийти з дива, побачивши, що компанія тяжко хвора. Саботаж моїх починань був наслідком того, що Ґуставо А. і Джек Ґ. відчули загрозу створеній ними маленькій імперії, а інші компаньйони приєдналися до них, щоб виступити проти Гарольда. Я також зрозумів: те, що в *Bache & Co.* мене підтримував Гарольд, мало свої плюси і мінуси.

Ед Д. та Генрі Ґ. — компаньйони, що займалися відповідно персоналом і зв'язками з громадськістю, — отримали завдання розв'язати те, що наплутав міжнародний відділ. Ед Д., добра й порядна людина (під час Другої світової війни він служив в американському флоті, командуючи міноносцем), був прикро вражений ставленням до мене. Він розумів, що я можу подати на компанію до суду, бо маю залізобетонну угоду, підписану від імени фірми Джеком Ґ. Натомість Генрі Ґ., досвідчений журналіст і колишній військовий кореспондент, більше цікавився практичними аспектами проблеми. Він високо оцінював мою професійну компетентність, проте йому було не так легко зрозуміти людину, що починала зі становища переміщеної особи, а стала визнаним у США фахівцем. Він зустрічав переміщених осіб, які після війни тинялися Европою, тому йому було важко зрозуміти, хто я є насправді, а також мій спосіб мислення. Однак у спілкуванні зі мною він дотримувався правил чесної гри і порядности й також був зацікавлений у тому, щоб дати всьому лад належним чином і на засадах справедливости.

Ми в загальних рисах окреслили нову домовленість. Зійшлись на тому, що я зосереджуся на підтримці діяльности взаємного фонду та інституційних відділів компанії через сприяння вітчизняним установам, працюючи під керівництвом Джека Ґ. та Джона Рузвельта, які відповідали за цю ділянку роботи. Я міг вільно їздити за кордон і на власну відповідальність установлювати для компанії зв'язки з іноземними центральними та приватними банками, іншими установами. Надходження комісійних від американських організацій, що їх я мав регулярно відвідувати разом з інституційним фахівцем компанії, мали забезпечити кошти для фінансування мого проєкту і зробити його прибутковим для компанії. Такий порядок був прийнятним і

звільняв мене від спроб організувати роботу, спираючись на закордонні представництва. Наслідок цього був такий, що вище керівництво установ за кордоном приймало мене вдвічі охочіше, бо я нічого не продавав. Завдяки моїм зв'язкам за кордоном і у Вашингтоні фірма отримувала інформацію та глибоке розуміння тенденцій, що трансформувалося у значні надходження від посередницького бізнесу в американських організаціях, яким компанія *Bache & Co.* надавала надзвичайно цінну допомогу.

Мені запропонували підписати нову угоду з компанією. Я чемно відхилив пропозицію, заявивши, що старий контракт мене цілком влаштовує. Каменем спотикання було моє місце в компанії. У відділі взаємних фондів не були готові до того, щоб витрачати кошти на справи, якими я займався, а наші штатні торгові агенти, якби їм довелося ділитися комісійними з моїм відділом, відмовились би співпрацювати зі мною. Таким чином, я почав розуміти деструктивний вплив профіт-центрів*, які руйнували співпрацю всередині компанії, бо кожен завзято оберігав власні надходження, відмовляючись брати участь у справах, які не давали безпосередньої користи його відділові.

Після цілої серії делікатних перемовин і обговорень було вирішено, що моя діяльність логічно вписується в роботу дослідницького відділу, кошти на неї буде також асигновано до бюджету цього відділу. Я зустрівся з компаньйонами, що керували цим відділом — Адольфом В. і Монте Ґордоном, і без особливих труднощів ми виробили наш *modus vivendi.* Таким чином, я знову міг приступити до праці. Моє становище було подвійно виграшним: я міг без обмежень їздити за кордон, куди й коли вважав за потрібне, і не відповідав за надходження від закордонних філій. Відтоді моя діяльність зосереджувалася на встановленні зв'язків з установами Сполучених Штатів, що відкривало нові обрії і знайомило мене з багатьма новими для мене аспектами життя цієї великої країни. Внаслідок такої організації моєї діяльности вона поширилася дослівно від моря до моря, даючи унікальну можливість зустрічатися з непересічними людьми і знайомитися з фінансовими колами та їхньою діяльністю на всій території Сполучених Штатів.

---

* Підрозділи компанії, що самостійно отримують прибуток.

Усе це відбувалося тоді, коли я ще перебував у шокові після смерти дружини. Я намагався взяти себе в руки, організувати життя двох малих синів і водночас розв'язати проблеми в *Bache & Co.* Роки військової служби привчили мене діяти незалежно від обставин, і ця наука добре придалася мені в ті трагічні й тяжкі дні. Друзі допомагали мені, а моя економка та няня підтримували звичний для хлопців триб життя. Я розв'язав проблеми в *Bache & Co.* й повернувся до роботи. Лише згодом, коли вляглася колотнеча, і я мав можливість подивитися на все це з певної відстані, мені вдалося оцінити ці події безсторонньо.

Я потрапив у нове для мене середовище, що значно відрізнялося від інших поважних організацій, в яких я досі працював — за кордоном і у Сполучених Штатах. Мотивація і стиль поведінки дуже сильно відрізнялися від того, з чим я стикався раніше. Корисливість, жадібність, ревнощі та інтриги певною мірою існували завжди; однак у *Bache & Co.* силові ігри були інакшими — інтереси компанії постійно ставали жертвою групових та особистих інтересів. Надмірне політиканство в *Bache & Co.* зароджувалось у кількох угрупованнях, а окремі їхні учасники залежно від обставин то виринали на певних орбітах, то щезали. Що мене турбувало найбільше, то це грубість, простацтво й відвертість цих ігор.

Структура компанії *Bache & Co.* витворилася внаслідок її еволюції після смерти Жуля Бейча, дядька Гарольда. Гарольд контролював назву компанії й мусив залучити капітал, щоб підтримати компанію на плаву. Компанія зростала і під його проводом перетворилася дослівно на золоту жилу. Її ядром були філії в кожному з найбільших центрів країни, з переважно гідними довіри комісіонерами, якими вправно керували менеджери компанії.

Справи йшли добре, економіка зростала, а стабільність комісійних винагород запобігала домінуванню інституцій на ринку. Інституційний бізнес компанії, який щойно вбивався в колодочки, розвинув Джон Рузвельт. Потужний підрозділ сировини, де Гарольд замолоду набував досвіду, працював на ринкові зерна, сої та металу. Коли я прийшов до компанії, вона зростала й розширювала свою діяльність, а її міжнародний відділ був лише незначною частиною великої фірми. 1962 року Гарольдові було трохи за сімдесят, і головні компаньйони були не набагато

молодші. Він чітко розумів, що відсутність упорядкованої спадкоємности зруйнує компанію. Здійснені з його ініціятиви кілька спроб запросити до керівництва компанією здібних і компетентних людей було заблоковано впливовими компаньйонами, які вправно маніпулювали компанією.

Після підлого епізоду, що стався, коли померла Ольга, я зосередився на завданні сформувати свій підрозділ та виробити принципи прибутковости брокерської компанії, щоб захистити основи могутности фірми. Мені зовсім не хотілося вв'язуватись у постійне з'ясовування стосунків і в політиканство, поширене в *Bache & Co.* Я розумів, що на додаток до ринкової конкуренції мені треба було весь час стежити за новими інтригами й підступами всередині компанії. Мене дратувало марнування часу та енергії для захисту своїх флангів, тоді як їх можна було використати з користю, змагаючись за підвищення прибутків у складному ринковому середовищі.

Незабаром після того, як я прийшов у *Bache & Co.*, підрозділ взаємних фондів організував офіційний обід для президентів найбільших взаємних фондів у Нью-Йорку. Ми зустрілись у приватному кабінеті клубу *Broad Street*, а після обіду влаштували жваве обговорення поточних справ. Воно обернулося пілотним проєктом, бо один із гостей сказав, що було б корисно час від часу зустрічатися для обговорення міжнародного становища. Цю пропозицію було підтримано і створено структуру для обміну спостереженнями в царині економіки, ринку, внутрішньої політичної ситуації та міжнародного становища. Кожен з учасників керував великою інвестиційною компанією, підсиленою аналітичним підрозділом. Проте цей вільний огляд розвитку тенденцій, що відбувався поза протоколом, на невеликому, вузькому форумі, мав велику цінність.

Це був цікавий час. Адміністрація щойно обраного президента Кеннеді представила новий напрям розвитку країни. Революція на Кубі і встановлення режиму Фіделя Кастро, після чого було пережито поразку в затоці Свиней, наблизила «холодну війну» до порогу нашого дому. Учасники спільних обідів переймалися радянським проникненням до західної півкулі, Карибською кризою, частими зіткненнями зі Східним блоком і Китаєм. Обговорювали погіршення торгового та платіжного балансу США, розширення ринку евродоларів, труднощі бри-

танського фунта і майбутнє Бреттонвудської угоди. Інтеграція спільного европейського ринку, піднесення Японії після повоєнної реорганізації, економіка Мексики та Канади забезпечували ще один набір тем. Згодом фокус зацікавлень змістився до кризи, яка розвивалась у Південно-Східній Азії й на Близькому Сході.

Зміни в політичному та економічному житті також давали цікаві теми для звичних дебатів під час обідів. Головним напрямом обговорень було оцінювання впливу згаданих подій на політичну ситуацію в США й американську економіку та формулювання висновків для творення інвестиційної стратегії. Зв'язки у Вашингтоні та постійні поїздки до Европи, на Далекий Схід і в Латинську Америку давали мені можливість робити умовиводи, надзвичайно цікаві для цієї групи фахівців, і були каталізатором для жвавого обміну поглядами. Нарешті надійшло запрошення від виконавчих директорів відвідувати ці організації на постійній основі та інструктувати членів аналітичних відділів і працівників, що займалися інвестиційними портфелями фірм. Звідси бере початок програма візитів до згаданих інвестиційних установ. Таким чином, я отримав кафедру для представлення послідовного огляду тенденцій у політиці та економіці, а для компанії це означало постійне зростання кількости посередницьких операцій. Безліч виступів під час обідів і зустрічей давали змогу глибше розвинути мій власний підхід до синтезу аналітичних даних у царині політики, економіки та фінансів Сполучених Штатів і за кордоном, що стало тлом для розвитку довготермінової інвестиційної стратегії.

Ця діяльність поступово поширилася на Бостон, Чикаґо і Західне узбережжя. Для мене це було дуже цікаво, бо я виявив, що інтереси й погляди на певні проблеми в цих містах відрізняються від тих, які існують в установах Нью-Йорка. Завдяки цьому поступово виробилося глибше розуміння зустрічних течій, які формували політику уряду та конгресу. У фінансових осередках США бачення міжнародної ситуації й тенденцій у зарубіжній економіці, а також оцінка політичних подій докорінно різнились, і постійний обмін думок забезпечував свіжий та новий погляд на проблеми.

Від самого початку й до кінця організацією офіційних обідів опікувався відділ взаємних фондів, і це давало мені змогу зосе-

редитися на своїй ділянці роботи. З плином часу все налагодилось, а це сприяло тому, що операції відбувалися безперешкодно й давали прибуток.

Після усунення Хрущова в Радянському Союзі й атомних випробовувань у Китаї, що сталися того самого дня, один здібний керівник відділу запропонував для наших зустрічей новий та ефективний підхід. Це трапилось тоді, коли я перебував у Парижі, відвідуючи з американською делегацією промислові об'єкти в Європі. За допомогою телефонної компанії він організував дистанційну конференцію керівників, які брали участь в обідах, і я зробив для них короткий огляд подій з номеру паризького готелю. Керували телефонною конференцією з Нью-Йорка. Такий метод проведення обговорень також став постійним елементом моєї роботи, й подібні телефонні конференції згодом було організовано з Лондона, Швейцарії й Токіо. За тих часів ці брифінги, після яких з'являвся документ, що висвітлював позицію з певного питання, були новинкою; вони являли собою піонерські спроби об'єднати політичні науки, економіку й фінансовий аналіз задля підтримки інвестиційних стратегій.

Відділом з інституційних питань керував наймолодший син ФДР Джон Рузвельт. Джон — високий, стрункий, вишуканий і приязний чоловік — курив сигарети в довгому мундштукові й був неймовірно схожий на свого батька. Він відповідав за відділ, який торгував цінними паперами з пенсійними фондами, банками, довірчими товариствами та університетськими фондами. Працювати з ним було справжньою насолодою, так само як і з багатьма працівниками його відділу в Нью-Йорку та по всій країні. Джон був розумний і компетентний. На мій подив, його ім'я у певному сенсі йому заважало. Хоч куди він приходив, розмова обов'язково переходила на особу його славетного батька та його уряд. Тому Джонові важко було показати себе.

Крім виголошування промов на незліченних зустрічах з інституційними клієнтами компанії у Нью-Йорку, ми ще їздили до Чикаґо, Сан-Франциско, Міннеаполіса та Вашингтона. Із Джоном було приємно подорожувати — він був милим, цікавим супутником і мав чудове почуття гумору. Якимсь чином у нього зав'язалися близькі особисті стосунки з керівництвом профспілкових пенсійних фондів. В одному нашому відрядженні до

Сан-Франциско профспілка кондитерів організувала на його честь вечерю, на яку запросили й мене. Після чималої кількости випитого до вечері, під час і після неї президент профспілки виголосив довгу й багатослівну промову, в якій згадував чудові часи за президентства Ф. Д. Рузвельта. Потім зі сльозами на очах він звернувся до Джона із закликом отямитись і вступити до Демократичної партії, щоб підтримати сімейну традицію. Так сталося, що Джон був республіканцем, і всі докладали зусиль, щоб навернути його на правильний шлях. Джон чемно подякував за пораду й вишукано відхилив цей сентиментальний заклик, нікого не образивши. Я брав участь у багатьох подібних заходах, які завжди завершувалися однаково. Терплячість Джона і його здатність усіх ощасливити й задовільнити викликáла в мене цілковите захоплення.

Джон виріс у Білому Домі й часом за чаркою розповідав кумедні випадки й історії про батька та його радників. Оповіді були цікавими, дотепними, і ніколи — контроверсійними. Я добре пам'ятаю одну історію, яку він розповів, коли ми їздили разом до Вашингтона на щорічні збори Світового банку. Ф. Д. Рузвельту під час застуди подали сніданок до ліжка на таці. Секретар Державної скарбниці та ще хтось — не пригадую, хто саме, — також прийшли, щоб порадитись із президентом щодо фіксованої ціни на золото після банківських канікул у 1932 році. Рузвельт на хвилину замислився й запропонував 35 доларів за унцію. Його пропозицію, зроблену під час сніданку, було прийнято, і вона стала мірилом у міжнародних фінансах протягом багатьох років, а згодом потрапила до угоди, підписаної у Бреттон-Вуді.

Під час моїх регулярних відвідин *Massachusetts Investors Trust* у Бостоні я познайомився на офіційному обідові з адміралом Маккрі, директором цього шанованого взаємного фонду. Він був помічником Ф. Д. Рузвельта в питаннях флоту, а згодом, наприкінці війни, командував кораблем на Тихоокеанському театрі воєнних дій. Довідавшись, що я належу до керівного складу *Bache & Co.*, він сказав: «Я добре знаю молодого Джона, бо провів воєнні роки, виловлюючи його з хвиль Тихого океану». Джон, який був офіцером флоту, служив на Тихому океані й перебував на одному з авіаносців, що його потопили японці. Згодом його перевели на інший корабель, який унаслідок нападу камікадзе

також затонув. Проте, всупереч усьому, до нього прилип ярлик світської особи. Одним з останніх доручень Гарольда Бейча, яке він дав мені під час приватної вечері у нього вдома незадовго перед його наглою смертю, було переконати його власну дружину Алісу, що Джон є компетентним фахівцем і цінною для компанії людиною.

Аліса Odденгаймер Бейч була незвичайною жінкою. Яскрава, приваблива, дотепна, вона трималася осторонь справ компанії. У неї був гострий погляд, і завдяки власним спостереженням вона мала чітко визначену думку про всіх і все, якою лише зрідка ділилася зі своїми друзями. Аліса походила зі старої й добре знаної на Півдні родини. Гарольд зустрів її ще замолоду й закохався в неї. Та вона вийшла заміж за іншого, тож Гарольд залишився старим парубком. Коли вона овдовіла, Гарольд знову почав до неї залицятися, цього разу успішно, й вони стали дуже щасливою парою. Бувати в них удома завжди було дуже приємно, й ми з Алісою стали добрими друзями. Доручення Гарольда переконати Алісу, що Джон багато що може запропонувати і, на додачу до своєї чарівности, є людиною обізнаною та не поверховою, нагадало мені те, що я знав з дитинства: нелегко бути сином великої і видатної людини!

Тісна співпраця із Джоном та його відділом надала моїй діяльності нового виміру. Штатні торгові агенти компанії в Бостоні, Піттсбурзі, Філадельфії, Детройті, Сан-Франциско, Лос-Анжелесі, Х'юстоні й Далласі організовували зустрічі з провідними керівниками фінансових установ і фінансовими компаньйонами. Розклад моїх відряджень у той період був надзвичайно щільним; щотижня я відвідував інше місто і виступав на зборах, офіційних обідах і вечерях. Ця діяльність зміцнювала всю мережу штатних торгових агентів у філіях компанії на всій території Сполучених Штатів. Це було нелегко через мої приватні обставини, однак компенсувалося встановленням численних особистих дружніх зв'язків і можливістю побачити Сполучені Штати під унікальним кутом зору.

За тих часів Бостон ще зберігав притаманні йому особливі риси, що трохи нагадували англійське місто. Темп життя був повільнішим, а його напруга не настільки високою, як у Нью-Йорку. З летовища Лоґан я швидко дістався до Конґрес-стріт і штаб-квартири фонду *Fidelity*. Ланч із Едом Джонсоном ІІ у

просто обставленій їдальні, де подавали найкращі в місті рожеві відбивні з ягняти, завжди був цікавим. Запитання та зауваження Еда викликали жваве обговорення, яке готувало мене до інших візитів у місті.

Відділ з інституційних питань у бостонській філії *Bache & Co.* було розширено вже після мого приходу до компанії. Штатних торгових агентів наймали, ретельно відбираючи з-поміж багатьох кандидатів. Сформувалася група молодих, добре підготовлених агентів, із високими домаганнями, але без зайвого кар'єризму. Серед непересічних, здібних працівників був колишній відомий бейсболіст із команди, яка перемогла у Світовій серії. Під моїм керівництвом вони приготували широку програму відряджень до компаній із продажу цінних паперів, взаємних фондів, трастових відділів у банках і до корпорацій. Дводенне перебування в місті давало змогу порівняти наші погляди на великий спектр питань. Ця діяльність поступово розширювалася завдяки включенню до неї банків у Провіденсі, а також компаній із продажу цінних паперів і корпорацій, що мали своїм осідком Ворсестер і Спрінґфілд.

У Філадельфії я познайомився з групою керівників банків, страхових товариств і корпорацій, яка мала дещо інший характер. Зазвичай програма вичерпувалася ланчем, організованим штатними торговими агентами чи то в тенісному клубі, чи то в приміщенні Ліги профспілок. Близькість до Волл-стріт помітно впливала на професійних інвесторів у Філадельфії, а в дискусіях віддзеркалювалися ідеї, до яких схилялись на Волл-стріт. Однак погляди та підхід до стратегії інвестування таки відрізнялися від тих, до яких вдавалися в установах Нью-Йорка.

Я завжди з нетерпінням очікував відряджень до Чикаґо. Підходи місцевої фінансової спільноти були не такими, як на Східному узбережжі. Чикаґо та Середній Захід були для мене серцем Америки; мене приваблювали простота, стриманість і неупередженість людей, яких я там зустрів. За інтелектом і темпераментом фінансова спільнота Чикаґо була мені ближча завдяки збалансованому підходові та помірному консерватизмові, який не перетворювався на перебільшену обережність. Процес освоєння в міжнародному середовищі перебував лише на початковій стадії, і тому було дуже цікаво бачити їхню інтелектуальну допитливість і відкритість до нових ідей.

Поїздки до Чикаґо розширилися згодом до Клівленда, Мілвокі, Детройта, а потім і Медисона. Різноманітність особливостей та характерна економічна структура цих міст і регіонів служили прекрасною ілюстрацією колосальности всієї країни.

У Чикаґо — значному промисловому, фінансовому і торговельному центрові — уважно стежили за розвитком подій на міжнародній арені й робили свої висновки. Два найбільші місцеві банки — *Continental Illinois* і *First Chicago* — стали визначними гравцями на міжнародному ринкові. Банк *Northern Trust* приваблював закордонних інвесторів, які були зацікавлені в тому, щоб управляти фондами в Сполучених Штатах на професійній основі. Промислові підприємства в Іллінойсі та Огайо були завжди залучені до міжнародної торгівлі й мали за кордоном давні зв'язки. Автомобільна промисловість у Детройті та його околицях, а також банки, що її обслуговували, мали достатній досвід у міжнародній торгівлі й були зацікавлені в тому, щоб скласти належне уявлення про події у дедалі складнішому міжнародному становищі.

Керівництво та персонал філій *Bache & Co.* були командою приємних і непересічних особистостей. Вони сумлінно працювали, докладаючи всіх зусиль, щоб надавати якісні послуги. Завдяки цьому *Bache & Co.* стала провідним гравцем на вітчизняному ринкові цінних паперів. У філіях *Bache & Co.* та установах, де я бував під час відряджень, я познайомився з надзвичайно розмаїтим колом людей, що представляли різні етнічні групи. Кожна поїздка була відкриттям і збагачувала новим досвідом. Після зустрічей у цих установах найчастіше відбувалися пресконференції з редакторами економічних відділів газет і місцевих радіо- й телемереж. Я виразно пам'ятаю здібного редактора економічного відділу газети «Чикаґо тріб'юн» Вільяма Кларка, який кілька разів на основі моїх презентацій написав чудові звіти та організував інтерв'ю у прямому ефірі на місцевій радіостанції.

Гарольд Бейч постійно перебував у пошукові нових ідей і завжди рішуче обирав нові шляхи. Він мав рідкісну здатність бачити довготермінову перспективу і, не нехтуючи інтересами США, був готовий до незвичних форм діяльности. «Холодна війна» перебувала в зеніті, а міжнародне становище нагадувало часи після Карибської кризи 1962 року й усунення Хрущова.

Радянська економіка не була здатна виробляти необхідну кількість продуктів харчування, урожай був винятково поганий через несприятливі погодні умови. Гарольд прийняв рішення: що враховуючи нагромаджені у Сполучених Штатах запаси сільськогосподарської продукції, в інтересах обох наддержав організувати продаж зерна Радянському Союзові.

Він обережно перевірив цю ідею в Держдепартаменті й після отримання гарантій відрядив нас із Джоном Рузвельтом до Міннеаполіса. Ми мали там відвідати *Cargill* (найбільшу в США компанію з торгівлі зерном) та інших трейдерів, щоб з'ясувати технічні питання, пов'язані з поставками великих партій зерна до Радянського Союзу. У *Bache & Co.* активно працював торговельний відділ, який міг легко впоратися зі звичайними оборудками. Але масштаб цієї операції був трохи завеликий для того, щоб компанія займалася ним сама, не створюючи консорціюму з іншими. *Bache & Co.* була першою компанією, яка відправила до Радянського Союзу значну партію зерна та кормів з допомогою *Cargill, Continental Grain* і компанії *Dreyfuss.*

Ми відвідали також службу диверсифікації інвесторів *Investors Diversified Services,* банки, *Minnesota Mining and Manufacturing Corporation,* розширюючи показ інституційних можливостей компанії на штат Міннесота. Відрядження до Міннеаполіса познайомило мене ще з одним куточком Середнього Заходу. Головним джерелом прибутків цього регіону було сільське господарство; завдяки йому жило й місто. За часів, коли на Північноамериканському континенті панували залізниці, Міннеаполіс був значним залізничним вузлом. У місті Сен-Пол розвивалося страхування, додаючи регіонові нового виміру. Згодом акценти змістилися, й у регіоні розвинулося високотехнологічне виробництво. *Control Data, Minnesota Mining and Manufacturing Corporation* та інші компанії урізноманітнили спектр регіональних підприємств і разом з *Investors Diversified Services* та активними банками зробили значний внесок в економіку цієї частини Середнього Заходу.

Наступним проєктом було Західне узбережжя. Відділ інституційного інвестування підготував для мене програму перебування в Сан-Франциско та Лос-Анжелесі. Це була моя перша подорож на далекий Захід, і я був радий нагоді познайомитися з новим для мене регіоном. Мальовничі краєвиди Сан-Францис-

ко були мені знайомі з картин і фільмів. Однак, як і кожен, хто бачить місто вперше, я був зачарований. Приїхавши в офіс *Bache & Co.* на Монтгомері-стріт, я попрохав одного з торгових агентів покататися зі мною на фунікулері. Трохи здивований, він провів мене на Каліфорнія-стріт, і ми проїхалися вгору та вниз на старомодному фунікулері. Це дуже мене розважило, нагадавши епізоди зі знятих у Сан-Франциско фільмів, де також був цей фунікулер.

Часу на екскурсії було небагато, і ми почали діяти за розробленою для мене програмою. Ми відвідали *Crocker Citizens, Wells Fargo* і каліфорнійську філію *Bank of Tokyo*. Напрям зацікавлень керівництва цих установ відрізнявся від того, з яким я познайомився на Східному узбережжі та Середньому Заході. Інтереси Східного узбережжя стосувались Атлантичної спільноти, тож їхні закордонні інтереси були передовсім євроцентричними. Середній Захід зосереджувався на внутрішній ситуації, події за кордоном цікавили їх тою мірою, якою вони впливали на економіку США. Фінансові кола в Сан-Франциско, хоч і слідкували за загальнонаціональними тенденціями, передусім були зацікавлені економікою Західного узбережжя; в міжнародному аспекті їхня стратегія була спрямована на Тихоокеанський басейн.

Центральною подією відвідин Сан-Франциско був офіційний ланч, дуже доречно влаштований *Bache & Co.* у чудовому італійському ресторані для керівництва *Bank of America*. Цим банком досі керували переважно американці італійського походження у другому та третьому поколінні. Це була своєрідна і досить успішна група керівників, які мали особливі інтереси в Італії та європейській спільноті. Під час цього ланчу я познайомився з їхнім новим економістом Волтером Годлі, який щойно прийшов працювати в цей банк. Волтер був родом із Каліфорнії; як економіст він чудово знав бізнес, мав великий досвід роботи в ньому та в управлінні; і в нас було багато спільних зацікавлень. Відтоді розпочався наш багаторічний діялог. Програма підтримки колективного продажу приносила чимало здобутків, проте найцікавішим і найціннішим серед них була можливість познайомитися під час моїх подорожей Сполученими Штатами з фахівцями на зразок Волтера та багатьма іншими.

Програма в Лос-Анжелесі продемонструвала обмеження *Bache & Co.* в деяких сегментах ринку. Філією керував колишній

мешканець Нью-Йорка, а його зв'язки обмежувалися кіноіндустрією та пов'язаними з нею галузями. У цьому секторі економіки, як я зрозумів, далеко не просунешся. Ментальність і ділові підходи керівників індустрії розваг були інакшими, ніж на Східному узбережжі, Середньому Заході, в Канаді, Европі й навіть Японії. Для налагодження зв'язків у південній Каліфорнії мені довелося докласти набагато більше підготовчих зусиль. Динамізм Лос-Анжелеса був набагато виразнішим, ніж у Сан-Франциско. Проте під час першого приїзду я не вловив його напрям і ритм (заважало те, що менеджери *Bache & Co.* походили з Нью-Йорка). За мого перебування там *Bache & Co.* брала участь у перемовинах, що мали на меті добути венчурний капітал для корпорації, що займалася розповсюдженням японської побутової електроніки в США. Керівник філії запросив Тома В., регіонального менеджера *Bache & Co.*, який приїхав зі мною із Сан-Франциско, приєднатися до переговорної команди компанії та керівництва дистриб'юторської корпорації на вечері в популярному ресторані *Scandia.*

Ми з Томом приїхали в ресторан раніше за гостей. Столи вже було накрито, і, поки ми пригощалися напоями в очікуванні решти гостей, метрдотель показав нам кількох славетних кінозірок, що сиділи за барною стійкою та столиками. Він сказав, що вони не платять за напої, бо сама їхня присутність іде на користь бізнесові.

Невдовзі з'явилися гості зі своїми дружинами. Дружиною власника дистриб'юторської корпорації, американця середнього віку, була приголомшливо молода японка. Її місце було праворуч від мене, і ми зав'язали жваву розмову. Ми обоє цікавилися верховою їздою, самі з задоволенням їздили на конях, тож порівнювали свої враження від різних конюшень Східного узбережжя. Розмова за столом кружляла навколо підписання угоди та її термінів. Через якийсь час власник корпорації, вказуючи на свою дружину, звернувся до мене зі словами: «Я підчепив її в Токіо. Вона кохається в дорогих речах і любить сипати грішми». Він потер великим і вказівним пальцями — це жест на всі часи, що означає рахування грошей. Єдине, чим я міг відреагувати на це, була чемна посмішка. На щастя, він відвернувся до керівників *Bache & Co.* і продовжив обговорення термінів отримання фінансування. Мені було ніяково, бо набагато мо-

лодша за свого чоловіка японка вільно розмовляла англійською. Ми обоє вирішили не звертати уваги на ці слова.

У скандинавському ресторані було влаштовано шведський стіл. Несподівано для мене принесли багатоярусну обертову тацю з усіма можливими різновидами копченої та маринованої риби. Усе це виглядало досить імпозантно, проте наш господар, промисловець, був незадоволений, оскільки там бракувало копченого лосося. Це хутко виправили, й на столі з'явилася таріль із копченим лососем. Господар принюхався до риби і сказав, що вона й справді копчена, після чого офіціянти запропонували її гостям. Ця вульгарність нарешті допекла мене до живого. Коли тарелю з копченим лососем піднесли до мене, я поглянув на неї зневажливо, що спонукало метрдотеля, який почав опікуватися нами, щойно ми прийшли, поцікавитися, чи все гаразд. Я ввічливо повідомив, що звик, аби до лосося подавали каперси й лимон. Каперси й нарізаний лимон було негайно принесено офіціянтом із кухні. Метрдотель дбайливо запитав, чи тепер я задоволений. «Ні, — відповів я, — я звик, щоб лимон було загорнуто в тонку серветку». Хутко принесли серветку, нарізаний лимон загорнули в неї, і я нарешті погодився, що все гаразд. Після цього керівник лос-анжелеської філії *Bache & Co.* гордовито сказав гостям: «Тепер ви бачите, що *Bache & Co.* — це вищий рівень!». Коли ми з Томом, уродженцем Середнього Заходу, виходили після вечері з ресторану, він сказав: «Курте! Нелегко заробляти на життя».

Цей кумедний епізод цілком правдивий, однак зовсім не характерний для багатьох зустрічей і нарад, в яких я брав участь. Авдиторія була дуже неоднакова, її інтереси також були різноманітні, причому в кожному регіоні увага зосереджувалась на чомусь іншому. Лос-Анжелес був винятком, і це відбилося на працівниках філії *Bache & Co.*, які обслуговували специфічний сегмент ринку, в якому ні я, ні Том не почувалися невимушено. У такий спосіб якнайповніше виявляються складнощі керування величезною брокерською фірмою, що має справу з широким спектром видів діяльности і з найрізноманітнішими людьми. Сфера діяльности *Bache & Co.* визначала кордони, які я не міг перетнути. Це навчило мене прискіпливіше добирати ринки, де я хотів би працювати. Моя підготовка і мій підхід до справи — загалом мій стиль роботи пасував не всім, і деякі сегменти

ринку на зразок Лос-Анжелеса були для мене проблематичними у плані спілкування і призвичаєння.

Наступною моєю зупинкою був Техас. Я звернувся до моїх друзів у банкові «Chase» із проханням організувати в банківському відділі коротку нараду з фахівцем, який добре знав ділові кола Техасу. Керівник брокерського та дилерського відділів у банку запровадив мене до керівника відділу кредитів. Високий молодик без піджака сидів за своїм робочим столом, поклавши на нього й ноги. Ми опинилися перед черевиками 45-го розміру, тоді як їхній власник розвалився на стільці. Білл познайомив нас і попрохав молодика розповісти мені про особливості бізнесу в Техасі й підказати певні орієнтири.

Молодий банкір поставив мені кілька запитань щодо моїх анкетних даних і висловився в тому сенсі, що краще мені облишити думку про роботу в Техасі, бо я не надаюся до цього ринку. Він наголосив на тому, що техасці — це неуки й вузьколобі, тож мені не варто гаяти на них час. На цьому бесіда завершилася. «Оце так-так», — подумали ми з Біллом, виходячи з кабінету банкіра. Це була перша ластівка на ознаку того, що з'явилося нове покоління менеджерів — хамуватих, агресивних і необізнаних. Який контраст із багатьма компетентними, охочими допомогти, непересічними керівниками, що їх я роками зустрічав у найрізноманітніших банках на всій території Сполучених Штатів!

Ота розмова не відохотила мене від поїздки до Далласа і Х'юстона. Втім, не знаючи, чого очікувати, я все ж таки почувався трохи насторожено. Приємною несподіванкою було те, наскільки радо мене скрізь зустрічали. Хоч на той час техасці не дуже цікавилися міжнародною ситуацією, якщо тільки це не стосувалося нафти й пов'язаних з нею галузей промисловості, вони виявилися відкритими до нового, допитливими, приємними у спілкуванні. Даллас надзвичайно змінився від часів моїх перших відвідин, і це було спричинене реорганізацією залізниці *Missouri Pacific*. Місто розрослося, фінансові установи розширили свою діяльність, а знаний Стенлі Маркус із *Neiman-Marcus* та інші присвятили себе пожвавленню культурного життя.

З вікон обідньої зали *Republic National Bank* або *Petroleum Club* відкривався рівнинний краєвид, що тягнувся на багато миль

і ген на обрії зливався з безхмарним блакитним небом. Це був ще один куточок колосальної країни зі своїм ритмом, способом життя і ментальністю. Я відкрив для себе ще один вимір у розмаїтті й багатогранності Сполучених Штатів, краще пізнав сильні й слабкі сторони цієї країни. Розмаїття цього суспільства та його інтересів, його здатність пристосовувати й адаптовувати ніколи не перестають мене вражати.

Наступними містами у моєму маршруті були Піттсбурґ і Атланта. Піттсбурґ, місто сталі, був осідком кількох могутніх корпорацій, серед яких панували металурґійні підприємства клану Меллонів. Місцеві ділові кола нагадували чиказькі. Вони були консервативні, проте не закостенілі. Їхня залежність від важкої промисловости, безумовно, забарвлювала їхні погляди та перспективи. Вона також обмежувала їхню маневреність, і це врешті-решт вплинуло на те, що їх обійшли стороною технологічні новинки й обігнали модерні японські металурґійні ґіганти, розташовані на морі. Металурґійна промисловість США, що базувалася на піттсбурзьких заводах, куди водними та залізничними шляхами привозили залізну руду й вугілля і так само вивозили готову продукцію, вже не могла з ними конкурувати. Могутність Піттсбурґа можна було відчути і в клубі *Duquesne* та у відпочинковій резиденції Меллонів *Fort Ligonier*. Проте це була могутність доби, яка минала. Регулярно відвідуючи Японію й тамтешні нові металурґійні заводи, я розумів і небезпеки, і дилему, що стояли перед американцями. На жаль, мені не вдалося донести до свідомости піттсбурзьких ділових кіл кинутий їхньому існуванню небезпечний виклик із боку Японії, Кореї, а згодом навіть Тайваню.

Моє перше безпосереднє знайомство з Півднем відбулося в обох Каролінах та в Атланті. Оскільки я здобув формальну освіту на Півночі, то мав трохи викривлене поняття про Південь — про його особливості, еволюцію, підстави й причини громадянської війни та чимало інших дотичних питань. Завдяки прямим контактам із Півднем та його мешканцями я хутко зрозумів, що ці проблеми не є такими однозначними, як їх часом змальовують. Це був іще один вимір складної мозаїки Сполучених Штатів. На жаль, моя робота, що й далі потребувала численних відряджень, завадила мені ближче пізнати цю частину країни, її історію та культуру.

Двічі, а то й тричі на рік я їздив до Европи, а також на Далекий Схід і в Південну Азію. Закордонні відрядження відбувалися тепер інакше, оскільки в мої функції вже не входили бізнесові справи компанії. Я відповідав за зв'язки компанії з міжнародною банківською спільнотою, центральними банками та *Bank for International Settlements* у Базелі — тоді маловідомою установою, якій, однак, у наступні роки судилося відіграти стрижневу роль. Поїздка найчастіше починалася в Римі, де я міг поділитися враженнями й обмінятися думками з відомими духовними особами, наприклад кардиналом Евдженіо Тіссераном і багатьма іншими. Отець Мішель де Лятр, мій добрий друг від часів, коли почалася справа беатифікації Митрополита Андрея графа Шептицького, допомагав мені правильно зрозуміти те, про що я дізнавався під час зустрічей у Римській курії. Програму в Римі довершували відвідини *Banca di Italia* і *Banco di Roma.* У Мілані я відвідував *Credito Italiano, Banca Commerciale Italiana, Mediobanca* та *RAAS.*

У Цюріху я заходив до *Schweizaridsche Ruckversicherung*, Union *Bank of Switzerland* і *Swiss National Bank.* Кульмінацією візиту до Швейцарії був обід у Базелі з д-ром Самуелем Швайцером, головою *Swiss Bank Corporation,* та його радником з економіки д-ром Ф. Ашінґером. Цей обід відбувався у Старому місті в приватному будинкові, який належав банкові. Мілтон Ґілберт із *Bank for International Settlements* був незмінно дотепним, добре обізнаним і критично настроєним щодо міжнародної валютної політики, яку провадив Вашингтон. Він мав надзвичайну здатність показувати у справжньому світлі складні проблеми, від яких потерпала міжнародна валютна система.

У Франкфурті разом із д-ром Отто Еммінґером я зазвичай відвідував *Bundesbank* і керівництво найбільших німецьких банків. Цінним було те, що я ознайомився з виробленим там поглядом на міжнародну валютну ситуацію. Так само цікавим був старійшина банківської спільноти Німеччини п. фон Метцлер. Я не забув роки війни і тому обмежував свої німецькі зв'язки лише бізнесом. Проте з цього правила було кілька винятків. Я зустрічався з тими, кого добре знав, наприклад із д-ром Нільсом Гансеном, колишнім послом ФРН в Ізраїлі й НАТО, а також з Йоахімом Ленцом, колишнім консультантом *Dresdner Bank* у Дюссельдорфі, а згодом консультантом з фінансового

менеджменту, який займався інвестиціями. Більшість із тих, кого я зустрічав у банках і промисловості, під час війни служили в німецьких збройних силах. Я не міг забути своїх зустрічей з представниками «вищої раси» чи в ґетто, де мене було роковано на газову камеру, чи тоді, коли я стикався з ними, замаскований під українського монаха. Прогулюючись вулицями Франкфурта, Дюссельдорфа чи будь-якого іншого міста, я, заплющивши очі, уявляв на них юрби людей, які, розпалені промовами Гітлера, кричали: «Зіґ гайль!». Дивлячись на чоловіків середнього віку на вулицях німецьких міст, я думав: «А де вони були під час війни?».

Серед моїх пунктів призначення був і Амстердам, де дискусії, що відбувалися в старих солідних фінансових установах *Netherrlandsche Maatschapij, Labouchere and Co., Pierson, Heldring & Pierson та Hope and Co.,* сприяли формуванню нового погляду на міжнародну фінансову арену. Голландці — практичні, консервативні і тверезі банкіри. Утім, вони, здається, все-таки не скористалися тими можливостями, що їх надавало розширення міжнародної торгівлі та ринків капіталу. Надбаний сторіччями досвід тут чомусь не придався.

Проте амстердамська фінансова спільнота залишалася солідною і стійкою, тоді як інші борсались у своїх проблемах роками. Я високо ціную їхній досвід міжнародної торгівлі та їхній виважений і несуєтний погляд на міжнародне становище. У ті часи в Шанхаї, Кантоні, Сінґапурі чи Індонезії я зустрічав фахівців, що замолоду стажувалися в голландських банках.

Останньою моєю зупинкою був Лондон, де мене завжди захоплювало Сіті. Відвідини *Bank of England* були особливо повчальними, і в моїй пам'яті залишили глибокий слід заступник керівника цього банку сер Моріс Парсонс і його спокійний, дуже досвідчений радник з питань Північної Америки Джон Кербішир. Я також полюбляв відвідувати *Barklays Bank* і його яскравих керівників; те саме стосується й *Westminster Bank* та міжнародного відділу *Midland Bank*. Якщо дозволяв час, я відвідував торгові банки на зразок *Warburg, Barings* тощо. Наприкінці мого перебування я запросив друзів на обід в окремому залі готелю *Savoy,* де за сигарою та чаркою бренді або кальвадосу ми порівнювали наші спостереження й обговорювали те, що привернуло нашу увагу.

Не менш цікаво було представляти *Bache & Co.* в ранзі особливого гостя на щорічних нарадах Світового банку. У 60-ті роки на цих зібраннях були присутні керівники центральних банків і міністри фінансів країн-учасниць, кожен зі своєю командою. До участи в цих заходах у ролі спостерігачів запрошували невелике, ретельно дібране коло міжнародно визнаних експертів. Я мав честь бути включеним у цю групу і брати участь у конференціях протягом багатьох років. У ті часи це були товариські зібрання близьких за духом людей, оскільки більшість учасників і гостей добре знали одне одного, тож конференції Світового банку забезпечували можливість приємного спілкування. За день до початку наради Рой Реєрсон, визначний економіст *Bankers Trust Company,* зазвичай влаштовував вечірку для своїх друзів у клубі *Cosmos.* Запрошували на неї відносно небагатьох американців і зарубіжних гостей, наприклад д-ра Отто Еммінґера з *Bundesbank,* Ґвідо Карлі з *Banca d'Italia,* голів міжнародних банків, офіційних осіб із Державної скарбниці та провідних економістів. Ці вечірки перетворилися на найяскравішу подію нарад Світового банку, а обговорення та коментарі допомагали розплутати клубок проблем, що з року в рік ускладнювалися.

Поступово моя професійна діяльність розділилася на два річища. Моя праця в Европі й на Далекому Сході стосувалася загальної корпоративної стратегії й оцінювання впливів на корпоративне планування розвитку подій на міжнародній арені. Я консультував центральні банки і чільних осіб міжнародної банківської спільноти, які розуміли, наскільки унікальний підхід до складних проблем, що поєднував політичний, економічний та фінансовий аналіз, я міг їм запропонувати. Коли я повертався до Сполучених Штатів, то зосереджувався на залученні клієнтів для інституційного відділу і відділу взаємних фондів, обговорюючи на офіційних обідах і вечерях переважно інвестиційні стратегії та розміщення цінних паперів. Ця робота була продуктивною, цікавою та приємною. Однак вона дедалі більше перетворювала мене на такого собі професійного шоумена. Мабуть, настав час щось міняти. Я знову переріс брокерську фірму. Хоч *Bache & Co.* давала чимало можливостей, я став занадто вузьким спеціялістом. Проте з Гарольдом Бейчем, Монте Ґордоном, Джоном Рузвельтом і багатьма іншими мені працювалося добре. Мої контакти з міжнародним відділом були обме-

жені, й інтриги фінансових компаньйонів не дуже мене обходили. До того ж я відчував певний моральний обов'язок щодо Гарольда Бейча, який підтримав мене у важкі для мене дні. Ось чому я не шукав активно нового місця роботи.

Шістдесяті роки XX ст., на перший погляд, були відносно спокійними. Проте на Близькому Сході уже збиралася гроза. Ще не прийшло розуміння того, що США дедалі більше й фатально загрузають у Південно-Східній Азії. Справді зловісними ознаками були щораз більші перекоси в торговельному та платіжному балансах, непевне становище фунта стерлінгів, заколоти в новостворених державах, що утворилися після розпаду колоніяльної системи. Закордонна політика Радянського Союзу та щедра допомога, яку отримував від СРСР у всьому світі будь-який деструктивний рух, підживлювали вогнища незгоди, конфлікту й тероризму.

Bache & Co. під керівництвом Гарольда Бейча досить непогано давала собі раду з діловими спадами та піднесеннями й циркуляціями ринку, розширюючи і зміцнюючи свої позиції в промисловості. Питання про його наступника залишалося нерозв'язаним. Ще одна його спроба запропонувати нового виконавчого директора зазнала поразки, що змусило Гарольда повернутися й далі керувати компанією. Йому було за сімдесят років; компаньйон, який відповідав за зв'язки компанії з банками, Білл Рід, мав уже понад вісімдесят; Чарльзові С. невдовзі також мало виповнитися вісімдесят. Щоб отримати рекомендації для спрямування та поліпшення управління цією величезною організацією, час від часу запрошували консалтингові фірми. Втім, їхнє втручання викликало ще більше політиканства, створювало ще більше групок і закладало підстави для майбутнього розвалу компанії.

Я тримався віддалік від цього і продовжував свою роботу. Арабо-ізраїльська війна 1967 року й очікуваний колапс Бреттон-вудської угоди тримали мене в напруженні. Вплив подій на міжнародній арені на ринки та рух інвестицій і цінних паперів цікавили мене більше, ніж внутрішні справи компанії. Інституційні клієнти *Bache & Co.* в усіх куточках країни бажали почути тлумачення подій і отримати поради щодо того, які рішення приймати стосовно інвестицій. Відряджень було більше, ніж будь-коли; мене запрошували виступати щораз частіше.

Війна у В'єтнамі чинила небувалий вплив на громадську думку в Сполучених Штатах і розділила народ. Військова присутність США у В'єтнамі надзвичайно зросла після того, як до влади прийшов уряд Кеннеді. Невдовзі США взяли на себе нелегке зобов'язання підтримувати режим Нґо Дін Дьєма, тоді як Радянський Союз збільшив підтримку Північного В'єтнаму.

Безлад у Вашингтоні в поєднанні з відсутністю розуміння Південно-Східної Азії викликав появу заяв Білого Дому, що їх неправильно витлумачили в Сайгоні, внаслідок чого було скоєно замах і вбито Дьєма та його брата. Це спричинило розпад того, що залишалося від політичної інфраструктури В'єтнаму. Країна потрапила до рук корумпованих і некомпетентних військових; веденням війни керували з Вашингтону, застосовуючи методи автоматизованих конвеєрів. Проєктуванням воєнної стратегії керували комп'ютерні «умільці». Під час моїх відряджень до Европи та Далекого Сходу мені стало зрозуміло, що США прямують до політичної катастрофи, а народ розділено цією війною, яку він не розуміє і не підтримує. Після завершення візиту на Далекий Схід восени 1967 року я вирішив поїхати до В'єтнаму, щоб дізнатися про ситуацію з перших рук.

Від'їжджаючи з Токіо, я отримав початкові відомості від *Bank of Tokyo, Banque De l'Indochine, Hong Kong and Shanghai Bank, Shell Petroleum Company.* У цій поїздці я був гостем *Chase Manhattan Bank,* який провадив доволі важливі операції в Південному В'єтнамі.

Перед Сайгоном я зупинився в Банґкоку. *Chase Manhattan Bank* організував для мене цілу серію зустрічей з урядовцями та банкірами. Містер Пісуд, управитель *Bank of Thailand*, який був центральним банком, вирішив, що я зустрінуся з його заступником. У великому кабінеті мене прийняла люб'язна красива жінка. Я був трохи здивований, бо незвично було зустріти в Азії жінку на високій керівній посаді. Хун-їн (леді, титул) Супарб Яссундара була компетентним економістом, у міжнародних банківських колах її добре знали й поважали. Розмова була приємна й цікава; ми вирішили пополудні продовжити її й відвідати клонґи (канали, що перетинають Банґкок), а потім разом повечеряти.

На вечері були також керівники *Chase Manhattan Bank.* Ми обговорювали ситуацію з фунтом стерлінгів та його майбутнє.

Фунт стерлінгів ще широко використовували в міжнародних розрахунках, і *Bank of Thailand* утримував у цій валюті вагому позицію. Хун-їн Супарб запитала, що я порадив би їй відносно вкладів у фунтах. Я сказав, щоб вона продала їх і на виручені кошти купила долари, оскільки девальвація фунта неминуча. (Перед поїздкою на Далекий Схід я з'ясував у Базелі, що індустріяльні країни не готові поновлювати кредитні лінії задля того, щоб і далі захищати фунт). Ми домовилися, що після мого повернення з В'єтнаму зустрінемося знову. Наступного дня я виїхав до В'єтнаму.

На летовищі Сайгона Tan Son Nhat мене зустрів водій *Chase Manhattan Bank* і відвіз до готелю *Astor,* розташованого на тихій бічній вуличці. Водій пояснив, що цей готель було обрано тому, що його власник сплачує податки і режимові Тьєу, і в'єтконґівцям. Тому повстанці його не чіпали. У ванній кімнаті готелю я знайшов пляшку шотландського віскі з вітанням від *Chase Manhattan Bank* і рекомендацією вживати його для чищення зубів. Так почався візит, під час якого я отримав надзвичайно яскраві враження і з'ясував для себе проблеми, що постали перед США, зокрема далекосяжні наслідки американської воєнної інтервенції в Південно-Східній Азії.

Господар готелю порадив мені не виходити на вулицю, коли звечоріє. Тож я заходив посидіти до готельного бару. Цей готель полюбляли репортери та воєнні кореспонденти, які збиралися тут, щоб поділитися інформацією та враженнями від подій дня. Серед них було чимало американців. Проте більшість із них прибула з Европи та інших частин світу, таких як Австралія й Латинська Америка. Мене вразило критичне і зневажливе ставлення журналістів до політики Сполучених Штатів у В'єтнамі. Найнесподіванішим для мене було те, що цю розгромну критику поділяв і американський контингент. Я вислуховував усе мовчки, вирішивши винести власний присуд згодом.

Погляди, висловлені в барі, не дуже відрізнялися від тих, які поширювала ТАСС — радянська агенція новин. Насправді ж цю війну супроти сильного ворога і на незнайомій території вели мужні люди. На полях битв ними керували досвідчені сержанти й офіцери. Інтервенція в Південному В'єтнамі була політичною помилкою, але ж стратегічні рішення приймали в США військові бюрократи, а не вояки. Реальної шкоди завдавали не північні

в'єтнамці чи в'єтконґівці, а репортери, чиї репортажі були односторонніми й ворожими. Врешті-решт їм вдалося зруйнувати на батьківщині атмосферу підтримки цих вояків, хоч до В'єтнаму їх посилала держава.

В обідній залі готелю вранці радіо передавало новини зі Сполучених Штатів. У ресторані було чимало вояків, що приїздили до Сайгона на відпочинок. Це були звичайні хлопці, чорні та білі, з усіх куточків США. Радіо передавало репортажі про демонстрації проти війни у В'єтнамі в американських університетах. (Кількома тижнями раніше, катаючись верхи в Центральному паркові, я наскочив на таку демонстрацію студентів, які несли в'єтконґівські прапори і скандували «Хо Ші Мін, ми переможемо!»). Було дивно і моторошно сидіти з вояками, які прибули з арени воєнних дій на день чи два, щоб відпочити, і слухати при цьому повідомлення про ці демонстрації. Було сумно та ніяково спостерігати за незворушними обличчями хлопців, які слухали такі репортажі з батьківщини.

Я зустрічався з японцями, китайцями, голландцями, британцями та іншими, збираючи їхні погляди та враження. Познайомився навіть із в'єтнамцем, випускником Гарвардської школи бізнесу, який із запалом говорив про технопарк, що його плановано збудувати в околицях Сайгона. Тієї ж ночі ударною хвилею на друзки були розбиті шибки у вікнах моєї кімнати. Я збіг униз, до вестибуля, де власник готелю сказав, що не слід хвилюватися: це літаки Б-52 бомбардують позиції в'єтконґівців в околицях Сайгона.

Перший тиждень у В'єтнамі був багатим на враження і клопітним, проте не потрібно було багато часу, щоб з'ясувати: так далі продовжуватися не може. Ведення війни було доручене некомпетентним військовим командирам, однак її таки треба було виграти, адже Сполучені Штати в політичному сенсі цілковито в ній заанґажувалися. Наявний стан справ неминуче провадив до поразки та приниження. Зустрічі з широким колом представників бізнесу, журналістами та особами, яким мене представляли, висували чимало питань, але не давали відповідей.

Після виснажливої програми я сподівався під час вікенду трохи відпочити. Французький банкір та його дружина-в'єтнамка люб'язно запросили мене поїхати з ними до заміського клу-

бу, що був розташований за кілька миль угору по річці Сайгон. Чудового суботнього ранку ми зустрілися на причалі, де було прив'язано моторний човен. Ми рушили до заміського клубу і пропливли під мостом, що його добре охороняли. Неквапний плин суботнього ранку навівав приємну дрімоту. На піску неподалік бавилися діти, а мої знайомі розмовляли з іншим подружжям. Зненацька хтось поплескав мене по плечі, перервавши моє блукання поглядом серед легких хмарок, коли я то впадав у солодку дрімоту, то прокидався. Це був представник Міжнародного валютного фонду, призначений до Національного банку В'єтнаму. Він повідомив, що отримав сьогодні вранці з Вашингтона телеграму про девальвацію фунта стерлінгів.

Моя поїздка закінчилася. Я подумав, що мені слід бути не в заміському клубі Сайгона, а у Нью-Йорку і роз'яснювати там наслідки девальвації фунта. (На щастя, перед від'їздом до Азії я порадив товарному відділові та Біллові Ріду — компаньйонові, який відповідав за банківський обмін, — скоротити вклади у фунтах стерлінгів). А проте зараз я перебував у Сайгоні, не маючи доступу до телефону та надійної інформації.

О четвертій пополудні всі кинулися до човнів, щоб повернутися до Сайгона. Мені сказали, що по п'ятій вступають у дію в'єтконґівці, тож дуже бажано виїхати ще перед тим. До готелю я повернувся у досить пригніченому стані, підкріпився добрим ковтком віскі й поринув у роздуми, що мені робити. У Сайгоні був суботній вечір — і раптом у моїй голові блиснула спасенна думка, що у Нью-Йоркові зараз лише вечір п'ятниці. Це давало мені час усе осмислити, підготувати телеграму та знайти спосіб її відіслати.

Покладаючись лише на те, що я знав з багаторічних спостережень за міжнародною ситуацією на валютному ринкові, я склав текст коментарів. Оскільки я був практично відрізаний від зовнішнього світу, то мав покладатися лише на самого себе та натхнення, підживлюване щедрими порціями віскі, що його так передбачливо забезпечив мені *Chase Manhattan Bank*. Я підготував коротку телеграму до Гарольда Бейча, де виклав усе у сконцентрованому вигляді. Важчим завданням було знайти рішення, як відіслати її до Нью-Йорка. Допоміг зарадити цьому управитель готелю, який знав усіх і вся й дав хабара працівникам пошти. Телеграму було відіслано вранці в неділю за

сайгонським часом. Вона потрапила на стіл Гарольда Бейча в понеділок уранці в трьох частинах. Остання випередила першу, а решту, доклавши певних зусиль, довелося добувати з телеграфу протягом ранку.

Кілька останніх днів у В'єтнамі минули в розмовах з американськими військовиками та працівниками посольства. Ці бесіди знову підтвердили: збройні сили США на полях битв демонструють ту саму відвагу й рішучість, що й солдати та моряки часів Другої світової війни. Підтримка тилу була значною і щедрою. Вище командування та політичне керівництво війною — це інша справа. Для фахового спостерігача було очевидно, що чітка стратегічна мета просто відсутня. У Вашингтоні, за винятком президента Джонсона, чомусь не виявляли рішучого прагнення перемогти в цій війні. Вороже налаштовані преса та політики руйнували народну підтримку далекої й незрозумілої війни. Багато обізнаних оглядачів із Франції, Японії та Британії, які мали бізнес у Сайгоні або представляли тут свою державу й тому мали деякий попередній воєнний досвід щодо цього регіону, наголошували, що коли Вашингтон не змінить свою політику, війна закінчиться політичною катастрофою на зразок тієї, якої зазнали французи, воюючи у Північному В'єтнамі з В'єтмінем.

Я прогулювався вулицями Сайгона, обсадженими старими широколистими деревами, що захищали від палючого сонця. На вулицях юрмилися перехожі; продавці їжі готували її посеред тротуарів; їздили мотоцикли, велосипеди, рикші. Це створювало складне плетиво руху, що його намагався впорядкувати поліцейський у білому однострої. Магазини були привабливі й цікаві: кожен з них являв собою поєднання міні-супермаркета, універмагу та сувенірного кіоска; там можна було придбати будь-які американські, европейські, японські товари — все, що тільки можна собі уявити. Повернувши за ріг, ви могли бачити великий римо-католицький собор, що нагадував подібну будівлю у провінційному французькому містечку. У Сайгоні вирувало життя, бізнес розцвітав, в'єтнамці були дружні та люб'язні. Тільки часом глухий звук вибуху гранати чи бомби, кинутої з мопеда, нагадував про постійну присутність в'єтконґівців, північних в'єтнамців і про війну. Я відчував неспокій, бачачи молодих, трохи розгублених американських вояків, які витріщалися на

все довкола; їх зваблювали дівчата в шовковому вбранні, що облягало тіло, з характерним високим розрізом аж до стегна, й тягли за рукави до барів, яких там була незліченна кількість. Я їхав із Сайгона до Банґкока дуже стурбований, сушачи собі голову питанням, чим усе це може закінчитися. Це було в листопаді 1967 року, за кілька тижнів перед наступальною операцією «Тет»*, що закінчилася величезною військовою поразкою для В'єтконґу й політичною поразкою Сполучених Штатів.

Дорогою до Нью-Йорка я зупинився в Банґкоку. Хун-їн Супарб із *Bank of Thailand* була рада мене бачити і вдячна за пораду продати банківські вклади у фунтах стерлінгів. Завдяки тому, що вона познайомила мене з певними людьми, я дізнався про те, як у Банґкоку бачать і як оцінюють війну у В'єтнамі. Місцеві оглядачі вважали, що Вашингтон виявив нерішучість, не в змозі зважитись, вигравати йому війну військовими засобами чи шукати політичного розв'язання ситуації.

Увечері перед від'їздом, по вечері, ми з Хун-їн Супарб і керівником поліції поїхали на Петчбурі-роуд — довгий проспект, що перетинав Банґкок. По обидва боки доволі широкої вулиці десь на милю простяглися «купальні» з назвами на крикливих неонових вивісках на зразок «Колорадо», «Техас», «Оклахома», «Ковбой» тощо. Ми зайшли до одного з найвідоміших закладів, щоб поспостерігати за усією процедурою. Посередині великої зали була дерев'яна споруда з надзвичайно великими вітринами. За ними молоді тайські дівчата сиділи на лавках, у кожної на вбранні спереду було прикріплено диск із великим номером. Час від часу туди заходили солдати, приваблені тими крикливими вивісками. Приносили випивку, й дівчина, вибрана солдатом за номером, виходила з-за яскраво освітленої скляної загородки.

Хун-їн Супарб і керівник поліції розповіли, що цих молодих сільських дівчат привозять із місць північніше від Банґкока, заманюючи їх обіцянками добре оплачуваної роботи. Вони закінчували проститутками, невільницями цих закладів. Ця індустрія проституції, керована злочинним світом, була протегована політиками, тому тут мало що можна було вдіяти. Мою увагу також звернули на те, що в цих закладах продають доставлені з

* Тет — в'єтнамською означає Новий Рік.

Бірми контрабандою (це було дуже легко) наркотики, поширюючи в такий спосіб вживання героїну й наркотизуючи тисячі людей.

Я від'їжджав до Нью-Йорка дуже стурбований відвідинами В'єтнаму; не менше мене хвилювало й те, що я побачив у Бангкоку. Через кілька днів по приїзді Гарольд запросив мене до себе на вечерю. Як завжди, все було впоряджено дуже елегантно, за столом нас було дванадцятеро. По вечері Гарольд попрохав мене поділитися з гостями своїми враженнями від подорожі до Азії. Я коротко виклав свої спостереження і свою стурбованість. Наступного ранку Гарольд зателефонував до мене й попросив викласти ті самі роздуми в листі на його ім'я. Мій лист зі вступним листом Гарольда було розіслано до багатьох керівників і членів Конгресу США.

У відповідь я отримав багато схвальних коментарів стосовно моїх спостережень, а серед них і коротку записку від адвоката Кларка Кліффорда. Я запитав Гарольда, ким є ця особа. Гарольд розповів, що відіслав мого листа президентові Джонсону, який показав його Кліффордові — вашингтонському адвокатові та впливовому радникові президентів від часів Трумена. У своєму вишуканому листі Кларк Кліффорд привітав мене з блискучим аналізом ситуації у В'єтнамі й повідомив, що поділяє мої висновки.

Через кілька тижнів я з приємністю і надією прочитав у газеті «Нью-Йорк таймс», що президент Джонсон призначив Кларка Кліффорда новим міністром оборони. Я був трохи здивований, коли пізніше дізнався, що саме він переконав президента Джонсона припинити бомбардування. Я так і не збагнув, що змінило його думку та змусило порадити несподівану й круту зміну курсу, який активно провадився роками.

Компанія досягла межі своїх можливостей — для подальшого розвитку конче потрібною була ґрунтовна реконструкція керівництва. Однак це було неможливо за наявного розподілу сил у головному управлінні. Інспектуючи філії компанії в містах США, я побачив, що не всі з них мають потенціял для інституційної діяльности через те, що на неї не орієнтуються їхні керівники і працівники. Це було помітно в лос-анжелеській філії, яка обслуговувала специфічний і обмежений сегмент ринку. Невеликі зміни в управлінні часом усе-таки запроваджувалися,

проте загалом компанія пливла за течією. На одній із четвергових нарад керівництва компаньйон із Флориди зауважив, що компанії слід готуватися до того, що обсяги трансакцій досягнуть 50 мільйонів акцій щодня. Інші учасники наради пропустили його зауваження повз вуха як безглузде.

Одного осіннього ранку 1968 року я приїхав на Волл-стріт, 36, і помітив, що двері до Гарольдового кабінету зачинені. Це було незвичним, адже Гарольд завжди приходив найпершим. Він помер уночі. Новина хутко рознеслася по кабінетах компанії. Циркулювала інформація, що тимчасовим виконавчим директором стане Джон Леслі.

Поховальний обряд відбувся в синагозі Емануїла, до якої належав Гарольд. Перед простою урочистою службою один із його особистих друзів виголосив коротке прощальне слово. Труну несли працівники поховального бюро, за ними йшли компаньйони фірми. Джон Леслі та Ґуставо Аджо очолювали процесію, за ними йшли інші. Це була група старих і втомлених людей, які залишилися керувати величезною успішною імперією, що її збудував Гарольд. Закінчувалася ціла епоха, оскільки Гарольд був серед останніх біржових магнатів, які досягли всього самі і протягом тривалого часу домінували на Волл-стріт.

Зовні нічого не змінилося, компанія продовжувала працювати, як і перед тим. Минув майже рік, поки було вповні усвідомлено, яка порожнеча залишилася після Гарольдової смерти. Певний час компанія була успішною, рухаючись за інерцією. Потім вона почала втрачати гроші й поступово її розтранжирили, щоб утримати становище та доходи її керівників. Особисто вони збагатилися, продавши згодом фірму страховій компанії *Prudential Insurance Company,* але в такий спосіб було зруйновано кар'єру багатьох відданих *Bache & Co.* хороших і здібних фахівців, які присвятили роки свого життя служінню своїй компанії. *Prudential Insurance Company* придбала лише клопітну оболонку, що спричинило їй багато проблем і завдало великих втрат. Після багаторічних зусиль, витратних і безуспішних, після зміни керівництва компанією *Prudential* врешті-решт вирішила її поглинути. Отак назва *Bache* зникла з реєстру фірм на Воллстріт.

На цю бізнесову вулицю прийшло нове покоління, змінилися ринкові умови, практично нізвідки з'явилися нові, вправно

керовані компанії, які хутко зайняли найвищі позиції. Волл-стріт пережила серйозні перетворення, і протягом десяти років більшість міцних, відомих компаній зникли, підготувавши ґрунт для агресивних, жадібних, жорстоких людей, які згодом виплодили корпоративних грабіжників, винахідників нічим не забезпечених облігацій та подібних до них негідників.

* * *

Тепер спробую підсумувати. Після короткого періоду приготувань і навчання я почав відкривати для себе Америку. Це була захоплива пригода, яка дала мені змогу знайти власне місце в цьому складному й мінливому суспільстві. Згодом мені вдалося створити унікальну професійну нішу, з якою я експериментував спочатку у *Josephthal & Co.* — брокерській компанії, де я навчався, — а потім у *Bache & Co.* Тепер настав час іти далі й відкривати нові обрії. В 1969 році я заснував власну консалтинґову компанію і став самостійним. Такого роду мандрівка могла здійснитися лише в Америці.

Коли я закінчив стажування у *Josephthal & Co.*, Едді Беґлі, довголітній конторський клерк, чоловік старого гарту, послав мене до Федерального резервного банку Нью-Йорка, щоб завірити чек Державної скарбниці, і заодно вирядив мене доставити пакунок до *Graves & Churches* (тобто церкви та могили) на Бродвеї, 125. У Федеральному резервному банкові мені пояснили, що чек Держскарбниці завіряти не треба, а *Graves & Churches* на Бродвеї, 125, виявилось церквою Пресвятої Тройці. Цей жарт став моєю ініціяцією на Волл-стріт і показав, що мене прийняли як рівного. Чимало добрих людей із «фасадних» і «внутрішніх» кабінетів компанії, з якими я мав честь познайомитися на початку своєї кар'єри, підготували мене й виробили навички, що дали мені змогу вижити протягом усіх цих років на Воллстріт.

РОЗДІЛ 11

Відкриття Японії

Уперше я ознайомився з Японією завдяки історіям Конрада Штикґольда (друга Ольжиних батьків), що їх він розповідав за бокалом бренді та найкращою сигарою. Це була колоритна особистість, яку двома словами не визначиш. Він народився у Варшаві, а під час Першої світової війни був прапорщиком в армії Російської імперії. 1914 року німці захопили його в полон у битві під Таненберґом у Пруссії й інтернували в табір для військовополонених поблизу Берліна. Проте йому все-таки вдалося закінчити берлінський Гірничий інститут і стати інженером.

Після війни Конрад повернувся до Варшави й одружився з дочкою одного з найбагатших промисловців Польщі. Його тесть, якому не дуже подобався його новий зять, дав за своєю вродливою дочкою щедре віно. Він сповістив Конрада, що така ж сума лежить на депозиті і що адвокат отримав інструкції передати ці кошти Конрадові того дня, коли він вирішить розірвати цей невідповідний шлюб. Проте шлюб Конрада й Елізабет, хоч і вважався тоді трохи неортодоксальним, виявився дуже вдалим. Якось Елізабет сказала Ользі, що хоч бути дружиною Конрада нелегко, їй із ним ніколи не було нудно. Це найбільший комплімент, що його дружина може зробити чоловікові після тридцяти років подружнього життя.

Невдовзі, через кілька років, Конрад Штикґольд став успішним банкіром, мільйонером у вільному місті Данціґу (Ґданську). Після краху на фондовому ринку в Нью-Йорку 1929 року Конрад збанкрутував і опинився без копійки. Він залишив дружину й дочку у Варшаві на руках її родичів і поїхав до Берліна. Там він примудрився відновити свої статки, а пізніше влада Веймарської республіки відрядила його до Сполучених Штатів

Америки, щоб викупити так звані «облігації Янґа» (цінні папери, які були борговими зобов'язаннями Німеччини для оплати репарацій після Першої світової війни). Після краху 1929 року ці облігації можна було придбати у Нью-Йорку за безцінь порівняно з їхньою номінальною вартістю. Конрад мешкав у Нью-Йорку, а Елізабет і їхня дочка Стефанія — у Варшаві. Зустрічалися вони щоліта на Французькій Рів'єрі й проводили там довгу неспішну відпустку.

1932 року передбачливий Конрад розірвав угоду з німецьким урядом і разом із молодим російським емігрантом і випускником Оксфорду Сержем Рубінштейном придбав золоті копальні в долині Чосен у Кореї. Конрад постійно відвідував Далекий Схід і певний час мешкав у Токіо в старому готелі *Imperial*, збудованому Франком Ллойдом Райтом. Він крутився в усіх куточках Далекого Сходу, де трудився, імпортуючи механізми, обладнання та зброю зі Сполучених Штатів і Европи.

Конрад був представником британських, французьких і бельгійських виробників зброї, а також мав тісні зв'язки з китайськими військовиками. Усвідомивши, що японці чинитимуть перешкоди іноземним підприємцям у стратегічно важливому регіоні, 1936 року Конрад і Серж Рубінштейн продали свої золоті копальні в Кореї *дзайбацу*[1]. Купівлю-продаж було здійснено в Токіо. Конрадові та його компаньйонові заплатили «заблокованими» єнами, які можна було витрачати лише в Японії. Заповзятливий Конрад мав чудові зв'язки з урядовцями, й вони допомогли йому якось отримати дозвіл тримати «заблоковані» єни в сейфі готелю. Він пояснив, що йому потрібні живі гроші, щоб зібрати колекцію *обі* (вишуканих поясів японських жінок) і *нецке* (вишуканих мініатюр, вирізьблених зі слонової кістки, каміння чи дерева, якими пристібали до пояса скриньки з ліками або тютюном, що їх у давнину носили чоловіки; це справжні витвори мистецтва).

Потім він сказав допитливим чиновникам, що хоче влаштувати виставку цих предметів у Сполучених Штатах, щоб показати іноземцям красу й вишуканість японського мистецтва та звичаїв. Колекція найвишуканіших і найдорожчих *обі*, які він тільки зміг відшукати, зберігалася в його номері в готелі *Imperial* аж до часу його від'їзду до Сполучених Штатів. Кожне обі накручується на картонний барабан, щоб не пошкодити тонкий

матеріял. Отож Конрад напхав у ці картонні барабани «заблоковані» єни й вивіз свою надзвичайну колекцію пароплавом на Гаваї. Після прибуття до Гонолулу він запустив контрабандні єни у вільний продаж, знизивши обмінну ставку. Японський уряд був змушений підтримати свою валюту, а розлючений Діет (парламент) прийняв закон, що забороняв Штикґольдові та його нащадкам будь-коли відвідувати країну.

Після нападу Німеччини на Польщу в 1939 році Конрадові вдалося за допомогою американського посольства вивезти дружину й дочку з палаючої Варшави через Вільнюс до Москви, а звідти через Монголію, Китай та Індію — до Сполучених Штатів. Закон, прийнятий щодо Штикґольда парламентом Японії, не дозволив йому обрати пряміший шлях через Транссибірську магістраль до Владивостока, Йокогами та Сан-Франциско.

Під час війни Конрад зосередився на природному газі та бензині й став розвідником надр на півночі Техасу. Він оселився на деякий час у Вічіта-Фолз і, досягши там серії успіхів, розширив свою діяльність на видобування природного газу в Альберті, у Західній Канаді.

Я познайомився з Конрадом та Елізабет у домі моїх майбутніх тестів, коли упадав за Ольгою. Вони були набагато старші від мене, однак це не завадило нам стати близькими друзями. Невдовзі після мого повернення до Ізраїлю в 1953 році для проходження військової служби я несподівано зустрів там Конрада з командою техаських нафтовиків, які, володіючи двома буровими вишками, качали нафту в Кармелі біля Зіхрон-Яакова. Ми з Ольгою були раді зустрічі з ними і провели разом чимало милих вікендів, мандруючи Ізраїлем.

Конрадові друзі з південних баптистів у Вічіта-Фолз, дізнавшися, що він добуває нафту в Ізраїлі, попрохали його привезти види Ейн-Каріма, де народився Йоан Хреститель. Під час однієї з наших екскурсій ми заїхали в цю чарівну місцевість неподалік від Єрусалима. Краєвиди, які він показав своїм друзям і сусідам з Техасу під час чергового приїзду до Сполучених Штатів, викликали певне здивування. Коли він показав слайди у Вічіта-Фолз, його гості сказали, що він показав їм не те місце. Вони казали: «Не міг Йоан Хреститель народитися в місці, де так багато католицьких церков».

Одного разу Конрад прийшов до мене в розпачі, бо робітники з Техасу повідомили його, що звільняються й повертаються додому. Без кетчупа вони не в змозі зносити жахливу ізраїльську їжу. Порятунком став кетчуп, що його вимудрував мій товариш, який керував харчовою фабрикою.

Ми з Ольгою повернулися з Ізраїлю до Нью-Йорка в 1955 році, а незабаром туди повернулися і Штикґольди. Ми з дружиною частенько їх відвідували. Ольга й Елізабет балакали собі у вітальні, а ми з Конрадом сиділи в бібліотеці й насолоджувалися гаванськими сигарами (найбільше він полюбляв марку *H. Upmann Naturales*) та попивали бренді. Упродовж багатьох вечорів Конрад розповідав мені історії зі свого життя в Японії й Кореї та про свої подорожі до Гонконґа, Шанхая, Кантона й Сайгона. Я захоплювався цими розповідями, й мені ніколи не набридало слухати, як він змальовує ці екзотичні віддалені куточки. Ще раз переживаючи цей надзвичайно цікавий період свого життя, він у певному сенсі прагнув власний досвід, отриманий на Далекому Сході, передати мені, тоді ще молодому чоловікові.

Елізабет — чарівна, яскрава й елегантна жінка — мусила ціле своє подружнє життя змагатися й миритися з потягом її гарного і незвичайного чоловіка до пригод. Вона тішилася, що ця частина їхнього життя закінчилася. Конрадова дочка й зять ніжно його любили, однак їхні інтереси лежали в інших сферах, і ці далекосхідні історії були занадто далекими від їхнього життя. Відчуваючи, що я також маю нахил до пригод і не буду до кінця своїх днів задіяний у брокерській фірмі на Волл-стріт, він щедро ділився зі мною своїм досвідом. Я слухав і запам'ятовував, сподіваючись, що колись матиму нагоду мандрувати в цій цікавій частині світу.

Якось Конрад занедужав. Я постійно відвідував його в лікарні й був коло нього, коли він помер. Незадовго перед смертю він переглянув свою улюблену колекцію нецке, вибрав три мініатюри, вирізьблені славетним майстром, і подарував їх мені. Одна з фігурок зображала Оїсі Кураносуке, очільника сорока семи ронінів з клану Асано, який сидів замислений в «Ічірікі» — ресторані в Кіото. Друга також зображала Оїсі Кураносуке, перевдягнутого мандрівним торгівцем, на шляху до Токіо, де сніжної грудневої ночі він мав очолити напад на маєток вельможі Кіра.

Ґретьою був веселий китаєць-картяр. Вони нагадують мені про мого друга Конрада та історії його подвигів на Далекому Сході.

Спочатку моя професійна діяльність на Волл-стріт зосереджувалася на Сполучених Штатах Америки й Канаді. Моє минуле й мій досвід сприяли тому, щоб я слідкував за подіями в Европі й на Близькому Сході, тож моя діяльність мала атлантичний напрям. *Chase Manhattan Bank* — могутня на той час організація — сприяв розширенню моїх зв'язків і допомагав під час постійних закордонних відряджень. Я часто обідав у банківській їдальні для керівного складу, ділячися спостереженнями з вищим керівництвом міжнародного відділу, щоб віддячити за люб'язність. На одному з цих обідів для вузького кола я познайомився з Вільямом Ламнеком, що в дирекції банку відповідав тоді за Японію та Південно-Східну Азію.

Перед війною Білл керував філією *Chase National Bank* у Шанхаї. В листопаді 1941 року він поїхав у відпустку додому, що врятувало його від гіркого досвіду японських таборів для інтернованих. По закінченні воєнних дій на Тихому океані Білла було обрано до команди банкірів, яких відрядили до Ґокіо, щоб допомогти адміністрації генерала Дуґласа Мак-Артура реорганізувати фінансові заклади Японії. Його внесок у відбудову зруйнованої країни визнав японський уряд, який нагородив Білла орденом Священного Скарбу — найвищою відзнакою, яку міг отримати іноземець.

Білл, який здавна займався Китаєм, слухаючи мої коментарі щодо міжнародного становища, зауважив, що мій погляд на події та їхнє тлумачення дуже цікаві, проте мають лише два виміри. «Ви добре знаєте Сполучені Штати й Европу, — сказав він. — Знайомство з Далеким Сходом і Південно-Східною Азією додасть третій вимір, якого поки що бракує. Якось треба буде посприяти, щоб Ви туди потрапили». Зауваження мене заінтригувало й нагадало розповіді мого друга Конрада Штикґольда, відтак знову пробудилося бажання відвідати Японію й більше дізнатися про цю таємничу країну.

Вистава барабанщиків «Кодо» з острова Садо є одним зі способів, завдяки яким іноземець може познайомитися з Японією та її народом. Можна сказати, що ця вистава уособлює дух цієї давньої і складної культури, яка зазвичай залишається загадкою для зовнішніх спостерігачів. Острів Садо (запущений клаптик

землі біля Ґонсю) був улюбленим владою місцем заслання для не бажаних у політичному плані осіб, яким давали роботу військові очільники Японії — сьоґуни. Великий японський драматург Чікамацу написав драму, поставлену в театрі *бунраку**, в якій оповідалася історія Нітірена — висланого на цей острів монаха. Оповідь розгортається так: актори в чорному й каптурах на головах надзвичайно майстерно рухають ляльками, місце дії окреслено лише натяком. Читець виголошує історію речитативом, йому на *сямісенах* (струнний інструмент, що нагадує банджо) скорботно акомпанують музи́ки в туго накрохмалених чорних кімоно. Му́зика й декламація навіюють атмосферу суму й самотности і є тлом для сценічної дії, яку створюють рухи ляльок.

Острів Садо, суворий пейзаж і клімат якого чимось нагадують узбережжя штату Мен, обрало своїм осідком незвичайне братство барабанщиків «Кодо». Там вони мешкають у скромних умовах і щоранку підтримують форму, бігаючи та виконуючи вправи, незалежно від погоди. Коли вони повертаються на острів після гастролей, то увесь свій час присвячують вивченню музики та оволодінню різноманітними типами барабанів.

Ансамбль барабанщиків «Кодо» виступає зі складними музичними композиціями на різноманітних барабанах — від найменших до гігантського Тайко-сан. Вистава починається з простих і навіть примітивних етюдів. Поступово авдиторію захоплюють складні ритмічні побудови та вміння панувати над огромом і силою звучання барабанів. Перехід відбувається від стриманого, майже непомітного дробу, коли барабанні палички ледь торкаються міцно натягнутої шкіри, до могутніх ударів великими палицями в супроводі металевих інструментів, які відміряють музичні фрази й сигналізують зміну ритму. Барабанщики вбрані лише в пов'язки на стегнах і білі лляні наголівні стрічки, зав'язані в такий спосіб, що кінці над чолом нагадують метеликів. Усі музи́ки творять напрочуд зіграну команду. Вони зосереджено керуються партитурою й рухами уявного диригента, а кожний їхній м'яз і сухожилок включений у виконання складної композиції.

* Бунраку — один із традиційних японських театральних жанрів, ляльковий театр маріонеток.

Фіналом цієї надзвичайної вистави є виступ барабанщика, який пробуджує велетенський барабан Тайко-сан. Барабанщикові, що нерухомо стоїть перед гігантським барабаном, допомагають двоє музик, які перед трохи меншими барабанами сидять долі на дерев'яних підставках, що утримують Тайко-сан у центрі сцени. Барабанщик перед Тайко-сан похитує в руках двома палицями на зразок бейсбольних бит. Барабанщики з меншими барабанами обабіч великого, щосили впираючися ступнями в підставки, б'ють у свої барабани дедалі гучніше й швидше.

Коли звучання досягає крещендо, до них приєднується пробуджений барабанщиком Тайко-сан. Ритм пришвидшується відповідно до його щоразу сильніших і завзятіших ударів. Інші барабанщики поступово стишують биття і завмирають біля своїх інструментів. Величезний Тайко-сан відповідає барабанщикові глибоким звуком, що вібрує. Дедалі швидший ритм і чітко контрольована сила барабанщика, цілковито зосередженого на своїх діях, витворює гіпнотичне звучання, яке виповнює залу. У гру залучено кожний м'яз спини, тілом струмує піт, а барабанщик у цілковитому зосередженні б'є в міцно напнуту шкіру Тайко-сан, на якій зображено чорно-білі символи *інь* і *янь*. Він начебто атакує величезний барабан, палиці витанцьовують у нього в руках згідно з ритмом, що його за допомогою металевого трикутника задає жінка-музи́ка.

Авдиторія перебуває під гіпнозом ритму і владою вистави. Усі дивляться на барабанщика Тайко-сан, який здається продовженням велетенського інструмента. Несподівано ритм змінюється, бій барабана стишується від могутніх ударів до повільнішого биття. Утомлений барабанщик тяжко дихає і зненацька зупиняється. Двоє музик праворуч і ліворуч іще якийсь час продовжують відтворювати звук дробу на своїх інструментах і зрештою також замовкають.

Зіграність, самовіддача, спільність зусиль, постійне намагання покращити й удосконалити цю видатну виставу наче розкривають таємницю успіху Японії та її народу. Чи вдасться японцям цей дух самовіддачі, що його називають *Ямато-дамасій*, передати своїм наступним поколінням, які виховуються в атмосфері багатої, економічно успішної супердержави, покаже майбутнє.

Ця надзвичайна країна є дуже багатогранною, і треба вчитися ціле життя, щоб ознайомитися з її особливостями та нюансами. Чужинцеві нелегко збагнути цю мінливу, привабливу, дивовижну і, зрештою, таємничу країну.

Коли я вперше почав відвідувати европейські та американські організації, назва Японії час від часу зринала в наших обговореннях, оскільки ця країна брала на міжнародному ринкові капіталів значні короткотермінові кредити. Кредитну репутацію Японії було відновлено, бо після підписання мирного договору японський уряд ліквідував довоєнні борги й виплатив належні проценти, що накопичилися протягом війни. Ось чому, дізнавшись, що Нью-Йоркське товариство страхових аналітиків *(NYSSA)* організовує поїздку до Японії, я вирішив приєднатися до делегації.

1962 року делегація *NYSSA* була гостем Японської асоціяції торгівців цінними паперами. Візит було добре заплановано й організовано з метою ознайомити аналітиків зі структурою японської економіки, ринками капіталу, корпораціями та інвестиційними можливостями. Наша група складалася з 50 здебільшого старших віком членів *NYSSA*, з якими подорожували і їхні дружини. Ми вилетіли з Нью-Йорка до Токіо чартерним рейсом Боїнга-707 з пересадкою в Анкоріджі. Була це одна з перших таких поїздок до Японії, і з нею пов’язувалися великі сподівання японців та інвестиційних кіл Волл-стріт.

Приємного квітневого вечора ми прибули до Токіо, де на летовищі Ганеда нас вітали господарі та преса з телекамерами. Втомлені, але й зацікавлені незвичним оточенням і теплим прийомом, ми посідали в автобуси, і нас відвезли до старовинного готелю *Imperial*. Ми їхали через Токіо, тоді ще місто невисоких, переважно дерев’яних будівель, із багатьма магазинчиками вздовж вулиць. Незнайомі екзотичні написи з єрогліфів, що позначали різновиди діяльности, інтригували й унаочнювали, наскільки мало ми знаємо про Японію. Паперові ліхтарі перед ресторанами, магазинами й закладами зі спиртними напоями; карбідні лампи, що освітлювали ятки з їжею та фруктами на тротуарах, надавали нічному Токіо казкового й таємничого вигляду. Чоловіки в кімоно й у високих *ґета* (взуття на дерев’яній платформі з ремінцем для пальців ноги) демонстративно походжали вулицями, часом з’являлися й жінки

в кімоно та обі, зі старовинними парасольками з провощеного паперу.

Проминувши Ґіндзу, де блимало чимало кольорових вертикальних неонових вивісок, що запрошували до численних барів, ресторанів і кабаре, ми приїхали до готелю *Imperial*. Відрядження в Токіо нагадало мені дивовижні розповіді Конрада Штикґольда. У готельному номері ми знайшли папку з програмою діяльности, ознайомлювальну літературу про Японію та її культуру, а також сувеніри. Душевне піднесення, часова різниця та нове оточення проганяли сон з очей.

Програму розпочав брифінг делегації з вищими урядовими чиновниками та промисловцями. Перед аналітиками виступили д-р Сабуро Окіта, голова Агенції економічного планування, п. Гаруо Маєкава й д-р Тосіґіко Йосіно з Національного банку Японії, закладаючи підґрунтя для ознайомлення з її економікою. Доктор Окіта й д-р Йосіно, обидва — знані у світі економісти, окреслили план прем'єр-міністра Ікеди подвоїти національний дохід Японії. За ними виступив п. Маєкава, шанований і блискучий представник Центрального банку, який розповів про валютну політику. Дотепний головний директор *Yawata Iron & Steel Corporation* п. Тадайосі Ямада змалював роботу японської промисловости і проблеми розвитку промислової бази. Пан Сіґео Горіе, виконавчий директор *Bank of Tokyo* (наступника *Yokohama Specie Bank*), ознайомив із банківською системою. Пан Кадзуо Цукуно з *Yamaichi Securities* — компанії з продажу цінних паперів, один із господарів та організаторів візиту, — розповідав про ринок цінних паперів у Японії.

Це був найяскравіший *tour de force**, бо всі промовці були провідними експертами у своїх галузях і розмовляли бездоганною англійською. Пан Маєкава на початку своєї успішної кар'єри був представником Національного банку Японії у Сполучених Штатах Америки. Пан Ямада був помічником у команді генерала Дуґласа Мак-Артура, а п. Цукуно, який народився на Західному узбережжі США й там навчався, повернувся до Японії якраз перед початком війни зі Сполученими Штатами. Отож я дізнався, що ці люди були архітекторами післявоєнної перебудови Японії й заклали фундамент для перетворення її на супер-

* Прояв сили, спритности, вміння (*фр.*).

державу в царині економіки. Огляд ситуації в Японії, запропонований на цьому брифінґові та наступних, дав нам змогу глибше зрозуміти довготерміновий стратегічний план, що ґрунтувався на оцінюванні становища Японії у світі, її ринків і напрямів її очікуваної експансії.

Офіційні засідання відбувалися в будинку, що належав компанії *Daichi Insurance*. Організація зустрічей, виставки, авдіо- і відеоапаратура були на найвищому рівні. Протягом двох досить насичених днів нас ознайомили з економікою Японії та проблемами, що стояли перед нею. Після офіційних засідань ми відвідували численні корпорації в Токійському регіоні. Серед них була унікальна й активна компанія *Sony*; перед ворітьми її фабрики автобуси з гостями зустрічав оркестр із працівників компанії, що грав класичну музику. Фабричними цехами та лабораторіями нас водив генеральний директор п. Акіо Моріта.

Виставка транзисторів, магнітофонів, телевізорів та інших супутніх приладів, створених компанією *Sony*, справді вражала. В лабораторіях нам показали експериментальні зразки продукції, в яких принципи мініятюризації та інтегральні схеми було запроваджено в побутову електроніку. Ентузіязм і молодий вік керівників та працівників, залучених до створення нових приладів і поліпшення якости вже наявних зразків, справили на нашу групу велике враження. На початкових стадіях свого розвитку компанія *Sony* кипіла енергією та цілеспрямованістю.

Ще однією компанією була *Canon*, де нас познайомили з досягненнями в оптиці та високоточній техніці. Нам показали неймовірну кількість найрізноманітніших фотооб'єктивів, про які ходили легенди під час корейської війни. Там були об'єктиви надзвичайної якости, в яких втілювалися найновіші досягнення у виготовленні оптики і які невдовзі заполонили ринки, витісняючи продукцію Сполучених Штатів, Великої Британії та Німеччини. В лабораторіях нам показали експерименти з копіювальними машинами та калькуляторами, що засвідчили про новий напрям у спробах урізноманітнити продукцію і зменшити залежність компанії *Canon* від фотообладнання. Фабрику й лабораторію нам показував засновник компанії, гінеколог п. Мітараї, який, попри свої 70 років, усе ще керував цією інноваційною компанією.

Відвідини компанії *Honda Motors* стали ще однією несподіванкою. Мотоцикли маловідомої компанії *Honda* з'явилися начебто нізвідки на багатьох міжнародних раллі та змаганнях і вибороли найбільшу кількість перших призів. Приголомшені мотоциклісти почали переходити на ці мотоцикли, що здійснили революцію в конструкції й експлуатаційних характеристиках. Заводом нас водив засновник компанії п. Гонда, скромний інженер, який перетворив маленьку майстерню з ремонту велосипедів на квітуче виробництво мотоциклів, а згодом і автомобілів. Дух, що панував у *Honda*, нагадував той, що його ми помітили в *Sony*.

Подорож на фабрику компанії *Hitachi* у префектурі Ібаракі принесла нові враження. Ми виїхали з Токіо в комфортабельних автобусах із кондиціонерами і мчали чудовими, хоч і вузькими, дорогами по сільській місцевості, де під сонцем блищали залиті водою дбайливо доглянуті рисові поля. Особливістю пейзажу були групки сільських ферм під солом'яними стріхами, а зелені та жовті барви полів увиразнювались розмаїттям коричневих відтінків, якими виділялися селянські обійстя й села на обрії. Дорогоцінні клаптики землі були дбайливо доглянуті; часом на них виднівся селянин, який на тракторі маленьким механічним плугом обробляв свою ниву.

В автобусі поруч зі мною сидів виконавчий директор компанії *Hitachi*, старший чоловік, який розмовляв британським варіантом англійської без найменшого акценту. Його бездоганно пошитий костюм і загальний вигляд виказували, що він чимало років прожив у Англії. Ми почали цікаву розмову, й п. Гаґучі запросив мене відвідати його в головній конторі компанії *Hitachi* в Токіо.

Відвідини заводу компанії *Hitachi* в префектурі Ібаракі знову здивували нас. Знання і досвід цієї великої, досконало організованої компанії у сфері електроінженерії добре відомі. Проте нам продемонстрували вдосконалені електронні мікроскопи, медичну апаратуру, обладнання для атомних електростанцій. Знову ми побачили новий підхід у всіх галузях виробництва електрообладнання. З Ібаракі-сіті ми повернулися до готелю *Imperial* у супроводі керівних працівників компанії *Hitachi*, які дали нам короткі пояснення й відповіли на запитання.

У готелі на мене чекало запрошення на вечірній прийом, що його давали п. Коносуке Коїке, голова компанії з торгівлі цінними паперами *Yamaichi*, з дружиною. У холі готелю я приєднався до невеликої групи запрошених із нашої делегації. На лімузинах нас відвезли до ресторану «Катенатака» в Сімбасі. Ми зайшли через двері, які здавалися входом до просторого приватного будинку. Офіціянтка провела нас через садочок доріжкою, викладеною великим гладеньким камінням, побризканим водою. Кожен камінь блищав у темряві й віддзеркалював світло кам'яних ліхтарів і яскраво освітлений вестибуль. На нас чекала старша пані у вишуканому брунатному кімоно. Її *обі* прикрашав мистецький візерунок на темно-синьому тлі, що цікаво сполучався з брунатним шовком кімоно зі зробленим вручну малюнком.

Нам порадили зняти взуття. Старий служник із чисто виголеною головою, в традиційних сірій куртці, широких штанях і ґета допоміг нам узути капці. На вечері нас було семеро: троє аналітиків із дружинами і я. Усе було для нас нове, й ми гадали, чи не переплутає служник наші черевики. Нас провели нагору до просторої кімнати з голими стінами, отинькованими жовтувато-брунатною глиною, і з дерев'яними підпорами, які були радше декоративним, ніж конструктивним елементом. Вони були гарно полаковані, та де-не-де на них було залишено шматки кори. Підлогу вкривали нові татамі, сплетені з рисової соломи. Їхній запах заповнював кімнату, що освітлювалася приємним, однак не прямим світлом. У кутку кімнати на почесному місці, що зветься *токонома*, на трохи піднятій полиці стояла оманливо проста композиція з квітів, над якою висів сувій.

У цій просторій кімнаті на нас чекали господарі. Ми посідали на подушках, що лежали на підлозі, навколо довгого низького столу з лакованого чорного дерева. Камакура-борі (ручної роботи дерев'яні тарілки, покриті червоним лаком) — тарілочки з чашками зеленого чаю — офіціянтка подала нам із кольоровим печивом, елегантно загорнутим у серветки з назвою ресторану, зазначеною єрогліфами кандзі*. Щоб ми могли витерти руки, нам дали *о-сіборі* — рушнички, з яких підіймалася гаряча пара.

* Кандзі — китайські єрогліфи, що їх використовують у японській писемності.

Праворуч від мене сиділа японка у вечірньому платті західного взірця — Таеко-сан, або пані Яманучі, братова́ пані Коїке, дружини нашого господаря. Досконалою англійською мовою вона з усмішкою сказала, що й сама почувається ніяково, бо вперше присутня на вечірці з гейшами. Роззирнувшись, я зауважив, що для японських леді це нові враження й вони почуваються напружено — так само, як гості з Заходу. Поступово напруження спадало, а послужливі офіціянтки принесли західним гостям додаткові подушки. Проте сидіти було все ж незручно й доводилося докладати неабияких зусиль, щоб не соватися.

Офіціянтки принесли таці з мистецьки викладеними закусками відповідно до сезону та порцеляновими пляшечками з підігрітим саке. Вони налили саке в чарочки, які були всі різні — їх було вибрано з цілої колекції на таці, запропонованій гостям. Ми випили *кампай* («пий до дна») й почалася приємна розмова, в якій ми поділилися з господарями першими враженнями від візиту до Японії.

Моя сусідка Таеко-сан розповіла, що виростала в Англії, — перед війною її батько був виконавчим директором філії *Yokohama Specie Bank*. Її чоловік також був банкіром і завідував Шанхайським відділенням банку. Так родина прожила багато років. Її чоловіка було заарештовано після приходу до влади комуністів, і він провів чимало років у китайській в'язниці. 1950 року його звільнили, проте невдовзі після повернення до Японії він помер. Ми поговорили про наших дітей і про післявоєнний напрям розвитку Японії. Кожному гостеві принесли окрему тацю з першою стравою, яка складалася з сасімі (нарізаної сирої риби) і тертої дайкон (японської редьки), посипаної сісо (зіллям), а також із кількома тарілочками з японськими овочами і крабовим м'ясом з оцтом. Ми намагалися якось дати собі раду та їсти паличками, а офіціянтки делікатно нам допомагали.

Ми не зразу помітили, що прийшли гейші у вишуканих кімоно, традиційних перуках і з яскравим макіяжем. Вони приєднались до нас за столом, підливаючи саке й постійно пересуваючись із місця на місце, щоб ми могли поспілкуватися і помилуватися кожною з них. Переважно це були жінки середнього віку, яких супроводжувала молодша гейша. Моя сусідка Таеко-сан сказала, що заради цього особливого випадку до нас запросили найвишуканіших гейш із Сімбасі.

У кутку кімнати поставили ширму, що слугувала тлом для гейші, яка грала на сямісені. Інша виконувала дуже стилізований танець, що розповідав про історію, значення якої ніхто з нас не вловив. Потім принесли кото (традиційний струнний інструмент — очевидно, запозичений із Китаю), на якому інша гейша зіграла для нас; прозвучала й мелодія «Сакура», відома з фільму про Японію з участю Марлона Брандо. Упродовж вечора гейші з'являлися непомітно й так само зникали, щоразу поступаючись місцем новим. Нам подали смажену з коренем імбиру рибу, потім юшку місо й рис із маринованими овочами. Чищені мандарини *мікам*, мальовничо викладені на срібній таці, завершили вечерю. Під час вечері подавали також різноманітні сорти зеленого чаю, а гейші та офіціянтки підливали саке, як тільки чарочки ставали напівпорожніми.

Це був приємний і спокійний вечір, який добіг кінця, коли на знак його завершення з програвача пролунала мелодія *Auld Lang Syne**. Ми повернулися до вестибуля, де на нас чекало наше взуття — поки ми вечеряли, його наваксували.

Господиня й офіціянтки, озброєні ріжками для взуття, допомогли нам з черевиками. Низько вклоняючись, вони припрошували невдовзі знову навідатися до них. Нас провели через садочок, а служниці-дівчатка тримали над нами парасольки, бо трохи накрапало.

Уранці ми виїхали з готелю *Imperial*; молоді дівчата у формі, охайних капелюшках та білих рукавичках допомогли нам розміститися в автобусах. Двері зачинились, а вони залишилися коло водіїв, допомагаючи їм вишукувати вузькі проїзди на дорогах, що петляли в житлових кварталах Токіо. Ми зупинилися в Камакурі, щоб відвідати храм Гачіманґу (бога війни) та помилуватися Дайбуцу (величезною фігурою Будди), який височів у садку відтоді, як століття тому тайфун зруйнував дерев'яний храм, у якому він спочатку стояв.

Після насиченої програми в Токіо ми збиралися відпочити й оглянути пам'ятки. Наступним пунктом маршруту було місто Гаконе біля підніжжя Фудзі, де ми зупинилися в готелі західного

---

* Назва походить з однойменної поеми Роберта Бернса (*Auld Lang Syne*). З шотландської її можна перекласти як «Колись давно». В англомовних країнах її знають як назву пісні, яку співають у момент надходження Нового року. Тут: пісня, що символізує завершення вечора.

зразка, а звідти вирушили до Національного парку «Ґаконе». Вікенд, проведений за містом, відновив наші сили, й ми були готові продовжити нашу подорож до Одавари, де поїздом «Сінкансен» ми вирушили до Наґої.

Автобусна подорож до Ґаконе дала змогу обдумати події тижня й упорядкувати враження, які трохи спантеличували. Дехто занурився у фінансовий аналіз, витягнувши логарифмічні лінійки (кишенькових калькуляторів тоді ще не було) й вивчаючи річні звіти та шукаючи відповідей у цифрах. Інші насолоджувались, оглядаючи пам'ятки і знайомлячись із новим і таємничим світом.

Я трохи дрімав і пригадував історії, що їх розповідав мені Конрад Штикґольд довгими зимовими вечорами за сигарою і бренді. Мені пригадалась маленька нецке, яка зображала Оїсі Кураносуке в мандрівці до «Ічірікі»; вона стояла на етажерці в моїй вітальні. Це нагадало мені про мого незвичайного друга та його пригоди. Мене завжди цікавило, що зображають отримані від Конрада нецке. У матеріялах, наданих нашими господарями, я знайшов короткий нарис японської історії. Там я прочитав розповідь про 47 ронінів і їхнього очільника Оїсі Кураносуке. *Даймьо* (голова клану, феодальний володар) Асано Наґанорі, господар Акко, не зміг підготувати гідних подарунків для церемоніймейстера, пана Кіри, коли надійшла його черга служити при дворі сьоґуна в Едо (стара назва Токіо). Розчарований чиновник насмішками та знущаннями допровадив Асано до того, що він напав на свого мучителя в присутності сьоґуна. За порушення правил Асано Наґанорі було наказано негайно вчинити *сеппуку* (ритуальне самогубство), клан було розігнано, а самураї Асано стали *ронінами* (самураями без господаря). Про цей випадок дізналася вся Японія, і народ очікував на реакцію розігнаного клану.

Оїсі Кураносуке, очільник самураїв цього клану, розлучився зі своєю дружиною, залишив дітей і цілими днями пив із гейшами та пригощальниками в «Ічірікі» — славетному чайному домі в Кіото. Його зневажали за таку поведінку, адже Оїсі Кураносуке, здавалося, швидко забув про свій обов'язок щодо клану та родини загиблого господаря.

Отак гуляючи й попиваючи в «Ічірікі», він завербував сорок сім ронінів із клану Асано, які приєдналися до його плану по-

мститися панові Кірі. Найстаршому учасникові було за вісімдесят, а наймолодшим був 16-річний син Оїсі, який домігся, щоб йому також дозволили бути разом із батьком. Вони таємно зібралися в Едо і холодної сніжної грудневої ночі напали на добре захищений маєток пана Кіри. Сорок сім ронінів перемогли, взяли в полон негідного церемоніймейстера і відрубали йому голову. Вчинивши над нею церемонію омовіння, вони пронесли її, загорнуту в біле полотнище, вулицями Едо до храму Сенґакудзі, де залишили в настоятеля під розписку. У цьому храмі й досі можна побачити оригінальний документ, підписаний сорока сімома ронінами, який підтверджує помсту за їхнього господаря, й видану храмом офіційну розписку за голову пана Кіри, яка виставлена разом із їхньою зброєю та обладунком.

Сьоґунат був занепокоєний актом непокори і протесту, проте не наважився покарати сорок сім ронінів, якими захоплювалася вся країна через їхню відданість обов'язкові та лояльність щодо свого господаря. Їх помістили в маєтках провідних даймьо як почесних гостей в очікуванні вироку сьоґуна. Порадившись із імператором у Кіото, сьоґунат наказав їм вчинити сеппуку, бо, здійснивши свій надзвичайний вчинок, вони набули такої досконалости, що коли дозволити їм жити далі, вони лише заплямують свій подвиг.

Їхні могили, позначені схрещеними мечами (оскільки було вчинено ритуальне самогубство), разом із могилами пана Асано і його дружини можна побачити на маленькому цвинтарі в Сенґакудзі. І досі відвідувачі храму спалюють ароматичні палички на могилах ронінів і дружини пана Асано. Що стосується Асано Наґанорі, то оскільки він втратив самовладання й спричинився до загибелі своєї родини та клану, на його могилі ароматичні палички не спалюють.

Ця непроста і досить дивна для західної людини історія й досі запалює уяву японців. Написані для театру кабукі* п'єси, що надихалися цією історією, є популярною частиною його щорічного репертуару. Вистави в театрі «Бунраку» переповідають цю зворушливу історію: декламатор читає, а вправні ляльково-

* Кабукі — назва театрального жанру; театр кабукі — найпопулярніший із традиційних японських драматичних жанрів, у якому важливими елементами є «мова поз» і грим.

ди оживляють ляльок. На цю тему було знято кілька фільмів, що їх японці, схоже, ніколи не втомлюються переглядати.

Цю оповідь, яка уславлює *бусідо* (кодекс честі самурая), важко було співвіднести з тим, що ми побачили в компаніях *Sony*, *Canon* і *Honda*. Здавалось, це активне, енергійне, сучасне суспільство перебуває у певному конфлікті з дбайливо береженими давніми традиціями і способом життя, глибоко закоріненим у психіці цього незвичайного народу. Що ж, легких і простих відповідей на це питання немає. Оглядачі написали чимало книжок, де намагалися пояснити Японію, порадити, як мати справу з її народом, і розтлумачити, як вони думають. Більшість цих книжок правдиві лише почасти й зазвичай ковзають по поверхні проблем. Працюючи радником у японців упродовж чверти століття, я відчуваю себе лише початківцем, якому ще чимало треба вчитися. Японці, які з огляду на свій рід і культуру є гомогенним суспільством, представляють прадавню цивілізацію, яка сформувалася протягом складної й багатої історії. Вони, звичайно ж, підпадають під зміни, як і всі ми. Проте вони, здається, й далі закорінені у власній культурі і традиціях, хоч сучасність та інтернаціоналізація справляють дедалі більший вплив на це дивовижне суспільство.

Відвідуючи різні компанії, я помітив, що кожний працівник носить у петлиці значок підприємства. Це свого роду кланова емблема на зразок тих, що їх можна побачити на кімоно васалів періоду Токуґава. Вони визначають своїх носіїв як членів певної групи або клану. Замість *мон* — родових емблем кланів Сацума, Тьосю, Тоса чи Бідзен — сучасні японці носять три червоні діаманти *Mitsubishi*, символ криниці *Sumitomo* чи відзнаку *Hitachi*, яка нагадує електродвигун. Пан Ямада привернув мою увагу до квіткових композицій, які стоять на помітних місцях у кожній конторі чи на фабриці. Він наголосив, що японці, щоб зміцнити свій дух, мають час від часу спочити оком на маленькій символічній часточці Японії, яку представляє композиція з квітів.

Подорожуючи на новому експресі «Сінкансен» з Одавари до Наґої, ми на відстані милувалися горою Фудзі, що нависала над краєвидом. Цей унікальний вулканічний конусоподібний пік, укритий снігом, завжди викликав у японців захоплення. Оглядаючи пейзаж, я роздумував про те, що бачив і чув.

У Наґої ми відвідали *Toyota Motors*, завод компанії *Mitsubishi Heavy Industries* в Комакі й фабрику порцеляни *Noritake*. У Наґої все відбувалося так само, як у Токіо, а далі ми переїхали в Осаку. В обох містах нас знайомили з економікою та промисловістю регіону. Поступово виявлялися сміливість і розмах програми прем'єр-міністра Ікеди про подвоєння національного доходу, про яку розповідали нам у Токіо д-р Сабуро Окіта та д-р Тосіґіко Йосіно. Промислові комплекси, що піднялися вздовж дороги «Токайдо», були ознаками промислової революції, що відбувалася в Японії й мала змінити характер країни та її становище у світі.

У програмі залишалося місце для незвичних розваг і відвідин славетних туристичних пам'яток. Кіото і Нара були в цій частині подорожі найвидатнішими пунктами. Відвідини багатьох храмів і садів запам'яталися ще й пишно розквітлими сакурами. Ми повернулись до Токіо, де завершальна нарада підсумувала цю надзвичайну й унікальну нагоду ознайомитися з Японією.

Я подзвонив до п. Гараґучі в головне правління компанії *Hitachi*, який запросив мене в ресторан «Цудзітоме» на обід. Нас відвезли до багатоповерхового сучасного будинку в Ґіндзі, де ми піднялися на ліфті й опинилися в сільському дворі з криницею посередині та декором, що відтворював атмосферу старого автентичного ресторану в Кіото. Було незвично й цікаво обідати в автентичній сільській корчмі, відтвореній на одному з поверхів сучасного висотного будинку в Ґіндзі. Пан Гараґучі офіційно представив мене власникові, і протягом багатьох років я мав у ресторані «Цудзітоме» свій рахунок — привілей, що його мали лише вищі керівники японських банків і промислових підприємств.

Я поїхав із Токіо у захваті від Японії й водночас дещо вимотаний. Адже я вперше в житті був цілковито залежний від інших, оскільки не знав мови і не міг вільно пересуватися, щоб досліджувати цей світ — загалом дуже цікавий, однак закритий для чужинців.

Через кілька місяців я повернувся, щоб продовжити вивчення Японії. Цього разу я приїхав сам. *Chase Manhattan Bank* виступав господарем, а програму для мене підготував Білл Ламнек. Токійський менеджер цього банку порадив зустрітися з їхнім радником п. Сакімурою, який мав допомогти мені організувати

зустрічі. Пан Сакімура, колишній виконавчий директор *Yokohama Specie Bank*, потрапив до «чорного списку» адміністрації генерала Мак-Артура. Комусь спала на думку «блискуча» ідея, що банк як інституцію треба вписати в перелік воєнних злочинців, оскільки він сприяв війні, фінансуючи озброєння Японії. Більшість керівників банку потрапили до «чорного списку», і серед них п. Сакімура.

Цей дуже шанований банкір — старший пан із маленькими вусиками за модою останніх років доби Мейдзі — був запрошений *Chase Manhattan Bank* на посаду радника і відповідального за зв'язки з Національним банком Японії та міністерством фінансів. Його кабінет був у кімнаті поза приміщенням банку. Запропонувавши мені традиційну чашку зеленого чаю, п. Сакімура поставив кілька запитань і втягнув мене в розмову на найрізноманітніші теми. Перш ніж мені вдалося сказати йому, що саме мене цікавить, бесіду було завершено. Пан Сакімура попрохав мене повернутися наступного дня о дев'ятій ранку. Я прийшов точно на призначену годину, і п. Сакімура, як мені повідомили, вже чекав у своєму кабінеті. Мені подали чашку зеленого чаю і список зустрічей до кінця тижня.

Цей добрий і скромний чоловік після короткої бесіди вирішив, що я маю познайомитися з чільними постатями в уряді, банківських і промислових колах. Він підготував програму, в яку було включено п. Окіту, д-ра Йосіно, п. Маєкаву, п. Сігео Горіе та багатьох інших фахівців, з якими я зустрічався під час подорожі з делегацією *NYSSA*. Такі зустрічі міг організувати тільки п. Сакімура завдяки повазі, з якою ставилися до нього японці. Вони не надавали жодної ваги тому, що адміністрація генерала Мак-Артура внесла його до «чорного списку», і на них не справило особливого враження те, що він став радником могутнього американського банку.

В Токіо я зустрівся з Лео Мартінуцці, керівником *Chase Manhattan Bank*, який готував візит Девіда Рокфеллера до Японії. Порівнявши свої спостереження, ми обидва погодилися, що не дуже просунулися в реалізації своїх намірів. У кабінетах, де нас приймали, нас пригощали чашкою зеленого чаю та ввічливою бесідою на загальні теми, що дуже нас нервувало. Я запропонував запросити кількох важливих урядовців на традиційний *кайсекі* (офіційний обід у стилі Кіото) в ресторані «Цудзітоме».

Те, що я був представлений власникові ресторану паном Гаґучі з компанії *Hitachi*, дуже допомогло, і нам вдалося зробити замовлення в цьому ексклюзивному ресторані. Ми запросили п. Маєкаву з Національного банку Японії, п. Муракамі, директора міжнародного відділу міністерства фінансів, і д-ра Сабуро Окіта з агенції планування. Ми з Лео Мартінуцці прийшли в ресторан раніше, і нас провели в окрему кімнату, де мала відбуватися вечірка. Прибули гості й дещо здивувалися, опинившись на ексклюзивному *кайсекі* в ресторані кіотського зразка. Вони познімали піджаки, посідали на татамі навколо низького столу й розслабилися. Отоді вперше ми провели неформальний вечір, відверто обговорюючи з вищими урядовими службовцями широкий спектр питань.

Перед тим як поїхати з Токіо, я дещо розвідав, і мені сказали, що п. Сакімура полюбляє старовинні *йокан* (солодку квасолеву пастилу). У «Торая» (тобто в «Тигрі») — традиційній кондитерській йокан, яка переїхала з Кіото в Токіо під час правління імператора Мейдзі, — я купив вишукано декоровану квасолеву пастилу з фірмовим знаком тигра на обгортці. Я зайшов подякувати п. Сакімурі за його зусилля й допомогу. Старший пан усміхнувся і сказав, що не так багато американців заходять до нього подякувати перед від'їздом з Японії. Відтоді він ставився до мене як до свого протеже, а я в такий спосіб був представлений багатьом керівникам у промисловості та фінансах Японії.

Industrial Bank of Japan організував відвідини виробництв важкої промисловости Токійського регіону. *Yamaichi Securities Company* була моїм гідом у заплутаних стосунках між міністерствами та агенціями, що займалися плануванням і регулюванням економіки. Мені пощастило скористатися допомогою та порадами багатьох друзів, з якими я потоваришував під час знайомства з Японією.

Серед них був і п. Коносуке Коїке, голова *Yamaichi Securities* — солідний, дуже шанований чоловік, батько якого був засновником компанії. Його поради та рекомендації відчинили мені чимало дверей. У нього вдома мене познайомили з усіма членами родини, і там я знову побачив Таеко-сан, яку зустрів був на вечірці з гейшами в «Катенатака». Так почалась моя особиста дружба з цією родиною, яка тривала довгі роки. Пан Сіґео Куребаясі, економіст *Fuji Bank*, вважав своїм обов'язком поєднувати

огляд економічних питань з екскурсіями до храму або саду. Пан Тоору Сімамото — голова *Hokkaido Bank*, з яким мене познайомив його син, керівник Національного банку Японії, — возив мене в ті куточки Японії, куди було нелегко втрапити іноземцеві. Він подорожував зі мною до Масіко, щоб відвідати його друга Гамаду Сьодзі — славетного гончара, якого проголосили «живим національним скарбом» (це офіційний титул). Ми відвідали чимало буддистських храмів у різних місцях. Він також представив мене сучасним різьбярам на зразок Кітаока Фуміо і Мунеката й іще одному живому національному скарбові — Юкі Цумоґі, який ткав шовкові тканини для чоловічих кімоно.

У Токіо жило й чимало непересічних іноземців, які дуже допомогли мені, витлумачуючи різні аспекти японської культури та життя суспільства. Одним із них був Манфред Раш, представник *Commerzbank*. Цей німець багато років мешкав на Далекому Сході й дуже добре розумів Японію та Китай, куди постійно їздив у справах банку. Він та його дружина Теа були люб'язними господарями, і в їхньому домі я міг відпочити після напружених днів, проведених у японському оточенні. Їхні чудові діти — на той час п'ятирічний хлопчик і дев'ятирічна дівчинка — говорили німецькою затинаючись і надавали перевагу японській мові, якою вільно розмовляли.

Івао Госії, провідний японський економіст, так само чимало посприяв тому, щоб я пізнав таємниці Японії. Ще одним помічником був німець із Аахена — єзуїт, який після завершення навчання в Голландії та Франції приєднався до спільноти єзуїтів у Японії. Тут він трудився в різних галузях і зрештою знайшов свій осідок в університеті *Sophia*. Після Другої світової війни він вийшов з єзуїтського чину, одружився і став громадянином Японії, багато років працюючи економістом у п. Куребаясі у *Fuji Bank*. Його поради та керівництво стали мені тими роками дуже в пригоді.

Іноземці з Заходу, що жили в Японії, творили непересічну, різноманітну і загадкову спільноту, яка викликала зацікавлення в японців з часів реставрації Мейдзі. Тут були ті, кого відрядили корпорації й банки і хто зосереджувався на своїх завданнях, звертаючи увагу на те, що їх оточувало, лише у зв'язку зі своєю роботою. Інші цікавилися культурою й робили не дуже успішні спроби вписатися в японське суспільство. Були також іноземці,

що прибули чи то як члени чужоземного військового персоналу, чи як учителі, чи то як місіонери. Зачаровані Сходом, вони вже не могли повернутися до рідного середовища. Навіть свої відпустки вони проводили у мандрівках Південно-Східною Азією. Протягом низки років я зустрічав представників практично всіх європейських народів і таки чимало американців, яких полонив Схід. Це переважно були розумні, добре поінформовані та компетентні люди. Проте з плином часу їхнє бачення Японії починало хибувати на короткозорість і потроху ставало необ'єктивним. Лише жменька людей на зразок д-ра Івао Госії повною й унікальною мірою осягла цю непросту країну та її народ.

Під час свого перебування в Японії я особисто вважав за належне зосередитися на ознайомленні з японцями, їхніми установами та культурою. Занурюючись у японське середовище часом на три–чотири тижні, я поступово набував здатности вільно пересуватися країною й почуватися зручно серед японців. Я також розробив методику ознайомлення з японською економікою. Низка зустрічей у Національному банкові Японії та міністерстві фінансів дала змогу попередньо запізнатися зі станом справ в економіці та з політикою уряду. У банках і компаніях із продажу цінних паперів я міг виробити оцінку напрямів розвитку економіки та визначити економічні проблеми.

Після згаданих зустрічей я вважав своїм обов'язком відвідати промислові підприємства за сприяння керівництва цих корпорацій. Вони були раді віддячити мені за люб'язність, виявлену їм у Токіо та Нью-Йорку, й організували поїздки на фабрики та в лабораторії, які я хотів побачити. Спочатку я зосередився на комунальних підприємствах та важкій промисловості. Відвідини Токійської та Кансайської електрокомпаній виявили, що ті, хто складав плани розвитку японської економіки, надавали виняткової ваги виробництву достатньої кількости електроенергії, яка задовольнила б потреби промисловости, що стрімко зростала. Величезні сучасні електростанції навіть порівняти не можна було з відповідними підприємствами у Сполучених Штатах і Європі. Були запроваджені важливі інноваційні розробки, які спирались на найновіші технології в цій царині. Електростанції працювали на вугіллі чи мазуті, а це створювало проблеми забруднення в дуже залюднених промислових районах.

Впровадження дуже високих сталевих димарів і газоочищувальних споруд зменшували шкоду довкіллю.

Використання великої кількости сталевих конструкцій і вимоги виробничого сектора заохотили мене відвідати великі металургійні заводи. Пан Тадайосі Ямада, виконавчий директор компанії *Yawata Iron & Steel* (згодом об'єднаного з комбінатом *Fuji Iron & Steel* у спільне підприємство *Nippon Seitetsu*), організував для мене візит на найновіший завод компанії в місті Явата на острові Кюсю. Я летів до Фукуоки, а на місцевому летовищі мене зустрів старший пан, професор-пенсіонер університету Кюсю, де він колись викладав англійську літературу. Його пояснення і переклад того, що розповідали керівники заводу, дуже допомогли зробити цей візит успішним. Нову сталеливарну фабрику було збудовано на землі, відвойованій у моря. Залізну руду, вугілля та інші поставки доправляли морем, а кораблі розвантажували прямо на фабричних причалах. Бухти готового сталевого тросу і сталеві листи для суднобудівної промисловости завантажували на кораблі й відправляли на заводи на острові Гонсю або експортували за кордон. Це був надзвичайно цікавий приклад планування у промисловості.

Мій люб'язний поводир, передбачливо наданий мені компанією *Yawata Iron & Steel*, не обмежував свої пояснення темою виробництва сталі. Він показав мені житлові комплекси для управлінців і робітників заводу на пагорбі за Яватою. На вершині пагорба було розташовано просторі будинки з маленькими садками для керівного складу. Нижче стояли менші будинки для середньої ланки. Біля підніжжя пагорба височіли багатоповерхові будинки для родин робітників. Спортивні зали, все потрібне для відпочинку, школи, лікарню та великий магазин утримувала й субсидувала корпорація.

Нас відвезли в гостьовий будинок, і після *о-фуро* (купання в японському стилі) ми розслабилися за чаркою саке. Офіційний обід був, як завжди, чудово сервірований, розмаїті тарілки своїм кольором і фактурою відповідали поданим стравам, серед яких була спеціяльна страва регіону Гаката — куряче сасімі. Це були дуже тонкі скибки сирої курячої грудки, смак яких, коли їх занурити в соєвий соус, нагадував сиру рибу.

Я був здивований, дізнавшись, що наш господар, який чудово розмовляв англійською, ніколи не бував за межами Японії.

Ми обговорили зроблені протягом дня спостереження і чимало інших тем. Тоді він прокоментував одну річ, яку я пам'ятаю досі. Він звернув мою увагу на те, що для опанування грамоти японці мають вивчити тисячі ієрогліфів. Щоб читати й писати, треба знати принаймні вісімсот ієрогліфів. Добре освічений японець знає щонайменше від трьох до п'яти тисяч ієрогліфів. Серед них є *кандзі* (китайські ієрогліфи), *хіраґана* і *катакана* (обидві є спрощеними китайськими ієрогліфами, причому *катакану* вживають для транскрипції іноземних слів). Азійці мислять картинками і мають докласти багато часу та зусиль, щоб вивчити потрібну кількість ієрогліфів. Західна людина складає слова й виражає думки, користуючись обмеженим числом літер чи блоків, що спрощує процес. Ось чому представник Заходу має більше часу на дослідження та навчання й легко мислить абстрактними категоріями. Наш господар запропонував мені поспостерігати, як японець слухає іноземця. Зазвичай японець рукою малюватиме в повітрі ієрогліфи, щоб допомогти собі зрозуміти сказане.

Чекаючи на летовищі «Фукуока» на літак, щоб повернутися до Токіо, я бачив літаки повітряного флоту США, які злітали вночі й, набираючи швидкість, викидали зі сопел реактивних двигунів блакитнувато-червоний вогонь. У 1962 році «холодна війна» вже йшла, і літаки патрулювали небо, відбиваючи охоту радянським бомбардувальникам далекого радіуса дії, що вилітали з сибірських аеродромів, порушувати повітряний простір Японії. Японська економічна імперія будувалася безперешкодно й безкоштовно під стратегічною парасолькою Сполучених Штатів, яку забезпечували американські платники податків.

Дорогою до Токіо я розмірковував над своїми відвідинами Яваті. Розташування металургійних заводів, велетенські печі, блумінгові та прокатні стани, цехи холодного прокату, якими керувала ефективна команда, справляли неабияке враження. Ці комбінати разюче відрізнялися від металургійних заводів, які я бачив у компаніях Гоша, Круппа й Тіссена в Німеччині, та найсучасніших металургійних заводів у Сполучених Штатах — величезних комбінатів *US Steel* у Феарлесі, штат Пенсильванія.

Я відвідав комбінат у Яваті 1962 року. Через п'ятнадцять років я запитав принагідно в розмові з п. Тадайосі Ямада під час обіду в японському гостьовому будинку (*о-дзасікі*), що діється на цьо-

му заводі. Він відповів, що застарілий дослідний завод ліквідовано, а замість нього збудовано більший і сучасніший — завод *Kimitsu* в префектурі Тіба.

В Японії я відвідав чимало металургійних заводів. Найбільше ж враження справив на мене завод у Какеґаві компанії *Kobe Steel* у префектурі Кансай. Згідно з розрахунками, після виходу на проєктну потужність комбінат мав щороку випускати 15 млн тонн сталі. Коли я туди приїхав, працювала одна третина комбінату — стани холодного та гарячого прокату, — виробляючи 5 млн тонн продукції щороку. Паралельно з цим будували другу технологічну лінію, тоді як землю під третю й остаточну лінію виробництва все ще відвойовували у моря. Це був унікальний проєкт у царині інженерії та управління, і всі роботи йшли успішно. В одному крилі заводу кінцевий продукт завантажували на кораблі, а в іншому — випомповували морську воду з відгороджених ділянок, щоб намити ґрунт для закінчення будівництва.

1982 року п. Ямада умовив мене відвідати новий металургійний комбінат об'єднаних сталевих компаній, які тепер називалися *Nippon Seitetsu*, в місті Оїта поблизу Беппу на острові Кюсю. Після перельоту з Токіо мене зустрів на летовищі заступник керівника заводу — інженер, що навчався металургії в Массачусеттському технологічному інституті (США). Заїхавши на популярний курорт Беппу, ми дісталися Оїти, що розташована неподалік, де я й зупинився в готелі, який належав корпорації. З вікна було видно величезний комбінат. Дивовижно, проте я не помітив диму чи інших ознак того, що комбінат працює. Він здавався колосальною конструкцією, яку залишили до кращих часів серед квітучого саду.

Мною опікувався один із керівників заводу в Оїті. Він приїхав зранку по мене в готель, і ми рушили на завод. Передусім мене ознайомили з обладнанням для моніторингу. На стінах висіли великі мапи регіону, які відображали складний комплекс оперативної інформації, отримуваної з моніторингових станцій, розташованих навколо Оїти, Беппу та на узбережжі.

Префектура дозволила будівництво потужного комбінату, який щороку виробляв 15 млн тонн сталевого тросу та прокату, за умови, що він не забруднюватиме курортний район. Весь газ, дим, інші різновиди забруднень уловлювались і видалялися. Система моніторингу била на сполох, якщо десь у регіоні по-

мічали ознаки забруднення. Ось чому назовні не було помітно, що комбінат працює, а комплекс будівель тонув у буянні рослинности, притаманної південним районам Японії.

Комбінат був цілковито автоматизований; працівники обходили цехи, перевіряючи обладнання й часом замінюючи деталі. Всю роботу контролював обчислювальний центр. На комбінатах, які я відвідував раніше, обчислювальний центр і комп'ютерне обладнання встановлювала фірма *IBM*. На комбінаті в Оїті електронне обладнання було вже виготовлене японськими фірмами. *IBM* забезпечувала лише друкарські пристрої для контролерів на пунктах моніторингу, розташованих у всіх цехах.

Великовантажні кораблі причалювали у величезному порту. Там їх розвантажували за допомогою дистанційно керованих систем конвеєрів, якими керували з веж, що нагадували диспетчерські вежі на летовищах. Безперервне лиття сталі зробило непотрібними процеси блумінгу та слабінгу. Готову продукцію завантажували на транспортні судна. Увесь процес забезпечували три тисячі працівників.

По завершенні цього цікавого, але виснажливого дня ми поїхали до Беппу, де в гостьовому будинку на нас чекали генеральний директор заводу та його заступник. За японським звичаєм, після чашки чаю в кімнаті для гостей ми перевдяглися у зручні бавовняні *юката* (кімоно) і пішли до лазні. Там ми роздяглися, обмилися, сидячи на низеньких дерев'яних стільчиках, а тоді занурилися в басейн, наповнений гарячою мінеральною водою, і змили всю втому дня. Освіжившись, ми занурилися в басейн із холодною водою і в юката пройшли до окремої їдальні, де на нас чекали офіціянтки з пивом, саке та різними ласощами.

Генеральний директор працював в Оїті лише кілька місяців, повернувшись із Баошаня в Китаї, де він керував будівництвом металургійного заводу. Було дуже цікаво слухати його розповідь, яка ознайомлювала зі становищем у Китаї. Приємна бесіда продовжувалася й після закінчення традиційного японського обіду. Наступного дня з летовища Оїти я вилетів до Токіо. З висоти літака було видно комбінат в Оїті на узбережжі Беппу серед буяння рослин і без жодного сліду диму.

Багато разів мені доводилося знайомитися з річними звітами корпорацій, де були фото кораблів, збудованих на японських суднобудівних заводах. Мене зацікавила конструкція кораблів,

відмінна від традиційної. Переважно то були танкери і транспортні судна, часом — спеціялізовані кораблі: відпочинкові, риболовні, дослідницькі. Наступним пунктом мого плану після відвідання металургійних заводів були верфі. Я звернувся до п. Коносуке Коїке, питаючи, чи не могла б компанія *Yamaichi Securities* посприяти мені. Ми з п. Коїке і п. Цукуно відвідали управління компанії *Mitsubishi Heavy Industries*, де нас привітав її президент.

Після обміну привітаннями ми пройшли до скромного кабінету десь у куті будинку на найвищому поверсі. Президент та інші з більшою, ніж звичайно, поштивістю вклонилися чоловікові років за шістдесят із незворушним обличчям, що стояв біля старовинного секретера. Я зрозумів, що, попри скромний вигляд його кабінету, цей чоловік має владу і вплив. Він був адміралом імператорського флоту у відставці, офіційно — старшим радником компанії *Mitsubishi Heavy Industries*. Пан Коїке познайомив мене з ним і розповів про мету візиту. Поставивши низку запитань, наші господарі зробили кілька телефонних дзвінків, і, знову схилившись у незвичайно низькому поклоні, мої японські друзі вийшли з кабінету.

Разом із кількома працівниками компанії *Yamaichi Securities* наступного дня я вилетів до Фукуокі та Наґасакі. Був листопад 1962 року, японська осінь тішила око. Дерева стояли в жовтому та червоному уборі, майже як у Вермонті. Однак барви були трохи приглушені. У Наґасакі ми зупинилися в Ятаро, колишньому маєткові родини Івасакі, які до війни володіли великою компанією *Mitsubishi Zaibatsu*. Панорама Наґасакської бухти, яку можна було бачити з вікна готелю, була чудова, а яскраво освітлені вночі схили пагорбів, що оточували місто і гавань, віддалено нагадували Гонконґ.

На верфі *Mitsubishi* нас зустріли щиро, по-дружньому. Наші рекомендації відчиняли всі двері, отож для мене й тих, хто мене супроводжував із компанії *Yamaichi Securities*, було організовано цікаву програму. До нас приєднався поважний владний чоловік. Колись він був віце-адміралом імператорського флоту, а після війни знайшов собі працю на верфі *Mitsubishi* в Наґасакі.

Передусім ми відвідали лабораторії. У басейнах, де можна було відтворити будь-які погодні умови, що могли спіткати корабель на морі, перевіряли виготовлені з бальси моделі танкерів

із характерними заокругленими носами. Тоді поширеними були танкери місткістю від 100 000 до 150 000 тонн. У лабораторії ж перевіряли моделі танкерів, що їх мали будувати і які мали б ємності від 500 000 до 1 000 000 тонн. Програма лабораторних дослідів продемонструвала, що в розробці більших танкерів і транспортних кораблів (суховантажів) конструктори просунулися вже далеко.

На верфі я ознайомився з модульним методом будування суден. Він був уперше застосований, мабуть, у Сполучених Штатах, після знищення Тихоокеанського флоту на Перл-Гарбор і нападів підводних човнів в Атлантичному океані. Кораблі треба було будувати швидко й ефективно, в найкоротші терміни. Модуль збирали на суходолі, тут же вигинаючи сталеві пластини для корпусу та переборок, установлюючи парові труби, електропроводку та інше обладнання. Потім укомплектований модуль вагою від 200 до 400 тонн (залежно від можливостей спеціяльних рухомих кранів) переносили на місце і зварювали разом. До клепання не вдавалися зовсім.

Так само цікавим було оригінальне рішення спростити перенесення креслень. Сталеві пластини вкривали чутливою до світла речовиною й закочували під величезну конструкцію, схожу на кіноапарат, який проєктував на них розмітку. Потім заливали хімічний розчин, який змивав речовину, залишаючи на сталевих пластинах лише розмітку з усіма необхідними технічними інструкціями для суднобудівельників.

Утім, коли я за кілька днів відвідав суднобудівний завод компанії *Ishikawajima Harima* в Йокогамі, я дізнався, що цей процес уже застарів. Тут креслення вводили до спеціяльно створеної складної комп'ютерної системи, яка контролювала верстати, що різали, формували та зварювали деталі. Великі сталеві пластини розміщали на колосальних платформах, що повільно рухалися через цех на велетенських колесах повз батарею керованих електронікою механізмів, які виконували необхідні дії. На виході з цеху готові деталі підіймали за допомогою системи кранів і переносили в сухий док, щоб з'єднати в закінчений модуль. Там монтажники встановлювали в модулі різні труби й електричні кабелі, підготовляючи їх до перенесення величезним краном на корабель у сухому доку. Таким чином, виробництво спрощувалося завдяки тому, що чимало процесів, які

забирали багато часу, було ліквідовано. Роком раніше я бачив експерименти з керованими електронікою верстатами в лабораторіях *Olivetti* в Ро поблизу Мілана. Японці ж удосконалили цю ідею й застосували її, керуючи процесами різання і формування та вперше зварюючи разом сталеві пластини відразу з двох боків.

Відвідини верфі в Наґасакі були дуже повчальними. Колишній віце-адмірал був моїм провідником серед цих складних механізмів, даючи пояснення, які я розумів завдяки тому, що вивчав інженерну справу в Колумбійському університеті.

Програма в Наґасакі включала обов'язкове відвідання місця вибуху атомної бомби та музею, де зберігались експонати, пов'язані з трагедією. По музею нас водив високий чиновник із міської адміністрації, а пояснення давалися в такий спосіб, щоб американці відчули провину та каяття.

Мене, хто пережив Голокост — геноцид, який виправдовували юридично і здійснювали промисловими методами, — експозиція не вразила. Кривава різанина, що її свідком я був як солдат наприкінці війни, а також брутальність і жорстокість, із якою ставились німецькі війська до цивільного неєврейського населення Польщі та України, призвели до того, що я трохи під іншим кутом зору дивився на цю людську трагедію.

Президент Трумен стояв перед вибором: вторгнення до Японії чи застосування атомної зброї, і прийняв правильне, хоч і важке рішення. Це зберегло життя тисяч японців і американців, що загинули б у боях на Тихому океані, які згодом були б перенесені на Японські острови. Масові самогубства японських військовиків і цивільних на Окінаві та в інших місцях продемонстрували, що могло б статися, якби війна докотилася до берегів Японії. Кривава різанина, яку спричинили б під керівництвом фанатиків доведені до відчаю люди, могла далеко перевершити трагічні наслідки вибуху двох атомних бомб. Режим генерала Тодзьо провадив експерименти з біологічною зброєю та іншими незвичайними видами озброєнь. Японські війська застосовували проти полонених і цивільних жахливі методи, що їх важко описати. Тому моралізування здалося мені трохи перебільшеним.

На обіді ми з віце-адміралом обговорили широкий спектр тем. Колишній флотський офіцер вразив мене розповіддю про

те, що, перебуваючи у Джакарті під час війни, він контролював морські перевезення кобальту, молібдену та інших рідкісних металів до Німеччини. На свій подив, я дізнався, що німецькі підводні човни регулярно заходили у Джакарту після довгого переходу з Бордо, Сен-Назера та інших французьких портів на Атлантиці, перевозячи дуже потрібні японцям оптичні прилади й точні інструменти. Підводні човни поверталися до Европи, навантажені рідкісними металами та іншими стратегічними матеріялами, яких бракувало в Німеччині. Під час довгих переходів човни таємно отримували пальне й продовольство з кораблів під нейтральними прапорами. Цей обмін припинився після висадки союзників у Нормандії 1944 року.

Ця цікава деталь проливала світло на рішення японців самостійно розвивати власні розробки та будівництво заводів оптичних приладів і пояснювала значення, якого надавали в цій царині в міністерстві торгівлі, що я спостерігав під час відвідування компаній *Nikon* та *Canon*. Такої ж ваги надавали й точним приладам, необхідним для науково-дослідних установ.

Відвідини верфі *Mitsubishi* в Наґасакі таки вражали, і завдяки людям, які мене приймали і мною опікувалися, я почав значно краще розуміти, що потуга Японії в царині технології та інженерних розробок дедалі зростає. Наприкінці візиту мені продемонстрували точну зменшену модель військового корабля «Мусасі», яким пишався імператорський флот Японії. Його збудували на верфі *Mitsubishi* в Наґасакі й потопили під час останнього виходу імператорського флоту в Тихий океан. Отож справжньою мішенню атомної бомби була стратегічно важлива верф *Mitsubishi* в Наґасакі.

Перед від'їздом із Наґасакі я мав трохи часу, щоб оглянути пам'ятки. Працівник компанії *Yamaichi* провів мене до легендарного будинку мадам Баттерфляй, що виходив вікнами на гавань. Автентичний будинок і його умеблювання належали до ранньої доби Мейдзі. Я пригадав знайому музику Джакомо Пуччіні, який ніколи не бував в Японії, однак уловив її настрій. Пуччіні вдалося відобразити трагічну історію, яка, напевно, не раз повторювалась у подібних обставинах, коли зустрічались і схрещувалися дві культури, і це закінчувалося трагедією.

Пам'ятки, пов'язані з голландськими торговельними концесіями (вони довший час розташовувалися на штучному острові

поблизу Наґасакі — Десімі), захоплювали так само, як сувої з зображеннями «намбан» — південних варварів, що були для японців чужинцями. Сьоґунат Токуґава дозволяв ці корисні, проте потенційно небезпечні контакти із зовнішнім світом. Ось чому все, що привозили в Японію і вивозили з неї, мало пройти через міст, який поєднував штучний острів Десіма з Наґасакі. Щорічний візит голландських торгівців, які приносили подарунки для сьоґуна й поновлювали угоду, був непростою справою: вони мусили нічого не бачити на шляху до Едо. Побоювалися, що вони забагато дізнаються про внутрішній лад Японії. Щось із цього способу мислення збереглося до наших часів.

Наґасакі було й осередком діяльности єзуїтів у Японії, яка припинилася з оприлюдненням Едикту про християн, коли влада помітила, що на додачу до релігійної діяльности єзуїти втручаються в місцеву політику. Коли ж, ігноруючи вимогу влади, вони відмовилися виїхати з Японії, 36 єзуїтів у Наґасакі було страчено[2].

Мені показали сувої, що їх використовували отці-єзуїти наприкінці XVI сторіччя для навчання катехизису. На одному з сувоїв було зображено японця, який умирає, лежачи на футоні (японському різновиді матрацу), а його душа падає вниз, де її зустрічає Ган-я — буддистське божество, що його традиційно малювали з рогами та великими іклами і яке єзуїти розуміли як диявола. На іншому сувої було зображено того самого японця, однак тепер його душа підносилася до неба, де її зустрічали усміхнені барокові ангели, оточені іншими християнськими символами. Як тут не замислитися над почуттям інтелектуальної зверхности сповнених найкращих намірів місіонерів, які, приїхавши в XVI сторіччі з далекої Европи чи єзуїтського осідку в Ґоа, казали японцям, що їхні вірування та цінності неправильні і що їх треба змінити.

Я не раз мав нагоду обговорити це питання з Таеко-сан, дочкою правителя префектури Чіба, колишнього віконта Кано. Таеко-сан належала до квакерів і багато років служила в Раді «Товариства друзів»* у Лондоні. Від Таеко-сан я дізнався, що прірву між Японією та Заходом усе ж можна подолати, але треба це робити тактовно і зі взаємною повагою.

---

* «Товариство друзів» — самоназва релігійної громади квакерів.

Втім, ці сувої назавжди залишилися в моїй пам'яті. Протягом років я бачив чимало виявів подібного зневажливого ставлення, яке демонстрували європейці та американці у спілкуванні з японцями.

Дорогою до Токіо ми зупинилися в Наґої й відвідали завод *Komaki* компанії *Mitsubishi Heavy Industries*. Тут мені показали виробничі лінії, збудовані за ліцензією фірми *Lockheed*, для складної ракетної техніки та літака F-104, призначеного для сил самооборони Японії. Я також побачив роботу над експериментальним представницьким літаком. Металургія, а також можливість серійно виробляти найновіші корпуси літаків і встановлювати на них зроблені в Японії реактивні двигуни та сучасне електронне обладнання справді вражали. Це було підтвердженням того, що в царині економіки Японія прямує до статусу супердержави. Керівний склад, інженери, майстри, робітники на конвеєрах були цілеспрямовані, мали добру підготовку й мотивацію. На територіях численних промислових підприємств, де я побував, підтримувався досконалий порядок, й у цьому також виявлялися мотивація і відданість справі людей, які там працювали. Я взяв собі за обов'язок обідати у фабричних їдальнях. Вони були дуже прості, але затишні; страви приготовані старанно і смачні та поживні. Так само справляли враження і приміщення для відпочинку, де робітники у вільний час могли займатися спортом, купатись або дивитися телевізор.

Ідея, розмах і розрахунок задуму прем'єр-міністра Ікеди подвоїти національний дохід (я був ознайомлений з цим задумом під час мого першого візиту до Японії) ставали зрозумілими, коли я відвідував промислові підприємства після завершення моєї роботи в Токіо та Осаці. Це був ретельно спланований стратегічний проєкт, який виконувався з майже військовою точністю, впроваджуваний і підтримуваний міністерствами фінансів та торгівлі.

Першу велику інвестицію післявоєнної доби було зроблено в будівництво сучасної комунальної індустрії та виробництво важкого електричного обладнання. Згодом увага перемістилася на виробництво важкої землерийної техніки, будівництво металургійних комбінатів і заміну створених у Сполучених Штатах Америки машин та механізмів на ті, що продукувались у Японії. Далі відбулось розширення сектора побутової електро-

ніки, оптичної техніки та засобів зв'язку. Одночасно було підтримано суднобудування з метою імпорту сировини в японських танкерах і транспортних кораблях та експорту виробленої продукції на вантажних і спеціялізованих суднах. Після завершення першої фази зусилля були спрямовані на зміцнення та розширення автомобільної промисловости. Комп'ютерну промисловість і виробництво програмного забезпечення було залишено для останньої стадії.

Хоч рівень накопичення в Японії був високий, коштів на покриття величезної потреби в капіталах, необхідних для цієї амбіційної програми, не вистачало. Японські банки брали кредити, де тільки можна було, вичерпуючи довготермінові та середньотермінові кредитні лінії.

Японських банкірів можна було зустріти біля дверей малих регіональних банків на зразок *Frost National Bank* в Сан-Антоніо, де вони брали малі позики — 500 000 доларів на тридцять днів. Згодом вони позичали ці кошти на довші терміни, щоб здійснити значні фінансові інвестиції у промисловість. Для того щоб вправно жонглювати цими позиками, потрібні були велика винахідливість і надзвичайна співпраця між банками та японським урядом. Це стало можливим завдяки відновленій кредитній репутації Японії, яка визнала облігації уряду часів війни, а також встановила привабливі ставки, що давали додатковий прибуток. У той період один із заступників міністра фінансів, який відповідав за іноземні справи, поскаржився мені, що має валютні резерви, які можуть покрити лише двомісячні виплати за сировину.

Так само важливим для пізнання Японії та її народу було й моє ознайомлення з японською культурою та традиціями, що стало можливим завдяки дружнім зв'язкам, набутим за багато років. Вивчити японську економіку та визначити інвестиційні можливості було нелегко, оскільки повсюдно застосовувані критерії аналізу в цьому випадку не спрацьовували. Перегляд бухгалтерських звітів вказував на крихкість корпоративних структур і їхню надмірну залежність від кредитів. Внаслідок унікальної взаємодії між урядом, керівниками та працівниками суспільство функціонувало за власними правилами. Національний характер цієї незвичайної етнічної спільноти виробив силу й мотивацію такого рівня, що його навряд чи зустрінеш деінде.

Відносно мирна доба Токуґави (1612–1868), що дала змогу сформувати впорядковане й дисципліноване суспільство, справила вплив на добу реставрації Мейдзі і значною мірою впливає на сучасність. Характеристики цього чітко структурованого суспільства дали такі результати, які неможливо відтворити в інших умовах. Японцям чудово вдається адаптувати технічні досягнення Америки та Европи. Проте їхні інноваційні методи управління та виробництва продублювати важко, оскільки вони є ефективними лише в гомогенному, спаяному суспільстві, яке творилося протягом довшого часу.

Безсумнівно, в Японії існують хиби й обмеження, які виникають унаслідок певної негнучкости й спротиву змінам, що завжди притаманне високоструктурованим суспільствам. Країну, зруйновану війною, можна було відбудувати лише завдяки високому рівню мотивації, дисциплінованости й національної гордости. Загальновизнано, що корейська та в'єтнамська війни перетворили Японію на тил, що забезпечував постачання збройних сил Сполучених Штатів у Азії, а це давало додаткові стимули для зростання економіки. Практично не обмежений доступ до американського ринку дав додатковий поштовх для піднесення економіки Японії. Американська адміністрація сприяла зусиллям японців, та й загалом промисловий сектор Сполучених Штатів радше зосереджувався на обслуговуванні оборонної галузі, ніж приділяв увагу вимогам вітчизняного ринку. Чудовим прикладом цього було ігнорування секторів побутової електроніки й фототехніки, що їх майже цілком заповнили імпортні японські товари.

Однак свої надзвичайні досягнення японська промисловість завдячує передусім національному характерові, витвореному внаслідок тривалого панування законів доби Токуґави. Зрозумівши це, я зайнявся вивченням цього періоду й доклав усіх зусиль, щоб дізнатися якнайбільше про особливості цього своєрідного суспільства.

Перетинаючи Японію в різних напрямках під час відвідування промислових підприємств і фінансових установ, я використовував кожну вільну хвилину для вивчення японської культури. Це стало можливим завдяки люб'язній допомозі моїх численних друзів. Передусім я прагнув зрозуміти, як функціонує це суспільство, і навчитися розрізняти різні тенденції всередині

нього. Японська економіка, розвиваючись і набираючи обертів, почала впливати на міжнародну торгівлю й обіг капіталу задовго до того, як це помітили й усвідомили інші країни. Саме це зацікавило мене найбільше, бо ставало зрозуміло, що з часом Японія стане економічною супердержавою.

Досить було кілька разів відвідати промислові заклади й почути пояснення моїх друзів з уряду та промислових кіл, щоб усвідомити мету тих, хто складав план розвитку країни. Ознайомившись із лабораторіями та новою експериментальною продукцією, я переконався, що зверхній погляд на японців і уявлення про те, що вони можуть лише копіювати західну технологію, є цілковито хибними. Так само кумедною та оманливою була заувага високого американського посадовця в перші дні окупації Японії, висловлена панові Коносуке Коїке, буцімто за інтелектом японці мають лише дванадцять років.

Могутність і складність цієї країни не розпізнали, бо мало хто витрачав сили й час, щоб зрозуміти історичний та культурний доробок японського народу і співвіднести його з поточною економічною та фінансовою ситуацією. У Сполучених Штатах було і є чимало видатних і компетентних учених, які глибоко знають Японію та японців. Серед них і високошанований пан посол д-р Райшавер. Ще одним прикладом глибокого і проникливого дослідження є книга «Хризантема та меч» пера Рут Бенедикт. Однак навіть цей високоцінний колективний внесок таких фахівців не давав можливости спрогнозувати напрям руху Японії та її місце в мінливому міжнародному середовищі.

Під час моїх численних відвідин Японії я не пропускав можливости ознайомитися з кожною доступною мені ділянкою її культури та життя. Ось чому я зрадів нагоді відвідати фінал змагань із сумо, що відбувався в Токіо. Дядько мого друга, який добре знав і підтримував цей вид спорту, мав власні розкішні місця просто біля рингу, що нагадував боксерський. Отак я й познайомився з цим давнім церемонним видом спорту.

При вході до стадіону нас зустріли працівники обслуги і провели на наші місця на маленькому підвищенні, вкритому матами-татамі. Невдовзі вони повернулися з подушками для сидіння, великою пляшкою саке, *о-сембей* (набором японських рисових ласощів, горішків, сушеної риби) та *мікан* (мандаринами).

Знявши взуття, ми зручно повсідалися на нашому вкритому татамі підвищенні й розкошували, попиваючи саке й ласуючи о-сембеєм. У такий спосіб ми провели післяобідній час аж до раннього вечора, спостерігаючи за останніми матчами турніру, в яких вирішувалося, хто стане переможцем. Зала була цілковито заповнена публікою, в якій були представлені всі суспільні прошарки та вікові групи. Останній день турніру відкривала процесія величезних, товстих, майже зовсім оголених чоловіків, що мали на собі багато розшиті барвисті стегнові пов'язки, зав'язані ззаду хитромудрими вузлами білих мотузок. Попереду йшли працівники їхньої обслуги з табличками, на яких були зазначені імена спонсорів. Процесія обійшла ринг, де сиділи судді, вбрані в яскраві кімоно і прадавні головні убори із зав'язками під підборіддям. Вони очікували під навісом, який спускався зі стелі й нагадував балдахін над святинею, що її носять у релігійних процесіях під час різних святкувань. Арбітри — йокодзуни-пенсіонери* у чорних кімоно з білими поясами — незворушно сиділи навколо рингу.

Потім почалося змагання. Імена кожних двох борців сумо, що змагались між собою, виголошували дуже пишномовно й офіційно. Вони вступали на ринг і вклонялися, потім розминали руки й ноги, час від часу повертаючись до скрині з сіллю, набираючи сіль у жменю й завзято підкидаючи її в повітря, щоб відігнати злих духів і очистити приміщення. Це займало кілька хвилин, а потім суддя подавав знак віялом і починався бій. Він тривав не більше кількох секунд. Суддя оголошував ім'я переможця і вручав йому конверт із винагородою. Борці сумо вклонялися одне одному та глядачам і з гідністю виходили з зали, а два наступні борці виходили на ринг. Усе повторювалося.

Спочатку для невтаємниченої людини цей спектакль здавався гротескним, а змагання — лише борюканням двох товстунів, що намагалися виштовхати супротивника за межі рингу. Поступово ставали явними виняткова концентрація та майстерність бійців, а також традиційний і ритуалізований характер змагань. Пригадувалися замальовки Гокусаї Кацусіки (1760–1849), славетного майстра ксилографії доби Едо, який спостерігав борців сумо, готуючи свої знамениті гравюри. Фінальне змагання

* Йокодзуна — найвище звання бійця сумо.

дійшло кінця; переможець отримав срібний приз і, низько вклонившись, виконав чудово стилізовані вправи, якими й закінчився турнір.

Я відкривав для себе ще один аспект життя Японії, що допомагав краще зрозуміти цю країну та її народ. Ритуал, точність, увага до дрібниць, прагнення досконалости, гідне сприйняття поразки, уміння концентруватися віддзеркалювали чимало моментів, які сторіччями формували японську націю.

Становлення японської економічної, фінансової та технологічної імперії відбулося завдяки ретельному стратегічному плануванню, рішучості й фаховості менеджерів. Однак до успіху великою мірою спричинився і національний характер, вироблений протягом багатьох сторіч. Борці сумо, театр кабукі, буддистські святині та синтоїстські храми, барабанщики «Кодо» — все це додавало барв до незвичайного калейдоскопу вражень випадкового відвідувача. Вони опосередковано давали ключі до розуміння післявоєнної еволюції Японії.

Кульмінацією кожного мого візиту до Японії був вечір у родині Коїке. Усі вони мали космополітичні погляди, добре знали Сполучені Штати та Европу, чудово розмовляли англійською, вчилися в західних школах. Про те, що я перебуваю в Японії, нагадували лише традиційні манери та звичаї елегантної і вродливої пані Коїке-старшої.

Цікава, мила розмова, дотепні зауваження й широке коло інтересів гостей — зазвичай членів родини — робили візит до сім'ї Коїке незабутнім. Наприкінці обіду чи вечері пані Коїке влаштовувала чайну церемонію, пропонуючи всім зелений чай у гарних старовинних чайних чашках. Коли посуд для церемонії було принесено, всі замовкали, уважно придивляючись до надзвичайно елегантних, вивірених традицією рухів пані Коїке під час цієї простої й водночас вишуканої церемонії. Цей момент візитів до родини Коїке був, безумовно, найособливішим.

Найстарша дочка Таеко-сан виходила заміж, коли я саме був у Японії. Мене запросили на весілля, що відбувалося в одному з нових токійських готелів. Гості зібрались у просторій кімнаті поряд із каплицею. Жінки були вбрані в традиційні чорні кімоно, оздоблені білими *монами* (родовими емблемами) і гарними обі. Чоловіки прийшли в темних костюмах, члени родини — у візитках. Кожен, хто приходив, уклонявся й обмінювався при-

вітаннями з іншими. Тоді єдиний раз я бачив Таеко-сан у кімоно; як завжди, люб'язна й усміхнена, вона вітала гостей. А я ж завжди вважав, що Таеко-сан, провівши дитинство та юність у Лондоні, цілковито вестернізувалася!

Спостерігаючи за нею під час весілля її дочки, я усвідомив, що ця надзвичайна жінка, яка почувалась у себе вдома в західному способі життя й західній культурі, в глибині душі була японкою. Глибоко віруюча християнка, вона поєднувала світогляд і практики західної релігії, глибоке знання західної цивілізації зі своїм корінням — нащадка старовинної, славної родини, з якої протягом століть виходили визначні провідники японського народу.

Гості перейшли до каплиці, де протестантський пастор провів обряд японською мовою. У такій здатності поєднувати різні ідеї та культури, залишаючись собою, полягає таємниця потуги Японії. Таеко-сан та інші члени родини Коїке увиразнили для мене цей аспект японського духу.

Багато дечого я завдячую також іншому своєму другові, відомому економістові. Цей дуже шанований фахівець із різних нагод зауважував, що є практикуючим християнином. Його дружина була буддисткою, і тоді як він завжди одягався й поводився згідно з західними взірцями і розмовляв бездоганною англійською, — вона завжди вдягала кімоно й обі та дотримувалась японських традицій.

Вона була обдарована класичною японською вродою, її риси нагадували мені тонкі обличчя на гравюрах Утамаро. Ми провели разом чимало вікендів, відвідуючи затишні куточки старої Японії, які вона так полюбляла. Останнього разу я бачив її після свого другого одруження, коли привіз свою дружину Донателлу в Японію, щоб познайомити з моїми численними друзями. Наші друзі запросили нас на обід до чудової приватної кімнати в токійському готелі *Fukuda-Ya*. Пані К. вже страждала від невиліковної хвороби, вона була слаба, але, як завжди, люб'язна і доброзичлива. Ми надовго запам'ятали цей чудовий вечір з *мачча* (порошкоподібний зелений чай, що його використовують у чайних церемоніях), який подавали у прекрасних, вишуканих чаванах*. Перед прощанням дружина мого друга зверну-

* Чаван — піяла для японської чайної церемонії.

лась до Донателли, кажучи, що хотіла побачити її перед тим, як зробити весільний подарунок. Перед нашим від'їздом із Токіо нам передали в готель гарні, вишукані срібні ложечки. Тоді ми бачили пані К. востаннє. Через кілька місяців ми із сумом дізналися, що вона померла.

Під час мого наступного візиту до Японії ми з цим моїм другом та його дочкою — чудовою концертною піаністкою — поїхали в Гаконе, де банк мав гостьовий будинок. Цілісінький день ми мандрували околицями, відвідуючи найрізноманітніші визначні пам'ятки на зразок славетної Гаконської застави. Надвечір, перед поверненням до гостьового будинку, ми зупинилися біля храму «Гаконе-дзіндзя» на березі озера Асі.

Останні промені призахідного сонця осявали дорогу, що провадила до храму, який ховався під велетенськими кедрами. У цьому храмі мій друг замовив священикові поминальну службу по своїй дружині. Це був простий ритуал, якій відбувся надворі, там, де промені призахідного сонця кидали плями світла крізь гілки могутніх кедрів. Я був дещо здивований, бачачи, що мій друг бере активну участь у цій церемонії.

Після короткої поминальної служби його дочка взяла дерев'яну скриньку зі столика, де дівчинка у традиційному вбранні приймала пожертвування. Піднісши її мені, вона сказала, що треба добре її струснути, витягти паличку з номером і дати її храмовому служителю. Я отримав згорнутий папірець із написом японською. Вона прочитала його й, незадоволена змістом, прив'язала дбайливо згорнутий папірець до дерева з безліччю таких самих папірців, що росло неподалік. З храму ми вирушили до гостьового будинку, скупалися й перевдяглися в кімоно. Прилігши на татамі, ми подрімали перед обідом.

Потім ми випили трохи саке й розслабилися, і я запитав дочку друга, що їй не сподобалося в записці, яку я отримав від служителя. Вона пояснила, що струснувши скриньку й витягши паличку, я отримав номер, згідно з яким служитель вибрав папірець, що передбачав моє майбутнє. Оскільки зміст папірця їй не сподобався, було краще не приймати його, а залишити на розсуд богів у храмі. Ось чому вона згорнула його й залишила на дереві разом з іншими долями, які не було прийнято.

Набравшись відваги, я запитав свого друга про його участь у поминальному обряді. Я зауважив, що мені було дуже приємно

бути при цьому, однак моя релігія не дозволяє мені брати участь у відправах іншого культу. Він відповів, що люди Заходу ставляться до релігії інакше, ніж японці. Він сповідує християнство, проте це не заважає йому приймати найкраще з інших релігій. Ось чому він брав участь у поминальній службі за обрядом, відмінним від того, якого дотримується сам.

Японію, її історію, її культуру, її народ можна вивчати протягом цілого життя. Як і чимало інших вихідців із Заходу, які увійшли в контакт із Далеким Сходом, я дуже зацікавився цією незвичайною країною. Об'єктом моєї особливої уваги була повоєнна відбудова японської економіки та її майбутня роль у міжнародних відносинах.

Я зосередився на вивченні того, як функціонують її політична система та урядові структури, що відповідають за планування в економіці; її фінансові інститути та ринки, її промисловість, її способи управління й трудові відносини. Особисті контакти і дружні зв'язки, які встановилися протягом 25-річної діяльности в Японії, дали мені змогу нагромадити досвід, без якого Японія залишилася б загадкою, якою вона переважно постає перед людьми Заходу. Моє впровадження в цю країну було майже завершене, і надійшов час скористатися з років зусиль і принагідних наукових досліджень, щоб краще пізнати Японію та її народ.

РОЗДІЛ 12

Становлення економічної супердержави

Компанія *Yamaichi Securities*, що приймала делегацію аналітиків ринку продажу цінних паперів, які (аналітики) приїхали до Японії в 1962 році, якнайкраще підходила для реалізації моїх намірів глибше пізнати Японію. Керівництво ж компанії *Nomura Securities* було зацікавлене в негайних результатах. Компанія *Nikko Securities* перебувала в дуже тісних контактах із моєю компанією *Bache & Co.*, а я прагнув залишатися незалежним у своєму дослідженні Японії. Компанія *Daiwa Securities* була непоганою й компетентною фірмою, однак стиль компанії *Yamaichi Securities* мені подобався більше, і я вирішив, що мати справу з нею мені буде легше.

Я заприязнився з менеджерами цієї компанії у Нью-Йорку й допомагав їм розвивати бізнес у Сполучених Штатах. Вони віддячилися, організувавши поїздку до Японії, а також дали поради стосовно маршруту й того, на що варто звернути увагу. Керівництво в Токіо (зокрема, п. Казуо Цукуно) допомогло мені організувати відвідини промислових об'єктів в Японії. Завдяки допомозі п. Сакімури з банку *Chase*, п. Маєкава та д-ра Йосіно з Національного банку Японії, я відкрив для себе багато нового. Вони разом із компанією *Yamaichi* сприяли тому, щоб кожний візит до Японії був результативним і приємним.

У вихідні мої друзі організовували різні поїздки, завжди відкриваючи для мене нові й незмінно цікаві особливості цієї країни. Однією з них була вистава театру кабукі. Будинок «Кабукідза» — приміщення театру кабукі в районі Ґіндза — був незвичайним і чимось нагадував храм. Увечері він сяяв вогнями, його оздоблювали барвисті паперові квіти та ліхтарики, він приваблював обіцянкою драматичного дійства і приємного збудження. Цікаву, великого розміру завісу зроблено з незвичного по-

єднання величезних шовкових смуг чорного, зеленого, синього та коричневого кольорів. Через залу до сцени тягнеться підвищення, яким актори виходять на сцену та сходять із неї; зветься воно *ганаміті*. Публіку переважно складають японці середнього віку. Часом може нагодитися громадка жінок (очевидно, з-поза міста), що подорожують разом, як це заведено в Японії.

Працівник обслуги у накрохмаленому чорному кімоно з'являється перед завісою й за допомогою дерев'яних калаталець оповіщає про початок вистави. На підвищенні у бічних частинах сцени сидять оповідачі й гравці на сямісені, вбрані в кімоно з перебільшено великими плечима. Завіса підноситься; гарно вималюваний, яскраво освітлений задник створює тло, що настроює на подальші події. Оповідач починає розповідь, і вервечка акторів проходить підвищенням ганаміті до сцени. Їхні яскраві, майже крикливі костюми й накладений товстим шаром грим роблять їхні риси доволі гротескними. Сюжетом тривалої вистави, що починається по обіді, а закінчується пізно увечері, є найулюбленіша протягом довгих років історія 47 ронінів — Чусінґура.

Назва, подана у програмці, трохи інша, оскільки за часів режиму Токуґави історію вважали контроверсійною й такою, що кидала виклик тодішнім правителям. Тому назву вистави тактовно змінили, тож і глядачі, й сьоґунат були задоволені.

Переглядаючи цю виставу й чимало інших, я помітив, що під маскою незворушности японців приховано те, що насправді вони — дуже емоційний народ. Це відчувалося в емоціях, вільно переданих у драмах кабукі. Сильно стилізована гра акторів, голос оповідачів та акомпанемент сямісена — все це творить емоційну виставу, яка дуже подобається публіці. Згодом настає перерва, під час якої глядачі можуть вийти, щоб пообідати в численних магазинчиках суші та ресторанах навколо театру або купити *о-бенто* (пакет із перекускою, що відповідає сендвічу) й насолоджуватися гарячим чаєм за одним із багатьох столиків.

Служник із дерев'яним калатальцем, що дивовижно нагадувало мені би́ло, яким монах-студит будив спільноту до молитви, заповідає початок другої частини вистави. Через дві години я зазвичай ішов із театру — далі мені вже важко було витримувати. Однак упродовж цих років я частенько відвідував «Кабукідзу», й щоразу мене захоплювали і вистава, і глядачі.

За тих часів мої друзі уникали обговорення теми про свою службу в імператорській армії чи на флоті під час війни. Винятками були лише віце-адмірал з верфі компанії *Mistubishi Heavy Industries* і п. Сьомура, виконавчий директор компанії *Yamaichi*.

Сьомура-сан (так слід звертатися до японців) був випускником «Етадзіми» — Імператорської академії, що є відповідником нашого Аннаполісу*. Якось чудового суботнього ранку він запропонував мені піти разом з ним до храму Ясукуні, щоб помилуватися цвітінням сакури. Японська вишня була в повному розквіті; дерева стояли, наче вкриті хмарою квітів, які здалеку здавалися снігом. Часом повів вітру осипав білі пелюстки, що підсилювало ілюзію снігу.

Перед тим як увійти до святині, Сьомура-сан підійшов до джерела і, взявши наповнену джерельною водою дерев'яну посудину, прикріплену до бамбукової палички, сполоснув рота й вимив руки відповідно до синтоїстського звичаю очищення. Перед входом до внутрішнього храму, перш ніж ми пройшли досередини, він плеснув у долоні й тричі глибоко вклонився. Цим він віддав шану душам своїх товаришів, що загинули на Тихому океані під час війни. Сьомура-сан був поранений на острові Трук і евакуйований до Японії. На той час, як він видужав, війна вже закінчилася.

Ми пройшли до музею, де було зібрано пам'ять про війни, які вела Японія. Там були й картини, що змальовували загиблих вояків і моряків, і ордени славетних героїв на зразок адмірала Тоґо та генерала Ноґі. Я оглядав їх зі змішаними почуттями, згадуючи різанину в Нанкіні, напад на Перл-Гарбор і жахливе ставлення японців до військовополонених та цивільного населення. Храм Ясукуні — це символ крайнього націоналізму, культу імператора, ідеалізації смерти заради нації. Це був також, згідно з віруваннями японців, притулок душ тих, хто загинув під час війн, учасниками яких вони стали, переважно не маючи іншого вибору.

Відповідно до їхніх поглядів і вірувань, вони зробили все можливе заради виконання свого обов'язку, як вони його розуміли. Зв'язок із суспільством, з нацією та її минулим відчувався

* Морська академія Сполучених Штатів.

в музеї так само сильно, як мілітаризм і крайній націоналізм. Я був там майже 25 років тому, й часто потім запитував себе, чи так само сповідує ці ідеї нове покоління.

Найпівнічніший у японському архіпелазі острів Гоккайдо чимось нагадує Нову Англію. Туди добре навідуватися восени, коли погода стоїть доволі приємна, а листя стає жовтим і багряно-бурим. У той час головне місто острова, Саппоро, удекоровують дайконом — велетенськими видовженими плодами редьки, яку сушать на повітрі, щоб потім замаринувати і приготувати *о-сінко*.

До Саппоро запросив мене п. Сімамото Тору, голова *Hokkaido Bank*. Візит тривав два дні; я з приємністю оглянув банк і промовляв до зібраних там промисловців та бізнесменів, тож на відвідини пам'яток часу було мало.

Під час Другої світової війни п. Сімамото був представником міністерства фінансів у посольствах Японії в Берліні та Римі. Разом з ним працював молодий і перспективний п. Гаруо Маєкава, що згодом став головою Національного банку Японії. Роки війни, що їх вони провели у Третьому Райхові, дали їм змогу виробити об'єктивний погляд на речі, і це стало їм у пригоді в післявоєнний час. Обговорювати з ними міжнародну валютну ситуацію було завжди приємно й корисно. Кожен із них по-своєму допоміг мені краще зрозуміти Японію та проблеми, з якими вона зіткнулась у зовнішньому світі.

Пан Сімамото організував відвідини Мурорансього металургійного комбінату, що належав компанії *Fuji Iron & Steel*, а також візити до *Oji Paper Company* та селища айнів[1]. Подорож до Гоккайдо завершилася зупинкою в Ноборібецу, відомому курорті гарячих джерел.

Мурораньский металургійний комбінат був найстарішим серед тих, що я бачив у Японії; він не був зруйнований бомбардуванням, як інші промислові центри. Мені було цікаво відвідати його й порівняти цей завод із побудованими після війни комбінатами в Яваті та інших місцях. Контраст вражав, бо Мурораньский комбінат нагадував заводи *Hoesch* та інші німецькі комбінати в Рурі, що їх було відновлено й перебудовано після руйнувань, завданих американськими та британськими бомбами. Вони використовували застарілі технології й були не дуже продуктивними. В той час і американські металургійні комбіна-

ти були не в набагато кращому стані — єдиною їхньою перевагою були розміри.

На нових японських заводах було впроваджено найновіші технологічні підходи у виробництві сталі — від печей із кисневими інжекторами до безперервного лиття. Тільки новий голландський комбінат *Staalfabriken Hoogoven* нагадував нещодавно збудовані в Японії заводи.

Відвідини *Oji Paper Company* дали мені змогу ознайомитися з темою торгових відносин між Японією та Радянським Союзом. В обмін на закупівлю лісу в Сибіру для своїх паперових заводів компанія *Oji* отримала дозвіл ловити більше риби поза Гоккайдо, а це було для неї важливо з огляду на те, що вона виробляла чималу кількість дуже доброго копченого лосося. Проте «холодна війна» й міжнародна політика Радянського Союзу перешкоджали суттєвому розвиткові торгівлі. Проблема Північних територій (Курильських островів) — Еторофу, Шікотана, Габомаї та Кунашірі — блокувала поступ у цій галузі, бо тоді експансіоністська міжнародна політика СРСР відхиляла будь-які претензії Японії на те, щоб ці острови були повернуті. Це питання набуло національного значення, отож мовчазно визнавалося, що будь-які стосунки між Японією й Радянським Союзом можливі лише за умови розв'язання цієї проблеми.

Обговорення цих питань у *Oji Paper Company* через кілька років доповнили коментарі п. Гаруо Маєкава, який згодом став заступником керівника *Import Export Bank of Japan*. Він зауважив, що розробка родовищ природного газу на Сахаліні давала змогу краще зрозуміти відносини між Японією й Радянським Союзом. Участь Японії в розробці родовищ у радянській частині Тихоокеанського регіону, безперечно, становить інтерес для обох країн. Сировина має готовий ринок збуту, а капітал і технологічні здобутки японців дуже потрібні, щоб розробляти багаті ресурси Сибіру.

Однак ворожнеча, що залишилася від часів Російсько-японської війни на початку XX ст., численні конфлікти в Манчжурії у 30-х роках і, врешті, розірвання Сталіним у 1945 році угоди про ненапад заважають розвиткові торгівлі. Японія, поважаючи умови угоди, що її підписав 1940 року міністр закордонних справ п. Мацуока, не приєдналася до Німеччини під час її нападу на СРСР у 1941 році. Радянський шпигун, закинутий до Токіо,

німецький журналіст Ріхард Зорге та його співробітник Одзекі Гацумі, радник принца Коное (прем'єр-міністра Японії), передали до Москви інформацію про те, що могутня Квантунська армія не порушить угоди про ненапад і не вторгнеться до Сибіру. Це дало змогу Сталінові перекинути сибірські дивізії Червоної армії під Москву, щоб зупинити просування німців.

Віроломство Сталіна в 1945 році, який оголосив війну Японії в останні дні Другої світової війни, принесло загибель тисячам японських вояків і цивільних у сибірських таборах праці. Тепер ситуація змінилася, й розпад Радянського Союзу, звичайно ж, створив нові умови. Проте японці зберігають обережність і недовіру, очікуючи на подальший розвиток подій у Росії.

Перед від'їздом із компанії *Oji* мені подарували дуже гарну керамічну тарелю, в поверхню якої було вставлено справжній кленовий листок і покрито поливою. Мої господарі пояснили, що, звичайно ж, найперше їхнє завдання полягає в отриманні прибутку. Однак вони також зацікавлені в тому, щоб підтримувати майстрів на Гоккайдо, яким пропонують зображати унікальні особливості цього острова та його природну красу в картинах, скульптурі й кераміці.

Дорогою до летовища в Саппоро ми зупинилися, щоб відвідати селище айнів*. Перед входом до нього був скромний магазинчик сувенірів, який належав японцеві. Була пізня осінь, тож відвідувачів, окрім представника *Hokkaido Bank*, водія та мене, не було. У магазинчику було представлено традиційні для айнів дерев'яні фігурки ведмедя з лососем у пащі — маленькі, середні й великі фігурки незмінної форми.

Мені впала в око одна-єдина дерев'яна скульптура, що була зроблена старанніше й різнилася від інших у магазинчику. Це був ведмідь, який сидів, тримаючи лосося в лапах. Я вказав на цю скульптуру й попрохав своїх колег переказати власникові магазинчика, що я хочу її придбати. Власник відмовив мені, сказавши, що він сам її зробив — це фірмовий знак магазинчика й тому не продається. Я вибрав іншого ведмедя, якого мені й загорнули, і заплатив. Тоді власник магазинчика взяв свою скульптуру й подав мені, кажучи, що хоч вона й не продається, однак він мені її дарує, бо я відзначив його роботу. Я й досі пам'ятаю

---

* Айни — етнічна група аборигенів, що живе на Гоккайдо. Не споріднена ані з японцями, ані з іншими азійськими етносами чи слов'янами.

отриманий урок. Ведмідь із лососем стоїть на поличці моєї бібліотеки, нагадуючи про убогого власника магазинчика біля входу в селище айнів. На нього не справив особливого враження поважний відвідувач із далеких країв, супроводжуваний японським банкіром. Безумовно, гроші багато для нього важили. Проте на першому місці стояла його гідність. Символові його магазинчика не було ціни, однак він радо віддав його іноземцеві, який висловив захоплення його роботою.

Я повертався до Токіо з п. Сімамото, й під час польоту ми обговорювали мою поїздку. Він зауважив, що Гоккайдо є єдиним регіоном у цій малій перенаселеній країні, де можливе розширення й розростання. Гоккайдо пропонує найбільшу розкіш у Японії — простір.

Після прибуття до Токіо я дізнався, що японський фондовий ринок зазнав краху. Був 1965 рік, а стрімке зниження вартости цінних паперів на Кабуто-тьо (японському відповідникові відомої Волл-стріт) за розмахом і значущістю нагадувало крах 1929 року в США. Обвал ринку захопив фірми з продажу цінних паперів не готовими до цього і надмірно роздутими, як і вся фінансова структура Японії. Поштовхом до обвального падіння цін було те, що частина інвесторів почала несподівано і раптово продавати цінні папери, а це спричинило масовий викуп взаємних фондів. На ринку це справило лавиноподібний ефект.

Обвал викликав банкрутство трьох провідних компаній із продажу цінних паперів — *Yamaichi, Nikko і Daiwa.* Тільки *Nomura*, найбільша серед них, уникла краху, бо продала свої звичайні акції ще перед обвалом. Виникла розбіжність між дедалі нереалістичнішою вартістю акцій на ринкові, перегрітому спекулятивною гарячкою, та економікою, яка потужно зростала й була готова почати експансію переважно в галузі експорту високотехнологічної продукції.

Становище Японії, яка на міжнародних ринках капіталу отримувала короткотермінові кредити, було ризикованим, оскільки існувала небезпека, що комерційні банки не поширюватимуть на неї свої кредитні лінії. Кредити надавали переважно американські та канадські банки, тоді як британські, німецькі, голландські та французькі зосереджувались переважно на обслуговуванні торгових операцій з Японією, що їх вели фірми їхніх країн.

Обвал, якого зазнали ринок цінних паперів і роздуті кредитні лінії японських банків, вимагав швидкого втручання. Це зробив Національний банк Японії, що був центральним банком країни, який надав право користуватися коштами в півмільярда доларів новоствореній *Joint Securities Company* з метою викупу акцій, що мало зміцнити ринок. Вочевидь це був перший приклад безпосереднього втручання центрального банку заради підтримки загроженої галузі продажу цінних паперів.

Ця доволі нетрадиційна операція уже почалася, коли мене було запрошено до Національного банку на обід з п. Маєкавою, п. Іноуе та д-ром Йосіно. Ми обговорювали обвал ринку цінних паперів, і мене попрохали прокоментувати цю операцію, незвичну для центрального банку. Я наголосив, що, з огляду на наявність великого короткотермінового боргу Сполученим Штатам та Британії, найголовнішим є підтримати кредитну репутацію Японії. Короткотермінові кредити було використано для фінансування довготермінових інвестицій у заводи та обладнання. Обвал Токійського фондового ринку і банкрутство провідних компаній з продажу цінних паперів могло спричинити небажання американських і британських фінансових організацій продовжити терміни величезних короткотермінових боргів. Адже в ті дні Японія мала проблеми зі своїм платіжним балансом, і її обмежені резерви не давали змоги виплатити значний короткотерміновий іноземний борг.

Фонди, спрямовані в *Joint Securities Company*, практично вичерпалися. Хоч вільне падіння цін на фондовому ринку вдалося призупинити, підйом все ж не проглядався. Мене повідомили, що Національний банк Японії готує другий транш коштів для вливань на підтримку ринку цінних паперів. Я зауважив, що стрімке падіння вартости цінних паперів і банкрутство компаній можуть призвести до того, що керівники іноземних банків вирішать: надто залежна від кредитів економіка Японії на порозі колапсу. Тому в цій ситуації треба пояснити кредиторам, що економіка Японії продовжує зростати, інфляцію стримано, а технічне коригування фондового ринку спричинили необґрунтовані побоювання. Було висловлено чимало пропозицій, як це зробити, й серед них — пропозиція переконати міністра фінансів і голову Національного банку зробити спільну офіційну заяву.

Я запропонував, що, можливо, більш ефективно буде, якщо провідні, добре знані керівники комерційних банків напишуть персональні листи до президентів найбільших банків Сполучених Штатів і Европи. Я порадив, щоб це зробив п. Іваса — президент банку *Fuji*, з яким ми кілька разів зустрічалися на щорічних нарадах Світового банку. Цей відомий керівник комерційного банку втішався великою повагою й довірою. Його особистий лист, якого згодом було розіслано, розвіяв побоювання іноземних банків, і фінансова буря, що здійнялася від подій на Кабутотьо (не перша й не остання), вщухла.

Така потужна й нетрадиційна інтервенція Національного банку Японії в 1965 році врятувала індустрію цінних паперів. Це було дуже оригінальне втручання. Кожну інвестиційну компанію, що зазнала банкрутства, було поділено на дві. Одну, новосформовану компанію під тією самою назвою було звільнено від зобов'язань старої, й вона могла продовжувати торгові операції. Для неї навіть створювали новий логотип. Старій, збанкрутілій компанії давали низьковідсоткову позику *Joint Securities Company* для фінансування неліквідних пакетів цінних паперів. Передбачалося, що збанкрутілі компанії погасять позики упродовж 18 років. У такий спосіб Національний банк опосередковано став одним із найбільших власників акцій японських підприємств. Ця оригінальна інтервенція виявилася ефективною: ринок акцій було відновлено, а збанкрутілі компанії виплатили позики протягом трьох років. Тоді їх було розпущено, а нові діючі компанії, не обтяжені наслідками краху, вільно продовжували свою діяльність.

Боляче було спостерігати труднощі і клопоти, які спіткали моїх друзів з *Yamaichi Securities Company*, коли вона зазнала банкрутства. *Industrial Bank of Japan*, що серйозно займався торгівлею цінними паперами, призначив одного зі своїх керівників, п. Гідаку Теру, новим виконавчим директором цієї фірми.

Гідака-сан був видатною людиною, обдарованою інстинктом природженого лідера й веселим характером. Я робив усе можливе, щоб допомогти йому виконати завдання. Моє становище в *Bache & Co.*, що в 1965 році була могутньою фірмою з добре налагодженими зв'язками, забезпечило мені базу та можливість маневру, які я використав, щоб допомогти п. Гідаці. Джон Руз-

вельт дуже посприяв йому, організувавши зустрічі п. Гідаки з вищим керівництвом фінансових інституцій Бостона та Нью-Йорка.

Цей видатний банкір із чудовим почуттям гумору швидко завоював прихильність і довіру керівників компанії *Yamaichi*. Під його керівництвом і з допомогою могутнього *Industrial Bank of Japan* інвестиційна фірма, що зазнала таких великих негараздів, поступово відновила свої позиції на ринку. Невдовзі після кризи вона відновила впровадження амбіційної програми, накресленої п. Коносуке Коїке, що передбачала розширення діяльности фірми на Гонконґ, Лондон, Амстердам і Цюріх.

Пан Гідака високо цінував допомогу, надану йому та його колегам у ці важкі дні. Коли я бував у Токіо, він завжди запрошував приєднатися до нього в *Matsumuro* — улюбленої для всього вищого керівництва *Industrial Bank of Japan* купелі, де можна було відпочити після роботи, а після цього пообідати у чудових традиційних ресторанах в Сімбасі або в Акасаці. Зазвичай нас супроводжував п. Цукуно. Найбільше п. Гідака полюбляв ресторан *Fuku-den*, де готували фуґу (рибу, яку треба правильно готувати, щоб не отруїтись). На одному з цих обідів він запропонував мені стати старшим економічним радником фірми *Yamaichi* і сприяти розвиткові її дослідного інституту. На жаль, я не міг прийняти цю привабливу пропозицію, оскільки вже мав зобов'язання щодо консультаційних послуг *Bank of Tokyo*.

Після того як крах компанії *Yamaichi Securities* залишився в минулому, п. Гідака влаштував прийняття у садку з гейшами та майко (майбутніми гейшами) в *Chinzan-so* — популярному ресторанові, розташованому в дуже гарному традиційному саду. Це був чудовий вечір, який я провів у колі друзів; там мені вручили відзнаку нової компанії *Yamaichi*. У такий елегантний спосіб я отримав подяку за надану допомогу і звання почесного члена команди.

Обвал ринку цінних паперів дав мені змогу побачити зсередини, як функціонує японське суспільство. Щоб зрозуміти це, слід передусім узяти до уваги тісну зрощеність особистих взаємозв'язків. Чітка окресленість взаємозв'язків може бути обтяжливою і пригнічувати, тут навряд чи толеруватимуть щось незвичайне або екстраординарне. Траплялися й рідкісні винятки, як це було з п. Гідакою, п. Нобутане Кіуті та деякими іншими

моїми знайомими. Своє упривілейоване становище вони завдячують своїм видатним особистим досягненням. Японське суспільство загалом є конформістським і функціонує завдяки консенсусові. Інакодумство дозволено, і загалом перед прийняттям рішення відбуваються жваві суперечки. Проте коли вже певний напрям обрано, усі працюють спільно, не зважаючи на власні погляди.

Можливість вивчити функціонування японських організацій зблизька розширилася після того, як я пішов із *Bache & Co.* і започаткував власну консультаційну фірму. Роками маючи справу з Японією, я добре познайомився з вищим керівництвом *Bank of Tokyo* (раніше *Yokohama Specie Bank*) — унікальної фінансової інституції з довгою, вартою поваги історією та власними традиціями. Цей банк було створено на початку доби Мейдзі для сприяння торгівлі із зовнішнім світом. Він завжди мав близькі, хоч і непрості стосунки з міністерством фінансів і Національним банком Японії. Він був також банком імператорського дому і протягом тривалого часу мав виняткове право оперувати іноземною валютою. Цей престижний заклад приваблював здібних і добре освічених молодих людей, які мали привілей отримати місце в банку, що надавав рідкісну на ті часи можливість працювати в його філіях за кордоном.

Серед високопрофесійного персоналу банку були знавці мов, які чудово володіли англійською, німецькою, французькою й багатьма іншими мовами. Велику увагу приділяли ознайомленню з іноземною культурою. Протягом багатьох років, коли я консультував керівництво банку, я зустрічав висококультурних, ерудованих людей, що мали широке коло інтересів. Допомагати банкові в плануванні його діяльности було непростим завданням. Проте все це не меншою мірою винагороджувалося приємними вечорами, проведеними в товаристві керівників *Bank of Tokyo* в Японії, Сполучених Штатах чи в будь-якому великому фінансовому центрі у будь-якому куточкові світу.

Оцінювання перспектив міжнародної фінансової ситуації, яке робили керівники цього банку, надавало аналізові іншого й цікавішого виміру, що ґрунтувався на отриманій з перших рук інформації з тих країн, де існували філії банку. Лондонське відділення банку забезпечувало глибоке проникнення в те, що відбувалося на европейській арені. Філії в Сеулі, Сінґапурі, Гонконґу, Банґко-

ку та Сайгоні надавали мені можливість у відносно короткий термін ознайомитися з умовами на тамтешніх ринках.

Незабаром після того, як я відкрив свою консультаційну фірму, мій друг п. Соїті Йокояма, президент *Bank of Tokyo*, запросив мене консультувати його банк. Я познайомився з ним іще тоді, коли працював у *Bache & Co.*, а він представляв свій банк у Нью-Йорку. Нам завжди було приємно обмінюватися поглядами на міжнародні події й на те, як вони вплинуть на політику банку. Він запитав, чи зацікавило б мене складати регулярні інформаційні повідомлення для його партнерів.

Пан Йокояма був спокійний, люб’язний чоловік із м’якою манерою розмови, завжди готовий усміхнутися. Він рано посивів, і біле волосся контрастувало з його молодим обличчям. Його багаторічне просування по банківських щаблях охоплювало Ганой, Лондон і Нью-Йорк. Коли він обійняв керівництво банком після такого ж видатного банкіра, як п. Гара (колись працівник міністерства фінансів), міжнародна позиція банку зміцніла, а його діяльність у Сполучених Штатах і Европі швидко розширилася.

Пан Йокояма запропонував, щоб після повернення до Нью-Йорка я сконтактувався з п. Козавою, що представляв тоді *Bank of Tokyo* та очолював філію у Сполучених Штатах. Так почався дуже цікавий період моєї професійної діяльности. Мені пощастило протягом майже десяти років брати участь у прийнятті рішень цією унікальною інституцією Японії. Пан Козава був для мене тактовним гідом на шляху встановлення консультаційних стосунків із банком, і ми удвох випробували різні способи зробити ці відносини продуктивнішими й багатограннішими.

Пан Козава, найближчий співробітник п. Йокоями, також був спокійним, м’яким у розмові й дуже розумним чоловіком, завжди готовим усміхнутися. Цей неспішний лисуватий пан в окулярах із товстими лінзами справляв враження вченого. Зовнішність була оманливою, бо він був природженим лідером, рішучим і винахідливим, що умів надихати й заохочувати колег. Саме пп. Йокояма та Козава в часи своєї праці в банкові прийняли низку дуже важливих рішень, завдяки яким він щасливо здійснив важкий перехід через післявоєнні роки, й підготували банк до вимог швидкого зростання економіки Японії у 70-ті роки XX ст.

У Нью-Йорку завдяки п. Козаві усталився звичай проводити регулярні брифінги керівництва банку. Пізніше цей звичай поширився на Велику Британію та Европу. З'явилася можливість познайомитись із середньою управлінською ланкою банку — непересічною командою, яка перебувала в постійному пошукові й була добре підготовлена до поставлених перед нею завдань. Більшість співробітників, закінчивши престижні університети в Японії, навчалися далі в американських і европейських закладах. Незабаром п. Козава запровадив ці регулярні брифінги і для менеджерів японських торговельних фірм у Нью-Йорку, а згодом — для співробітників японських компаній у Лондоні та Дюссельдорфі.

Згадані брифінги були виявом люб'язности *Bank of Tokyo* щодо його найважливіших клієнтів. Перекуски відбувалися в залі засідань трастової компанії при *Bank of Tokyo* в готелі *Waldorf-Astoria*, для якого ресторан *Nippon* готував елегантні традиційні коробочки з другим сніданком у стилі *о-бенто*. Гості (зазвичай їх було восьмеро — десятеро), що репрезентували керівні кола найбільших торговельних компаній, просто представляли себе, а ті, які нещодавно приїхали до Нью-Йорка, роздавали свої візитки. Зауваження гостей свідчили про інтереси їхніх торговельних фірм. Після того як коробочки о-бенто прибирали й подавали зелений чай, я виступав із загальним оглядом ситуації, за яким ішло обговорення.

В ту пору ми близько зійшлися із п. Козавою і згодом стали добрими приятелями. Тільки-но виникала якась проблема, він запрошував мене до свого кабінету, й там, за чашкою чаю, ми обговорювали те, що його цікавило. Часом мене просили приєднатися до групи очільників *Bank of Tokyo* під час переговорів з інвестиційними банківськими компаніями у Нью-Йорку або з керівництвом корпорацій. Пан Козава завжди вишукував нові способи застосування консультаційної діяльности, що дуже розширювало сферу послуг, які я надавав банкові.

Стиль керівництва п. Козави у Нью-Йорку можна, напевно, продемонструвати на прикладі двох рішень, прийнятих ним як представником *Bank of Tokyo*. Нью-Йоркський ринок нерухомости зазнав краху в 1971/72 році. Роботи в банкові стало більше й було потрібно більше простору, щоб забезпечити наявний операційний процес і майбутнє розширення. Панові

Козаві було запропоновано довготермінову оренду будинку № 100 на Бродвеї. Будівля була стара, довоєнна і розташована дуже вдало — у районі банків та фінансових закладів. Старе знищене обладнання вимагало серйозного оновлення, яке обіцяв зробити власник.

Пан Козава вирішив, що штаб-квартира банківських операцій повинна залишитися в районі Волл-стріт і що Нью-Йорк зможе пережити будь-які фінансові проблеми. Він підписав довготермінову оренду, тоді як великі банки втягнулися в будівництво нових дорогих будинків у середній частині Мангеттену. Через двадцять років *Bank of Tokyo* усе ще залишається у своїй штабквартирі на Бродвеї, сплачуючи за неї фактично копійки порівняно з коштами, що їх витрачають великі американські й деякі іноземні банки.

Придбання банку в Сан-Дієґо було ще одним рішенням, яке продемонструвало передбачливість пп. Йокоями і Козави. Вони добре розуміли, наскільки Західне узбережжя важливе для японсько-американських відносин і що бажано було б американізувати каліфорнійське відділення *Bank of Tokyo*, яке мало осідок у Сан-Франциско й реґіональне відділення в Лос-Анджелесі. Ця цілком самостійна філія банку обслуговувала бізнес японського походження та громади *ніссеїв** на Західному узбережжі. Процес придбання, планування перехідного періоду, балансування між японським і ніссейським керівництвом каліфорнійського відділення *Bank of Tokyo* та американським керівництвом новопридбаного банку в Сан-Дієґо — все це здійснювалося бездоганно завдяки настановам п. Козави й підтримці президента банку п. Йокоями та його співробітників.

Пан Козава отримав підвищення й виїхав із Нью-Йорка до Токіо пізньої осени 1973 року. Його праця на керівних посадах заклала фундамент небувалого пожвавлення банківської діяльности у Сполучених Штатах, яку розвинули цілком самостійні філії — *California First* (нова назва цього банку на Західному узбережжі) і *Bank of Tokyo Trust & Co.,* робота якого підпорядковувалася хартії штату Нью-Йорк.

Виставка в Осаці була вододілом у післявоєнній еволюції Японії. Зруйнована й ослаблена країна уже цілковито оговтала-

* Ніссеї — американці японського походження у другому поколінні.

ся від шоку поразки. Вона старанно відбудувала свою економіку й реорганізувала свій уряд, провела низку реформ, розпочатих командою далекоглядного генерала Дуґласа Мак-Артура. Сміливі плани, запровадження нових технологій, розумне використання обмежених капіталів оплатилися сторицею. Наприкінці 60-х величезні зусилля народу почали приносити плоди й відбилися в покращенні рівня життя.

Початок арабо-ізраїльської війни в 1973 році спричинив дві кризи цін на нафту, що разюче змінило становище у світі. Японії було кинуто страшний і несподіваний виклик.

Перша нафтова криза виникла після арабо-ізраїльської війни на Близькому Сході в 1973 році. Згодом поразка Сполучених Штатів у В’єтнамі продемонструвала вразливість Японії. Японські електростанції, транспорт, судноплавство, промисловість могли працювати лише за умови безперешкодного постачання сирої нафти. Більш ніж 70 % потреб Японії забезпечував Близький Схід, решта надходила від імпорту з Індонезії та Китаю або закупівлі на світових ринках. Значне підвищення цін на сиру нафту призвело до шоку, подібного до великого землетрусу.

Значний відсоток сирої нафти забезпечували довготермінові контракти з американськими міжнародними нафтовими компаніями. Для Японії, що звикла покладатися на стратегічну парасольку Сполучених Штатів і їхнє домінування у світовій валютній системі, нафтова криза була великою несподіванкою. Через значне підвищення ціни на енергоносії уся дбайливо вибудована система зненацька почала хитатися.

Для тих, хто творив політику в Токіо, видавалося неймовірним, що Сполучені Штати могли прийняти нову форму оподаткування, не протестуючи й не намагаючись захистити власні та японські інтереси. У певних колах гадали: це таємний хід, щоб завдати шкоди економіці Японії та її успіхам на міжнародних ринках. Такий висновок начебто підтвердився, коли стало відомо, що різке підвищення цін на сиру нафту Вашингтон прийняв без заперечень і що воно було підтримане найбільшими нафтовими компаніями.

Збільшення експорту в системі світової економіки, яке ґрунтувалося на проголошуваній Сполученими Штатами доктрині вільної торгівлі, було наріжним каменем планування національ-

ної економіки Японії. Вільний доступ до ринку гарантував приплив іноземної валюти, потрібної для закупівлі сировини, продуктів і палива. Ембарго на нафту зруйнувало цю рівновагу. В Японії не могли повірити, що за президентства Ніксона закордонну політику проводить Генрі Кіссінджер — фахівець у царині політології, який мав досить обмежене розуміння того, як функціонує світова економіка та світова валютна система. Ось чому в Японії знайшлися ті, хто підтримував притягнуту за вуха теорію таємних підступів.

Слідом за крахом міжнародної валютної системи, вибудуваної Сполученими Штатами та Великою Британією у Бреттон-Вуді 1944 року, мала місце ще низка експериментів та «угод», які протягом кількох місяців продемонстрували свою непрактичність. Потік коштів від Японії та до неї, який ґрунтувався на постійному валютному курсі фунта стерлінгів і американського долара, збурювали коливання валютних ставок, руйнуючи в такий спосіб тонко збалансовану структуру економіки Японії. У 60-ті роки всі ці зміни та перестановки узгоджувалися на міжнародних форумах, але з Японією майже ніколи не радилися.

Беручи участь як спеціяльний гість у щорічних нарадах Світового банку та Міжнародного валютного фонду, я помітив, що японська делегація відіграє в обговореннях периферійну роль, що суперечило щораз більшій значущості економіки Японії. Найважливіші рішення приймалися у клубній атмосфері, де переважали Сполучені Штати, Велика Британія і деякі центральні европейські банки — зокрема, Базельський банк міжнародних розрахунків, роль якого дедалі зростала. На приватних обідах і вечерях, де обговорювали і приймали рішення щодо питань критичної ваги, доволі рідко можна було побачити членів японської офіційної делегації чи японських банкірів. З часом ситуація змінилася, бо в середині 70-х вплив переорієнтованих міжнародних грошових потоків був нарешті помічений.

Непереконливе завершення в 1952 році війни в Кореї, після якого до Північної Кореї були введені китайські «добровольці»; нескінченні перемовини у Пханмунджоні, періодичні приниження американців із боку північних корейців — усе це японці проігнорували, бо були впевнені в потузі Сполучених Штатів.

Спосіб, у який велася війна у В'єтнамі, збурення на Близькому Сході й поїздка президента Ніксона до Китаю трохи змінили позицію Японії, яка зрозуміла: політичний баланс на Далекому Сході та в Південно-Східній Азії змінився.

Японці були переконані, що вони мають особливі стосунки зі Сполученими Штатами. Вони ретельно наслідували американську політику на міжнародній арені, вважаючи, що з ними порадяться, перш ніж змінювати напрям цієї політики, чи що їх принаймні поінформують перед цим. Отож міжнародна політика Японії на Далекому Сході ґрунтувалася на тому, що Китайську Народну Республіку треба тримати на відстані витягнутої руки. Внаслідок цього Японія підтримувала офіційні стосунки з Китайською Республікою на Формозі (Тайвань), а стосунки з материковою частиною Китаю, «тимчасово окупованою комуністами», встановлювалися таємно, через посередників. Наприклад, Японські авіалінії запровадили регулярні рейси до Тайбея, а польоти з Токіо до Пекіна та інших китайських міст здійснювала другорядна, мало знана філія цієї компанії, що діяла навіть під іншою назвою. Цей приклад та інші демонстрували надзвичайну прихильність Токіо до офіційної політики Вашингтона, навіть якщо це було на шкоду далекосяжним інтересам Японії. На одному з обідів, що його давав на мою честь *Chase Manhattan Bank,* провідний економіст і голова дослідного інституту компанії *Mitsubishi* Нобутане Кіуті висміяв урядовців, що були з нами, сказавши, що він іще побачить, як у недалекому майбутньому Чан Кай-ші в'їжджатиме до Пекіна на білому коні.

Організований д-ром Кіссінджером демонстративний візит президента Ніксона до Пекіна в Азії було сприйнято не так, як у Сполучених Штатах і Европі. У цих регіонах його вважали проривом і сміливим відкриттям таємничого колоса, якого після кількох невдалих і короткотривалих спроб лібералізації під гаслом «Нехай розквітне тисяча квітів!» Мао Цзедун вкинув у хаос «культурної революції».

В Азії ж політичний кульбіт адміністрації Ніксона викликав зовсім іншу реакцію. Я був у Токіо під час візиту президента Ніксона до Китаю і бачив його по японському телебаченню. Американська делегація полетіла до Пекіна, не зупинившись у Японії для візиту ввічливости, щоб порадитися зі своїм головним союзником на Далекому Сході.

Американська делегація прибула до Пекіна, де її доволі скромно зустріла група урядовців. Вулиці Пекіна, якими пересувалися машини з президентом Ніксоном і тими, хто його супроводжував, були навдивовижу порожні й тихі. Тільки після того, як американських гостей прийняв усміхнений Мао Цзедун, відбулися разючі зміни. Вулиці сповнилися привітними людьми, які вітали американців прапорцями, скрізь з'явилися квіти, неначе в Пекіні відбувався якийсь фестиваль.

Захід сприйняв цю дружню зустріч як велике зрушення в політиці Китайської Народної Республіки й надзвичайну відкритість, що обіцяє просування прибуткової торгівлі з материком. Азія сприйняла цей візит як данину пошани, яку віддав Ніксон старому й змізернілому «кормчому». Було помічено, що справжній прийом делегації з прапорами та гаслами, що з'явилися на вулицях разом із юрбами, які вітали американських гостей, почався лише після того, як Мао Цзедун дав відповідний сигнал.

Із Пекіна на світ дивляться інакше, ніж із Вашингтона чи Токіо. Епізодичні візити провідних діячів Заходу на зразок Мальро або ж письменників на зразок Хан Суїна, що приїжджали віддати данину пошани правителеві Китаю, лише підсилювали комплекс зверхности Мао Цзедуна й призводили навіть до ще більшого ігнорування ним навколишнього світу. Варто було б пам'ятати, що остання імператриця Китаю була твердо переконана, що її васал — королева Вікторія — сплачує їй щорічну подать. Ніхто не наважився пояснити їй справжню ситуацію в світі. Правляча кліка в Пекіні була краще поінформована й краще розумілася на позиціях Заходу, ніж остання манджурська імператриця. Проте, хоч і визнаючи все ще велику потугу Сполучених Штатів, Китай дійшов висновку, що США услід за Великою Британією втрачатимуть свій вплив, і їхня роль на Далекому Сході й у Південно-Східній Азії з часом зменшиться (якщо зовсім не зникне). Проте у міжчасі довірливих американців можна використати для нагромадження капіталу, отримання технологій і щоб покласти край ізоляції Китаю.

Після візиту до Пекіна американська делегація повернулася додому, знову не зупинившись у Японії хоч би для ритуального рукостискання перед телевізійними камерами з прем'єр-міністром Ейсаку Сато на летовищі Ганеда. Невдовзі після цього

Японія змінила свою закордонну політику і розпочала контакти з КНР. Японські авіалінії закрили своє представництво в Тайбеї і почали регулярні рейси до Пекіна, тоді як її другорядна філія, що досі здійснювала перевезення на материк, перейняла повітряні маршрути до Тайваню. Такий маневр продублювали ті корпорації та торгові фірми, які нишком роками мали справу з КНР.

Це були важкі часи для Японії. Засади, на яких базувалася зовнішня політика, переглядали всюди — в уряді, у промисловості, в керівництві Ліберально-демократичної партії, де існувала складна й точно збалансована система противаг. Я також мусив частіше їздити до Японії, щоб консультувати своїх клієнтів.

Неформальні обговорення в Національному банкові та міністерстві фінансів зосереджувалися на оцінюванні нового політичного ландшафту Сполучених Штатів, зміни в якому досягли піку в момент бентежної відставки президента Ніксона, яку японцям було важко зрозуміти. І знову те, що у Сполучених Штатах сприймалося як вираз величі, міцности і гнучкости політичної системи, було для Азії дивовижним і саморуйнівним, а може й нерозумним привселюдним полосканням брудної білизни.

Нафтова криза й «почесний мир» у В'єтнамі, за яким останні американці в принизливий спосіб покинули Сайгон (їх зняли з даху американського посольства), були вододілом, за яким почався процес глобальної перебудови, що спричинила величезні зміни у світі. Друга нафтова криза, що відбулася через кілька років, за якою йшло безглузде циркулювання «нафтодоларів», лише підсилили цей процес і додали новий вимір у дивовижне волюнтаристське перетікання багатств.

Навесні 1974 року мене запросили зробити доповідь перед керівництвом *Bank of Tokyo* та його корпоративними клієнтами щодо можливих наслідків ембарго на нафту та різкого підвищення цін на сиру нафту. Ембарго і п'ятикратне підвищення цін на нафту-сирець, здійснене ОПЕК, сприймалися як політична відповідь на війну на Близькому Сході. У жовтні 1973 року єгипетські війська перейшли Суецький канал та успішно атакували позиції ізраїльтян, які аж ніяк цього не очікували. Водночас армада сирійських танків завдала удару по Голанських висотах і була

близька до того, щоб вдертися на власне ізраїльську територію, бо виготовлені в Радянському Союзі установки противітряної оборони зменшили ефективність повітряних сил Ізраїлю.

Масована контратака ізраїльських військ через Суецький канал відрізала єгипетські війська на Синаї, тоді як на Голанських висотах було знищено сирійські ударні бронетанкові частини, й ізраїльська армія опинилася на відстані артилерійського обстрілу від Дамаска. Це змінило баланс сил, задіяних у конфлікті, і могло призвести до конфронтації між Сполученими Штатами та Радянським Союзом.

На час мого візиту до Японії під егідою США відбувалися переговори, щоб домовитися про припинення воєнних дій між арміями, які стояли напоготові. Пан Йокояма і п. Козава поставили переді мною завдання розтлумачити події на Близькому Сході та їхній вплив на економіку Японії.

Офіційна програма складалася з двох обідів, влаштованих у *Nagasaka-so* — гостьовому будинку *Bank of Tokyo*. Один обід було організовано для інформування директорів японських корпорацій, а другий — для президентів японських філій американських корпорацій. Мене коротко представив п. Юсуке Кашиваґі, колишній заступник міністра фінансів і майбутній президент банку. Потім я розповів про події на Близькому Сході та про наслідки нафтової кризи для Японії. Суть моєї промови полягала в тому, що потік нафти відновиться, хоч ціни й підвищаться, оскільки міжнародні нафтові компанії скооперувалися з ОПЕК, щоб різко підняти ціни. Я зауважив, що Японія закінчила розширювати промислове виробництво, яке є нині ефективним і дуже конкурентноздатним. Тому вона є менш вразлива і вочевидь краще підготовлена до нафтової кризи, ніж інші індустріяльні країни.

Мої висновки ґрунтувалися на тому, що (1) Сполучені Штати не спроможні заповнити політичний вакуум, який утворився на Близькому Сході після того, як Британія пішла з регіону; (2) Радянський Союз, здійснюючи поставки сучасної зброї, активно діючи в ООН і підтримуючи міжнародний тероризм, може завдати клопотів і дуже ускладнити кризу, однак не може створити постійну присутність у регіоні; (3) яскрава військова перемога над Єгиптом і Сирією — четверта після створення держави Ізраїль — не впливатимуть на політичні рішення в цьому регіоні.

Запроваджене ОПЕК підвищення ціни на сиру нафту вп'ятеро було заплановано задовго до війни Йом-Кіпур. Я звернув увагу слухачів, що відтоді як *Occidental Petroleum* і *Exxon* без жодного протесту погодилися на перегляд контрактів, що його ініціював Муаммар Каддафі після повалення режиму Сенуссі в 1969 році, потрібно було лише трохи часу, щоб до цього процесу долучилися інші країни ОПЕК. Співпраця міжнародних нафтових компаній щодо підняття цін на сиру нафту та їхнє потужне лобі у Вашингтоні блокували спроби політичного чи військового втручання.

Тому я вважав, що в цій ситуації найкраще буде уважно стежити за розвитком подій, відрегулювати економічну політику Японії, але контрзаходи запроваджувати лише тоді, коли наслідки підвищення цін на нафту можна буде оцінити точніше. Я порадив негайно почати енергозбереження, однак не згортаючи промислової активности. Я був упевнений, що потік нафти рано чи пізно буде відновлено. Я запропонував ревальвацію єни, оскільки конкурентноздатність японської промисловости і її високотехнологічна продукція давали змогу амортизувати кризові явища.

Японська авдиторія в гостьовому будинку *Nagasaka-so*, що належав *Bank of Tokyo*, уважно слухала ці пояснення і ставила запитання, щоб уточнити основні тези. Відчувалося, що серед слухачів панує атмосфера значних побоювань і напруги, адже їхні дбайливо розроблені плани були перекреслені подіями, які не мали до Японії жодного відношення. Японським управлінцям було важко зрозуміти, чому Сполучені Штати спокійно погодились на накинуте підвищення цін. Вони були сповнені остраху, що потік нафти буде знову припинено, а це призведе до краху ретельно відрегульованої економіки Японії. Я наголосив, що потік нафти мусить відновитися, оскільки наміром країн ОПЕК було підняти свої прибутки, а до ембарго вдалися, щоб чинити тиск на розвинені країни і змусити їх прийняти підвищення цін на сирівець.

Мене вразило відкриття, що японці нічого не знають про Близький Схід, хоч їхня країна дуже сильно залежить від поставок сирої нафти з цього традиційно неспокійного регіону. Мені було дуже важко пояснити, що Сполучені Штати та Велика Британія більше не контролюють Близький Схід і що втручання

Радянського Союзу й поставки озброєння Сирії, Іракові та Єгиптові підливають олії у вогонь. Американські гості, запрошені *Bank of Tokyo* на другий обід, переважно представляли великі нафтові компанії. І здавалося, що вони легко сприйняли підвищення ціни на сиру нафту й обіг нафтодоларів.

Закінчивши огляд подій і перспектив для керівництва банку та запрошених гостей у *Nagasaka-so* я поїхав до Осаки, де виступив перед членами *Kankairen* — впливової організації найпомітніших промисловців і банкірів регіону Кансай, а також на невеликому обіді для вибраної авдиторії, зібраної *Bank of Tokyo* та ексклюзивним Осакським клубом. Із Кансая я вирушив до Нагої, де від імени *Bank of Tokyo* виступив на засіданні *Doyukai* (організації корпоративних менеджерів — могутньої та впливової групи тиску).

Засідання в Осаці та Наґої були не такими офіційними, і після моїх виступів відбулося жваве обговорення. Ступінь стурбованости в Кансаї був той самий, що й у Токіо. Проте промисловці з Кансаю більшу увагу приділяли практичним питанням «нафтового шоку».

Перша реакція на нафтову кризу — здивування, розгубленість, розчарування й різноманітні побоювання — вгамувалася. Відчуття кризи спонукало уряд, промисловість і фінансові організації вдатися до дії. В обговореннях у міністерстві фінансів, Національному банкові Японії, в агенції економічного планування, з керівниками промислових корпорацій і торговельних компаній було вироблено спільний підхід до врегулювання кризи.

Надзвичайні заходи передбачали постійне зберігання необхідного резерву сирої нафти у сховищах та супертанкерах, які на малій швидкості рухались би від нафтових терміналів у Перській затоці до Японії. Таким чином, до наявної у сховищах нафти додавалася ще нафта, яка перебувала у танкерах. Загальна кількість нафти у танкерах визначалася їхнім тоннажем та швидкістю, з якою вони рухались. Переважну частину сирої нафти доставляли згідно з довготерміновими контрактами, укладеними з великими нафтовими компаніями, й лише незначна частка її потрапляла на відкритий ринок.

Не було іншого виходу як прийняти різке підвищення доларової ціни на нафту. Єна, яку японці прив’язали до долара за часів генерала Мак-Артура за курсом 360 єн за долар, почала

підніматися в ціні й нарешті зупинилася на позначці 120–160. Згодом це зменшило наслідки підвищення цін на сиру нафту. Такий маневр потребує ретельного вивірення валютного курсу, щоб промисловість була спроможна підтримувати критичний рівень експорту.

Різке зміщення напрямів руху капіталів внаслідок добровільного перекачування коштів з індустріяльних країн і країн, що розвиваються, до країн ОПЕК вплинуло на те, що японські банки і компанії з продажу цінних паперів переорієнтували свою діяльність на країни, які щойно розбагатіли. А ці нафтовидобувні країни, своєю чергою, стали постачальниками капіталу в останню фазу японської промислової експансії. Адже в державах Перської затоки, Ірані, Лівії, Нігерії тощо нагромадилася неймовірна кількість «нафтодоларів».

Американські ж банки вкладали ці долари доволі невдало, надаючи кредити урядам Латинської Америки та Центральної Европи. Значна частка цих грошей потрапила на таємні рахунки у швайцарських банках або була реінвестована у Сполучені Штати. Проте певний відсоток коштів було все ж інвестовано в заводи та обладнання країн-боржників, що, своєю чергою, спричинило потребу в доброму японському обладнанні та інших товарах.

Поступова ревальвація єни стримувала інфляційний тягар, поки відбувалося грандіозне перерегулювання японської економіки. Енергозбереження у важкій промисловості, дисципліноване споживання електроенергії, переорієнтація на ефективніші двигуни внутрішнього згорання — все це дало свої позитивні наслідки. Вогні яскраво освітлених японських міст було пригашено, й нічний Токіо, в якому довелося замінити крикливі яскраві неонові вивіски на ліхтарі, знову виглядав замріяним і сонним.

Промисловість подвоїла зусилля в запровадженні найновіших технологій у металургії, електроніці, електричному обладнанні, комунікаціях, суднобудуванні, а також в оптиці й медичному приладобудуванні. Водночас збиткові підприємства і слабкі компанії або взагалі припиняли свою діяльність, або зливалися з іншими. Потужна колись легка промисловість у Кансаї поступово втрачала свої позиції; її заступило високотехнологічне виробництво, яке поглинуло звільнену в такий спосіб робочу силу.

Запровадження інтегральних схем і мініятюризація зробили свій внесок у весь спектр високотехнологічної й інноваційної продукції, що викликало революційні зміни на ринкові побутової техніки та електроніки. Японським фотоапаратам, магнітофонам, високоякісним кольоровим телевізорам, високоефективному авдіообладнанню, копіювальним машинам та багатьом іншим товарам не було рівних, отож ревальвація єни майже не справила негативного впливу на збільшення експорту. Суднобудування, використовуючи інноваційні методи організації виробництва, переживало справжній бум, який тривав досить довго, чому сприяли можливості легко взяти кредит для суднобудівників і водного транспорту. Автомобільна промисловість була готова запропонувати економічні автомобілі замість виготовлених у Детройті абияк зліплених і розцяцькованих, які просто «пожирали» бензин. Увага до контролю якости, починаючи від постачальника запчастин й закінчуючи кінцевим продуктом, добре оплатилася, оскільки надійність, висока якість виготовлення і технологічність стали характерними ознаками виготовлених у Японії товарів.

Методика контролю якости, запроваджена професором Едвардом Демінґом, якого добре знали в Японії й рекомендації якого тут ретельно виконували, дала очікуваний результат і великою мірою посприяла успішному розвиткові японського експорту. У Сполучених Штатах натомість підхід проф. Демінґа до контролю якости проігнорували і, тримаючись застарілої методики, що ґрунтувалася на статистичній вибірці, прийшли до катастрофічних результатів.

У Японії адаптували до своїх потреб і запровадили у виробництво такі американські відкриття, як транзистори *Bell Laboratories*), відеокамери (*Texas Instruments*), нові розробки у сталеплавильній і ливарній галузях (Массачусетський технологічний інститут). Увага до технологічних інновацій і контролю за якістю надала економіці країни потужного поштовху, дія якого не вигасла й досі. Згодом дивовижне зростання економіки Японії спричинилося до появи такої категорії, як нові індустріяльні країни (НІК). Я запровадив цей термін, обговорюючи економіку Кореї, Тайваню, Гонконґу, пізніше — Малайзії й Таїланду на численних форумах у Сполучених Штатах, Европі та Великій Британії.

Мені спадають на гадку дві події, які допомагають проілюструвати цей період еволюції японської економіки. Пан Гонда запросив мене на цілий день поїхати з ним на завод *Honda Motors* у передмісті Токіо. Я приїхав уранці. Пан Гонда та його головні інженери з гордістю показали мені лабораторії, де йшли експерименти з удосконалення моторів внутрішнього згоряння, підвісок, покриття корпусу, рівня шуму та інших подібних речей. Пан Гонда та його підлеглі, вбрані у робочі комбінезони, як видно, брали активну участь у цих експериментах.

На обід у просто обладнаній їдальні нам подали сендвічі, різні напої та каву. Я зібрався з духом і запитав п. Гонду, що заохотило його змагатися з Детройтом і практично наново винаходити автомобіль. Дивовижний успіх його компанії у випуску мотоциклів є загальновизнаний, ним захоплюються. Навіщо тоді з успішного і прибуткового виробництва переключатися на ризиковане змагання з великими виробниками автомобілів у Сполучених Штатах і Європі? Пан Гонда, який після війни починав власником майстерні з ремонту велосипедів, усміхнувся й відповів: завжди можна покращити те, що є. Своїм успіхом із мотоциклами *Honda Motors* завдячує саме цій його філософії. Коли виробництво вже було добре налагоджене, його було оновлено завдяки застосуванню нових технологій, постійному прагненню до поліпшень і готовності змагатися. Пан Гонда сподівався, що саме так буде й з автомобілями.

Коли я оглядав виробничі лінії у Нара на заводі *Hayakawa Electric*, більше відомому під назвою *Sharp Electronics*, то звернув увагу на те, що готову продукцію (цього разу калькулятори й касові апарати) виставляли на полицях, розташованих на платформах, які повільно рухалися, — товар, перед тим як відправити на продаж, уважно перевіряли. Кожен пристрій вмикали і перевіряли всі його функції. Платформи повільно проїздили через камери, де температура і вологість були високими, наче в турецькій бані. Звідти платформи рухалися до камери з мінусовою температурою, а наприкінці пристрої випробовували на вібрацію і трясіння. Апарати, що працювали погано, видаляли. Я запитав, для чого вони витрачають на все це немалі кошти. Менеджер сказав, що продукція, яка змогла витримати випробовування в цих «камерах тортур», буде відправлена на продаж із переконанням, що гарантійний ремонт буде рідкісним яви-

щем або взагалі не знадобиться. Дешевше, сказав він, переконатися на заводі, що продукція добре працює, ніж згодом за великі кошти її ремонтувати. Мене провели у пакувальний відділ, де спеціяльно розроблене для кожного виду продукції пакування гарантувало: товар потрапить на продаж неушкодженим.

Ось такі «секрети» успіху я знайшов під час численних своїх поїздок на заводи й фабрики Японії. Ретельний вишкіл робочої сили і патерналістське ставлення керівників до управління персоналом дали в наслідку таку відданість і самопосвяту працівників, що їх навряд чи зустрінеш на Заході.

Прийшовши з візитом до заступника директора, який відповідав за роботу з персоналом у корпорації *Hitachi* (Токіо), я зі здивуванням помітив у сусідній залі засідань молодих жінок, які вчилися складати квіткові композиції. Я запитав, хто організував цей культурний захід. Заступник директора відповів, що це належить до його компетенції, бо ці молоді жінки готуються до заміжжя. Уміння складати букети й мистецтво чайної церемонії є суттєвою частиною приготування японської дівчини до шлюбу.

Я обговорював процес адаптації до нафтової кризи з д-ром Тосігіко Йосіно з Національного банку Японії й запитав про те, чи існують межі такого надзвичайного зростання промислової міці. Доктор Йосіно сказав, що коли я ще раз приїду до Японії, він організує для мене спеціяльну програму візитів.

Під час моїх наступних відвідин він організував програму, яка включала в себе ознайомлення з заводом *Kimitsu* металургійної компанії *Nippon Seitetsu*, суднобудівним заводом *Hitachi Zosen* і нафтохімічним заводом — усе в префектурі Чіба. Автомобільні затори на дорозі до Тіби були колосальні. Коли я відвідував ці підприємства, рівень забруднення був таким, що я не міг дихати, розболілася голова, а очі сльозилися. Робітники на заводах були мляві й бліді, а для тих, хто не міг уже зносити таке забруднення і смоґ, було створено спеціяльні пункти з кисневими наметами. Умови праці на суднобудівному заводі, на заводі *Kimitsu* та інших підприємствах у префектурі Тіба треба було негайно змінювати, бо вони реально загрожували здоров'ю. Подібне катастрофічне забруднення довкілля, викликане постійним зростанням промислового виробництва в Канто (Токійська рівнина) та в регіоні Кансай, перетворилося на загрозу

добробуту та здоров'ю населення й на політичну проблему. Трагедія в Мінамата (ртутне отруєння узбережжя, яке завдало серйозної шкоди здоров'ю місцевих мешканців) засвідчила про небезпеку, що постала перед промисловими областями Японії, змушуючи уряд вдатися до негайних заходів, спрямованих на оздоровлення довкілля.

Що ж, надана мені інформація була наочна й зрозуміла. Поїздка, організована д-ром Йосіно і Національним банком, чітко показала, що індустріялізація Японії досягла своєї межі. Уряд і промисловість мусили спрямувати великі кошти, щоб очистити довкілля, покращити інфраструктуру і приділяти більше уваги життєвим стандартам. Відтоді умови життя і праці поліпшилися, було досягнуто дивовижного прогресу у зменшенні перевантажености доріг, очищенні повітря та усуненні джерел забруднення.

Швидке нагромадження капіталу у країнах — виробниках нафти спричинило різке збільшення імпорту промислових товарів з Японії. З часом у країнах ОПЕК завдяки вільним коштам, отриманим від прибутків з нафти, було побудовано багато нафтохімічних заводів, електростанцій, станцій опріснення води; розгорнулося будівництво житла та інфраструктури. Японська промисловість і торговельні компанії отримали великі кошти від продажів, які дали новий поштовх розвиткові японської економіки.

Частина вільних банківських коштів, позичена країнам Латинської Америки, Африки та Центральної Европи, не повернулася. Проте більша частина кредитів розміром у 300 мільярдів американських доларів була задіяна в Японії та Південно-Східній Азії, що імпортували механічне обладнання, землерийну техніку, побутову електроніку та багато іншої продукції. У такий спосіб виникали вторинні стимули для економіки, що підготувало Японію та нові індустріяльні держави до другої нафтової кризи, яку спричинили спільно ОПЕК і великі нафтові компанії. Сильна японська єна забезпечила надходження сировини та продуктів харчування за принадними цінами, оскільки більшість розрахунків здійснювалися в американських доларах. Зважена грошова політика і розвиток фінансових інституцій, що обслуговували перехід до цієї глобальної діяльности, заклали основи для масових японських інвестицій у Сполучених

Штатах, Канаді, Західній Европі й Австралії, водночас щораз ширше залучаючи іноземний капітал до Японії. Професійні торгівці цінними паперами почали активно інвестувати в японську економіку. Для прикладу, шотландські довірчі товариства перевели в акції японських компаній до 50% своїх фондів.

Нафтові «потрясіння» 70-х років XX ст. були нарешті подолані. Японія перегрупувалася, спрямувала зусилля в інший бік і стала промисловою, технологічною й фінансовою супердержавою. Токійський ринок капіталу дорівнявся до Лондонського та Нью-Йоркського, ставши одним із найбільших фінансових центрів.

Делегати від Японії, яких на міжнародних форумах колись фактично ігнорували, ставали дедалі впливовішими, до їхніх порад радо прислухалися. З часом нагромадження капіталів на Близькому Сході змінилося нагромадженням у Японії, отож японські інвестиції приваблювали уряди окремих штатів у США, Великої Британії, Іспанії, Ірландії та багатьох інших держав. «Глобалізація» Японії почалася з твердішої позиції, що прочитувалася як ознака заможности. В Японії відбулася ще одна «реставрація» — пристосування до нового міжнародного становища — така сама дивовижна, як і реставрація Мейдзі.

Пан Тадайосі Ямада, колишній виконавчий директор компанії *Nippon Seitetsu* і голова *World Trade Center*, філії якого охопили всю планету, запросив мене на обід до клубу на горішньому поверсі найновішої добудови до мережі Центрів торгівлі в токійському районі Гамамацу. Він звернув мою увагу на краєвид, що відкрився перед нами з найвищого поверху будівлі. Ми обійшли його по колу, вдивляючись у горизонт, а він називав видатні місця Токіо. Раптом мені стало очевидно, що дерев'яне місто поступилося місцем сучасним хмарочосам, які видніли скрізь, куди сягало око. Величезні комплекси Касуміґасекі та Маруноуші, а на обрії — нові будинки-вежі в Сінджуку виразно засвідчили, що з часу мого першого приїзду до Японії в 1962 році місто надзвичайно змінилося.

* * *

Роки моєї праці в Японії були захопливою пригодою і познайомили мене з Далеким Сходом. Вони відкрили новий, не-

звичайний світ. І все це уможливили мої численні друзі, які були моїми провідниками в нелегкій дорозі вивчення цього складного суспільства.

Знайомство з Японією завершило мою професійну освіту, яка почалася з вимушеного ознайомлення з марксизмом-ленінізмом, безпосереднього контакту зі втілюваною Третім Райхом концепцією нової Европи, служби в двох арміях, участи у двох війнах, а продовжилася вивченням економіки та організації виробництва. Як не дивно, вивчення Японії й підготовка до роботи там вимагали більше зусиль і старанности, ніж це було в багатьох інших випадках. Однак і досі, після всіх цих років, Японія залишається такою ж невловимою і суперечливою, як завжди.

ЕПІЛОГ

Мої пошуки безпечної гавані, які розпочалися 1945 року в Італії, не закінчилися й досі. Коли ми — ті, що пережили Голокост, — відпливали на кораблі «Феде» від пристані в Ля-Специї, то сподівалися на нове, мирне життя. Натомість після короткого перепочинку я разом з іншими молодими чоловіками та жінками знову потрапив на війну й мусив боротися за виживання.

Мрії про нову країну, Ізраїль, що живили молодих курсантів підпільної старшинської школи Хаґани у Джуарі в жовтні 1947 року, здійснилися лише частково. Ці молоді люди були «срібною тацею», на якій державу Ізраїль було принесено в дарунок багатостраждальному еврейству. Саме так описав їх поет Натан Альтерман у своїй зворушливій поемі «Срібна таця».

Проте дійсність зовсім не обов'язково має відповідати мріям, народженим холодними осінніми ночами над пагорбами біля Ефраїму, коли ми сиділи навколо вогнища і попивали каву по-турецьки. Через кілька тижнів після того випускники школи очолили війська в жорстокій, кривавій січі. Ті, хто залишився живий після Визвольної війни, повернулися до своїх домівок, сподіваючись на мир, що на цій страждენній землі й через п'ятдесят років є примарним.

Інші битви чекали на мене в каньйонах Волл-стріт. Там не було фізичної небезпеки, однак моє завдання — знайти своє місце в новому світі — було складним, а часом і суворим. Моя професійна діяльність зосереджувалася на міжнародних аспектах фінансів та інвестицій. Завдяки цьому я стикався з багатьма людьми в кабінетах банків і корпорацій у Лондоні, Парижі, Дюссельдорфі, Франкфурті, Мілані, Единбурзі, Токіо і по всій території Сполучених Штатів Америки — від моря до моря.

Кожна зустріч була викликом, на який я мусив відповісти сам, вдаючись до всіх можливих для мене засобів. Отак я зміг спостерігати за розвитком подій на міжнародній арені з незвичної і виняткової позиції.

Я був свідком згасання Великої Британії, розпаду Бреттонвудської угоди, нової появи справжніх переможців Другої світової війни — Німеччини та Японії — і довгого шерегу подій, які підготували сцену для сучасности. Міжнародне середовище залишається неспокійним і сповненим ризику, воно щоразу породжує нові виклики й небезпеки.

Незвичайна мандрівка стала можливою завдяки підтримці й допомозі моїх численних друзів, які з'являлись у мене в найнесподіваніших місцях. Більшости цих людей уже немає, і все, що мені залишилося, — це спогади. Дотепер живим є спогад про відчуття безпорадности й розпачу приречених на смерть невинних людей, які блукали вулицями переповнених ґетто у Львові й Рава-Руській в очікуванні страти. Досі лунає в уяві гуркіт баталій, жахливе виття і вибухи бомб.

Коли через майже півсторіччя після драматичної голодівки я відвідав пристань у Ля-Специї, то відразу пригадав сповнених надії та оптимізму молодих людей, які зібралися тут перед відплиттям у незнане на двох ненадійних рибальських суденцях.

Часом спогади змінюють напрям, і я знову бачу їдальню в старшинській школі Хаґани у Джуарі 1947 року і чую рядки з Біблії, що їх урочисто читали за головним столом. Я й дотепер, через стільки років, пам'ятаю обличчя молодих хлопців, які віддали життя, щоб захистити єврейські поселення і нову державу Ізраїль.

Відвідуючи випускні урочистості своїх синів — одного в Дартмутському коледжі, а іншого в Лондонському університеті, я пригадував молодих студентів Єврейського університету в 1947 році, які відклали свої підручники й пішли захищати Єрусалим. Вони також мріяли про краще майбутнє і сподівалися на нього. Чимало з них полягли в битвах і поховані на військовому цвинтарі на горі Ґерцль.

І якось понад усім цим я досі розрізняю заспокійливе звучання візантійських літургійних співів монахів-студитів, які врятували мені життя. Незвичайний калейдоскоп спогадів і роздумів є наслідком цієї незвичайної мандрівки.

Боротьба продовжується. Виникають нові виклики, і гавань на обрії, до якої я прагнув і за якою тужив ціле життя, залишається недосяжною ілюзією. Може, її й не існує; може, боротьба — виграні та програні битви — є єдиним сенсом нашого існування.

Компасом, який вів мене всі ці роки, була зустріч із Митрополитом Андреєм графом Шептицьким та його братом Климентієм — двома велетами духу, які своїм прикладом вказали шлях багатьом. Здавалося, що наприкінці їхньої життєвої мандрівки працю всього їхнього життя було зруйновано. Та час показав, що посіяні ними зерна дали багатий і гідний врожай. Церква, провідниками якої вони були, пережила роки гніту і мучеництва, щоб вийти з катакомб після розпаду Радянського Союзу й розквітнути знову.

Безсмертний співець античности Гомер описав в «Іліяді» та «Одіссеї» подвиги Улісса (Одіссея) — одного з головних героїв цієї епічної саги. Виживши в усіх випробовуваннях своєї довгої мандрівки й повернувшись до Ітаки, герой у кінці убиває нахабних залицяльників, які за його відсутности переслідували його дружину Пенелопу. Цим епізодом завершується розповідь, яка тисячоліттями зачаровувала західну цивілізацію.

Роздумуючи над розповіддю про Одіссея, можна уявити собі цього царя-пастуха, який, повернувшись додому, відпочиває з Пенелопою біля вогнища після довгого, важкого дня в полі. Тепер його клопіт — це паша, погода, отари й залагодження дріб'язкових суперечок, які час від часу спалахують серед його людей.

Постарілий герой, вдивляючись у язики полум'я, що лижуть дрова у вогнищі, можливо, думає, що роки облоги Трої й небезпечна мандрівка додому були найцікавішою частиною, а то й, може, єдиним сенсом його життя. Саме тому, можливо, співець античности закінчив поему на найбільш драматичному моменті. Може, мирне існування царя-пастуха скелястого острова Ітака в колі родини було занепадом супроти років героїчних подвигів і пригод.

Тойотомі Гідейосі — військовий очільник, який об'єднав Японію, — відчуваючи наближення смерти, згідно з тогочасним звичаєм, написав вірш. У ньому він констатує:

Моє життя
Прийшло, як роса,
Зникає, як роса.
Усе в Наніві* —
Це сон після сну.

Якщо вільно інтерпретувати цей вірш, то в ньому йдеться про те, що життя є, напевно, ілюзією, а великі досягнення — це тільки ілюзія в ілюзії. Пошуки сенсу життя, які турбують людство упродовж усієї писаної історії, тривають. Він залишається загадкою й запитанням без відповіді.

Ця довга мандрівка — часом трагічна, болюча й небезпечна — була й лишається цікавою. Розказані тут історії охоплюють надзвичайно широку панораму подій. Вони дають можливість кинути погляд на майже забуті епізоди і пропонують моє розуміння багатьох речей, яке сформувалось у дуже незвичних обставинах. Їх описано, щоб віддати данину шани багатьом видатним особистостям, з якими мені випала честь зустрітися на моєму життєвому шляху, які зробили можливою мою мандрівку і яким я так багато зобов'язаний.

Нью-Йорк.
Липень 1992 року

---

* Наніва — давня назва Осаки й району Кінкі, осідку правління Гідейосі.

ПРИМІТКИ АВТОРА

Розділ 1

[1] Катовіце було промисловим містечком, розташованим серед металургійного, вугільного та машинобудівного Верхньосілезького регіону. Він входив до складу Речі Посполитої, але після поділу Польщі відійшов до Пруссії. По об'єднанні Німеччини в 1870 році, завдяки англійському, французькому, німецькому та бельгійському капіталові, Сілезія перетворилася на важливий промисловий центр. Версальська угода нечітко окреслювала кордони Сілезії, що спричинило гострі суперечки між Німеччиною та відновленою Польщею. Ці суперечки, як і багато інших у Центральній Європі, вилились у криваве протистояння між польськими шахтарями та сталеварами, з одного боку, і німцями, що оселились тут після поділу Польщі, — з іншого боку. В той час, коли тут мешкала моя родина, у Верхній Сілезії гору взяли поляки, і вона стала польським воєводством.

[2] У 1965 році мене запросили виступити на конференції керівників комунальних підприємств у Чикаґо. Один з інженерів-консультантів, що організовував захід, помітив мій легкий акцент і після мого виступу запитав, звідки я родом. Коли ж я відповів, що жив один час у Катовіце, він запитав, чи я, бува, не родич д-ра Єзекиїля Левіна, що був рабином цього містечка у 1920-х роках. Довідавшись, що то був мій батько, він і розповів мені цю історію. Цей інженер був родом із Катовіце і в молодому віці бачив цей дивовижний випадок на власні очі.

[3] Львів було засновано у XIII столітті. Руїни старого замку все ще можна побачити на Замковій горі, що височить над старим містом. 1340 року Львів отримав маґдебурзьке право, тобто повноваження для організації самоврядування в обмін на послуги та матеріяльні відрахування в королівську казну. Через місто проходили торговельні шляхи, що пролягали з Венеції та Північної Італії до міст Ганзейського союзу на Балтиці та до Скандинавії. Для торгівців, що подорожували з Туреччини і Близького Сходу до Московії, Скандинавії та Німеччини, місто стало транзитним пунктом. Купці з Нюрнберга, Амстердама й Антверпена зупинялися тут по дорозі до Києва і Чорного моря.

Містом керувала рада, яку обирали ремісничі цехи і купці. Населення міста відображало етнічне та релігійне розмаїття того часу. Тут мешкали поляки римо-католики, русини (українці) греко-католики, євреї, греки, вірмени та волохи (етнічна група романського походження, що населяє сучасну Румунію). Львів був місцем осідку трьох католицьких архиєпископів — римського, греко-католицького та вірменського. Кожен з них мав свій катедральний собор — це були перлини готичної, ренесансної та барокової архітектури. У місті мешкало чимало християн східного обряду (православних), мусульман (татар), а після Реформації — протестантів. Про важливість міста і його тісні зв'язки з Італією свідчило те, що тут перебували посольства Венеції, Флоренції та Ґенуї, чиї палаци збереглись у старому місті дотепер.

Євреї у Львові замешкали від XIII ст. Після того як хрестоносці вчинили різанину єврейських громад на Рейні, євреї почали мігрувати на схід. Гоніння євреїв у Західній Европі, що їх час від часу ініціювала Католицька Церква, змусили їх мандрувати у пошуках толерантнішого до себе оточення. Річ Посполита за часів Яґеллонської династії та її наступників була доволі толерантною і створила для євреїв, що тікали з Заходу, сприятливі умови. Вони жили в окремих кварталах (тоді ще ґетто не було), перебували під патронатом короля й мали значну автономію.

Відтак євреї зміцнили свої позиції у стратегічно важливому місті, яке мало чудові зв'язки з єврейськими громадами Амстердама та Венеції. Вони забезпечували купцям доступ до тогочасного фінансового ринку.

Міські мури захищали місто від частих набігів татар і козаків. Обороною міста опікувалися самі громадяни, включно з євреями, які були відповідальними за одну з головних веж (у 1939 році Єврейська вежа все ще стояла; її використовували як склад міського управління санітарії та гігієни). В 1648 році козацьке повстанське військо під проводом Богдана Хмельницького зажадало від міста викупу та видачі всіх євреїв як умову для зняття облоги. Міська рада категорично відмовилася й успішно оборонила місто.

Війни XVII–XVIII століть і політичні зміни в Центральній Европі зменшили, а згодом і зовсім зупинили товарообіг, завдяки якому місто розквітало. Львів залишився важливим адміністративним, культурним і релігійним центром. Однак занепад усе ж тривав і припинився лише після поділу Польщі. Австрійці зробили Львів адміністративним центром Галичини та Володимирії (тобто Південної Польщі, яку ще називали Малопольщею). Підтримуючи зв'язки з Віднем і Будапештом, Львів знову став торговельним, промисловим і фінансовим центром.

Розпад Австро-Угорської імперії в 1918 році перетворив місто на поле битви між поляками та українцями. Під час боїв за місто поляки

й українці звинувачували єврейську громаду у підтримці протилежної сторони. Погром 1918 року став передвісником майбутніх подій. У період з 1919 по 1939 рік у місті було відносно спокійно. Спорадичні антисемітські виступи почастішали лише по смерті маршала Юзефа Пілсудського, який високо цінував величезну роль, що її євреї відігравали в економічному та культурному житті Польщі.

1939 року, після укладення пакту Ріббентропа — Молотова, Радянський Союз окупував Львів та приєднав його до Української Радянської Соціялістичної Республіки. У 1941 році німці напали на СРСР і зайняли Львів. Вони приєднали місто і весь регіон до генерал-губернаторства (так вони назвали окуповану Польщу, центром якої став Краків). Радянська армія знову окупувала Львів у 1944 році й відновила той політичний статус, який був йому нав'язаний восени 1939 року.

Німці за допомогою української поліції винищили все єврейське населення міста. Після приходу радянських військ у 1944 році з довоєнної єврейської громади, що налічувала понад 135 000 осіб, у львівському єврейському комітеті зареєструвалося близько 50 євреїв.

1945 року Сталін видав наказ про депортацію всього польського населення до Західної Польщі. Українців вивозили до Сибіру. Від колишньої величі міста залишилися хіба що пам'ятники та церкви. Їхня краса досі вражає, хоч вони перебувають у занедбаному стані. У Львові нині живуть переселенці зі східних районів СРСР — росіяни та українці, що оселилися тут по війні під час індустріялізації регіону.

[4] Гаскала — рух у єврейській громаді в Німеччині. Після Французької революції та наполеонівських воєн гаскала пропагувала звільнення від обмежень, що їх наклало на євреїв оточення, в якому вони жили протягом століть. З часом цей рух призвів до утворення консервативного крила юдаїзму й опосередковано сприяв асиміляції. У другій половині XIX ст. гаскала поширилась на схід — зокрема, на єврейські громади у розділеній Речі Посполитій.

[5] До Другої світової війни Рава-Руська була містечком із населенням близько 15 000 мешканців, яке лежало на шляху зі Львова до Варшави. Після розподілу Польщі у XVIII ст. між Росією, Австрією та Пруссією це місто стало важливим адміністративним центром. Тут перебувала адміністрація району, суд, архів та гімназія. Територія, яка за часів Австро-Угорщини, після Першої світової війни, була підпорядкована адміністрації Рави-Руської, охоплювала кілька менших містечок, як-от: Нароль, Любича Крулевська, Грубешів та інші.

В XIX ст. місто стало важливим залізничним вузлом. Через нього пролягли колії з заходу на схід та з півночі на південь. Після розпаду Австро-Угорської імперії в 1918 р. воно занепало, бо обслуговувало переважно сільськогосподарський регіон. Його населення, переважно євреї (за переписом 1938 року їх було близько 12 000), було бідним і

займалося хіба що торгівлею з місцевими селянами та обробкою обрізків перського каракуля, з якого шили шуби, модні на той час у Центральній Европі. Ці обрізки привозили з Ляйпціґа, який був важливим центром хутрової промисловости. Їх ретельно зшивали докупи й відвозили назад до Ляйпціґа, що давало євреям сякий-такий заробіток.

У 1939 році цей регіон був анексований Радянським Союзом, і Рава-Руська знову стає важливим містом, у якому розміщується військовий гарнізон, як це свого часу було за Австро-Угорщини та Польщі. Німці захопили місто в 1941 році. Вони перетворили величезну територію радянської військової частини на табір для військовополонених. Із вересня 1941 по січень 1942 року там тримали радянських вояків. Усі вони вимерли від голоду і спраги, а на їхнє місце привезли французів, бельгійців та голландців. Вони також зникли без сліду.

Єврейське населення не чіпали до зими 1941 року. Після Ванзейської конференції в Берліні було вирішено вбити усіх євреїв Европи (для цього придумали евфемізм «остаточне вирішення єврейського питання»). Один з перших таборів смерти — Белжець — було збудовано під Рава-Руською. У січні 1942 року кількасот рава-руських євреїв було зігнано до Белжеця, щоб випробувати на них новозбудовані газові камери та крематорії. Наступна подібна операція відбулась у лютому 1942 року. Влітку 1942 року українська поліція збирала у Раві-Руській євреїв з усього регіону. Ґетто було закрито, а його мешканців вивозили до Белжеця в газові камери. Уціліло заледве 20 євреїв, яких переховували поляки. Після повернення совітів у 1944 році містечко, що залишилося майже без населення, стало невеличким адміністративним центром. Нині воно мало чим відрізняється від великого села.

[6] Євреї складали 10 відсотків населення. Вони мешкали компактними громадами, мали свої звичаї, релігію й розмовляли на їдиш, що був формою старогерманського діялекту. Закритих ґетто не було, однак зв'язки з місцевим населенням були обмежені. Євреї займалися кравецькою справою, теслярством, мідництвом, бляхарством, шевством. Вони були також купцями, власниками заїздів, а з початку XIX ст. багато євреїв почали опановувати вільні професії — стали адвокатами, лікарями, архітекторами та вчителями.

Запросили їх до Польщі у XIII ст. через те, що існувала потреба в ремеслах, на яких вони зналися. Винищення хрестоносцями євреїв на Рейні змусило їх шукати кращих місць. Дедалі частіше вони оселялися в Польщі, де перебували під опікою королів і де діяли закони, що визначали їхні права та обов'язки. Єврейські громади процвітали й мали значну автономію. З поширенням Речі Посполитої на схід євреї оселились у Литві, на інших балтійських землях та в Україні. Річ Посполита, що була союзом поляків, литовців та русинів (згодом — українців), за часів Яґеллонської династії була в Центральній Европі основною

політичною і військовою потугою. Уже на початках свого існування вона еволюціонувала в королівство, в якому діяв закон. По смерті останнього Ягеллона королі, яких обирала шляхта, продовжували цю політику, і Польща залишалася країною, що гарантувала захист усім — євреям, вірменам, грекам, татарам, молдаванам, а після Реформації — навіть протестантам.

Козацьке повстання 1648 року, що спалахнуло в Україні під проводом Богдана Хмельницького, вилилось у різанину поляків і євреїв, що проживали на кресах (пограниччі). Наступні війни, що їх Польща вела зі Швецією та Московією, підірвали її міць, а надмірний лібералізм зробив її некерованою. Останній величний подвиг перед цілковитим занепадом країни вписав в її історію король Ян Собеський, який переміг турків у 1683 році під Віднем. Минуло ще сто років, і колись могутню країну було розділено між Росією, Пруссією та Австрією.

Нові правителі розділеної Польщі ставилися до євреїв по-іншому. Німці, чиє ставлення було жорстким і дискримінаційним, вважали, що перебування євреїв у квазі-ґетто дає їм принаймні правовий захист. Австрійці були ліберальніші й цінували роль євреїв. У Австро-Угорській імперії емансиповані та добре освічені євреї досягали високого становища. Подібно до поляків та небагатьох українців вони отримували шляхетські титули (до їхнього прізвища додавали «фон»). У царській Росії євреї переважно зазнавали переслідувань. Час від часу відбувалися спалахи насильства, що їх заохочували уряд і Російська Православна Церква в Україні та Молдові.

Колись єдина єврейська громада поділилася на три частини, кожна з яких розвивалась відокремлено під владою різних країн, що розділили між собою Польщу. Однак захисту з боку польської корони та шляхти вже не було; натомість з'явилася нова і не завжди сприятлива для євреїв влада. Євреї, до яких упродовж століть ставилися відносно добре, відчували себе невід'ємною частиною Польщі. Деякі з них чудово говорили польською й симпатизували прагненню поляків скинути ярмо іноземного правління, зокрема російського. В часи наполеонівських воєн, єврей полковник Берек Йоселевич, командував польським кавалерійським полком. Його син, Йоселе Беркович, командував єврейським підрозділом під час повстання 1831 року проти Росії. Ортодоксальний рабин Варшави Майзельс брав участь в антиросійському повстанні 1863 року і мало не скінчив своє життя на шибениці разом з іншими ватажками повстання. Багато євреїв під час Першої світової війни воювали у складі легіонів Пілсудського. Серед польських офіцерів, які загинули 1940 року в Катині від рук енкаведистів, була непропорційно велика кількість євреїв.

Після Першої світової війни Польща відновилася практично у своїх давніх кордонах. Однак після періоду ентузіязму настали труднощі. Під

час наполеонівських воєн та антиросійських повстань у 1831, 1863 та 1905 роках, у яких брала участь переважно шляхта, польська еліта була винищена. Велику кількість учасників цих повстань було заслано до Сибіру або вони емігрували до Франції. Рівень моральних стандартів знизився, що спричинилося до зростання нетерпимости, агресивности й антисемітизму, які виявлялися під час міжетнічних конфліктів. Життя стало однаково складним для багатьох українців, білорусів, литовців та євреїв. Настали злидні, а польська економіка через брак фахового керівництва розвивалася мляво.

Усе це погіршувало становище молодої держави, яку Версальська угода фактично склеїла докупи. Після того як у 1926 році було вбито президента Нарутовича, на чолі країни став легендарний з часів Першої світової війни провідник польських легіонів маршал Пілсудський, який правив мудро та ефективно. Він високо цінував внесок євреїв та їхню роль у торгівлі, промисловості й фінансах, що, на його думку, було дуже важливим для розвитку відсталої, переважно сільськогосподарської країни.

Після його смерти у 1935 році запанував політичний вакуум. Корупція та брак фахового керівництва підривали основи держави. Нові керівники — некомпетентна військова кліка — не мали уявлення, в якому напрямі слід рухатися, і не могли дати собі раду у складній ситуації. Польські євреї опинились у ворожому оточенні, де не мали майбутнього і звідки не мали куди йти. Це було історичне тло, на якому згодом розгорнеться винищення польського еврейства під час Голокосту.

[7] Конфлікт між поляками та українською меншиною загострився у 1930-х роках. Берлін, що проводив політику *Drang nach Osten* («наступу на Схід») ще з часів Веймарської республіки і, більш відкрито, за Третього Райху, підтримував українських екстремістів. Організація українських націоналістів (ОУН) провела серію терористичних актів, найрезонанснішим з яких було вбивство міністра внутрішніх справ Броніслава Пєрацького. Це спонукало польський уряд вдатися до політики «пацифікації». По українських селах розміщували кавалерійські полки, що знищували врожай, били селян і палили греко-католицькі церкви. Обурений цими діями, Митрополит Андрей граф Шептицький запротестував проти них і звернувся до Папи Пія XI з проханням втрутитися. Це стало причиною непримиренної ворожости до нього з боку поляків і Польської Католицької Церкви. «Пацифікація» знищила будь-яку можливість порозуміння між українцями та поляками.

[8] Андрей граф Шептицький, Архиєпископ Львівський і Митрополит Галицький, народився у 1865 році. Він походив зі шляхетської родини, що колись дотримувалася східного обряду, а згодом асимілювалася. Андрей був хрещений як римо-католик і отримав традиційне

польське виховання. Його дідусь Олександр Фредро був видатним польським драматургом. Глибоко релігійний юнак вступив до монашого чину і став священиком. Папа Лев XIII доручив йому оновити Унійну, чи Греко-Католицьку, Церкву. Він невтомно простував цим шляхом аж до самої смерти у листопаді 1944 року.

До початку Першої світової війни він уже досяг чимало. Проте в 1914 році Львів окупували російські війська, і Митрополита було заарештовано. Його утримували у православному монастирі в Росії. Там він вступив у контакт із єрархами Російської Православної Церкви та заклав підвалини угоди, що мала бути підписана з Римом. Однак більшовицька революція поклала кінець цим намаганням.

Митрополита звільнили, і він повернувся до Львова, де відновив свою пастирську діяльність. Ще під час ув'язнення в Росії його було призначено Апостольським екзархом Сходу. Згодом Папи Пій XI та Пій XII підтвердили це призначення.

Під час свого тривалого служіння він організував духовне життя греко-католицьких мігрантів у Німеччині, Франції, Бельгії та Голландії. Він поширив свою діяльність на українські громади в США та Канаді.

Погіршення стосунків між поляками та українцями після Першої світової війни ускладнило його життя. Поляки звинувачували його в тому, що він зрадник, тоді як українці не довіряли йому, бо вважали його поляком. Велич і святість цього чоловіка дали йому змогу подолати все це, і наприкінці життя більшість людей глибоко поважали його, хоч були й ті, хто його ненавидів. Процес беатифікації Митрополита, започаткований у 1956 році, триває в Римі й далі.

[9] Незабаром після Першої світової війни лорд Керзон брав участь у переговорах щодо визначення кордонів відновленої Польщі. Він намагався вирішити конфлікт між українцями та поляками, визначивши демаркаційну лінію, що розмежовувала розсварені народи. Цей кордон дістав назву «лінія Керзона». Демаркаційна лінія, погоджена між Третім Райхом та СРСР у пакті Ріббентропа — Молотова, більш-менш відповідала конфігурації лінії Керзона.

[10] У 1939 році польська армія під ударами німців відступала на схід. Радянська армія перейшла польський кордон і почала роззброювати польські частини, що відступали. Офіцерів і сержантів відправили до таборів для військовополонених у Старобільську (Луганська область України) та Козельську в Білорусії. Туди ж відправили офіцерів-резервістів, яких після реєстрації заарештували на території, окупованій СРСР. То була інтелектуальна еліта Польщі — адвокати, лікарі, вчителі, журналісти й інженери, яких мобілізували у 1939 році. Навесні 1940 року їх усіх було страчено НКВД за наказом Сталіна. Після розпаду СРСР Москва визнала цей факт.

[11] Стаханов був шахтарем, якого сталінська пропагандистська машина зробила взірцем перевиконання плану. Він перевиконував норму в шість разів. Лише штучно створені обставини дали йому змогу досягти цих «героїчних» здобутків. Пропаганда закликала повторювати подвиги Стаханова, що спричинило таку експлуатацію робітників, якої не знали в Західній Европі навіть у найгірші часи після промислової революції.

[12] Ігумен Климентій Шептицький (Климентій граф Шептицький, брат Митрополита) та отець Грицай, секретар Митрополита, були присутніми під час того, як після приходу німців мій батько відвідав Митрополита.

[13] Казарми св. Бриґітти, що їх називали просто «Бриґідками», були побудовані австрійцями для потреб великого військового гарнізону. Поруч була військова в'язниця. Весь комплекс займав цілий квартал майже у центрі міста. За поляків на в'язницю було перетворено всю цю величезну територію. Згодом вона перейшла в розпорядження НКВД і використовувалась як транзитний пункт для відправки в'язнів у концтабори СРСР. Тюрма була завжди переповнена. Час від часу серед ночі з неї виїжджали колони вантажівок із закритими брезентом кузовами, в яких вивозили в'язнів на залізничну станцію, щоб звільнити місце для новоприбулих партій. Удень перед центральними воротами завжди стояла довга черга людей із пакунками, в яких були їжа та одяг для ув'язнених.

[14] П'ятдесят років по тому, в 1991 році, коли я відвідав у Парижі владику Михайла Гринчишина, Апостольського візитатора для українців у Франції, мене було запрошено на допрем'єрний перегляд документального фільму про Греко-Католицьку Церкву в Західній Україні, створеного французькою телегрупою.

Фільм починався кадрами з видами Львова, красивого старовинного міста з катедральним собором св. Юра, що здіймався над ним. Диктор коротко оповів про історію міста і Греко-Католицької Церкви. Він зупинився на переслідуваннях, що їх витерпіли українці та їхня Церква від деспотичного радянського режиму. І раптом, на моє здивування, на телеекрані з'явилося подвір'я тюрми «Бриґідки» — тліючі руїни і євреї, що переносять розкладені тіла. На одному з кадрів я побачив невиразну групу людей у куті подвір'я і серед них — себе.

Диктор пояснив, що відбувається в кадрі: українських в'язнів, закатованих НКВД, виносять із підвалів на подвір'я, щоб їх могли опізнати згорьовані родичі. Насправді ж більшість в'язнів, замордованих НКВД у «Бриґідках», були поляками та євреями. Серед них була і невелика кількість українців.

Цей жах серед руїн у «Бриґідках» 1 липня 1945 року фотографували німецькі офіцери. Очевидно, там були і кінорепортери, які все це

фільмували. (У своїй книзі «Я прибув із Ля-Спеції», що вийшла в ізраїльському видавництві «Ам-Овед» 1947 року, я описав це фотографування і фільмування). Ця хроніка припадала пилюкою в архівах, аж поки її не розкопала французька телевізійна група, готуючи фільм про Греко-Католицьку Церкву. Ці кадри було включено до фільму з тенденційними, але не зовсім точними коментарями.

Українських мучителів на вулицях Львова та у «Бриґідках» було легко впізнати за синьо-жовтими пов'язками на рукавах. Місцеве населення сприяло беззаконням, що діялися на вулицях. Звірства у «Бриґідках» здійснювали есесівці, яких було легко впізнати за черепом зі схрещеними кістками на їхніх кашкетах, німецька військова поліція (з коричневими обшлагами на сіро-синіх польових мундирах), німецькі солдати, члени українського батальйону «Нахтіґаль» у німецьких уніформах із жовто-синіми нашивками вгорі на рукавах та українська «міліція».

Розстріли у «Бриґідках» почалися на другий день після того, як німці окупували місто. Під час «днів Петлюри», влаштованих новоствореною українською допоміжною поліцією (*Hilfspolizei*) у серпні 1941 року, загинули ще кілька тисяч євреїв. «Остаточне вирішення єврейського питання» було ухвалене на Ванзейській конференції набагато пізніше, у січні 1942 року. Ліквідація єврейських громад у Галичині (Західна Україна) відбувалася у 1942–1943 роках.

«Бриґідки», малий епізод Голокосту, був початком тотального наступу на цінності західної людини, на її віру, її розуміння законности, справедливости й гідности людського життя. Західна цивілізація все ще потребує одужання від жахіть, скоєних під час Другої світової війни за участю українців, литовців, хорватів та інших колаборантів по всій Европі, окупованій Третім Райхом.

Згаданий документальний фільм є ілюстрацією того, як можна спотворювати правду і нею маніпулювати — свідомо або через незнання. Матеріяли стосовно Голокосту й інших військових злочинів можуть бути піддані ревізіонізму. Тому ретельне документування та збір свідчень людей, що вижили, дасть можливість запобігти спотворенню правди, як це сталося з хронікою, включеною 1990 року в документальний фільм про Греко-Католицьку Церкву.

[15] Українські добровольчі батальйони були сформовані після 1939 року під час підготовки до наступу на СРСР. Їхнім завданням було влаштовувати диверсії на транспортних і комунікаційних лініях та підняти повстання місцевого населення. Завдяки їхнім чудовим хорам німці назвали їх «соловейками» (*nachtigall*). Добровольці носили німецькі уніформи із жовто-синіми нашивками. Ними командував майбутній міністр соціяльного захисту Федеративної Республіки Німеччини д-р Теодор Оберландер, який серед інших є відповідальним за звірства

у «Бриґідках». Батальйони «Нахтіґаль» та «Роланд» було розформовано після того, як німці перетнули довоєнний кордон між Польщею та Радянським Союзом.

[16] Я зберіг увесь набір особистих документів і дозволів на працю, виданих німецькою владою у Львові та Раві-Руській. Вони починаються словами *der Jude Kurt Lewin* (єврей Курт Левін).

Розділ 2

[1] Гуцули, бойки та лемки — це горяни, що проживають у Карпатах. Вони є східними слов'янами, спорідненими з українцями, що живуть на рівнинах. Ізольовані в гірських долинах, вони зберегли власний діялект, звичаї та одяг. Більшість із них — греко-католики, хоч є чимало і православних громад. Вони займалися вівчарством, заготівлею деревини, а влітку спускалися в долини на сезонні сільськогосподарські роботи. Митрополит Андрей розпорядився розібрати одну зі старовинних гуцульських дерев'яних церков і перевезти на Личаків, де її зібрали знову й віддали студитам.

[2] Вікінги у VIII та XIX ст. запливали далеко на південь річками Східної Европи, досліджували місцевість, а деякі з вікінгів стали правителями місцевих племен. Їхні впливи можна простежити у стилі народного одягу, вишивках, гончарстві та архітектурі дерев'яних церков. Тризуб — загальна емблема вікінгів — став українським гербом. У X ст. князь Володимир та його бабуся Ольга запросили візантійців охрестити Україну.

[3] Іконостас — це перегородка, утворена з ікон, яка відділяє вівтар від нави у церквах візантійського обряду. Центральні врата, що називаються царськими, залишаються відкритими упродовж усієї Літургії, окрім часу, коли відбувається освячення дарів. Бічними дверима користуються священнослужителі, коли виносять Євангеліє, а потім — чашу і дискос із дарами.

[4] Старослов'янська мова була первісною, якою розмовляли східні слов'яни і з якої розвинулися білоруська, болгарська, російська та українська мови. У IX ст. брати Кирило та Методій, що навернули східних слов'ян у християнство, переклали Святе Письмо та Літургію з грецької на старослов'янську мову. Також вони створили кириличний алфавіт, який є у вжитку й донині.

[5] Скит у Лужках був розташований на висоті верхньої межі лісів неподалік від угорського кордону. Ця частина Карпатських гір населена бойками, що займалися заготівлею деревини серед безкраїх довколишніх лісів. Великі ділянки лісу в цій частині Карпат, переважно модрини та сосни, були власністю Греко-Католицької Церкви, зокрема Львівської архиєпархії. Підлюте (літня резиденція Митрополита

Андрея), Лужки, Осмолода і Чорна Ріка були невеличкими поселеннями, де мешкали лісники та управителі маєтків. Для перевезення колод була збудована вузькоколійна залізнична лінія, яка вела до тартака у Брошневі, біля підніжжя гірського хребта.

[6] Галичина — це назва, якою часто послуговувалися, коли йшлося про Західну Україну під владою Австрії після поділу Польщі. Назва походить від німецького слова *Galizien*, яким називали цю адміністративну одиницю за Австро-Угорської імперії.

[7] У білоруських лісах під керівництвом генерал-майора Ковпака була сформована партизанська дивізія. Вона діяла у ворожому тилу, підриваючи мости й атакуючи невеликі німецькі гарнізони по залізничних вузлах. Взимку 1942 року партизанські загони з Білорусії через Підляшшя та Волинь проникають у Західну Україну і далі в Карпатські гори, де перебували до приходу Червоної армії у 1944 році. Партизанські рейди проникали глибоко в тил німецької армії, яка тоді вела бої в Росії та Україні. Метою партизанів було визначити слабкі місця в системі постачання німецької армії.

[8] Радянська армія вступила до Польщі у вересні 1939 року після укладення сумнозвісного пакту Ріббентропа — Молотова, окупувавши її східні землі. Західна Україна була одразу приєднана до Української Соціялістичної Республіки. Німці напали на СРСР у червні 1941 року. Вони окупували Білорусію, Україну, підійшли до Москви, Волги та Кавказу. Після прориву блокади Сталінграда Червона армія перейшла в наступ і в червні 1944 року знову повернулася до Західної України.

Розділ 3

[1] Оділо Ґлобочнік у дистрикті «Люблін» і Кацман у дистрикті «Галичина» є менш відомими військовими злочинцями. Обидва були генералами СС та поліції — найвищий ранг у поліції Третього Райху. При цьому обидва були звичайними злочинцями, що вступили до НСДРП і в 1930-х роках зробили кар'єру в СС разом з іншими, на кшталт Зеппа Дітріха та Бах-Зелевського. У Польщі Кацман та Ґлобочнік організовували втілення в життя «остаточного вирішення єврейського питання». У їхньому підпорядкуванні були Белжець, Собібор, Треблінка й менші табори смерти. Також їм підпорядковувався тренувальний табір Травники, де вишколювали українців, що були охоронцями цих таборів.

[2] Поділ східного фронту на сектори відбувся ще на ранніх етапах війни. Існувало три білоруські фронти та чотири українські фронти. В міру пересування фронту на захід цей поділ ставав неактуальним. Однак радянський Генеральний штаб залишив його до кінця війни. Перша польська армія воювала у складі Першого білоруського фронту під командуванням маршала Жукова. Друга польська армія, сформова-

на у Любліні, воювала у складі Першого українського фронту під командуванням маршала Конєва.

[3] Польський уряд в екзилі було сформовано в Тулузі після розгрому Польщі. Його очолив генерал Владислав Сікорський. Після поразки Франції уряд перебазувався до Лондона, де працював до часу повернення прем'єр-міністра Миколайчика до Польщі в 1945 році. Польський комітет національного визволення (ПКНВ) було сформовано у Любліні в липні 1944 року як паралельний польський уряд, підконтрольний Москві.

[4] Польський спеціяльний батальйон спочатку був десантним підрозділом. Ретельно дібраний особовий склад був навчений формувати й очолювати партизанські загони в німецькому тилу в лісах Росії та Білорусії. Бійців, підривників і радистів висаджували за лінією фронту. Вони підпорядковувались партизанському штабові (Польського спецбатальйону) та отримували від нього постачання. Згодом він став елітним бойовим підрозділом Першої польської армії, доки не був включений до складу четвертої піхотної дивізії Першої польської армії.

[5] НКВД (рос.: Народный комиссариат внутренних дел), колись ГПУ (рос.: Главное политическое управление), а ще раніше — ЧК (рос.: Чрезвычайная Комиссия) — організація, що була сформована після революції поляком Феліксом Дзержинським. Її діяльність, терор та злочини добре задокументовані. НКВД став інструментом терору після чисток 1930-х років. Це була організація зі складною структурою, що контролювала в'язниці, табори праці, золоті й діямантові копальні. НКВД запустив свої щупальця всюди, де тільки міг, і став державою в державі. Він охороняв кордони, мав окрему армію і військово-повітряні сили, щоб тримати населення в покорі.

Розділ 4

[1] Після Другої світової війни Італію окупували союзники, і головну роль в управлінні державою відігравали британці.

[2] Мер Ля-Специї провів певний час у британській в'язниці за те, що дозволив провести водогін й надавав нам іншу допомогу.

[3] Британська влада Палестини доручила капітанові Чарльзові Орду Вінґейтові надати підтримку Хаґані у підготовці її членів під час арабського терору 1936–1939 років. «Спеціяльні нічні загони» (Плуґот саде), що були ним вишколені, дали відсіч арабським бандам, які проникали з Сирії, що була підконтрольна Франції, та відновили порядок.

Під час Другої світової війни Вінґейт здобув славу як командувач експедиційних сил, які відвоювали в італійців Ефіопію, а згодом як блискучий організатор відчайдушних рейдів чиндитів (бригад, що отримували постачання повітряним шляхом і діяли в тилу ворога) в

японські тили у Бірмі. Ізраїльські добровольці супроводжували його під час боїв за Ефіопію та служили під його командуванням у Бірмі.

[4] Це були марґінальні організації, що вели терористичну діяльність.

[5] Іншим італійським частинам, які вціліли під час радянського наступу під Сталінградом узимку 1942 року і відступали разом з німецькими військами, поталанило менше. Після падіння режиму Муссоліні колишні союзники роззброїли їх під Львовом і стратили усіх вояків.

[6] Перші єврейські частини були сформовані в 1940 році. Вони входили до складу Восьмої армії й відзначилися під час військових дій у Північній Африці. Згодом було створено інші єврейські підрозділи, які діяли у рамках *RASC* (*Royal Army Service Corps* — Королівського корпусу з обслуговування армії), а також було сформовано жіночі підрозділи, бійці яких служили у шпиталях, водіями санітарного транспорту, у сфері зв'язку та постачання. Нарешті, було створено Єврейську бригаду, яка відзначилася під час боїв у складі Восьмої британської армії в Італії. Вона складалась переважно із членів Хаґани. Командували бригадою офіцери, підготовані у британській армії. Це була згуртована група, що стала важливим складником майбутньої армії держави Ізраїль.

[7] В Европі діяло підпільне командування Хаґани, яке організовувало перевезення євреїв, що пережили Голокост, із Польщі, Угорщини, Румунії та Німеччини до Франції та Італії. Там, подібно до групи «Шаар-Яшув», вони чекали нагоди легально чи нелегально виїхати до Ерец Ісраель (Палестини). Командування Хаґани купувало кораблі й організовувало нелегальне транспортування євреїв до Ізраїлю — так звану «алію-бет». У своїх підпільних операціях Хаґана спиралася на підтримку єврейських частин із Восьмої британської армії, яка стояла тоді в Італії.

[8] Ця пара згодом оселилась у кібуці в долині Шарон. Він загинув у війні 1948 року, залишивши вдову й маленьку дитину.

Розділ 5

[1] Округ (на *івриті* — махоц) — низка поселень, організованих так, щоб оборонити себе на випадок атаки ворога. Кожне поселення відповідало за оборону свого периметра, його зброя зберігалась у замаскованих схованках. У разі потреби такий округ міг мобілізувати польові загони Хаґани (добре вишколених добровольців, які були організовані у відділення та взводи). В разі гострої потреби вони могли захистити колону машин або поселення від нападу ворога. Зазвичай у кожному окрузі було розміщено свій озброєний взвод Пальмаху.

[2] Британська поліція поділила країну на округи. Штаб Північного округу знаходився у Хайфі. Він контролював Галилею та Йорданську долину.

[3] Єврейське агентство представляло їшув. Його членів обирали, і вони відображали склад політичних партій їшуву. Ключові позиції в Єврейському агентстві займав Робітничий рух (партія Мапай та лівіша за неї Мапам). Перед Другою світовою війною діяспора була представлена Загальними сіоністами — головною течією сіоністського руху в Центральній Европі. Після Другої світової війни в Єврейському агентстві домінував Робітничий рух.

Із практичних міркувань Єврейське агентство виступало в ролі неофіційного уряду їшуву. Воно контролювало мережу установ і відповідало за стосунки з британським урядом у Лондоні, за контакти з іншими урядами та діяспорою. Єврейське агентство контролювало Хаґану та Пальмах. Вони діяли лише за його наказами.

ІЦЛ (Ірґун цвай леумі) — партія, яку очолював Менахем Беґін, та *LECHI*, яку ще називали «групою Штерна», не визнавали Єврейського агентства і діяли на власний розсуд.

[4] Текст присяги Хаґани:

«Я стверджую, що, виходячи з власного сумління та почуття обов'язку щодо мого народу, хочу добровільно вступити до лав Хаґани — організації, що захищає Ерец Ісраель.

Я клянусь бути вірним Хаґані, підпорядковуватись її правилам та боротися за її цілі все своє життя, виконуючи накази своїх командирів і згідно з принципами, що їх визначило обране керівництво їшуву.

Я клянусь до кінця своїх днів перебувати в розпорядженні Хаґани, приймати беззастережно її правила й без вагань відгукнутися на заклик до служби у будь-який час і в будь-якому місці, підпорядковуючись наказам та ретельно виконуючи всі інструкції.

Я клянусь присвятити всю свою працю, усі свої сили й віддати своє життя для захисту свого народу та своєї землі, за свободу Ізраїлю та визволення Сіону».

[5] Зберігання зброї на той час було заборонено. Однак єврейські поселення повинні були самі боронитися від нападів, бо сподіватися на допомогу британців було годі. (Рішення про необхідність самозахисту було прийнято єврейським керівництвом ще з самого початку).

Таємні арсенали зброї поповнювалися роками. Переважно це була легка піхотна зброя — рушниці, пістолети, гранати, легкі кулемети та міномети. Спеціяльні люди відповідали за збереження зброї у надійних, добре замаскованих криївках (сліках — на сленгові Хаґани).

Нашаки (як називали цих людей на івриті) видавали зброю та боєприпаси перед виходом на завдання й забирали її назад по закінченні операції. Нашаки нічим не виділялися з-поміж інших і дотримувалися конспірації. Лише Пальмах мав власну зброю і ніс відповідальність за її зберігання.

[6] Операція «Десять кар» мала на меті відкрити коридор до пустелі Неґев, відрізаної єгипетськими військами від решти країни. Ізраїльтяни атакували доволі великими силами (Армія оборони Ізраїлю та бригади Пальмаху — всього 15 000 вояків). Операція усунула загрозу для Тель-Авіва з боку Єгипту і звільнила Неґев.

Внаслідок цієї операції єгипетська дивізія потрапила в оточення під Фалуджею. Серед єгиптян там були майор Ґамаль Абдель Нассер, капітан Анвар Садат та інші офіцери, які згодом скинули режим короля Фарука.

[7] Пальмах був окремою підпільною військовою структурою Хаґани. Він складався з добровольців, які після закінчення школи служили два роки у цій структурі, а після закінчення строкової служби залишалися в резерві Пальмаху. За стратегічним задумом, підрозділи Пальмаху (переважно взводи) розміщувались у кібуцах по всій країні як боєздатна сила, готова виступити будь-де і будь-коли.

У 1947 році Пальмах та його тель-авівський оперативний штаб було мобілізовано. Три бригади Пальмаху: «Гарель», «Їфтах» та «Неґев» — узяли на себе весь тягар війни 1947–1949 років. Вони воювали в Галилеї, на Єрусалимському фронті та в пустелі. Ці бригади зазнали дуже великих втрат (з майже 7000 членів Пальмаху, мобілізованих у 1947 році, понад 1000 полягли у визвольній війні 1947–1949 років). Ізраїль вистояв у першій фазі війни 1947–1949 рр. багато в чому завдяки героїзмові та самопосвяті Пальмаху. Мій батальйон був у складі 10-ї бригади «Гарель» («гора Господня») під час майже всієї облоги Єрусалима. Згодом мене прикріпили до південного командування (що переважно складалося з підрозділів Пальмаху). Я навчився поважати їх і діяти разом з ними. Мене дуже вразив раптовий розпуск Пальмаху з політичних міркувань у 1949 році. Безперечно, Пальмах мав свої вади. Однак мужність його членів, їхнє самозречення і самопосвята врятували нову державу Ізраїль, яка у травні 1948 року зазнала нападу регулярних армій сусідніх арабських держав.

[8] *Barklays Bank* і його менеджери ставилися до їшуву завжди коректно та приязно. Один із менеджерів цього банку, Стефен Моґфорд, який згодом став головним менеджером і директором *Barklays Bank*, був великим прихильником сіонізму. У разі, якби ІЦЛ задумав щось лихе, приміщення банку були б під охороною Хаґани.

[9] «Срібна таця» Натана Альтермана (переклала англійською мовою з івриту Ада Агароні) — сага про народ (євреїв). На світанку (після нічного бою) вони очікують на чудо (державу Ізраїль). Серед натовпу з’являється втомлена молода пара — хлопець і дівчина, що уособлюють єврейську молодь. Молоді герої, віддавши всі сили боротьбі, припадають до ніг свого народу зі словами:

«Ми є срібна таця,
На якій — Єврейська Батьківщина...
Решту розповість
Історія Ізраїлю».

Розділ 6

[1] Меїр Зореа (Заро), капітан Єврейської бригади під час Другої світової війни, був нагороджений військовим хрестом за внесок у переможну битву за участю Восьмої армії Великобританії у північній Італії у 1945 році. Він служив із відзнакою у Силах оборони Ізраїлю на багатьох командних посадах, був членом кібуцу Мааґан-Міхаель. Після того як Моше Даян звільнився з армії, Заро погодився повернутися на службу. Ґенерал Заро служив на багатьох ключових посадах і пішов у відставку з посади генерального інспектора сил оборони Ізраїлю.

[2] За часів Юди Макавея у Бейт-Хороні (нині — арабське село) відбулася битва. Звідси походить назва 62-го батальйону.

[3] Після проголошення держави Ізраїль 15 травня 1948 року Хаґана та її елітні пальмахівські підрозділи були включені до Армії оборони Ізраїлю — регулярного війська новоствореної держави.

[4] Полковник Міхаель Давид Маркус, випускник «Вест-Пойнта» і ветеран Другої світової війни, був стійким прихильником сіонізму. Коли після падіння Третього Райху було викрито жахи концтаборів, він вирішив скерувати свої зусилля на те, щоб для тих, хто пережив Голокост, створити безпечну домівку. Він долучився до командування Хаґани взимку 1948 року і відіграв важливу роль у переформуванні боївок Хаґани в регулярну армію. Загинув від випадкової кулі вартового в Абу-Ґоші у травні 1948 року.

[5] Арабський легіон було сформовано бригадним генералом Джоном Бейґотом Ґлаббом, британським радником Абдалли, еміра Трансйорданії. Після Першої світової війни, у 1924 році, Ібн Сауд на чолі бедуїнів, що були іхванами-вахабітами, захопив Мекку і Медину, поклавши цим край тривалому правлінню Гашимітів. Синів шерифа Ґусейна, ватажка арабського повстання, британці поставили: Фейзала — королем Іраку, а Абдаллу — еміром Трансйорданії. Кожен отримав матеріяльну підтримку та радників, щоб навести лад у своїх регіонах і захистити нафтові промисли Іраку, що мали дуже велике значення для британського королівського флоту. Ґенерал Джон Бейґот Ґлабб був прикріплений до еміра Абдалли. Він отримав завдання організувати верблюжий корпус бедуїнів для охорони нафтогонів, що вели від родовищ Іракської нафтової компанії до переробного заводу в Хайфі. Бедуїнами командували британські офіцери та сержанти, і згодом із цих загонів сформували Арабський легіон. Добре підготовані та оз-

броєні бригади Арабського легіону в 1948 році становили велику загрозу для молодої держави Ізраїль. Хаґана, а згодом Армія оборони Ізраїлю стримували наступ Легіону в єрусалимському секторі, в Латруні та в поселеннях на південь від Вифлеєма.

[6] Іцхак Саде у молодості був учнем капітана Чарльза Орда Вінґейта і служив під його командуванням у спеціяльних нічних бригадах, що боролися проти арабських банд, які тероризували їшув і британців. Він заснував Пальмах, а згодом разом з Їґалом Алоном та іншими перетворив його в постійно мобілізоване крило Хаґани. Пізніше він командував Восьмою бригадою, що стала ядром майбутніх ізраїльських бронетанкових військ.

[7] Командир бригади не може давати накази безпосередньо польовій частині. Командна єрархія має бути збережена, щоб уникнути порушення загального плану, розробленого командиром батальйону, чиїм обов'язком є координувати дії всіх підрозділів. Нехтування цією засадою може призвести до втрат через удари по своїх.

Елітні 61-й та 62-й батальйони 6-ї бригади спочатку складались із членів Хаґани. Після травня 1948 року на місце вбитих і поранених почали приходити новобранці. Позиції, що розділяли єврейський та арабський сектори, обороняли підрозділи резервістів, у яких служили люди середнього та старшого віку, що не надавалися до служби у фронтових частинах. Ці резервістські частини мали вивільнити 61-й та 62-й батальйони для участи у бойових операціях. Резервістами командували офіцери, що фактично не мали жодного вишколу. Переведення випускника старшинської школи Хаґани до цих підрозділів було принизливим, бо свідчило про некомпетентність чи боягузтво або про те й інше водночас.

[8] Справа Лавона стала кульмінацією давньої ворожнечі між Давидом Бен Ґуріоном та Пінхасом Лавоном, який короткий час був міністром оборони Ізраїлю. Цю справу було спровоковано прорахунком розвідки в Єгипті. Моше Даян, що був тоді начальником Генштабу ізраїльської армії, змусив своїх підлеглих підробити документи, щоб перекласти відповідальність на не причетного до цього Лавона. «Докази» мали свідчити про те, що Лавон сам дав розпорядження про початок доволі безглуздих операцій розвідки. Однак хитрий задум мав абсолютно протилежні наслідки — адвокати Лавона виявили фальшивку, а її виконавці були покарані. Подробиці цієї справи, які, без сумніву, мали перебувати в центрі уваги громадськости, були ретельно замовчувані. Про справу Лавона в Ізраїлі донині говорять як про приклад «безглуздих дій». Політичні кар'єри Лавона та інших, кого втягнув у цю справу Моше Даян (цікаво, на чию користь від діяв?), були зруйновані. Проте сам Моше Даян вкотре вийшов сухим із води.

Розділ 7

[1] Німці вважали слов'ян, і зокрема українців, нижчою расою. Відтак їх не можна було брати на службу до підрозділів Ваффен-СС (бойових частин, що споряджувались коштом райхсміністерства Гайнріха Гіммлера). Лише у 1943 році д-р Отто Вехтер, губернатор дистрикту «Галичина», та полковник Бізанц, німецький агент, що був закинутий до Львова ще перед війною і підтримував контакти з українцями, врешті-решт переконали Гіммлера, що українці — це союзники, яким можна довіряти. Спроби отримати підтримку Мирополита Шептицького у цій справі успіху не мали, незважаючи на всі умовляння та погрози. Він лише погодився надати капеланів для новосформованої дивізії СС «Галичина».

[2] На жаль, здоров'я Ольги було дуже слабким. Нелегке життя в ізраїльському кліматі, а згодом виснажливе повернення до Нью-Йорка й тяжка праця, щоб забезпечити сімейний достаток і пристосуватися до нових обставин, далися взнаки. Ольга померла у 1963 році, залишивши двох маленьких синів — двох і чотирьох років. Її допомога в моєму облаштуванні у новій для мене країні та в освоєнні нової професії була надзвичайно важливою. Не менш важливим був її внесок у справу беатифікації Митрополита Андрея Шептицького.

[3] Доктор Ганс Франк очолював генерал-губернаторство — адміністративну одиницю, яку німці заснували на тих територіях Польщі, що після її розгрому в 1939 році не були включені до складу Третього Райху. В 1941 році після нападу на СРСР до генерал-губернаторства було приєднано так званий дистрикт «Галичина». Доктора Франка судили у Нюрнберзі і стратили як воєнного злочинця. Інший чільний представник нацистської адміністрації Галичини д-р Отто Вехтер, за деякими даними, переховувався у монсеньйора Бучка, а згодом у римо-католицького єпископа Іннсбрука. Зв'язок монсеньйора Бучка з д-ром Отто Вехтером був виявлений незалежним німецьким журналістом Гансом Якобом Штелє, що мав добрі контакти у Римській курії й написав кілька статей, пов'язаних зі справою беатифікації Митрополита Шептицького.

[4] Кардинал Йосиф Сліпий, Архиєпископ Львівський та Митрополит Галицький, став наступником Митрополита Шептицького у 1944 році. Совіти заарештували його, і він провів 18 років у тюрмах і таборах. Микита Хрущов звільнив його, зробивши жест доброї волі, і він прибув до Рима під час Другого Ватиканського Собору. Його звільнення означало зміну політики Радянського Союзу стосовно Ватикану. Зразу ж після приїзду до Рима йому було надано сан кардинала.

[5] Аншлюсом називають приєднання Австрійської республіки до Третього Райху. Аншлюс не обійшовся без певного спротиву. Однак старанно культивований міт, що австрійці були жертвами нацистів,

є неправдою. Населення вітало німецькі війська з ентузіязмом, а примас Австрії кардинал Інніцер прикрасив собор св. Стефана нацистськими прапорами та видав пастирський лист, що закінчувався словами «Гайль Гітлер!».

Розділ 8

[1] Татари займали узбережжя Чорного моря та Крим із часів Чингізхана. Колись могутня Золота Орда становила загрозу для Центральної Европи. Щорічні татарські набіги сягали Нижньої Сілезії. Але з часом вони перестали становити загрозу. Однак походи козаків і татар тривали до кінця XVII століття. Відтак для захисту населення було збудовано мережу фортець та укріплених церков. Метою татарських походів були грабіж та ясир. Молодих чоловіків і жінок хапали й продавали на невільницьких ринках на узбережжі Чорного моря та у Стамбулі. Польські й українські раби цінувалися дуже високо — жінки для гаремів, а чоловіки як гребці для галер оттоманського флоту. Особливо цінували малих хлопців, яких виховували мусульманами і які служили у корпусах яничарів — султанській гвардії та елітних підрозділах армії Оттоманської імперії.

[2] Йдеться про доповідь незалежного журналіста Ганса Якоба Штелє, який проживав у Римі. Він виголосив її під час симпозіюму, присвяченого пам'яті Митрополита Шептицького й організованого університетом Торонто в 1984 році. Також про це згадується у спогадах австрійського архиєпископа Іннсбрука, який, очевидно, разом з архиєпископом Бучком переховував Отто Вехтера.

Розділ 11

[1] Терміном *дзайбацу* у довоєнній Японії характеризували великі промислові комплекси. У міжвоєнний час їхні менеджери зосереджували у своїх руках значну економічну й політичну владу. Ці промислові комплекси різнилися за своїм складом та діяльністю. Тому згаданим терміном спрощено окреслюють цілу низку промислових підприємств найрізноманітнішого профілю.

[2] Тойотомі Гідейосі видав Едикт про християн 1595 (?) року після того, як виявилося, що єзуїти втручаються у внутрішні політичні справи. Уперше увів його в дію Токуґава Ієясу, а остаточно затвердив третій сьоґун — Ієміцу. Після Сімабарського повстання (християнського повстання 1637–1639 років під проводом єзуїтів) Японію закрили для зовнішнього світу. Згаданого Едикту суворо дотримувались аж до 1858 року; єдиним винятком був голландський торговий пост на штучному острові поблизу Наґасакі.